

SHAVKAT ALIMOV
RAVSHAN ASHUROV

MATEMATIK ANALIZ

1-qism

*Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta-maxsus ta'lim
vazirligining 2018-yil 25-avgust 744-sonli buyrug'iga asosan
nashrga tavsiya etilgan (Ro'yatga olish raqami 744-225)*

Toshkent
"MUMTOZ SO'Z"
2018

UO'K 51(075)

KBK 71.2

A 50

Matematik analiz / Sh.O.Alimov, R.R.Ashurov; mas'ul muharrir Y.E.Fayziyev. — Toshkent: MUMTOZ SO'Z, 2018.

Jild 1. 586 bet.

Ushbu "Matematik analiz" kitobi universitetlarning "Matematika", "Amaliy matematika va informatika", "Informatika va axborot texnologiyalari" yo'nalishlari bo'yicha ta'lim oluvchi hamda oliy matematika chuqur o'rganiladigan texnika oliy o'quv yurtlarida ta'lim oluvchi talabalar uchun mo'ljallangan.

Taqrizchilar: *f.-m.f.d., professor Xolmuhammedov O. R.,*

f.-m.f.d., professor Ikromov I.A.

Mas'ul muharrir: *f.-m.f.n., dotsent Fayziyev Y. E.*

ISBN 978-9943-5562-7-0

©Sh.O.Alimov, R.R.Ashurov, 2018.

©MUMTOZ SO'Z, 2018.

M U N D A R I J A

Qisqacha sharh	6
So'zboshi	9
I Bob. Haqiqiy sonlar	13
1.1 - §. Butun sonlar	13
1.2 - §. Ratsional sonlar	20
1.3 - §. Cheksiz o'nli kasrlar	23
1.4 - §. Haqiqiy sonlar	30
1.5 - §. Haqiqiy sonlar ustida arifmetik amallar	38
1.6 - §. Sanoqli va kontinuum quvvatli to'plamlar	51
1.7* - §. Tartiblangan maydon	55
1.8 - §. Kompleks sonlar	67
1.9 - §. Misollar	73
II Bob. Sonli ketma-ketliklar	77
2.1 - §. Ketma-ketlik limiti	77
2.2 - §. Monoton ketma-ketliklar	91
2.3 - §. Ichma-ich joylashgan kesmalar prinsipi	97
2.4 - §. Ketma-ketlikning yuqori va quyi limitlari	99
2.5 - §. Koshi kriteriyasi	109
2.6 - §. Chegaralanmagan ketma-ketliklar	113
2.7 - §. Kompakt to'plamlar	118
2.8 - §. Misollar	121
III Bob. Uzluksiz funksiyalar	126
3.1 - §. Funksiyaning limit qiymati	126
3.2 - §. Koshi kriteriyasi	144
3.3 - §. Cheksiz kichik va cheksiz katta funksiyalar	146
3.4 - §. Monoton funksiyalar	150
3.5 - §. Funksiyalar uzluksizligi	152
3.6 - §. Elementar funksiyalarning uzluksizligi	168
3.7 - §. Ajoyib limitlar	187
3.8 - §. Kompleks qiymatli funksiyalar	189
3.9* - §. Ilova (trigonometrik funksiyalarning xossalari) ..	192

3.10 - §. Misollar	196
IV Bob. Differensiallash	199
4.1 - §. Funksiyaning hosilasi	199
4.2 - §. Eng sodda elementar funksiyalarning hosilalari ..	210
4.3 - §. Funksiyaning lokal ekstremumi	222
4.4 - §. Chekli orttirma haqidagi teorema	224
4.5 - §. Teylor formulasi	233
4.6 - §. Differensiallar	242
4.7 - §. Kompleks qiymatli funksiyalarni differensiallash ..	246
4.8 - §. Funksiyalar grafigini tekshirish	250
4.9 - §. Misollar	269
V Bob. Aniqmas integral	272
5.1 - §. Boshlang'ich funksiya	272
5.2 - §. Integrallashning asosiy usullari	276
5.3 - §. Kompleks qiymatli funksiyalarni integrallash	282
5.4 - §. Ratsional funksiyalarni integrallash	283
5.5 - §. Misollar	294
VI Bob. Aniq integral	297
6.1 - §. Integral – integral yig'indilar limiti sifatida	297
6.2 - §. Riman integralining asosiy xossalari	306
6.3 - §. Darbuning yuqori va quyi integrallari	314
6.4 - §. Riman integrali va Darbu ma'nosidagi integralning ustma-ust tushishi	326
6.5 - §. Integrallanuvchi funksiyalar sinflari	335
6.6 - §. Xosmas integrallar	350
6.7 - §. Haqiqiy argumentli kompleks qiymatli funksiyalar- dan olingan aniq integral	369
6.8 - §. Misollar	371
VII Bob. Aniq integralning geometrik tadbiqlari	377
7.1 - §. Egri chiziq yoyining uzunligi	377
7.2 - §. Yassi shakl yuzi	390
7.3 - §. Jism hajmi	401
7.4 - §. Aylanma sirt yuzi	408

7.5 - §. Misollar	411
VIII Bob. Tenglamalar ildizlarini va aniq integral- larni hisoblashning taqribiy usullari	413
8.1 - §. Tenglamalar ildizlarini hisoblashning taqribiy usul- lari	413
8.2 - §. Funksiyaning ekstremal qiymatlarini hisoblashning taqribiy usullari	427
8.3 - §. Aniq integrallarni hisoblashning taqribiy usullari	431
IX Bob. Sonli qatorlar	442
9.1 - §. Sonli qator yig'indisi tushunchasi	442
9.2 - §. Musbat hadli qatorlar	452
9.3 - §. Absolyut va shartli yaqinlashuvchi qatorlar	462
9.4 - §. Ikki karrali qatorlar	475
9.5* - §. Uzoqlashuvchi qatorlarni jamlash	481
9.6 - §. Cheksiz ko'paytmalar	491
9.7 - §. Misollar	499
X Bob. Funktsional ketma-ketliklar va qatorlar	503
10.1 - §. Funktsional ketma-ketliklar	503
10.2 - §. Uzluksiz funksiyalar fazosi	507
10.3 - §. Funktsional ketma-ketliklarni differensiallash va integrallash	510
10.4 - §. Dini teoremasi	514
10.5 - §. Askoli-Arsela teoremasi	516
10.6 - §. Ko'phadlar bilan tekis yaqinlashtirish	520
10.7 - §. Funktsional qatorlar	531
10.8 - §. O'rtacha yaqinlashish	537
10.9 - §. Darajali qatorlar	545
Qo'shimchalar	566
Q.1 - §. M't'mati' mantiq belgilashlari	566
Q.2 - §. To'plamlar nazariyasi belgilashlari	568
Alifboli ko'rsatma	573

Qisqacha sharh

Ushbu kitob mualliflarning Matematik Tahlil deb nomlangan 2 qismlik o'quv qo'llanmalarini qayta ishlash natijasida yozilgan 3 ta kitobdan birinchisidir. Ushbu qism bir haqiqiy o'zgaruvchili funksiya differensial va integral hisobining klassik kursiga kiruvchi bo'limlarini o'z ichiga olgan. Kitobda dastlab haqiqiy sonlar va limitlar nazariyasi bayon etilib, so'ngra uning asosida uzluksiz funksiyalar, differensiallashtirish, aniqmas va aniq integrallar o'rganiladi.

Tenglamalarni taqribiy yechish usullari hamda aniq integrallarni hisoblash usullari ham darslikdan o'rin olgan. Bundan tashqari, kitobga sonli qatorlar nazariyasi hamda funksional ketma-ketlik va qatorlar nazariyalari kiritilgan. Barcha matematik xulosalar qisqa va sodda isbotlar asosida bayon qilingan va ko'p sonli misollar bilan oydinlashtirilgan. Har bir bobning oxirida mavzularni chuqur o'zlashtirishga yo'naltirilgan misollar keltirilgan.

Kitobda to'plamlar nazariyasi va matematik mantiq tushunchalaridan foydalanilgani sababli o'quvchiga qulaylik yaratish maqsadida kitob oxirida to'plamlar va matematik mantiqning umumiy nazariyasidan qisqacha ma'lumot keltirilgan.

Kitob Mirzo Ulug'bek nomli O'zbekiston Milliy universiteti va M. V. Lomonosov nomli Moskva davlat universitetining, Toshkentdagi filiali talabalariga mualliflar tomonidan o'qilgan ma'ruzalar asosida yozilgan. Ushbu kitob universitetlarning "matematika", "amaliy matematika va informatika", "mexanika", "informatika va axborot texnologiyalari" yo'nalishlari bo'yicha ta'lim oluvchi hamda oliy matematika chuqur o'rganiladigan texnika oliy o'quv yurtlarida ta'lim oluvchi talabalar uchun mo'ljallangan.

Аннотация

Данная книга является первой из трех книг написанных в результате переработки двухтомного учебного пособия авторов по математическому анализу. Она включает в себя разделы, входящие в классический курс дифференциального и интегрального исчисления функций одной действительной переменной. Вначале излагается теория действительных чисел, теория пределов и на этой основе изучаются непрерывные функции, дифференцирование, неопределенный и определенный интеграл, а также методы приближенного решения уравнений и вычисления определенных интегралов. В книгу включена теория числовых рядов, а также теория функциональных последовательностей и рядов. Все математические утверждения снабжены краткими и простыми доказательствами и проиллюстрированы большим количеством примеров. В конце каждой главы приводится набор задач, предназначенных для лучшего усвоения материала. С целью облегчения пользования книгой в конце приводятся краткие сведения из общей теории множеств и математической логики, используемые в данной книге. Книга написана на основе лекций, читавшихся авторами студентам Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека и Ташкентского филиала Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова. Предназначено для студентов университетов по направлениям "математика", "прикладная математика и информатика", "информатика и информационные технологии" и "механика", а также для студентов технических вузов с углубленным изучением высшей математики.

Annotation

This book is the first volume of the second edition of the two volume books of these authors named *Mathematical Analysis*. This volume is manual of calculus of the functions of one real variable. The book covers theory of real numbers, theory of limits, continuous functions, differentiation, indefinite and definite integral, approximate solutions of the equations and numerical evaluation of definite integrals. In the last two chapters numerical series and functional sequences and series are investigated. Appendix contains a brief explanation of notions of general set theory and mathematical logic, which are used in the book. The proofs are concise and simple. Exercises at the end of each chapter mainly serve to deepen understanding of the material.

This manual is based on lectures given by the authors to students of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek and the Tashkent branch of Moscow State University named after M. V. Lomonosov. It is designed for students of universities in areas of "Mathematics", "Applied Mathematics and Computer Science", "Information technology" and "Mechanics" as well as for advanced students of engineering with indepth study of higher mathematics.

So‘zboshi

Ushbu kitob mualliflari tomonidan Matematik Tahlil deb nomlangan 2 qismlik (1-qism 2012 yil va 2-qism 2017 yil bosmadan chiqarilgan) o‘quv qo‘llanma chop etilgan edi. Bu qo‘llanma mutaxassislar tomonidan katta qiziqish bilan qarshi olindi va mualliflarga o‘quv qo‘llanmani yanada mukammallashtirish bo‘yicha bir qator takliflar kelib tushdi. Xususan, qo‘llanmaning ikkinchi qismini ikkita alohida qism sifatida chop etish maqsadga muvofiq bo‘lishi haqida ham. Mualliflar mana shu kabi takliflarni hisobga olib, qo‘llanmani qayta ishlab, 3 qismdan iborat ushbu Matematik analiz kitoblarini o‘quvchiga taqdim etdilar.

Birinchi kitob o‘z ichiga bir o‘zgaruvchili funksiyalarning differensial va integral hisobi deb yuritiluvchi bo‘limini olgan. Bu bo‘lim quyidagi umumqabul qilingan standart mavzulardan iborat: haqiqiy sonlar nazariyasi, limitlar nazariyasi, uzluksiz funksiyalar nazariyasi, differensiallash, aniqmas va aniq integrallar hamda tenglamalarni taqribiy yechish va aniq integrallarni hisoblash kabi differensial va integral hisobining tadbirlari.

Bulardan tashqari, sonli qatorlar nazariyasi hamda funksional ketma-ketliklar va qatorlar nazariyasi ham birinchi qismdan o‘rin olgan.

Ikkinchi va uchinchi kitoblar ko‘p haqiqiy o‘zgaruvchili funksiyalarni differensial va integral hisobining klassik kursiga kiruvchi bo‘limlarini o‘z ichiga olgan.

Ravshanki, matematik tahlilni o‘rganayotgan o‘quvchi uchun eng og‘ir narsa ‘ bu isbotdagi eslab qolish shart bo‘lgan uzundan-uzoq mulohazalardir. Mazkur 3 ta qismdan iborat kitoblarni yozishda tasdiqlarni o‘quvchilar uchun tushunarli, lekin shu bilan birga imkon darajasida qisqa isbotlarini topishga harakat qilindi. Chunosonchi, kitoblarda deyarli barcha isbotlar bir betdan oshmagan bo‘lib, to‘la va aniq matematik asoslarga tayangan holda bayon qilingan.

Uch kitobdan har birida bir qator o‘ziga xosliklar bor. Jumladan, haqiqiy sonlar nazariyasini konstruktiv qurish bilan bir qa-

torda haqiqiy sonlarning aksiomatik nazariyasi ham keltirilib, bu usullar o'zaro taqqoslangan.

Uchinchi qismda keltirilgan Furye almashtirishlari nazariyasi kompleks qiymatli funksiyalarni o'rganishga olib keladi. Shu nuqtayi nazardan, birinchi kitobda haqiqiy sonlar nazariyasi bilan birga kompleks sonlar nazariyasi ham nihoyatda sodda usulda bayon qilinib, buning natijasida haqiqiy o'zgaruvchi va kompleks qiymatli funksiyalarning xossalari ham o'rganilgan. Bundan tashqari, rational funksiyalarning elementar funksiyalarda integrallanishi haqidagi taniqli teorema haqiqiy o'zgaruvchi va kompleks qiymatli funksiyalarni integrallash orqali isbot qilingan. Natijada isbot sezilarli darajada soddalashgan.

Uchta qismda ham barcha natijalarni imkon darajasida eng keng umumiylikda keltirishga harakat qilindi. Masalan, Nyuton-Leybnits formulasi darsliklarda kam keltiriladigan isboti berilgan. Bu isbot, birinchidan, Riman aniq integrali ta'rifining, tushunish uchun biroz murakkabroq bo'lsa-da, maqsadga muvofiq ekanligini ko'rsatadi. Ikkinchidan, keltirilgan isbot bu formulaning hosilasi Riman ma'nosida integrallanuvchi bo'lgan barcha differensiallanuvchi funksiyalar uchun o'rinli ekanligini ta'kidlaydi. Shu borada eslatib o'tamizki, odatda Nyuton-Leybnits formulasi uzluksiz hosilali funksiyalar uchungina isbotlanadi.

Navbatdagi o'ziga xoslik aniq integralning geometrik tadbirlariga doirdir. Tekislikdagi egri chiziqning yoyi uzunligi formulasi keltirib chiqarilayotganda bu egri chiziq kompleks tekislikdagi egri chiziq deb hisoblandi. Natijada formulaning isboti ancha soddalashdi.

Taqribiy usullar bayon qilinayotganda, funksiya ekstremumini topishning amaliyotda ko'p qo'llaniladigan usuli ushbu darslikda birinchi marta asoslandi va yaqinlashish tezligi baholandi (8.2.1-teorema). Bundan tashqari, tenglamalar yechishdagi Nyuton usuli (bu usul urinmalar usuli deb ham ataladi) yaqinlashish tezligining to'g'ri bahosi keltirildi.

Funksional ketma-ketliklar va qatorlarni o'rganishda, matematik analiz bo'yicha boshqa darsliklardan farqli o'laroq, deltasimon

ketma-ketliklar kiritilgan. Uzluksiz funksiyalarni algebraik va trigonometrik ko'phadlar bilan tekis yaqinlashtirish haqidagi Veyershtrass teoremasi ushbu deltasimon ketma-ketliklar yordamida isbotlangan.

Ushbu kitoblarda misollarni tanlashga katta ahamiyat qaratilgan. Tanlangan misollar nafaqat isbotlangan tasdiqlarni oydinlashtirishga xizmat qiladi, balki ular katta g'oyaviy ahamiyatga ham egadir.

Lotin alifbosiga o'tish munosabati bilan taniqli olimlarning ismini va matematik terminlarni jahon adabiyotlarida umumqabul qilingan yozilishiga imkon darajada yaqinlashtirish zaruriyati tug'ildi. Shu munosabat bilan biz taniqli matematiklarning ismini hamda matematik terminlarni yozishda quyidagi usulni qo'lladik: Hilbert, Helmholtz, homeomorfizm va hokazo.

Ayrim paragraflar, bandlar hamda alohida tasdiqlarning tartib raqamlariga yulduzcha qo'yilgan. Buning ma'nosi shundan iboratki, bu paragraf va bandlar, asosiy matndan unchalik qiyin bo'lmasada, matematik analiz bo'yicha odatdagi dasturlarga kirmagan, lekin matematik analizni hamda uning tadbirlarini kelgusidagi o'rganishlarda foydali bo'lgan materiallarga egadirlar.

Nihoyat yana shuni qayd etamizki, darslikda qulaylik uchun isbotlar yakuni qora kvadrat ■ orqali belgilangan.

Kitob Mirzo Ulug'bek nomli O'zbekiston Milliy universiteti va Lomonosov nomli Moskva davlat universitetining Toshkentdagi filiali talabalariga mualliflar tomonidan o'qilgan maruzalar asosida yozilgan.

Ushbu Matematik analiz deb nomlangan 3 ta kitob birgalikda universitetlarning "Matematika", "Amaliy matematika va informatika", "Mexanika", "Informatika va axborot texnologiyalari" va "Axborat tizimlarini matematik va dasturiy ta'minoti" yo'nalishlari bo'yicha hamda oliy matematika chuqur o'rganiladigan texnika oliy o'quv yurtlarida ta'lim oluvchi talabalar uchun mo'ljallangan bo'lib, u differensial va integral hisobi kursini to'la qamrab oladi.

Biz umid qilamizki, ushbu o'zbek tilida yaratilgan matematik

tahlil kursi T. Qori-Niyoziy tomonidan ilk bor o'zbek tilida yozilgan 'Asosiy matematik analiz kursi' nomli darsligi va taniqli olimlarimiz T. Azlarov va H. Mansurovlarning 'Matematik analiz' nomli darsliklarining an'anaviy davomi deb qabul qilinadi.

Shuni aytish kerakki, hozirgi kunda ko'p matematik atamalarining o'zbek tilidagi tarjimai mutaxassislar tomonidan qayta ko'rib chiqilayapti. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, ushbu kursni ham Matematik analiz o'rniga Matematik Tahlil deb atash maqsadga muvofiq bo'lar edi. Lekin bu kurs o'quv reja va o'quv dasturlarda Matematik analiz deb atalganini hisobga olib, biz ham shu atamani ishlatdik.

Ushbu ikkinchi nashrni tayorlashda mualliflarga o'z yordamlarini ayamagan hamkasblarimizga, jumladan B.Naimjonov, Q.Buvayev, Yu.Fayziyev va Sh. Sheraliyevlarga o'zimizning chuqur minnatdorchiligimizni bildiramiz.

I Bob. Haqiqiy sonlar

Matematik analiz shakllanishi davrida unga differensial tenglamalarni tuzish va yechish usullari deb qaralgan edi. Hozirgi kunda m't'm'tik tahlil deganda *differensial va integral hisobi* tushunilib, differensial tenglamalar nazariyasi deganda esa, asosan, matematik tahlilning usul va natijalariga asoslangan, matematikaning alohida bo'limi tushuniladi.

Zamonaviy matematik tahlil asosida *limitlar nazariyasi* yotadi deb, hech ikkilanmasdan aytish mumkin. Keng ma'noda olib qaraganda, aynan mana shu holat matematik tahlilni matematikaning boshqa bo'limlaridan ajratib turadi.

Ushbu kursning asosiy maqsadi — *bir o'zgaruvchili funksiyalar* uchun differensial va integral hisobni bayon etish. Bir o'zgaruvchili funksiya deb, bu kursda haqiqiy sonlar to'plamini haqiqiy sonlar to'plamiga akslantirish tushuniladi. Shu sababli kurs haqiqiy sonlar to'plamini qurish bilan boshlanadi.

§ 1.1. Butun sonlar

1. Biz butun sonlar xossalarini o'quvchiga ma'lum deb hisoblaymiz. Odatda butun sonlar to'plami $\mathbf{Z}$ simvoli orqali belgilanadi.

Har qanday ikki m va n butun sonlar uchun qo'shish $m + n$ va ko'paytirish mn amallari aniqlangan. Bu ikki amal *kommutativlik*, ya'ni:

$$m + n = n + m, \quad mn = nm \quad (1.1.1)$$

va *assotsiativlik*, ya'ni:

$$k + (m + n) = (k + m) + n, \quad k(mn) = (km)n, \quad (1.1.2)$$

xossalari ega.

Bundan tashqari, bu ikki amal *distributiivlik*, ya'ni:

$$k(m + n) = km + kn \quad (1.1.3)$$

qonuni bilan bog'langan.

$\mathbf{Z}$ to'plamida *nol* 0 va *bir* 1 sonlari alohida ajralib turadi. Ya'ni, har qanday $m \in \mathbf{Z}$ uchun

$$0 + m = m, \quad 1m = m \quad (1.1.4)$$

tengliklar o'rinlidir.

Butun sonlar to'plami musbat butun sonlardan, manfiy butun sonlardan va noldan iborat. Har qanday butun a soni uchun $-a$ son qarama-qarshi son deyiladi va u quyidagi

$$a + (-a) = 0$$

tenglikni qanoatlantiradi. Ko'paytirish amali qo'shish amalidan shu bilan farq qiladiki, butun sonlar to'plamida, qo'shishdan farqli o'laroq, ko'paytirish amali teskarilanuvchi emas. Boshqacha aytganda, biz har qanday butun a soni uchun unga teskari a^{-1} element, ya'ni a bilan ko'paytmasi 1 ga teng bo'lgan butun son mavjud deya olmaymiz.

Musbat butun sonlar *natural* sonlar deb ham ataladi. Natural sonlar to'plami *natural qator* ham deyiladi va odatda $\mathbf{N}$ simvoli orqali belgilanadi.

Butun m sonining natural n -darajasi induksiya orqali aniqlanadi:

$$m^1 = m, \quad m^n = mm^{n-1}. \quad (1.1.5)$$

Masalan, agar $2=1+1$ deb aniqlasak,

$$m^2 = m \cdot m$$

bo'ladi.

Istalgan k butun son va ixtiyoriy natural m va n lar uchun

$$k^{m+n} = k^m \cdot k^n$$

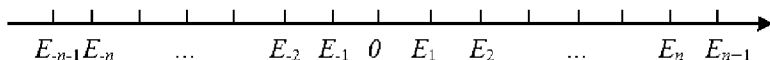
tenglikning bajarilishi ravshan.

Bu tenglikning barcha manfiy bo'lmagan m va n larda o'rinli bo'lishi uchun $k \neq 0$ bo'lganda

$$k^0 = 1$$

deb hisoblanadi.

2. Biz ko'pincha sonlarning geometrik tasviridan foydalanamiz. Shu maqsadda biror to'g'ri chiziq olib, unda ixtiyoriy ravishda O nuqtani belgilaylik. Bu O nuqta to'g'ri chiziqni ikkita nurga ajratadi. Nurlardan birini musbat va ikkinchisini manfiy deb ataymiz. Odatda to'g'ri chiziq gorizontaal ko'rinishda olinadi va o'ng tomonga ketgan nur musbat deb qaraladi. Albatta, matematik nuqtayi nazardan bu tanlov majburiy emas. Musbat nurda O nuqtadan farqli ixtiyoriy E_1 nuqtani belgilaymiz, so'ngra, OE_1 kesma davomida E_2 nuqtani shunday tanlaymizki, bunda OE_1 va E_1E_2 kesmalar teng bo'lsin. Bu jarayonni davom ettirsak, shunday $E_1, E_2, \dots, E_n, \dots$ nuqtalarni olamizki, har bir E_n nuqta OE_{n-1} kesma davomida yotadi va quyidagi tengliklar o'rinli bo'ladi (1.1-rasmga qarang):

1.1-rasm

$$E_n E_{n+1} = OE_1, \quad n = 1, 2, 3, \dots$$

Xuddi shu usulda manfiy nurda $OE_{-1} = OE_1$ kesmani olamiz va $E_{-2}, E_{-3}, \dots, E_{-n}, \dots$ nuqtalarni shunday belgilaymizki, bunda E_{-n} nuqta OE_{-1} kesma davomida yotsin va quyidagi tengliklar bajarilsin:

$$E_{-n} E_{-n-1} = OE_1, \quad n = 1, 2, 3, \dots$$

Bundan buyon biz istalgan n uchun E_n nuqtani butun n soniga, O nuqtani esa 0 ga, ya'ni nol soniga aynan teng deb hisoblaymiz. Bu tasvirlashda musbat sonlar 0 nuqtadan o'ngda va manfiy sonlar

esa bu nuqtadan chapda joylashadi. Xususan, barcha natural sonlar 0 nuqtadan o'ng tomonda yotadi.

3. Har qanday musbat butun n soni noldan katta deb hisoblanadi va $n > 0$ deb yoziladi. Har qanday manfiy butun m soni esa noldan kichik deb hisoblanadi: $m < 0$.

Musbat sonlar va qo'shish amalidan foydalanib, butun sonlarni taqqoslash mumkin. Chunonchi, agar biror k natural (ya'ni butun musbat) son uchun $n = m + k$ bo'lsa, biz $m < n$ deymiz. Bu $m < n$ tengsizlik $n > m$ ko'rinishda ham yoziladi.

Ushbu tengsizlik munosabati tranzitivlik xossasiga egadir, ya'ni agar $m < n$ va $n < k$ bo'lsa, $m < k$ bo'ladi.

Bundan tashqari, quyidagi ikki muhim xossalar ham o'rinli:

1) agar $m < n$ bo'lsa, ixtiyoriy $k \in \mathbf{Z}$ uchun

$$m + k < n + k$$

bo'ladi;

2) agar $m < n$ va $k > 0$ bo'lsa,

$$mk < nk$$

bo'ladi.

Qat'iy bo'lmagan $m \leq n$ tengsizlik yoki $m < n$, yoki $m = n$ ekanini anglatadi.

Kiritilgan taqqoslash quyidagi sodda geometrik ma'noga ega: agar $m < n$ tengsizlik bajarilsa, m nuqta n nuqtadan chapda joylashgan bo'ladi.

4. Butun sonlar to'plami $\mathbf{Z}$ ning biror E qisman to'plami berilgan bo'lsin. Agar shunday butun $m \in E$ son topilsaki, ixtiyoriy $n \in E$ uchun

$$m \leq n$$

tengsizlik bajarilsa, m songa E to'plamning *minimal* elementi deyiladi.

Xuddi shu singari *maksimal* element tushunchasi ham kiritiladi.

Ravshanki, $\mathbf{Z}$ to‘plamning har qanday qisimiy to‘plami maksimal yoki minimal elementlarga ega bo‘lavermaydi. Masalan, musbat butun sonlar to‘plami maksimal elementga ega emas, manfiy butun sonlar to‘plami esa minimal elementga ega emas.

$\mathbf{N}$ natural sonlar to‘plami butun sonlar to‘plamining qisimiy to‘plami deb qaralganda, bu to‘plamning eng muhim xossalariidan biri – uning to‘la tartiblanganligidir. Bu xossa shundan iboratki, $\mathbf{N}$ to‘plamning ixtiyoriy qisimiy to‘plami eng kichik elementga egadir. O‘ta muhim bo‘lgan *matematik induksiya usuli (prinsipi)* aynan ana shu xossaning natijasidir. Biz bu usulning tadbqiqini quyidagi sodda misolda ko‘rsatamiz.

1.1.1 - misol. *Ixtiyoriy $n \in \mathbf{N}$ uchun*

$$2^n > n, \quad n \in \mathbf{N}, \quad (1.1.6)$$

tengsizlik bajariladi.

Isbot. (i) Shubhasiz, agar $n = 1$ bo‘lsa, (1.1.6) tengsizlik o‘rinli:

$$2^1 > 1.$$

(ii) Endi (1.1.6) tengsizlikni $n = k$ da o‘rinli deb faraz qilib, uning $n = k + 1$ da ham o‘rinli ekanini ko‘rsatamiz. Shunday qilib,

$$2^k > k$$

bo‘lsin. U holda, bu tengsizlikni qo‘llab,

$$2^{k+1} = 2^k \cdot 2 > k \cdot 2 = k + k \geq k + 1$$

ni hosil qilamiz, ya’ni (1.1.6) tengsizlik $n = k + 1$ da ham o‘rinli bo‘lar ekan.

(iii) Matematik induksiya prinsipi (1.1.6) tengsizlikni barcha natural n sonlari uchun o‘rinli deb ta’kidlashimizga imkon beradi. Haqiqatdan, agar bunday bo‘lmasa, shunday n sonlar topiladiki, ular uchun (1.1.6) tengsizlik bajarilmaydi. Biz bunday sonlar uchun (i) ni hisobga olgan ravishda $n \geq 2$ deyishimiz mumkin. Natural sonlar to‘plami to‘la tartiblangan bo‘lganligi sababli, bunday n sonlar

ichida eng kichigi mavjud, biz uni $(k + 1)$ deb belgilaymiz. Bundan chiqdi, (1.1.6) tengsizlik $n = k$ da o'rinli bo'lib, $n = k + 1$ da o'rinli emas ekan. Ammo bunday bo'lishi mumkin emas, chunki bu tasdiq (ii) ga ziddir. Demak, (1.1.6) tengsizlik barcha n larda bajarilar ekan. ■

5. Odatda butun sonlarni quyidagi:

$$0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 \quad (1.1.7)$$

raqamlardan foydalanib, o'nli sanoq sistemasida yoziladi, bunda

$$2 = 1 + 1, \quad 3 = 2 + 1, \quad 4 = 3 + 1, \quad 5 = 4 + 1,$$

$$6 = 5 + 1, \quad 7 = 6 + 1, \quad 8 = 7 + 1, \quad 9 = 8 + 1.$$

Bu holda sanoq sistemasining asosi qilib

$$10 = 9 + 1$$

soni olinadi.

Har qanday musbat butun k sonni

$$k = a_0 10^0 + a_1 10^1 + \dots + a_n 10^n \quad (1.1.8)$$

ko'rinishda yagona usulda yozish mumkin, bunda har bir a_j koeffitsient (1.1.7) qiymatlaridan birini qabul qiladi.

Odatda (1.1.8) son simvolik ravishda

$$k = a_n a_{n-1} \dots a_1 a_0, \quad (1.1.9)$$

deb yoziladi, bunda a_0 - birlar soni, a_1 - o'nlar soni, a_2 - yuzlar soni va hokazo, deb ataladi. Ba'zan, k sonining musbat ekanligini ta'kidlash maqsadida (1.1.9) oldiga $\ll + \gg$ - plus belgisi qo'yiladi:

$$k = + a_n a_{n-1} \dots a_1 a_0. \quad (1.1.10)$$

Manfiy m soni shu singari, lekin $\ll - \gg$ minus ishora bilan yoziladi:

$$m = - b_n b_{n-1} \dots b_1 b_0. \quad (1.1.11)$$

6. O'nlı sanoq sisteması o'rnıga ixtiyoriy natural asosga ega bo'lgan sanoq sistemasını olish mumkin. Zamonaviy elektron hisoblash mashinalarida (kompyuterlarda) ikkilik sanoq sisteması qo'llaniladi. Bunga sabab kompyuterlar tuzilishining texnologik xususiyatlaridir.

Ikkilik sanoq sistemasida faqat ikki raqam: 0 va 1 ishlatiladi. Ushbu sistemaning asosi 1+1 sonı bo'lib, quyidagi ko'rinishda yoziladi:

$$10 = 1 + 1. \quad (1.1.12)$$

Demak,

$$10^{10} = (1 + 1)(1 + 1) = 1 + 1 + 1 + 1 \quad (1.1.13)$$

bo'ladi.

Bu (1.1.13) formula ikkilik sanoq sistemasida taniqli "ikki karra ikki to'rt" tengligini anglatadi.

Ikkilik sanoq sistemasida ham har qanday natural k sonni (1.1.8) yoki (1.1.9) ko'rinishda yozish mumkin, bunda a_j ikkita 0 yoki 1 qiymatlarnı qabul qiladi, 10 esa (1.1.12) tenglik orqali aniqlanadi. Misol tariqasida birinchi to'qqizta natural sonlarning yozilishini keltiramiz, bunda biz chap tomondagi sonni o'nlı sanoq sistemasida va o'ng tomondagi sonni ikkilik sanoq sistemasida yozdik:

$$1=1,$$

$$2=10,$$

$$3=11,$$

$$4=100,$$

$$5=101,$$

$$6=110,$$

$$7=111,$$

$$8=1000,$$

$$9=1001.$$

Manfiy butun sonlar (1.1.11) ko'rinishda tasvirlanadi, bunda b_j ikkita 0 yoki 1 qiymatlarnı qabul qiladi.

Shunday qilib, $\ll + \gg$ yoki $\ll - \gg$ ishora bilan olingan, nol va birlarning ixtiyoriy chekli ketma-ketligi biror butun sonni ifodalaydi

va aksincha, ixtiyoriy butun son, $\ll + \gg$ yoki $\ll - \gg$ ishora bilan olingan nol va birlarning chekli ketma-ketligi orqali ifodalanadi.

§ 1.2. Ratsional sonlar

Yuqorida qayd qilinganidek, butun sonlar to‘plamida ko‘paytirish amali, qo‘shish amalidan farqli o‘laroq, teskarilanuvchi emas. Aynan mana shu hol butun sonlar to‘plamini ratsional sonlar to‘plamigacha kengaytirish uchun bo‘lgan sabablardan biridir.

1. Butun sonning natural songa nisbati *ratsional son* deyiladi. Ya’ni, agar p butun son bo‘lib, q natural son bo‘lsa, ratsional son deb $\frac{p}{q}$ ko‘rinishdagi ifodaga aytiladi. Odatda $\frac{p}{q}$ ratsional sonni kasr (arifmetik kasr) deb ham atashadi, bunda p surat va q maxraj deyiladi. Albatta, agar $pn = mq$ bo‘lsa, $\frac{p}{q}$ va $\frac{m}{n}$ kasrlar o‘zaro teng bo‘ladi. Shuning uchun, qat’iy qilib aytganda, har qanday ratsional son – bu teng kuchli kasrlar sinfidir, ya’ni har qanday ratsional son yuqoridagi ma’noda o‘zaro teng bo‘lgan barcha kasrlar sinfidan iboratdir. Lekin, shunga qaramasdan, biz musbat ratsional r son uchun

$$r = \frac{p}{q}$$

deb yozamiz va o‘ng tomonda mos teng kuchli kasrlar sinfining biror vakili turibdi deb hisoblaymiz. Demak, bu kelishuvimizga ko‘ra, ratsional son surati butun sondan iborat bo‘lib, maxraji natural sonidir.

Agar surat musbat bo‘lsa, ratsional sonni *musbat* deymiz va aksincha, surat manfiy bo‘lsa, ratsional sonni *manfiy* deymiz.

Shunday qilib, ratsional sonlar to‘plami musbat ratsional sonlar, manfiy ratsional sonlar va noldan iborat ekan. Odatda ratsional sonlar to‘plami $\mathbf{Q}$ simvoli orqali belgilanadi.

Har qanday ratsional sonni kasr oldiga $\ll + \gg$ yoki $\ll - \gg$ ishora qo‘yib, surati manfiy bo‘lmagan butun son va maxraji esa natural bo‘lgan arifmetik kasr orqali ifoda qilish mumkin. Butun sonni

ham maxraji birga teng bo'lgan kasr ko'rinishdagi ratsional son deb qarasa bo'ladi.

2. Ratsional sonlar to'plami $\mathbf{Q}$ da tabiiy ravishda qo'shish va ko'paytirish amallari kiritiladi.

Ikki ratsional $\frac{p}{q}$ va $\frac{m}{n}$ sonlarning *yig'indisi* deb quyidagi ratsional songa aytiladi:

$$\frac{p}{q} + \frac{m}{n} = \frac{pn + qm}{qn}. \quad (1.2.1)$$

Ratsional $\frac{p}{q}$ va $\frac{m}{n}$ sonlarning *ko'paytmasi* deb quyidagi ratsional songa aytiladi:

$$\frac{p}{q} \cdot \frac{m}{n} = \frac{pm}{qn}. \quad (1.2.2)$$

Ratsional sonlarni qo'shish va ko'paytirish amallari *kommutativ*:

$$r + s = s + r, \quad r \cdot s = s \cdot r$$

va *assotsiativ*:

$$r + (s + t) = (r + s) + t, \quad r \cdot (s \cdot t) = (r \cdot s) \cdot t$$

bo'lib, ular birgalikda esa *distributiolik* xossasiga:

$$r(s + t) = rs + rt,$$

ega ekanligini ko'rsatish qiyin emas.

Ratsional sonlar to'plamida *nol* $0 = \frac{0}{1}$ va *bir* $1 = \frac{1}{1}$ alohida o'rin tutadi. Chunonchi, ixtiyoriy ratsional r soni uchun

$$r + 0 = r, \quad r \cdot 1 = r$$

tengliklar bajariladi.

Kiritilgan qo'shish va ko'paytirish amallari uchun ularga teskari bo'lgan ayirish va bo'lish amallarini aniqlash mumkin.

r va s ratsional sonlarning *ayirmasi* deb

$$r = s + t$$

tenglikni qanoatlantiruvchi t ratsional songa aytiladi va $t = r - s$ deb yoziladi.

Agar $s \neq 0$ bo'lsa, r va s ratsional sonlarning *bo'linmasi (nisbati)* deb

$$r = s \cdot t$$

tenglikni qanoatlantiruvchi t ratsional songa aytiladi va $t = \frac{r}{s}$ deb yoziladi.

Shuni qayd etamizki, oxirgi tenglikdagi kasr, umuman aytganda, qat'iy ma'noda arifmetik kasr emas, chunki uning surati va maxraji butun sonlar bo'lmay qolishi ham mumkin.

Har qanday ratsional r soni uchun unga qarama-qarshi bo'lgan shunday $(-r)$ son mavjudki, u

$$r + (-r) = 0$$

tenglikni qanoatlantiradi. Xuddi shu singari har qanday ratsional $r \neq 0$ soni uchun unga teskari bo'lgan shunday r^{-1} son mavjudki, u

$$r \cdot r^{-1} = 1$$

tenglikni qanoatlantiradi.

Shuni aytish kerakki, nol teskari elementga ega emas, ya'ni nolga bo'lish amali aniqlanmagan.

3. Har qanday ikki ratsional sonni taqqoslash mumkin. Boshqacha aytganda, $\mathbf{Q}$ to'plamda tengsizlik munosabatini kiritish mumkin. Buning uchun biz $\mathbf{Q}$ to'plamda manfiy va musbat elementlar mavjudligidan foydalanamiz, zero aynan shular orqali ratsional sonlar tartiblanadi.

Avval nol bilan taqqoslashni kiritaylik. Agar ratsional r son musbat bo'lsa, uni noldan katta deymiz ($r > 0$), ratsional r son manfiy bo'lganda esa uni noldan kichik deymiz ($r < 0$).

Endi yuqoridagi aksiomalardan foydalanib, umumiy holda tengsizlik munosabatini kiritishimiz mumkin.

Ta'rif. *Agar ikki ratsional son uchun $s - r > 0$ tengsizlik o'rinli bo'lsa, r ratsional son s ratsional sonidan kichik deyiladi:*

$$r < s \quad \Leftrightarrow \quad s - r > 0.$$

Bu $r < s$ tengsizlik $s > r$ koʻrinishda ham yoziladi.

Kiritilgan tengsizlik munosabati *tranzitivlik*, yaʼni: «agar $r < s$ va $s < t$ boʻlsa, $r < t$ boʻladi», xossasiga ega ekanligini koʻrsatish qiyin emas.

Bundan tashqari, quyidagi ikki muhim xossalar ham oʻrinlidir:

1) agar $r < s$ boʻlsa, ixtiyoriy ratsional t uchun $r + t < s + t$ tengsizlik bajariladi;

2) agar $r < s$ va $t > 0$ boʻlsa, $rt < st$ tengsizlik bajariladi.

Bunday aniqlangan taqqoslash qoidasiga muvofiq istalgan ikki r va s ratsional sonlar uchun quyidagi uch:

$$r < s, \quad r = s, \quad r > s$$

munosabatlardan bittasi va faqat bittasi oʻrinli boʻlishini qayd etamiz.

Shuni hisobga olgan holda, "ratsional sonlar toʻplami *chiziqli tartiblangan*" deyiladi.

4. Ratsional sonlarning ushbu paragrafda sanab oʻtilgan xossalari asosiy hisoblanib, ular yordamida bir qator yangi xossalarni keltirib chiqarish mumkin. Qizigʻi shundaki, bunda ratsional sonlarning qanday aniqlanganligi umuman ahamiyatga ega emas, muhimi ular uchun yuqoridagi xossalarning oʻrinli ekanligidir. Boshqacha aytganda, biz bunday xossalarga ega boʻlgan ixtiyoriy tabiatdagi obyektlarni olib, faqat keltirilgan xossalarga asoslangan holda mazmunli tasdiqlarni keltirib chiqarishimiz mumkin. Albatta, bunda olingan yangi tasdiqlar ratsional sonlar uchun ham oʻrinli boʻladi.

§ 1.3. Cheksiz oʻnli kasrlar

1. Afsuski, koʻpgina masalalarni yechish uchun ratsional sonlarning oʻzi yetarli emas. Masalan, yuzasi 50 kv.m. ga teng boʻlgan kvadratning tomonini topaylik. Ravshanki, bunday kvadratning tomoni $5\sqrt{2}$ m. ga teng boʻlishi kerak edi. Ammo bu son ratsional emas, chunki $\sqrt{2}$ ning ratsional emasligini oson koʻrsatish mumkin. Agar biz ratsional sonlar toʻplami bilan cheklansak, bu ifoda nimani anglatishini umuman tushuntira olmaymiz. Bu kamchilikni

qisqa qilib quyidagicha aytish mumkin: ratsional sonlar to‘plami to‘la emas.

Shuning uchun ratsional sonlar to‘plamini biror usul yordamida shunday to‘ldirish zarurki, bunda, birinchidan, yangi elementlar xuddi ratsional sonlar xossalriga ega bo‘lsin va ikkinchidan, ular ratsional sonlar bilan birgalikda to‘la to‘plamni tashkil qilsin. Ratsional sonlar to‘plamini to‘ldirishning eng oson yo‘li cheksiz o‘nli kasrlardan foydalanishdir.

Har qanday ratsional sonni davriy cheksiz o‘nli kasr ko‘rinishida yozish mumkin. Bunday kasrni olish uchun, masalan, burchak usuli bilan bo‘lish algoritmidan foydalanish kifoya.

1.3.1 - misol.

$$\frac{1}{3} = 0,3333\dots$$

Endi, aytaylik, $r = \frac{p}{q}$ ixtiyoriy musbat ratsional son bo‘lsin. U holda burchak usulida bo‘lish vaqtida, qoldiq har bir qadamda q dan kichik bo‘lishi kerak. Natijada biror qadamdan keyin qoldiqlar qaytarilib kela boshlaydi. Bundan chiqdi ratsional sonning cheksiz o‘nli kasr ko‘rinishida ham raqamlarning biror guruhi qaytarilib kela boshlaydi.

Shuni qayd etish kerakki, ratsional sonni bunday usulda cheksiz davriy o‘nli kasr ko‘rinishida yozishda 9 raqami bu cheksiz o‘nli kasrning davri bo‘la olmaydi. Masalan, burchak usulida bo‘lishda 0,499999... cheksiz o‘nli kasr hosil bo‘lmay, uning o‘rniga 0 raqami davri bo‘lgan 0,500000... cheksiz o‘nli kasr hosil bo‘ladi.

Bu tasdiqqa teskari tasdiq ham o‘rinli. Chunonchi, 9 raqami davri bo‘lmagan har qanday cheksiz davriy o‘nli kasrga biror ratsional sonni mos qo‘yish mumkin. Buning uchun navbatdagi misolda qo‘llanilgan algoritmdan foydalansa bo‘ladi. Aytaylik,

$$a = 1,518181818\dots$$

bo‘lsin.

U holda

$$10a = 15,18181818\dots$$

va

$$1000a = 1518,18181818\dots$$

deb, quyidagi tenglikka ega boʻlamiz:

$$990a = 1000a - 10a = 1503.$$

Ushbu algoritm qaralayotgan cheksiz davriy oʻnli kasrga $r = \frac{1503}{990} = \frac{167}{110}$ ratsional sonni mos qoʻyadi. Ratsional sonlar bilan davri 9 raqamiga teng boʻlmagan cheksiz davriy oʻnli kasrlar orasida oʻrnatilgan bunday moslikning teskarisi ham oʻrinli ekanini koʻrsatish qiyin emas.

Agarda barcha cheksiz davriy oʻnli kasrlarni olsak, u holda yuqoridagi algoritm ularning har biriga biror ratsional sonni mos qoʻyadi, lekin bunda ikki oʻnli kasrga bitta ratsional son mos kelishi mumkin, masalan,

$$\frac{1}{2} = 0,50000\dots = 0,499999\dots$$

Bunday aniqmaslik faqat 0 yoki 9 sonlari davriy qatnashgandagina sodir boʻladi. Bu aniqmaslikni yoʻqotish maqsadida, bundan buyon shunday kasrlarni teng deb hisoblaymiz.

Ratsional sonlar toʻplamiga davriy boʻlmagan cheksiz oʻnli kasrlarni qoʻshish yordamida yuqorida qayd etilgan toʻldirishga erishiladi.

Taʼrif. Ushbu

$$x = a_0, a_1 a_2 \dots a_n \dots, \quad (1.3.1)$$

koʻrinishdagi ifodaga *musbat cheksiz oʻnli kasr* deyiladi, bunda a_0 - (butun qism deb ataymiz) manfiy boʻlmagan butun son boʻlib, har bir $j \geq 1$ larda a_j (oʻnli belgi deb ataymiz) sonlar 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 qiymatlardan birini qabul qiladi. Bundan tashqari, (1.3.1) da a_k ($k \geq 0$) lardan kamida bittasi noldan farqlidir.

Taʼrif. Agar

$$y = -b_0, b_1 b_2 \dots b_n \dots \quad (1.3.2)$$

tenglikda minus $\ll - \gg$ ishoraning oʻngida musbat cheksiz oʻnli kasr turgan boʻlsa, bu (1.3.2) ifodaga *manfiy cheksiz oʻnli kasr* deyiladi.

Bu songa mos musbat cheksiz oʻnli kasr

$$b = b_0, b_1 b_2 \dots b_n \dots \quad (1.3.3)$$

manfiy (1.3.2) kasrning *absolyut qiymati* deb ataladi. Bu holda

$$|y| = b$$

deb yoziladi.

Quyidagi ifodaga

$$0 = 0, 00 \dots 0 \dots \quad (1.3.4)$$

nollik cheksiz oʻnli kasr, yoki oddiygina *nol* deyiladi.

Musbat cheksiz oʻnli kasrning absolyut qiymati deb shu kasrning oʻziga aytiladi, nolning absolyut qiymati esa nolga teng deb hisoblanadi.

2. Ikki cheksiz oʻnli kasr uchun tenglik tushunchasini kiritamiz.

Taʼrif. Agar

$$a = a_0, a_1 a_2 \dots a_n \dots \quad (1.3.5)$$

va

$$b = b_0, b_1 b_2 \dots b_n \dots \quad (1.3.6)$$

cheksiz oʻnli kasrlar uchun

$$a_0 = b_0, a_1 = b_1, a_2 = b_2, \dots, a_n = b_n, \dots \quad (1.3.7)$$

*tengliklar bajarilsa, bu kasrlarni **teng** deymiz.*

Bundan tashqari, 0 yoki 9 davriy qatnashgan kasrlar uchun quyidagi qoʻshimcha tenglik munosabatini kiritamiz.

Taʼrif. Agar 9 davriy qatnashgan quyidagi

$$a = a_0, a_1 a_2 \dots a_{k-1} a_k 999 \dots$$

davriy kasrda $a_k \neq 9$ boʻlib, 0 davriy qatnashgan

$$a' = a_0, a_1 a_2 \dots a_{k-1} a'_k 000 \dots$$

*davriy kasrda $a'_k = a_k + 1$ boʻlsa, bu davriy kasrlarni ham **teng** deb hisoblaymiz.*

3. Ikki cheksiz oʻnli kasr uchun taqqoslash qoidasini kiritamiz.

Taʼrif. Ikki musbat, oʻzaro teng boʻlmagan,

$$a = a_0, a_1 a_2 \dots a_n \dots$$

va

$$b = b_0, b_1 b_2 \dots b_n \dots$$

cheksiz oʻnli kasr berilgan boʻlsin. Agar

$$a_0 > b_0$$

boʻlsa, yoki shunday n nomer topilsaki,

$$a_0 = b_0,$$

$$a_1 = b_1,$$

...

$$a_{n-1} = b_{n-1}$$

boʻlib,

$$a_n > b_n$$

boʻlsa, a ni b dan **katta** deymiz va $a > b$ deb yozamiz.

Bu taʼrifning 0 yoki 9 davrga ega boʻlgan davriy kasrlar uchun ham muvofiqlashganligini navbatdagi tasdiq koʻrsatadi.

1.3.1* - tasdiq. Mos ravishda 9 va 0 davriy qatnashgan ikki oʻzaro teng cheksiz oʻnli davriy kasrlar berilgan boʻlsin, yaʼni

$$a = a_0, a_1 a_2 \dots a_{k-1} a_k 9999 \dots,$$

bunda $a_k \neq 9$ va

$$a' = a_0, a_1 a_2 \dots a_{k-1} a'_k 0000 \dots,$$

bunda $a'_k = a_k + 1$. U holda quyidagi

$$a < c < a'$$

qo'sh tengsizlikni qanoatlantiruvchi c son mavjud emas.

Isbot. Faraz qilamiz, shunday c son mavjud bo'lib, u

$$c = c_0, c_1 c_2 \dots$$

ko'rinishga ega bo'lsin.

Ta'rifga ko'ra, $a < c$ tengsizlik shunday n nomer mavjudligini anglatadiki, u uchun

$$c_0 = a_0, \quad c_1 = a_1, \dots, \quad c_{n-1} = a_{n-1},$$

lekin

$$c_n > a_n$$

bo'ladi.

Ta'kidlash lozimki, n butun son isbot qilinayotgan tasdiq shartidagi k butun sondan kichik bo'la olmaydi. Haqiqatan, agar $n < k$ tengsizlik o'rinli bo'lganda edi, a va a' sonlarining verguldan keyingi birinchi $(n-1)$ o'nli belgilari teng bo'lgani uchun, biz nafaqat $a < c$ tengsizlikka, balki $a' < c$ tengsizlikka ham ega bo'lar edik.

Lekin n butun son k butun sondan katta ham bo'la olmaydi, chunki a sonning k nomeridan boshlab, barcha o'nli belgilari 9 ga teng bo'lib, c_n sonlar, ravshanki, 9 dan katta bo'la olmaydi.

Shunday qilib, yuqoridagi n son tasdiq shartidagi k songa teng bo'lishi kerak ekan. Xuddi shu singari, c sonining o'nli belgilari ichida a' sonining ularga mos o'nli belgilaridan kichik bo'lgan birinchi belgisining nomeri ham k ga teng ekanligi ko'rsatiladi. Isbotlanayotgan tasdiqning shartiga ko'ra $a'_k = a_k + 1$ ekanligini eslasak,

$$a_k < c_k < a_k + 1$$

qo'sh tengsizlikka ega bo'lamiz.

Ammo, ravshanki, bu qo'sh tengsizlik hech qanday butun a_k va c_k sonlar uchun o'rinli bo'la olmaydi. Hosil bo'lgan qarama-qarshilik 1.3.1* - tasdiqling haq ekanligini isbotlaydi. ■

Ta'rif. Har qanday musbat cheksiz o'nli kasr ixtiyoriy manfiy cheksiz o'nli kasrdan katta hisoblanadi.

Ta'rif. Agar $|b| > |a|$ bo'lsa, a manfiy cheksiz o'nli kasrni b manfiy cheksiz o'nli kasrdan katta deymiz.

Ta'rif. 0 sonini har qanday manfiy cheksiz o'nli kasrdan katta va har qanday musbat cheksiz o'nli kasrdan kichik deb hisoblaymiz.

Shunday qilib, ixtiyoriy ikki cheksiz o'nli kasrni o'zaro taqqoslash mumkin ekan, ya'ni ikki cheksiz o'nli kasrlar yoki o'zaro teng, yoki ulardan biri ikkinchisidan katta bo'ladi.

Odatdagidek, agar $b > a$ bo'lsa, a ni b dan kichik deymiz va $a < b$ deb yozamiz. Qat'iy bo'lmagan tengsizliklar $a \leq b$ va $a \geq b$ odatdagidek kiritiladi, ya'ni:

$$(a \leq b) \quad \Leftrightarrow \quad (a < b) \vee (a = b).$$

Eslatma. Yuqorida kiritilgan ikki cheksiz o'nli kasrni taqqoslash qoidasidan tengsizlik munosabatining tranzitivligi to'g'ridan - to'g'ri kelib chiqadi:

$$(a < b) \wedge (b < c) \Rightarrow (a < c),$$

ya'ni, $a < b$ va $b < c$ tengsizliklardan $a < c$ tengsizlik kelib chiqadi.

4. Yuqoridagi tushunchalarning tadbiqu sifatida absolyut qiymatning xossalariidan birini isbotlaymiz.

1.3.2 - tasdiq. *Quyidagi ikki tengsizliklar teng kuchlidir:*

$$|x| < a, \quad (1.3.8)$$

$$-a < x < a. \quad (1.3.9)$$

Isbot. Avvalo, har ikkala (1.3.8) va (1.3.9) tengsizliklarda a cheksiz o'nli kasrning musbat bo'lishini ta'kidlaymiz, chunki aks holda, ikkala tengsizlik ham hech qanday x uchun o'rinli bo'lmaydi. Shu sababli bundan buyon $a > 0$ deb hisoblaymiz.

1) Dastavval (1.3.8) dan (1.3.9) kelib chiqishini isbotlaymiz. Demak, (1.3.8) tengsizlik bajarilsin deb faraz qilaylik. Agar $x \geq 0$ bo'lsa, bu tengsizlik

$$x < a$$

ko'rinishga keladi va shuning uchun x cheksiz o'nli kasr (1.3.9) qo'sh tengsizlikni ham qanoatlantiradi.

Agarda $x < 0$ bo'lsa, (1.3.8) tengsizlikni unga teng kuchli $|x| < |-a|$ ko'rinishda yozib olamiz, qaysiki, manfiy x va $(-a)$ cheksiz o'nli kasrlarni taqqoslash qoidasiga binoan $x > -a$ tengsizlik bajarilishini anglatadi, ya'ni bu holda ham x (1.3.9) qo'sh tengsizlikni qanoatlantirar ekan.

2) Xuddi yuqoridagidek (1.3.9) dan (1.3.8) ning kelib chiqishi isbotlanadi. ■

§ 1.4. Haqiqiy sonlar

1.

Ta'rif. *Haqiqiy son deb cheksiz o'nli kasrga aytamiz.*

Haqiqiy sonlar to'plami $\mathbf{R}$ simvoli orqali belgilanib, u sonlar o'qi deb ham ataladi. $x \in \mathbf{R}$ yozuv x haqiqiy son (yoki qisqaroq qilib, son) ekanligini anglatadi.

Ravshanki, ratsional sonlar haqiqiy sonlarning barcha davriy cheksiz o'nli kasrlardan iborat qismaniy to'plamini tashkil qiladi, ya'ni $\mathbf{Q} \subset \mathbf{R}$.

Ratsional bo'lmagan haqiqiy sonlarga *irratsional* sonlar deyiladi.

Bizning galdagi vazifamiz haqiqiy sonlar uchun arifmetik amallarni, ya'ni qo'shish va ko'paytirishni kiritishdir. Biz bu vazifani keyingi paragrafda amalga oshiramiz. Ushbu paragrafda esa haqiqiy sonlarning yuqorida o'rnatilgan tengsizlik munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan asosiy xossalarini o'rganamiz.

Sonlar o'qining quyidagi qismaniy to'plamlarini kiritaylik:

ochiq interval yoki qisqaroq, *interval* deb

$$(a, b) = \{x \in \mathbf{R} : a < x < b\}, \quad (1.4.1)$$

to'plamga;

yopiq interval yoki *kesma* (yoki ba'zan *segment*) deb

$$[a, b] = \{x \in \mathbf{R} : a \leq x \leq b\} \quad (1.4.2)$$

to'plamga;

yarim interval deb

$$[a, b) = \{x \in \mathbf{R} : a \leq x < b\} \quad (1.4.3)$$

yoki

$$(a, b] = \{x \in \mathbf{R} : a < x \leq b\} \quad (1.4.4)$$

to'plamlarga aytamiz.

2. Ushbu bandda biz $\mathbf{Q}$ ratsional sonlar to'plami $\mathbf{R}$ haqiqiy sonlar to'plamida zich ekanligini ko'rsatamiz.

Ta'rif. *Haqiqiy sonlar to'plami $\mathbf{R}$ ning biror qisman to'plami E berilgan bo'lsin. Agar E ning $\mathbf{R}$ dan olingan ixtiyoriy interval bilan kesishmasi bo'sh bo'lmasa, E to'plam $\mathbf{R}$ da zich deyiladi.*

1.4.1* - tasdiq. $\mathbf{Q}$ ratsional sonlar to'plami $\mathbf{R}$ haqiqiy sonlar to'plamida zichdir.

Isbot. $\mathbf{R}$ sonlar o'qidan olingan ixtiyoriy (a, b) interval berilgan bo'lsin. Bu intervalda kamida bitta c ratsional son borligini isbotlaymiz.

Agar a va b sonlar ratsional bo'lsa, masala hal; c sifatida ularning o'rta arifmetik qiymatini olamiz:

$$c = \frac{a + b}{2}.$$

Shu sababli, faraz qilaylik,

$$a = a_0, a_1 a_2 \dots$$

va

$$b = b_0, b_1 b_2 \dots$$

bo'lib, ulardan kamida bittasi irratsional son bo'lsin. Agar, misol uchun, b irratsional bo'lsa, u holda a soni uchun 9 soni davriy qatnashmagan cheksiz o'nli kasr ko'rinishidagi ifodasini tanlaymiz.

Intervalning ta'rifiga ko'ra $a < b$. Demak, shunday manfiy bo'lmagan butun k son topiladiki, u uchun

$$a_0 = b_0, \quad a_1 = b_1, \dots, \quad a_{k-1} = b_{k-1}$$

bo'lib,

$$a_k < b_k$$

bo'ladi.

Endi agar c sifatida quyidagi

$$c = b_0, b_1 b_2 \dots b_k 000 \dots$$

davriy cheksiz o'nli kasrni olsak, ravshanki, $a \leq c < b$ bo'ladi, va a soni davri 9 dan iborat cheksiz davriy kasr bo'lmagani tufayli $a \neq c$. Bundan chiqdi, $a < c < b$. ■

Navbatdagi tasdiq ixtiyoriy haqiqiy sonni ratsional sonlar bilan yaqinlashtirish mumkinligini ko'rsatadi. Ratsional sonlar uchun arifmetik amallar aniqlanganini eslatib o'tamiz.

1.4.2* - tasdiq. *Ixtiyoriy haqiqiy c soni berilgan bo'lsin. U holda istalgan $\varepsilon > 0$ ratsional soni olinganda ham, shunday ikki α va β ratsional sonlari topiladiki, ular uchun*

$$\alpha < c < \beta$$

va

$$\beta - \alpha < \varepsilon$$

tengsizliklar bajariladi.

Isbot. Agar c ratsional son bo'lsa,

$$\alpha = c - \frac{\varepsilon}{4}, \quad \beta = c + \frac{\varepsilon}{4}$$

deb olishning o'zi yetarli.

Endi c irratsional son bo'lsin. Aniqlik uchun bu son

$$c = c_0, c_1 c_2 c_3 \dots$$

ko'rinisdagi davriy bo'lmagan cheksiz o'nli kasr bo'lsin.

Biz n nomerni quyidagi shartdan tanlab olamiz:

$$n > \frac{1}{\varepsilon}.$$

U holda, ravshanki, (1.1.6) ga ko'ra,

$$10^n > 2^n > n > \frac{1}{\varepsilon}$$

va shuning uchun,

$$10^{-n} < \varepsilon .$$

Endi

$$\alpha = c_0, c_1 c_2 \dots c_n 000 \dots$$

va

$$\beta = c_0, c_1 c_2 \dots c_n 999 \dots$$

desak, ravshanki, $\alpha < c < \beta$ va $\beta - \alpha = 10^{-n} < \varepsilon$ bo'ladi. ■

Eslatma. 1.4.2* - tasdiq ixtiyoriy $c \in \mathbf{R}$ uchun shu sonni o'z ichiga oluvchi ratsional chegarali hamda istalgancha kichik uzunlikka ega bo'lgan (α, β) intervalning topilishini anglatadi. Ravshanki, bunda α va β sonlari mos ravishda chapdan va o'ngdan c soniga ratsional sonlar bilan yaqinlashishni beradi.

3. Yuqorida o'rnatilgan haqiqiy sonlarni taqqoslash qoidasi yuqoridan yoki quyidan chegaralangan to'plam tushunchalarini kiritish imkonini beradi.

Faraz qilaylik, E haqiqiy sonlar to'plami $\mathbf{R}$ ning ixtiyoriy qismiy to'plami bo'lsin.

Ta'rif. Agar shunday M soni topilsaki, ixtiyoriy $x \in E$ uchun

$$x \leq M$$

tengsizlik bajarilsa, $E \subset \mathbf{R}$ to'plamni **yuqoridan chegaralangan** deyimiz.

Bunda M soni E to'plamning *yuqori chegarasi* deyiladi.

Ta'rif. Agar shunday m soni topilsaki, ixtiyoriy $x \in E$ uchun

$$x \geq m$$

tengsizlik bajarilsa, $E \subset \mathbf{R}$ to'plamni **quyidan chegaralangan** deyimiz.

Bunda m soni E to'plamning *quyi chegarasi* deyiladi.

Ta'rif. Agar to'plam yuqoridan ham quyidan ham chegaralangan bo'lsa, u **chegaralangan** deyiladi.

Shubhasiz, agar biror to'plam yuqoridan chegaralangan bo'lib, M uning yuqori chegarasi bo'lsa, M dan katta ixtiyoriy son ham shu to'plamning yuqori chegarasi bo'ladi. Boshqacha aytganda, yuqoridan chegaralangan to'plam cheksiz ko'p yuqori chegaralarga ega. Shu chegaralar ichida ularning eng kichigi juda muhimdir.

Ta'rif. Yuqoridan chegaralangan to'plamning **aniq yuqori chegarasi** deb yuqori chegaralarning eng kichigiga aytiladi.

Boshqacha aytganda, M soni E to'plamning aniq yuqori chegarasi bo'lishi uchun u quyidagi ikki shartlarni qanoatlantirishi kerak:

(i) ixtiyoriy $x \in E$ uchun

$$x \leq M$$

tengsizlik o'rinli;

(ii) ixtiyoriy $M' < M$ uchun shunday $x' \in E$ topiladiki, u uchun

$$x' > M'$$

tengsizlik o'rinli.

Bunda (i) - shart M son E to'plamning yuqori chegarasi ekanligini, (ii) - shart esa ixtiyoriy kichikroq M' son yuqori chegara bo'la olmasligini, ya'ni M eng kichik yuqori chegara ekanligini anglatadi.

E to'plamning aniq yuqori chegarasi $\sup E$ simvoli orqali belgilanadi.

Quyidan chegaralangan E to'plamning *aniq quyi chegarasi* bu to'plam quyi chegaralarining eng kattasi sifatida aniqlanib, $\inf E$ simvoli orqali belgilanadi.

Agar E to'plamining aniq yuqori chegarasi M shu to'plamning elementi bo'lsa ($M \in E$), M shu to'plamning *maksimal* elementi yoki sodda qilib *maksimumi* deb ataladi. Xuddi shu kabi *minimal* element yoki *minimum* aniqlanadi.

Ratsional sonlar sinfi ko'pgina masalalarni yechishga yetarli emasligi to'g'risida yuqorida aytilgan edi. Misol sifatida quyidagi

$$E = \{x \in \mathbf{Q} : x^2 < 2\}$$

chegaralangan to‘plamning ratsional sonlar sinfida aniq yuqori chegaraga ega emasligini qayd etamiz.

Haqiqatan, bu to‘plamning aniq yuqori chegarasi sifatida $\sqrt{2}$ sonni olish mumkin edi, ammo bu son ratsional emas, shuning uchun ratsional sonlar sinfida u «mavjud emas». Bunga sabab ratsional sonlar to‘plamining to‘la emasligidir. Aksincha, haqiqiy sonlar to‘plamining eng muhim xossasi uning to‘laligi hisoblanadi.

Bu xossadan, xususan, ixtiyoriy musbat a haqiqiy soni uchun arifmetik kvadrat ildizning, ya’ni $(\sqrt{a})^2 = a$ tenglikni qanoatlantiruvchi $\sqrt{a}$ musbat haqiqiy sonning mavjudligi kelib chiqadi (quyida keladigan 3-bobning 3.6-paragrafiga qarang).

Navbatdagi teorema haqiqiy sonlar to‘plamini to‘laligi tushunchasining ma’nosini oydinlashtiradi.

1.4.1 - teorema (to‘lalik haqidagi asosiy teorema). *Haqiqiy sonlarning har qanday bo‘sh bo‘lmagan yuqoridan chegaralangan to‘plami aniq yuqori chegaraga egadir.*

Isbot. Faraz qilaylik, E haqiqiy sonlarning aqalli bitta elementga ega bo‘lgan yuqoridan chegaralangan to‘plami bo‘lsin.

1) Avval E to‘plam elementlari orasida kamida bitta manfiy bo‘lmagan son bor holni qaraymiz. Albatta, bu holda aniq yuqori chegaraga ham manfiy bo‘lmaydi. E to‘plamning yuqori chegaralaridan biri M bo‘lsin deylik, ya’ni istalgan $x \in E$ uchun

$$x \leq M$$

bo‘lsin.

E to‘plamdagi istalgan manfiy bo‘lmagan sonni

$$a = a_0, a_1 a_2 \dots \quad (1.4.6)$$

ko‘rinishda belgilab olamiz. Ma’lumki, biz a_0 ni butun qism va $j \geq 1$ bo‘lganda a_j sonlarni o‘nli belgilar deb atagan edik.

Shubhasiz, barcha (1.4.6) ko‘rinishdagi sonlarning butun qismlari M dan katta emas, shuning uchun butun qismlar ichida eng kattasi mavjud. Ana shu butun qismni b_0 orqali belgilaymiz. Bu b_0 sonning ham manfiy emasligi aniq.

Biz E to'plamning (1.4.6) ko'rinishdagi sonlari ichida faqat butun qismi b_0 ga teng bo'lganlarinigina qaraymiz. Bu sonlar ichida verguldan keyingi birinchi o'nli belgisi, ya'ni a_1 eng katta bo'lgan son mavjud. Ana shu eng katta o'nli belgini b_1 orqali belgilaymiz. Ravshanki, b_1 (1.1.7) qiymatlardan birini qabul qiladi.

Endi E to'plamning (1.4.6) ko'rinishdagi sonlari ichida faqat butun qismi b_0 ga va birinchi o'nli belgisi b_1 ga tenglarinigina qaraymiz. Bu sonlar ichida verguldan keyingi ikkinchi o'nli belgisi, ya'ni a_2 eng katta bo'lgan son topiladi. Ana shu eng katta o'nli belgini b_2 orqali belgilaymiz.

Mana shu jarayonni davom ettirib, biz quyidagi cheksiz o'nli kasrni olamiz:

$$b = b_0, b_1 b_2 \dots b_n \dots \quad (1.4.7)$$

Aynan mana shu son E to'plamning aniq yuqori chegarasi bo'lishi aniq. Haqiqatan, bu sonning tanlanishiga ko'ra, istalgan $a \in E$ uchun

$$a \leq b \quad (1.4.8)$$

bo'ladi, ya'ni b son E to'plamning yuqori chegarasidir. Yana b sonning tanlanishiga asosan, agar biz (1.4.7) dagi o'nli belgilardan birorasini kichiklashtirsak, (1.4.8) tengsizlik barcha $a \in E$ lar uchun o'rinli bo'lmay qoladi. Bundan chiqdi, b aniq yuqori chegara ekan.

2) Endi E to'plamning barcha elementlari manfiy sonlar bo'lsin. Ushbu holda manfiy

$$x = -a_0, a_1 a_2 \dots$$

sonlar o'rniga ularning absolyut qiymatlarini, ya'ni

$$|x| = a_0, a_1 a_2 \dots$$

sonlarni qaraymiz.

So'ngra, E dagi sonlarning absolyut qiymatlaridan tuzilgan to'plamning (1.4.7) ko'rinishdagi aniq quyi chegarasini, ya'ni b cheksiz o'nli kasrni quramiz. Chunonchi, har bir qadamda a_k o'nli belgining eng kichik qiymatini olamiz va uni b_k deb belgilaymiz. Shundan so'ng ($-b$) son E to'plamning aniq yuqori chegarasi ekanligi oson tekshiriladi. ■

4. E to'plam yuqoridan chegaralangan bo'lmagan hollarda ham aniq yuqori chegara simvoli $\sup E$ ishlatiladi va bunda

$$\sup E = +\infty \quad (1.4.9)$$

deb hisoblanadi, bu yerda ∞ - cheksizlik belgisi.

Shunga o'xshash, to'plam quyidan chegaralanmagan holda

$$\inf E = -\infty \quad (1.4.10)$$

deb yoziladi.

Yuqoridan chegaralanmagan to'plamlarga eng muhim misollar sifatida quyidagi tengliklar bilan aniqlangan

$$(a, +\infty) = \{x \in \mathbf{R} : x > a\} \quad (1.4.11)$$

ochiq yarim to'g'ri chiziqni va

$$[a, +\infty) = \{x \in \mathbf{R} : x \geq a\} \quad (1.4.12)$$

yopiq yarim to'g'ri chiziqni olish mumkin.

Quyidan chegaralanmagan to'plamlarga esa misollar sifatida quyidagi ochiq yarim to'g'ri chiziqni:

$$(-\infty, b) = \{x \in \mathbf{R} : x < b\} \quad (1.4.13)$$

va

$$(-\infty, b] = \{x \in \mathbf{R} : x \leq b\} \quad (1.4.14)$$

tenglik bilan aniqlangan yopiq yarim to'g'ri chiziqni olish mumkin.

Haqiqiy sonlar to'plami $\mathbf{R}$ ni ba'zan cheksizlik simvollarini orqali ham yoziladi:

$$\mathbf{R} = (-\infty, +\infty).$$

§ 1.5. Haqiqiy sonlar ustida arifmetik amallar

1. Ushbu paragrafda biz haqiqiy sonlar ustida arifmetik amallarni aniqlaymiz. Bunda quyidagi oddiy kuzatish asos qilib olinadi: agar biz a va b haqiqiy sonlarni ratsional α va β sonlar bilan mos ravishda yaqinlashtirsak, $\alpha + \beta$ va $\alpha\beta$ ratsional sonlar ham mos ravishda $a + b$ yig'indiga va ab ko'paytmaga yaqinlashishi kerak.

Istalgan haqiqiy sonni ratsional sonlar bilan ixtiyoriy aniqlikda yaqinlashtirish mumkinligi 1.4.2* - tasdiqda o'rnatilganligini eslatib o'tamiz.

Yozuvni soddalashtirish maqsadida quyidagi belgilashni kiritamiz. Ixtiyoriy a haqiqiy son uchun $R(a)$ simvoli orqali a dan kichik bo'lmagan ratsional sonlar to'plamini belgilaymiz:

$$R(a) = \{x \in \mathbf{Q} : x \geq a\} = \mathbf{Q} \cap [a, +\infty). \quad (1.5.1)$$

Bu to'plam quyidagi o'z-o'zidan ko'rinib turgan xossaga ega.

1.5.1* - tasdiq. *Istalgan $a \in \mathbf{R}$ uchun*

$$\inf R(a) = a \quad (1.5.2)$$

tenglik o'rinli.

Isbot. Bevosita $R(a)$ to'plamning ta'rifidan a son quyi chegaraga ekanligi ko'rinib turibdi. Shuning uchun biz ana shu son quyi chegaralarning eng kattasi, ya'ni aniq quyi chegaraga ekanligini ko'rsatishimiz kifoya.

Buning uchun biror $c > a$ son ham $R(a)$ to'plamning quyi chegarasi deb faraz qilaylik, ya'ni istalgan $x \in R(a)$ uchun $x \geq c$ bo'lsin deylik. Ratsional sonlarning $\mathbf{R}$ da to'laligiga ko'ra, (a, c) intervalda kamida bitta ratsional x' son topiladi, ya'ni $a < x' < c$. Demak, (1.5.1) ta'rifga ko'ra $x' \in R(a)$. Ammo, ravshanki, bu element $x' \geq c$ tengsizlikni qanoatlantirmaydi. Hosil bo'lgan qarama-qarshilik tasdiqni isbotlaydi. ■

Eslatma. Agar a ratsional son bo'lsa, $R(a)$ to'plamning aniq quyi chegarasi shu to'plamning o'ziga tegishli bo'lib,

$$\inf R(a) = \min R(a) = a \quad (1.5.3)$$

tengliklar o'rinli bo'ladi.

2. Avval ikki haqiqiy a va b sonlarning yig'indisini aniqlaymiz. (1.5.1) ta'rifga ko'ra, $R(a)$ to'plam elementlari $x \geq a$ tengsizlikni qanoatlantiruvchi, $R(b)$ to'plam elementlari esa $y \geq b$ tengsizlikni qanoatlantiruvchi barcha ratsional sonlardan iborat. Ratsional sonlar uchun arifmetik amallar aniqlanganligini eslatib o'tamiz.

Ta'rif. Ikki haqiqiy a va b sonlar **yig'indisi** deb

$$c = \inf_{x \in R(a), y \in R(b)} (x + y) \quad (1.5.4)$$

tenglik orqali aniqlangan c songa aytamiz.

Har qanday ikki haqiqiy son yig'indisining mavjudligi haqiqiy sonlar to'plamining to'laligi haqidagi asosiy teoremdan kelib chiqadi.

Quyidagi tasdiq o'rinli.

1.5.2 - tasdiq. Agar a va b ratsional sonlar bo'lsa, (1.5.4) tenglik bilan aniqlangan a va b haqiqiy sonlar yig'indisi ratsional sonlar to'plamida aniqlangan $(a + b)$ yig'indi bilan ustma-ust tushadi.

Isbot to'g'ridan to'g'ri (1.5.3) tengliklardan kelib chiqadi.

Bu tasdiq ikki haqiqiy sonning yig'indisi uchun odatdagi

$$c = a + b$$

belgilashdan foydalanishga imkon beradi.

Shuni aytish kerakki, yuqoridagi ta'rifda a sondan o'ngda joylashgan barcha ratsional sonlar to'plami $R(a)$ o'rniga, a sondan chapda joylashgan barcha ratsional sonlar to'plamidan, ya'ni

$$L(a) = \{x \in \mathbf{Q} : x \leq a\} = (-\infty, a] \cap \mathbf{Q} \quad (1.5.5)$$

to'plamdan foydalansa ham bo'ladi.

Bunda ikki haqiqiy a va b sonlar yig'indisi sifatida quyidagi

$$d = \sup_{x \in L(a), y \in L(b)} (x + y) \quad (1.5.6)$$

tenglik orqali aniqlangan d son olinadi.

Bunday aniqlangan yig'indi yuqorida aniqlangan yig'indi bilan ustma-ust tushishini ko'rsatish qiyin emas, ya'ni navbatdagi tasdiq o'rinlidir.

1.5.3* - tasdiq. *Istalgan ikki a va b haqiqiy sonlar uchun (1.5.6) tenglik orqali aniqlangan d son shu sonlarning yig'indisiga teng, ya'ni*

$$d = a + b. \quad (1.5.7)$$

Isbot. Agar $x \in L(a)$, $x' \in R(a)$ va $y \in L(b)$, $y' \in R(b)$ bo'lsa,

$$x \leq a \leq x', \quad y \leq b \leq y' \quad (1.5.8)$$

bo'ladi va shuning uchun

$$x + y \leq x' + y'.$$

Demak, ushbu tengsizlik chap tomondagi yig'indining aniq yuqori chegarasi, ya'ni d soni, o'ng tomondagi yig'indining aniq quyi chegarasidan, ya'ni $a + b$ sonidan oshib ketmaydi. Binobarin,

$$d \leq a + b. \quad (1.5.9)$$

Endi istalgan ratsional $\varepsilon > 0$ son uchun (1.5.8) shartdagi ratsional x, x', y va y' sonlarni

$$x' - x < \varepsilon, \quad y' - y < \varepsilon \quad (1.5.10)$$

tengsizliklarni qanoatlantiradigan qilib tanlaymiz (ravshanki, 1.4.2* - tasdiqqa ko'ra buni amalga oshirish mumkin).

Shunday ekan d sonining (1.5.6) ta'rifiga ko'ra

$$x' + y' < x + y + 2\varepsilon \leq d + 2\varepsilon,$$

natijada chap tomonning aniq quyi chegarasini olsak,

$$a + b < d + 2\varepsilon \quad (1.5.11)$$

tengsizlik hosil bo'ladi.

Nihoyat, (1.5.9) va (1.5.11) larni solishtirib,

$$d \leq a + b < d + 2\varepsilon$$

tengsizliklarni olamiz va bundan, $\varepsilon > 0$ ning ixtiyoriyligiga ko'ra, talab qilingan

$$a + b = d$$

tenglikka ega bo'lamiz. ■

Haqiqiy sonlar uchun (1.5.4) tenglik orqali aniqlangan qo'shish amali xuddi ratsional sonlarni qo'shish amali singari xossalarga ega ekanligini ko'rsatish qiyin emas.

1) Haqiqatan, *kommutativlik* xossasi quyidagi tenglikdan kelib chiqadi:

$$\inf_{x \in R(a), y \in R(b)} (x + y) = \inf_{y \in R(b), x \in R(a)} (y + x). \quad (1.5.12)$$

2) Shunga o'xshash, *assotsiativlik* xossasi ratsional sonlar yig'inidining assotsiativligining bevosita natijasidir.

3) Nol element sifatida, ravshanki, quyidagi cheksiz o'nli kasr olinadi:

$$0 = 0,000\dots$$

Haqiqatan, agar $x \in R(a)$ va $y \in R(0)$ bo'lsa, ya'ni, x va y quyidagi

$$x \geq a, \quad y \geq 0$$

tengsizliklarni qanoatlantiruvchi ixtiyoriy ratsional sonlar bo'lsa, ravshanki,

$$a + 0 = \inf (x + y) = \inf (x + 0) = \inf x = a$$

bo'ladi.

4) Nihoyat, ravshanki, istalgan a uchun unga *qarama-qarshi* ($-a$) element mavjud. Haqiqatan, agar $a > 0$ element

$$a = c_0, c_1 c_2 c_3 \dots \quad (1.5.13)$$

ko'rinishga ega bo'lsa, unga qarama-qarshi element sifatida

$$-a = -c_0, c_1 c_2 c_3 \dots, \quad (1.5.14)$$

manfiy cheksiz o'nli kasrni olish kerak va aksincha, (1.5.14) ko'rinishdagi elementga qarama-qarshi sifatida (1.5.13) element olinadi.

Biz ikki haqiqiy sonning yig'indisini aniqlagan vaqtda bu sonlarning musbat ekanligini talab qilmagan edik. Ma'lumki, agar haqiqiy son $\ll + \gg$ ishorali (yoki umuman ishorasiz) cheksiz o'nli kasr orqali ifodalansa, bunday son musbat va aksincha, agar haqiqiy son $\ll - \gg$ ishorali cheksiz o'nli kasr orqali ifodalansa, bunday son manfiy deyilgan edi. Demak, agar a musbat haqiqiy son bo'lsa, $-a$ manfiy haqiqiy son bo'ladi.

Quyidagi sodda tasdiq o'rinli.

1.5.4* - tasdiq. *Ixtiyoriy ikki a va b musbat haqiqiy sonlar uchun*

$$-(a + b) = (-a) + (-b) \quad (1.5.15)$$

tenglik o'rinli.

Isbot. Ixtiyoriy $x \in L(a)$ va $y \in L(b)$ berilgan bo'lsin, ya'ni x va y ratsional sonlar uchun

$$x \leq a, \quad y \leq b$$

tengsizliklar o'rinli bo'lsin.

U holda

$$-x \geq -a, \quad -y \geq -b$$

va shuning uchun $-x \in R(-a)$ va $-y \in R(-b)$. Demak, 1.5.3* - tasdiqqa va aniq quyi hamda aniq yuqori chegaralarning keyingi paragrafda keltirilgan 1.7.9 - tasdiqdagi xossasiga ko'ra

$$\begin{aligned} (-a) + (-b) &= \inf[(-x) + (-y)] = \\ &= \inf[-(x + y)] = -\sup(x + y) = -(a + b). \quad \blacksquare \end{aligned}$$

3. Ikki haqiqiy sonning ko'paytmasini aniqlashga o'tamiz. Avval ikkala ko'paytuvchi musbat bo'lgan holni qaraymiz.

Ta'rif. Ikki musbat haqiqiy a va b sonlarning **ko'paytmasi** deb quyidagi haqiqiy c songa aytamiz:

$$c = \inf_{x \in R(a), y \in R(b)} x \cdot y. \quad (1.5.16)$$

Haqiqiy sonlar to'plamining to'laligi haqidagi asosiy teoremdan istalgan ikki haqiqiy musbat son ko'paytmasining mavjudligi kelib chiqadi.

Quyidagi tasdiq o'rinli.

1.5.5 - tasdiq. Agar a va b musbat ratsional sonlar bo'lsa, (1.5.16) tenglik bilan aniqlangan a va b haqiqiy sonlar ko'paytmasi ratsional sonlar to'plamida aniqlangan ab ko'paytma bilan ustma-ust tushadi.

Isbot xuddi 1.5.2 - tasdiq isboti singari to'g'ridan to'g'ri (1.5.3) tengliklardan kelib chiqadi.

Bu tasdiq ikki musbat haqiqiy sonning ko'paytmasi uchun odatdagi $c = a \cdot b = ab$ belgilashdan foydalanishga imkon beradi.

Agar biz xuddi ikki haqiqiy son yig'indisi holidek, a va b sonlari ko'paytmasini ekvivalent ravishda barcha $x \in L(a)$ va $y \in L(b)$ lar uchun xy sonlar to'plamining aniq yuqori chegarasi sifatida aniqlamoqchi bo'lsak, hech qanday natijaga ega bo'lmaymiz. Chunki, masalan, $a = b = 1$ bo'lsa, xy sonlar to'plami $\mathbf{R}$ sonlar o'qiga teng bo'ladi.

Shunday hollarni bartaraf qilish maqsadida $L(a)$ to'plamdan barcha manfiy sonlarni chiqarib tashlaymiz, ya'ni istalgan $a > 0$ uchun quyidagi to'plamni kiritamiz:

$$L^+(a) = \{x \in Q : 0 < x \leq a\}. \quad (1.5.17)$$

Endi

$$d = \sup_{x \in L^+(a), y \in L^+(b)} x \cdot y \quad (1.5.18)$$

deb belgilasak, bunday aniqlangan ko'paytma yuqorida aniqlangan ko'paytma bilan ustma-ust tushadi.

1.5.6* - tasdiq. Ixtiyoriy a va b musbat haqiqiy sonlar uchun (1.5.18) tenglik bilan aniqlangan d soni ularning ko'paytmasiga teng,

ya'ni

$$d = ab. \quad (1.5.19)$$

Isbot. Bu tasdiq ham, 1.4.2* - tasdiqdan foydalangan holda xuddi 1.5.3* - tasdiq singari isbotlanadi.

Ta'rif. *Ikki manfiy a va b haqiqiy sonlarning ko'paytmasi deb quyidagi haqiqiy songa aytamiz:*

$$ab = |a||b|. \quad (1.5.20)$$

Ta'rif. *Agar ikki a va b haqiqiy sonlardan biri manfiy va boshqasi musbat bo'lsa, ularning ko'paytmasi deb quyidagi haqiqiy songa aytamiz:*

$$ab = -|a||b|. \quad (1.5.21)$$

Nihoyat, *istalgan haqiqiy sonning nolga ko'paytmasini nolga teng deb qabul qilamiz:*

$$a \cdot 0 = 0 \cdot a = 0.$$

Yuqoridagi tengliklar bilan aniqlangan haqiqiy sonlarni ko'paytirish amali xuddi ratsional sonlarni ko'paytirish amali kabi xos-salarga ega ekanini ko'rsatish qiyin emas.

Haqiqatan, agar a va b musbat sonlar bo'lsa, *kommutativlik* xossasi

$$\inf_{x \in R(a), y \in R(b)} x \cdot y = \inf_{y \in R(b), x \in R(a)} y \cdot x$$

tenglikdan kelib chiqadi.

Agarda $a < 0$ va $b < 0$ bo'lsa, yuqoridagi holdan foydalanib, quyidagi

$$ba = |b| \cdot |a| = |a| \cdot |b| = ab$$

talab qilingan tenglikni olamiz.

Xuddi shu usulda bir ko'paytuvchi musbat va boshqasi manfiy bo'lgan holda ham kommutativlik xossasi isbotlanadi.

Assotsiativlik xossasi:

$$(ab)c = a(bc)$$

musbat a, b va c sonlar uchun ratsional sonlar ko'paytmasining asotsiativlik xossasidan bevosita kelib chiqadi. Musbat bo'lmagan ko'paytuvchilar ishtirok etgan hol ham yuqoridagi holga keltiriladi.

Birlik elementning mavjudligi ravshan, chunki bir sifatida ratsional 1 sonini, ya'ni

$$1 = 1,000000\dots$$

cheksiz o'nli kasrni olish mumkin.

Haqiqatan, agar $x \in R(a)$ va $y \in R(1)$ bo'lsa, ya'ni x va y ixtiyoriy ratsional sonlar bo'lib,

$$x \geq a, \quad y \geq 1$$

tengsizliklar bajarilsa, $a > 0$ sonlar uchun talab qilingan munosabatni olamiz:

$$a \cdot 1 = \inf (x \cdot y) = \inf (x \cdot 1) = \inf x = a$$

Aksincha, agar $a < 0$ bo'lsa,

$$a \cdot 1 = -|a| \cdot 1 = -|a| = a.$$

Eslatma. *Ixtiyoriy $a > 0$ haqiqiy son uchun*

$$(-1) \cdot a = -a$$

tenglik o'rinli

Ushbu tenglikning to'g'ri ekanligi shubhasiz.

Nihoyat, istalgan $a > 0$ element uchun unga *teskari* a^{-1} element

$$b = \inf_{z \in L^+(a)} \frac{1}{z} \quad (1.5.22)$$

ekanligini ko'rsatish qiyin emas, bu yerda $L^+(a)$ - (1.5.17) tenglik orqali aniqlangan ratsional sonlar intervali.

4*. Yuqorida kiritilgan haqiqiy sonlarni qo'shish va ko'paytirish amallari ratsional sonlarga xos bo'lgan boshqa barcha xossalarga

ham ega. Buning isboti murakkab bo'lmagan bir turdagi mulohazalar yordamida amalga oshiriladi.

Masalan, bu ikki arifmetik amalni bog'lovchi *distributivlik* xoslasini, ya'ni

$$(a + b)c = ac + bc \quad (1.5.23)$$

tenglikning bajarilishini a, b va c sonlar musbat bo'lgan vaqtda tekshiraylik. Ravshanki, istalgan $x \in L^+(a)$, $y \in L^+(b)$ va $z \in L^+(c)$ ratsional sonlar uchun

$$(x + y)z = xz + yz$$

tenglik o'rinlidir.

a) Haqiqiy sonlar ko'paytmasi ta'rifiga ko'ra

$$xz \leq ac, \quad yz \leq bc.$$

Shu sababli, $xz \in L(ac)$ va $yz \in L(bc)$ bo'ladi va haqiqiy sonlar yig'indisi ta'rifiga ko'ra

$$xz + yz \leq ac + bc.$$

Demak,

$$(x + y)z \leq ac + bc. \quad (1.5.24)$$

Shunday ekan, (1.5.24) ning chap tomonida aniq yuqori chegara-ga o'tsak,

$$(a + b)c \leq ac + bc \quad (1.5.25)$$

tengsizlikni olamiz.

b) Teskari tengsizlik

$$ac + bc \leq (a + b)c \quad (1.5.26)$$

ham xuddi shunday ko'rsatiladi.

Ikki (1.5.25) va (1.5.26) tengsizliklarni taqqoslasak, biz talab qilinayotgan (1.5.23) tenglikni olamiz.

Boshqa hollar ham ko‘rilgan holga keladi. Misol uchun, a va b haqiqiy sonlar musbat bo‘lib, $c < 0$ bo‘lgan holni qaraylik. Bu holda, 1.5.5 - tasdiqqa ko‘ra,

$$(a + b)c = -(a + b)|c| = -(a|c| + b|c|) = (-a|c|) + (-b|c|) = ac + bc.$$

5. Tengsizlikning ratsional sonlar uchun yuqorida keltirilgan asosiy xossalari haqiqiy sonlar uchun ham o‘rinli ekanligi arifmetik amallar holidagidek ko‘rsatiladi. Bevosita o‘rnatilgan tengsizlik munosabatlaridan (1.3.3 - bandga qarang) har qanday ikki a va b haqiqiy sonlar uchun quyidagi munosabatlardan bittasi va faqat bittasi o‘rinli ekani kelib chiqadi:

$$a < b, \quad a = b, \quad a > b.$$

Tranzitivlik xossasi ham, ya’ni $a < b$ va $b < c$ bo‘lsa, $a < c$ bo‘lishi ham oson ko‘rsatiladi.

Endi tengsizlikning har ikki tomoniga biror bir haqiqiy son qo‘shish mumkinligini ko‘rsatamiz. Chunonchi, agar a va b haqiqiy sonlar uchun

$$a \leq b \tag{1.5.27}$$

tengsizlik bajarilsa, istalgan $c \in \mathbf{R}$ larda

$$a + c \leq b + c \tag{1.5.28}$$

ekanini isbotlaymiz.

Faraz qilaylik, $x \in L(a)$ va $z_1 \in L(c)$ hamda $y \in R(b)$ va $z_2 \in R(c)$ bo‘lsin. U holda,

$$x \leq a \leq b \leq y, \quad z_1 \leq c \leq z_2$$

tengsizliklar bajariladi. Shuning uchun

$$x + z_1 \leq y + z_2.$$

Endi chap tomonda aniq yuqori chegaraga va o‘ng tomonda esa aniq quyi chegaraga o‘tsak, talab qilinayotgan (1.5.28) tengsizlik hosil bo‘ladi.

Isbotlangan xossadan, masalan,

$$a > b \quad (1.5.29)$$

tengsizlikning

$$a - b > 0 \quad (1.5.30)$$

tengsizlikka teng kuchlilik kelib chiqadi.

Bu natijadan foydalanib, berilgan tengsizlikning ikki tomonini biror bir musbat songa ko'paytirganda natija o'zgarmasligini isbotlash mumkin. Haqiqatan, (1.5.29) tengsizlik bajarilsin deylik. Demak, (1.5.30) tengsizlik o'rinli bo'ladi. Musbat sonlarning ko'paytmasi musbat bo'lgani uchun (1.5.30) tengsizlikni $c > 0$ haqiqiy songa ko'paytirsak,

$$ac - bc = (a - b)c > 0$$

tengsizlikka ega bo'lamiz. Bundan chiqdi,

$$ac > bc$$

ekan.

Tengsizlikning boshqa xossalari ham shunga o'xshash isbotlanadi.

Eslatma. Birinchi marta ratsional sonlar to'plamini haqiqiy sonlar to'plamigacha matematik asoslangan ravishda kengaytirishni nemis matematigi R. Dedekind amalga oshirgan. Bunda olim kesimlar tushunchasidan foydalangan.

Aslida, yuqorida aniqlangan $L(a)$ va $R(a)$ ratsional nurlarni Dedekind kesimining chap (yoki quyi) va o'ng (yoki yuqori) sinflari deyishimiz mumkin. Dedekind nazariyasida aynan mana shu sinflar a haqiqiy soni deb e'lon qilinadi. Bu nazariyaning biroz qiyinchilik tug'diradigan tomoni shundaki, bu usulda yuqoridagi nurlarni faqat ratsional sonlar orqali, ya'ni cheksiz o'nli kasrlarni jalb qilmay aniqlashga to'g'ri keladi.

6. Eslatib o'tamizki, $\mathbf{N}$ natural (ya'ni musbat butun) sonlar to'plami to'la tartiblangan, ya'ni ixtiyoriy $E \subset \mathbf{N}$ to'plam quydan chegaralangan bo'lib, minimal elementga ega. Yuqorida aytilganidek, matematik induksiya prinsipi natural sonlarning ana shu

xossasiga asoslanadi. Ushbu prinsipning tadbiqiga yana bir misol sifatida ikki haqiqiy sonning natural darajasi uchun Nyuton binomi deb ataluvchi formulani isbotlaymiz.

Bu formulada birinchi n ta natural sonning faktorial deb ataluvchi ko'paytmasi muhim rol o'ynaydi. Faktorial $n!$ simvol orqali belgilanib, ya'ni

$$n! = 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot \dots \cdot (n-1) \cdot n,$$

« n faktorial» deb o'qiladi.

Matematikada $0! = 1$ deb hisoblashga kelishib olingan.

Agar $c_m, c_{m+1}, \dots, c_n$ haqiqiy sonlar bo'lsa, ularning yig'indisini yozuvni qisqartirish maqsadida quyidagi

$$\sum_{k=m}^n c_k = c_m + c_{m+1} + c_{m+2} + \dots + c_{n-1} + c_n$$

simvolik ko'rinishda yozishadi. Bu yerda m va n butun sonlar bo'lib, ular uchun $m \leq n$ tengsizlik o'rinni. Bu ikki son ba'zan yig'indining chegaralari deb ataladi.

Oxirgi formulada k harfi jamlash indeksi deyilib, uni ixtiyoriy boshqa harf bilan almashtirish mumkin:

$$\sum_{k=m}^n c_k = \sum_{i=m}^n c_i = \sum_{j=m}^n c_j.$$

Ravshanki, agar jamlash indeksini bir birlikka surilsa, yig'indi chegaralari teskari tomonga suriladi, ya'ni:

$$\sum_{k=m}^n c_k = \sum_{k=m+1}^{n+1} c_{k-1}.$$

1.5.1 - misol (Nyuton binomi). Har qanday natural n hamda ixtiyoriy $a \in \mathbf{R}$ va $b \in \mathbf{R}$ lar uchun quyidagi tenglik o'rinni:

$$(a+b)^n = \sum_{k=0}^n \frac{n!}{k!(n-k)!} a^k b^{n-k}. \quad (1.5.31)$$

Isbot. 1) Shubhasiz, agar $n = 1$ bo'lsa, (1.5.31) tenglik bajari-ladi.

2) Endi biror natural n uchun (1.5.31) tenglik o'rinli deb faraz qilib, n ni $(n + 1)$ ga o'zgartirganda ham bu tenglikning saqlanishini ko'rsatamiz. Demak, ravshanki,

$$(a + b)^{n+1} = (a + b)^n \cdot (a + b) = \sum_{k=0}^n \frac{n!}{k!(n-k)!} a^k b^{n-k} (a + b).$$

Qavslarni ochsak,

$$(a + b)^{n+1} = \sum_{k=0}^n \frac{n!}{k!(n-k)!} a^{k+1} b^{n-k} + \sum_{k=0}^n \frac{n!}{k!(n-k)!} a^k b^{n-k+1}$$

bo'ladi.

Birinci yig'indida indeksni bir birlikka suramiz, ya'ni k indeks o'rniga $k - 1$ qo'yamiz. U holda,

$$\begin{aligned} (a + b)^{n+1} &= \sum_{k=1}^{n+1} \frac{n!}{(k-1)!(n-k+1)!} a^k b^{n-k+1} + \\ &+ \sum_{k=0}^n \frac{n!}{k!(n-k)!} a^k b^{n-k+1}. \end{aligned}$$

Endi birinchi yig'indida oxirgi hadni va ikkinchi yig'indida birinchi hadni ajratsak,

$$\begin{aligned} (a + b)^{n+1} &= a^{n+1} + b^{n+1} + \\ &+ \sum_{k=1}^n \left[\frac{n!}{(k-1)!(n-k+1)!} + \frac{n!}{k!(n-k)!} \right] a^k b^{n+1-k} \quad (1.5.32) \end{aligned}$$

tenglikka ega bo'lamiz.

Agar

$$\frac{n!}{(k-1)!(n-k+1)!} + \frac{n!}{k!(n-k)!} = \frac{(n+1)!}{k!(n+1-k)!}$$

tenglik o'rinli ekanini hisobga olsak, (1.5.32) ni quyidagicha yozish mumkin:

$$(a + b)^{n+1} = a^{n+1} + b^{n+1} + \sum_{k=1}^n \frac{(n+1)!}{k!(n+1-k)!} a^k b^{n+1-k}.$$

Ravshanki, bu tenglik (1.5.31) da n nomerni $(n+1)$ ga o'zgartirish natijasida hosil bo'lgan tenglik bilan ustma-ust tushadi.

1) va 2) lardan, matematik induksiya prinsipiga ko'ra, (1.5.31) tenglikning ixtiyoriy n uchun o'rinli ekanligi kelib chiqadi.

Natija. Agar $a \geq 0$ bo'lsa, ixtiyoriy n uchun

$$(1 + a)^n \geq 1 + na, \quad a \geq 0, \quad n \in \mathbf{N}, \quad (1.5.33)$$

tengsizlik bajariladi.

Bu tengsizlikka ishonch hosil qilish uchun (1.5.31) tenglikda $b = 1$ deb, uning o'ng tomonida faqat birinchi ikkita, $k = 0$ va $k = 1$ nomerlarga mos kelgan hadlarni qoldirish yetarlidir.

§ 1.6. Sanoqli va kontinuum quvvatli to'plamlar

Agar ikki A va B to'plamlar berilib, A to'plamning har bir a elementiga B to'plamning biror $f(a)$ elementi ma'lum bir qonuniyat asosida mos qo'yilsa,

$$f : A \rightarrow B$$

akslantirish berilgan deyiladi.

Agar f akslantirish A to'plamning turli elementlarini B to'plamning turli elementlariga mos qo'yib, A to'plamni B to'plamning ustiga aks ettirsa (ushbu darslikning Qo'shimchalar qismida batafsilroq berilgan), $f : A \rightarrow B$ akslantirish *o'zaro bir qiymatli* deyiladi. Ushbu holda B to'plamning barcha elementlarida aniqlangan *teskari* $f^{-1} : B \rightarrow A$ akslantirish mavjud bo'lib, u quyidagi ikki shartni qanoatlantiradi:

- 1) har qanday $a \in A$ uchun $f^{-1}(f(a)) = a$ tenglik o'rinli;
- 2) har qanday $b \in B$ uchun $f(f^{-1}(b)) = b$ tenglik o'rinli.

Aniqlik, har qanday o'zaro bir qiymatli akslantirishga teskari akslantirish ham o'zaro bir qiymatli bo'ladi.

Agar ikki A va B to'plamlar uchun birini ikkinchisiga o'zaro bir qiymatli akslantirish mavjud bo'lsa, bu to'plamlar *ekvivalent* deyiladi. Bunday holda ikki A va B to'plamlar bir xil *quvvatga* ega ham deyiladi.

Ta'rif. *Natural sonlar to'plamiga ekvivalent to'plamlar sanoqli to'plamlar deb ataladi.*

Boshqacha aytganda, agar to'plam elementlarini natural qator yordamida nomerlash mumkin bo'lsa, bunday to'plam sanoqli deyiladi.

1.6.1 - tasdiq. *Chekli to'plamlarning sanoqli birlashmasi sanoqli to'plam bo'ladi.*

Isbot. Faraz qilaylik, E_k - berilgan chekli to'plamlar bo'lib,

$$E = \bigcup_{k=1}^{\infty} E_k$$

bo'lsin. Agar biz E to'plamning barcha elementlarini natural qator yordamida nomerlab chiqsak, tasdiq isbotlangan bo'ladi.

Biz buni, masalan, E to'plam elementlarini navbatma-navbat nomerlab chiqish orqali amalga oshirsak bo'ladi. Ya'ni avval E_1 to'plamning barcha elementlarini nomerlaymiz, so'ngra E_2 to'plamning barcha elementlarini nomerlaymiz va hokazo. Chunonchi, agar E_k to'plam m_k ta elementdan iborat bo'lib, $a_n^{(k)} \in E_k$ element E_k da n - o'rinda turgan bo'lsa, biz unga E to'plam elementi sifatida yangi

$$N = m_1 + m_2 + \dots + m_{k-1} + n \quad (1.6.1)$$

nomer beramiz. ■

1.6.2 - tasdiq. *Sanoqli to'plamlarning chekli yoki sanoqli sondagi birlashmasi yana sanoqli to'plam bo'ladi.*

Isbot. Faraz qilaylik, E_k - berilgan sanoqli to'plamlar bo'lib,

$$E = \bigcup_{k=1}^{\infty} E_k$$

bo'lsin. Ushbu E to'plamning barcha elementlarini natural qator orqali nomerlab chiqish mumkinligini ko'rsatamiz. Buning uchun biz *diagonallashtirish* deb ataladigan jarayondan foydalanamiz.

Chunonchi, E_k to'plam elementlarini $a_n^{(k)}$, $n = 1, 2, 3, \dots$ orqali belgilab, yarim cheksiz matritsa deb ataluvchi quyidagi jadvalni qaraymiz:

$$\left\| \begin{array}{cccc} a_1^{(1)} & a_1^{(2)} & a_1^{(3)} & \dots \\ a_2^{(1)} & a_2^{(2)} & a_2^{(3)} & \dots \\ a_3^{(1)} & a_3^{(2)} & a_3^{(3)} & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \end{array} \right\| \quad (1.6.2)$$

Endi

$$F_m = \{ a_n^{(k)} \in E_k : n + k - 1 = m \}$$

to'plamlarni kiritamiz.

Bunday aniqlangan har bir F_m to'plam (1.6.2) matritsada chapdan o'ngga va tepaga qarab ketgan m - diagonalda joylashgan m ta elementlardan tashkil topgan bo'lib, u chekli to'plamdir.

Shunday ekan, quyidagi

$$E = \bigcup_{m=1}^{\infty} F_m$$

tenglik bajariladi. Bundan chiqdi, E to'plamning sanoqliligi 1.6.1 - tasdiqdan kelib chiqadi.

Natija. *Butun sonlar to'plami $\mathbf{Z}$ sanoqlidir.*

Haqiqatan, manfiy butun sonlar to'plamining natural sonlar to'plamiga ekvivalentligi o'z-o'zidan ko'rinib turibdi. Shuning uchun natija 1.6.2 - tasdiqdan kelib chiqadi. ■

1.6.1 - teorema. *Barcha ratsional sonlar to'plami $\mathbf{Q}$ sanoqlidir.*

Isbot. Ixtiyoriy natural k son uchun maxraji k bo'lgan qisqarmaydigan kasrlar to'plamini kiritamiz:

$$E_k = \left\{ \frac{n}{k} : n \in \mathbf{Z} \right\}.$$

Masalan,

$$E_2 = \left\{ \frac{1}{2}, -\frac{1}{2}, \frac{3}{2}, -\frac{3}{2}, \frac{5}{2}, -\frac{5}{2}, \dots \right\}.$$

Ravshanki, har bir E_k to'plam sanoqli bo'lib,

$$\mathbf{Q} = \bigcup_{k=1}^{\infty} E_k.$$

Endi 1.6.2 - tasdiqdan foydalanish yetarli. ■

1.6.2 - teorema. $(0, 1)$ intervalning barcha nuqtalari to'plami sanoqli emas.

Isbot. Bu to'plamni sanoqli deb faraz qilaylik. Bundan chiqdi, biz noldan katta va birdan kichik barcha haqiqiy sonlarni nomerlab chiqishimiz mumkin ekan, ya'ni

$$x_1 = 0, a_{11}a_{12}a_{13}\dots a_{1n}\dots$$

$$x_2 = 0, a_{21}a_{22}a_{23}\dots a_{2n}\dots$$

$$x_3 = 0, a_{31}a_{32}a_{33}\dots a_{3n}\dots$$

...

$$x_k = 0, a_{k1}a_{k2}a_{k3}\dots a_{kn}\dots$$

Endi $(0, 1)$ intervaldan c haqiqiy sonini shunday tanlab olamizki, u

$$c = 0, c_1c_2c_3\dots c_n\dots,$$

ko'rinishga ega bo'lib, barcha c_k sonlar 0 va 9 dan farqli hamda $c_1 \neq a_{11}$, $c_2 \neq a_{22}$, $c_3 \neq a_{33}$, ..., va umuman, $c_n \neq a_{nn}$ tengsizliklar bajarilsin.

Bunday aniqlangan c soni birorta ham x_k soniga teng bo'la olmaydi. Bu esa, $\{x_k\}$ sonlarning $(0, 1)$ intervaldagi barcha haqiqiy sonlarni tashkil etishiga, ya'ni $(0, 1)$ intervaldagi barcha haqiqiy sonlar to'plami, yuqoridagi farazimizga ko'ra, sanoqli ekaniga ziddir. ■

Ta'rif. $(0, 1)$ intervalga ekvivalent bo'lgan to'plamlar **kontinuum** quvvatga ega to'plamlar deyiladi.

Sonlar o'qidan olingan istalgan interval kontinuum quvvatli to'plam bo'lishi aniq. Haqiqatan, agar $a < b$ bo'lsa,

$$y = \frac{x - a}{b - a}$$

akslantirish (a, b) intervalni $(0, 1)$ intervalga o'zaro bir qiymatli akslantiradi. Bunda har bir $x \in (a, b)$ nuqtaga $y \in (0, 1)$ nuqta mos qo'yiladi. Teskari akslantirish quyidagi ko'rinishga ega:

$$x = a + (b - a)y.$$

Xususan, $(-1, 1)$ interval kontinuum quvvatga egadir.

1.6.3 - teorema. *Barcha haqiqiy sonlar to'plami $\mathbf{R}$ kontinuum quvvatga ega.*

Isbot. Quyidagi

$$y = \frac{x}{1 - |x|}$$

akslantirish $(-1, 1)$ interval va sonlar o'qi $(-\infty, +\infty)$ orasida o'zaro bir qiymatli akslantirish ekanligini ko'rsatish yetarli. Buning uchun esa yuqoridagi akslantirishga teskari akslantirish mavjud va u quyidagi

$$x = \frac{y}{1 + |y|}$$

ko'rinishga ega ekanligini qayd etish kifoya. ■

§ 1.7*. Tartiblangan maydon

1. Agar berilgan K to'plamning ixtiyoriy ikki elementi $a \in K$ va $b \in K$ uchun quyida keltirilgan aksiomalarni qanoatlantiruvchi qo'shish va ko'paytirish amallari aniqlangan bo'lsa, bu to'plamga *maydon* deyiladi. Qo'shish amalining natijasi K to'plamining bir qiymatli ravishda aniqlangan elementi bo'lib, $a + b$ deb belgilanadi va a va b lar *yig'indisi* deyiladi. Ko'paytirish amalining natijasi K

to'plamining bir qiymatli ravishda aniqlangan elementi bo'lib, ab deb belgilanadi va a va b larning *ko'paytmasi* deyiladi.

Qo'shish aksiomalari:

A1) qo'shishning kommutativligi:

$$a + b = b + a; \quad (1.7.1)$$

A2) qo'shishning assotsiativligi:

$$(a + b) + c = a + (b + c); \quad (1.7.2)$$

A3) nol deb ataladigan va 0 simvoli orqali belgilanadigan shunday element mavjudki, ixtiyoriy $a \in K$ uchun quyidagi tenglik bajariladi:

$$a + 0 = a; \quad (1.7.3)$$

A4) ixtiyoriy $a \in K$ uchun a ga qarama-qarshi deb ataladigan va $-a$ orqali belgilanadigan shunday yagona element mavjudki, u uchun quyidagi tenglik bajariladi:

$$a + (-a) = 0. \quad (1.7.4)$$

Ko'paytirish aksiomalari:

M1) ko'paytirish kommutativligi:

$$ab = ba; \quad (1.7.5)$$

M2) ko'paytirish assotsiativligi:

$$(ab)c = a(bc); \quad (1.7.6)$$

M3) bir deb ataladigan va 1 simvoli orqali belgilanadigan shunday yagona element mavjudki, $1 \neq 0$ va ixtiyoriy $a \in K$ uchun quyidagi tenglik o'rinli bo'ladi:

$$1a = a; \quad (1.7.7)$$

M4) ixtiyoriy $a \neq 0$ element uchun a ga teskari deb ataladigan va a^{-1} orqali belgilanadigan shunday element mavjudki, u uchun quyidagi tenglik o'rinli:

$$a(a^{-1}) = 1. \quad (1.7.8)$$

Yuqoridagi to'rtta qo'shish va to'rtta ko'paytirish aksiomalariga biz qo'shish va ko'paytirishni bog'lovchi navbatdagi aksiomani qo'shamiz.

Distributivlik aksiomasi:

K dan olingan ixtiyoriy a, b, c elementlar uchun quyidagi tenglik o'rinli:

$$a(b + c) = ab + ac. \quad (1.7.9)$$

Sanab o'tilgan aksiomalar maydon aksiomalarini deyiladi. Maydon aksiomalaridan nol va birning yagona ekanligi kelib chiqishini ko'rsatish qiyin emas. Haqiqatdan, agar ikkita 0_1 va 0_2 nollar mavjud deb faraz qilsak, A1 va A3 dan

$$0_1 = 0_1 + 0_2 = 0_2$$

kelib chiqadi.

Shunga o'xshash, agar ikkita 1_1 va 1_2 birlar mavjud deb faraz qilsak, M1 va M3 aksiomalardan

$$1_1 = 1_1 \cdot 1_2 = 1_2$$

kelib chiqadi.

Ratsional sonlar yuqorida sanab o'tilgan barcha aksiomalarni qanoatlantirishini tekshirish oson. Shuning uchun ular maydonni tashkil qiladi. Ravshanki, haqiqiy sonlar to'plami ham maydonni tashkil qiladi.

2. Maydon aksiomalaridan kelib chiqadigan bir necha tasdiqlarni keltiramiz. Avvalam-bor biz qo'shish va ko'paytirishning assotsiativligiga asosan $(a + b) + c$ o'rniga $a + b + c$ deb va $(ab)c$ o'rniga abc deb yozishimiz mumkinligini qayd etamiz. Bundan tashqari, $a + (-b)$ o'rniga $a - b$ deb yozishga kelishib olamiz.

1.7.1 - tasdiq (ayirish). *Quyidagi*

$$a + x = b \quad (1.7.10)$$

tenglik faqat va faqat

$$x = b - a \quad (1.7.11)$$

bo'lganda bajariladi.

Isbot. 1) Agar (1.7.10) tenglik bajarilsa,

$$x = x + (a - a) = (x + a) - a = b - a$$

bo'ladi, ya'ni (1.7.11) tenglik ham bajariladi.

2) Agar (1.7.11) tenglik bajarilsa,

$$a + x = a + (b - a) = a - a + b = b$$

bo'ladi, ya'ni (1.7.10) tenglik ham bajariladi. ■

1.7.2 - tasdiq (bo'lish). *Agar $a \neq 0$ bo'lsa,*

$$ax = b \quad (1.7.12)$$

tenglik faqat va faqat

$$x = ba^{-1} \quad (1.7.13)$$

bo'lganda bajariladi

Isbot. 1) Agar (1.7.12) tenglik o'rinli bo'lsa,

$$x = x(aa^{-1}) = (xa)a^{-1} = (ax)a^{-1} = ba^{-1}$$

bo'ladi, ya'ni (1.7.13) tenglik ham o'rinli bo'ladi.

2). Agar (1.7.13) tenglik bajarilsa,

$$ax = a(ba^{-1}) = a(a^{-1}b) = (aa^{-1})b = b$$

bo'ladi, ya'ni (1.7.12) tenglik ham bajariladi. ■

Bundan buyon $b(a^{-1})$ o'rniga $\frac{b}{a}$ deb ham yozishga kelishib olamiz.

1.7.3 - tasdiq. *Har qanday a uchun*

$$0 \cdot a = 0 \quad (1.7.14)$$

tenglik o'rinli.

Haqiqatan ham,

$$0 = a - a = 1 \cdot a - a = (0+1) \cdot a - a = 0 \cdot a + 1 \cdot a - a = 0 \cdot a + a - a = 0 \cdot a. \quad \blacksquare$$

Bu tasdiqdan 0 ning o'z teskarisiga ega emasligi va 0 ga bo'lish amali aksiomalarni buzmasdan aniqlab bo'lmashligi kelib chiqadi.

1.7.4 - tasdiq (*Qisqartirish qoidasi*).

$$(ab = 0) \Rightarrow (a = 0) \vee (b = 0). \quad (1.7.15)$$

Bu tasdiq, ab ko'paytma nol bo'lishi uchun a yoki b lardan kamida bittasi nolga teng bo'lishi shartligini anglatadi. Haqiqatan ham, agar, misol uchun, $b \neq 0$ bo'lsa, M4 aksiomaga ko'ra b^{-1} mavjud va shuning uchun

$$a = a(bb^{-1}) = (ab)b^{-1} = 0 \cdot b^{-1} = 0$$

bo'ladi.

Shunga o'xshash, agar $a \neq 0$ bo'lsa, $b = 0$ ekanligi isbotlanadi. Albatta, $a = 0$ va $b = 0$ hol ham bo'lishi mumkin. ■

1.7.5 - tasdiq. *Ixtiyoriy a va b lar uchun*

$$(-a)b = -(ab). \quad (1.7.16)$$

Chindan ham, distributivlik aksiomasiga ko'ra,

$$ab + (-a)b = [a + (-a)]b = 0b = 0,$$

shuning uchun $(-a)b$ element ab ga qarama-qarshi, ya'ni $(-a)b = -(ab)$. ■

Bundan buyon, $-(ab)$ elementni $-ab$ deb belgilashga kelishib olamiz.

1.7.6 - tasdiq. *Ixtiyoriy a uchun*

$$-(-a) = a. \quad (1.7.17)$$

Haqiqatan ham, (1.7.4) ta'rifga ko'ra,

$$a + (-a) = 0$$

va qo'shishning kommutativligiga ko'ra,

$$(-a) + a = 0,$$

ya'ni a element $(-a)$ ga qarama-qarshi yoki (1.7.17) o'rinli. ■

1.7.7 - tasdiq. *Ixtiyoriy a va b lar uchun*

$$(-a)(-b) = ab. \quad (1.7.18)$$

Darhaqiqat, (1.7.16) va ko'paytirishning kommutativligidan

$$(-a)(-b) = -[a(-b)] = -[(-b)a] = -(-ab)$$

bo'ladi va (1.7.17) ga ko'ra, (1.7.18) bajariladi. ■

Xuddi shu kabi kiritilgan amallarning boshqa standart xossalari ham isbotlanadi. Xususan, a^n butun darajaning odatdagi barcha xossalari o'rinlidir. Bunda natural daraja induktiv ravishda kiritiladi, ya'ni

$$a^{n+1} = a^n a, \quad n \in \mathbf{N}, \quad a^1 = a,$$

manfiy daraja esa $a \neq 0$ lar uchun $a^{-n} = \frac{1}{a^n}$, $n \in \mathbf{N}$, ko'rinishda aniqlanadi. Nihoyat odatdagidek, agar $a \neq 0$ bo'lsa, $a^0 = 1$ deb qabul qilinadi.

3. Yuqorida keltirilgan maydon aksiomalari ratsional sonlar yoki haqiqiy sonlar to'plamlarining to'la tavsifini bermaydi. Bu aksiomalarning yetishmasligi tufayli ularni qanoatlantiradigan, lekin ratsional sonlar maydonidan ham, haqiqiy sonlar maydonidan ham jiddiy farq qiladigan boshqa maydonlar mavjud bo'lishi mumkin. Bunday maydonlarga misol sifatida kompleks sonlar maydonini keltirsak bo'ladi. Haqiqiy sonlar maydonining o'ziga xos tomoni shundan iboratki, ixtiyoriy ikki haqiqiy sonni taqqoslash mumkin, ya'ni ulardan qaysi biri ikkinchisidan katta yoki kichik ekanini aytsa bo'ladi.

Aytaylik, biror K maydonda tengsizlik munosabati $\ll \gg$ berilgan bo'lsin. Bunda $a < b$ yozuv a elementning b elementdan kichik ekanini anglatadi. Agar $\ll$ «kichik» munosabat kiritilgan bo'lsa, unga ko'ra $\gg$ «katta» munosabatni quyidagicha kiritish mumkin: agar $a < b$ bo'lsa, $b > a$ deymiz.

Qat'iy bo'lmagan $a \leq b$ tengsizlik $a < b$ yoki $a = b$ ekanini anglatadi:

$$(a \leq b) \Leftrightarrow (a < b) \vee (a = b).$$

Teskari $a \geq b$ tengsizlik ham xuddi shu singari ma'noga ega.

Qat'iy bo'lmagan $\ll \leq \gg$ tengsizlikdan farqli $\ll \ll \gg$ tengsizlikni ba'zan qat'iy tengsizlik ham deyishadi.

Nol element bilan taqqoslash yordamida musbat va manfiy elementlar kiritiladi. Chunonchi, a element noldan katta, ya'ni $a > 0$ bo'lsa, u *musbat* deyiladi. Agar b element noldan kichik, ya'ni $b < 0$ bo'lsa, u *manfiy* deyiladi.

Quyida biz tengsizliklarning asosiy xossalarini to'rtta aksioma ko'rinishda keltiramiz. Bu aksiomalardan tengsizliklarning boshqa barcha zaruriy xossalarini keltirib chiqarish mumkin.

Tengsizliklar aksiomalari.

IN1) Ixtiyoriy ikki a va b elementlar uchun quyidagi uch munosabatdan bittasi va faqat bittasi o'rinlidir:

$$a = b, \quad a < b, \quad b < a.$$

Boshqacha aytganda, istalgan ikki elementni taqqoslash mumkin.

Biz tengsizliklarni to'g'ri va noto'g'ri tengsizliklarga ajratamiz. Chunonchi, a element b elementdan kichik bo'lgan holda $a < b$ tengsizlik to'g'ri tengsizlik deyiladi, aks holda esa u noto'g'ri tengsizlik deyiladi.

IN2) (tranzitivlik) Agar $a < b$ va $b < c$ bo'lsa, $a < c$ bo'ladi.

IN3) Agar $a < b$ bo'lsa, ixtiyoriy c uchun $a + c < b + c$ bo'ladi.

Boshqacha aytganda, agar to'g'ri tengsizlikni ikki tomoniga bir xil element qo'shsak, hosil bo'lgan tengsizlik yana to'g'ri bo'ladi.

IN4) Agar $a < b$ va $c > 0$ bo'lsa, $ac < bc$ bo'ladi.

Boshqacha aytganda, agar to'g'ri tengsizlikning ikki tomonini bir xil musbat elementga ko'paytirsak, natijada yana to'g'ri tengsizlik hosil bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan aksiomalarni qanoatlantiruvchi tengsizlik munosabati kiritilgan maydonga *tartiblangan maydon* deyiladi.

4. Tengsizlik aksiomalaridan kelib chiqadigan ba'zi natijalarni keltiramiz.

1 - natija. Agar $a > 0$ bo'lsa, $-a < 0$ bo'ladi va aksincha, agar $a < 0$ bo'lsa, $-a > 0$ bo'ladi.

Haqiqatan ham, agar $a > 0$ bo'lsa, **IN1** ga ko'ra $a \neq 0$. Agar $-a < 0$ noto'g'ri bo'lganda edi, $-a > 0$ to'g'ri bo'lar edi. Lekin bunda **IN3** va **IN2** larga ko'ra, $a + (-a) > a > 0$ bo'lishi kerak, bu esa $a + (-a) = 0$ tenglikka ziddir.

Agar $a < 0$ bo'lsa, tasdiq xuddi yuqoridagidek isbotlanadi.

Eslatib o'tamiz, $2 = 1 + 1$.

2 - natija. Agar $a \neq 0$ bo'lsa, $a^2 > 0$ bo'ladi.

Haqiqatan ham, $a > 0$ bo'lganda **IN4** aksiomaga ko'ra $a^2 = a \cdot a > 0$. Agar $a < 0$ bo'lsa, 1 - natijaga ko'ra, $-a > 0$ tengsizlik bajariladi. Shunday ekan, 1.7.7 - tasdiqni va hozirgina qaralgan holni qo'llasak, talab qilingan

$$a^2 = a \cdot a = (-a) \cdot (-a) > 0$$

tengsizlikni olamiz.

3 - natija. $1 > 0$, ya'ni maydonning bir elementi uning nol elementidan katta.

Haqiqatan ham, $1 = 1 \cdot 1 = 1^2 > 0$.

Xuddi shu ravishda ixtiyoriy tartiblangan maydonning ratsional va haqiqiy sonlarga o'xshash boshqa xossalari ham isbotlanadi.

5. Ratsional yoki haqiqiy sonlar to'plami har qanday tartiblangan maydonga qaraganda turli xil xossalarga boyroq ekanligini qayd etamiz. Ana shu muhim xossalarga misol tariqasida Arximed aksiomasi deya atalmish quyidagi xossani keltiramiz.

Arximed aksiomasi. Tartiblangan K maydonning har qanday a elementi uchun $a < n$ tengsizlikni qanoatlantiruvchi n butun son topiladi.

Arximed ushbu aksiomani geometrik atamalarda keltirgan: nunda birlik kesmani shuncha marta ketma-ket qo'yish mumkinki, natijada u ixtiyoriy oldindan berilgan nuqtadan o'tib ketadi.

Arximed aksiomasi o'rinli bo'lgan tartiblangan maydonga *arximedcha tartiblangan maydon* deyiladi. Masalan, ratsional sonlar to'plami

ham, haqiqiy sonlar to'plami ham arximedcha tartiblangan maydonni tashkil qiladi.

6. Faraz qilaylik, K tartiblangan maydon bo'lib, $E \subset K$ ixtiyoriy to'plam bo'lsin.

Ta'rif. Agar shunday $B \in K$ element mavjud bo'lsaki, ixtiyoriy $x \in E$ uchun

$$x \leq B$$

tengsizlik bajarilsa, E to'plam yuqoridan chegaralangan deyiladi.

B element E to'plamning yuqori chegarasi deyiladi.

Ta'rif. Agar shunday $A \in K$ element mavjud bo'lsaki, ixtiyoriy $x \in E$ uchun

$$x \geq A$$

tengsizlik bajarilsa, E to'plam quyidan chegaralangan deyiladi.

A element E to'plamning quyi chegarasi deyiladi.

Ta'rif. Agar to'plam yuqoridan ham, quyidan ham chegaralangan bo'lsa, u chegaralangan deyiladi.

Shubhasiz, agar biror to'plam yuqoridan chegaralangan bo'lib, B uning yuqori chegarasi bo'lsa, B dan katta ixtiyoriy element ham shu to'plamning yuqori chegarasi bo'ladi. Boshqacha aytganda, yuqoridan chegaralangan to'plam cheksiz ko'p yuqori chegaraga ega. Shular ichida eng kichigi, ayniqsa, muhimdir.

Ta'rif. Yuqoridan chegaralangan to'plamning aniq yuqori chegarasi deb yuqori chegaralarning eng kichigiga aytiladi.

Boshqacha aytganda, M soni E to'plamning aniq yuqori chegarasi bo'lishi uchun u quyidagi ikki shartni qanoatlantirishi kerak:

(i) ixtiyoriy $x \in E$ uchun

$$x \leq M$$

tengsizlik o'rinli;

(ii) ixtiyoriy $M' < M$ olganda ham shunday $x' \in E$ topiladiki, u uchun

$$x' > M'$$

tengsizlik bajariladi.

Bunda (i) - shart M element E to'plamning yuqori chegarasi ekanligini, (ii) - shart esa ixtiyoriy undan kichikroq M' element yuqori chegara bo'la olmasligini, ya'ni M eng kichik yuqori chegara ekanligini anglatadi.

E to'plamning aniq yuqori chegarasi lotincha supremum so'zidan olingan $\sup E$ simvoli orqali belgilanadi.

Quyidan chegaralangan to'plamning aniq quyi chegarasi, yuqoridagiga o'xshash, quyi chegaralarning eng kattasi sifatida aniqlanadi. E to'plamning aniq quyi chegarasi lotincha infimum so'zidan olingan $\inf E$ simvoli orqali belgilanadi.

Agar E to'plamining aniq yuqori chegarasi M shu to'plamning elementi bo'lsa, ya'ni $M \in E$ bo'lsa, M to'plamning maksimal elementi yoki sodda qilib maksimumi deb ham ataladi. Xuddi shu kabi minimal element yoki minimum aniqlanadi.

Ixtiyoriy tartiblangan K maydonda aniq yuqori va aniq quyi chegaralar orasida sodda bog'liqlik borligini ko'rsatamiz.

Istalgan $E \subset K$ to'plam uchun $-E$ simvol orqali

$$-E = \{x \in K : -x \in E\}$$

to'plamni belgilaymiz.

Quyidagi tasdiq o'rinli.

1.7.9 - tasdiq. Agar $(-E) \subset K$ to'plam aniq quyi chegaraga ega bo'lsa, u holda E to'plam aniq yuqori chegaraga ega bo'ladi va

$$\inf(-E) = -\sup E$$

tenglik bajariladi.

Isbot. Agar

$$a = \inf(-E)$$

bo'lsa, aniq quyi chegaraning ta'rifiga ko'ra, quyidagi ikki tengsizlik bajariladi:

1) istalgan $x \in E$ uchun

$$a \leq -x ;$$

2) istalgan $a' > a$ element olganda ham shunday $x' \in E$ element topiladiki, u uchun

$$-x' < a'.$$

Bu munosabatlarni quyidagi ko'rinishda qayta yozish mumkin:

1) istalgan $x \in E$ nuqta uchun

$$x \leq -a$$

tengsizlik o'rinli,

2) istalgan $a' > a$ (ya'ni $-a' < -a$) element olganda ham shunday $x' \in E$ element topiladiki, u uchun

$$x' > -a'$$

tengsizlik o'rinli bo'ladi.

Demak, $\sup E = -a$, ya'ni

$$a = -\sup E. \quad \blacksquare$$

7. Yuqoridan chegaralangan to'plam doim ham aniq yuqori chegaraga ega bo'ladimi? Agar gap ixtiyoriy tartiblangan maydon to'g'risida ketsa, bu savolga javob, umuman aytganda, salbiy. Misol sifatida tartiblangan ratsional sonlar maydonini olish mumkin. Yuqorida qayd etilganidek, chegaralangan

$$E = \{x \in \mathbf{Q} : x^2 < 2\}$$

to'plam na aniq yuqori va na aniq quyi chegaraga ega emas.

Bu to'plamning aniq yuqori chegarasi $\sqrt{2}$ soni bo'lishi mumkin edi, ammo bu son ratsional emas, shuning uchun ratsional sonlar sinfidagi u «mavjud emas».

Bu misolda yuqoridan chegaralangan to'plamning aniq yuqori chegaraga ega emasligining sababi ratsional sonlar to'plamining to'la emasligidir. Shu munosabat bilan barcha arximedcha tartiblangan maydonlar to'plamidan shundaylarini ajratib olaylikki, ularda har qanday yuqoridan chegaralangan to'plam aniq yuqori chegaraga ega

bo'lsin. Chunonchi, ixtiyoriy tartiblangan maydon K uchun quyidagi aksiomani kiritamiz.

Aniq yuqori chegara prinsipi. *Tartiblangan maydonning ixtiyoriy bo'sh bo'lmagan, yuqoridan chegaralangan to'plami uchun aniq yuqori chegara mavjud.*

Ushbu aksioma o'rinli bo'lgan tartiblangan maydonlar *to'la* deyiladi.

Shunday qilib, ratsional sonlarning tartiblangan maydoni *to'la* bo'lmasdan, haqiqiy sonlar maydoni esa, 1.4.1 - teorema ko'ra, *to'ladir*.

Aslida, istalgan K *to'la* arximedcha tartiblangan maydon bilan yuqorida qurilgan $\mathbf{R}$ haqiqiy sonlar maydoni orasida o'zaro bir qiymatli moslik o'rnatish mumkin. Bunda K maydon ikki elementining yig'indisi ularga mos $\mathbf{R}$ maydon elementlari yig'indisiga mos keladi va K maydonning ikki elementi ko'paytmasiga $\mathbf{R}$ maydonning mos elementlari ko'paytmasi mos keladi. Bunday holda istalgan *to'la* arximedcha tartiblangan maydon $\mathbf{R}$ ga *izomorf* deyiladi.

Aksiomatik ravishda haqiqiy sonlarni kiritish usuli *ixtiyoriy to'la arximedcha tartiblangan maydonni haqiqiy sonlar to'plami deb e'lon qilishdan iboratdir*. Ammo bu usulda shunday *to'plamning mavjudlik* masalasi ochiq qoladi.

Bu masalaning yechimini muayyan haqiqiy sonlar *to'plamini* qurishdan iborat bo'lgan konstruktiv usul beradi. Bu usulni biz 1.4 paragrafda amalga oshirgan edik. Bunda bizdan serdiqqat mehnat va zerikarli mulohazalar talab qilinganiga guvoh bo'ldik. Ammo bu ikki usulni taqqoslamochi bo'lsak, bu borada mashhur ingliz faylasufi va matematigi Bertran Rassel (1872-1970) so'zlarini keltirish foydalidir. U shunday degan edi: o'g'rilik halol mehnatdan qanday ustunliklarga ega bo'lsa, aksiomatik usul ham konstruktiv usuldan xuddi shunday ustunliklarga egadir.

Haqiqiy sonlar *to'plamini* qurishning yana bir konstruktiv usulini R.Dedekind taklif qilgan edi. Bu usulda haqiqiy sonlar ratsional sonlar *to'plamining* kesimi sifatida kiritiladi. Ya'ni ratsional sonlar *to'plami* ikki o'zaro kesishmaydigan, birining elementlari ikkinchisining har bir elementidan katta bo'lgan qism *to'plamlarga* bo'li-

nadi. Bu ikki konstruktiv usullar ma'lum ma'noda bitta natijaga olib kelishini ko'rsatish qiyin emas.

§ 1.8. Kompleks sonlar

1. Kompleks son tushunchasi.

Agar ikki haqiqiy a va b sonlar uchun qaysisi birinchi va qaysisi ikkinchiligi aniqlangan bo'lsa, bunday sonlarga tartiblangan juftlik deyiladi. Tartiblangan juftlikni biz (a, b) ko'rinishda yozamiz. Bunda a - birinchi va b - ikkinchi element.

1.8.1 - ta'rif. *Haqiqiy sonlarning tartiblangan juftligini **kompleks son** deb ataymiz.*

Shunday qilib, agar z - kompleks son bo'lsa, $z = (a, b)$ bo'ladi, bunda a va b - haqiqiy sonlar bo'lib, a - kompleks z sonining haqiqiy qismi va b esa uning mavhum qismi deyiladi. Haqiqiy va mavhum qismlar uchun quyidagi belgilashlar ishlatiladi:

$$\operatorname{Re} z = a, \operatorname{Im} z = b. \quad (1.8.1)$$

1.8.2 -Ta'rif. *Agar ikki kompleks $z_1 = (a_1, b_1)$ va $z_2 = (a_2, b_2)$ sonlar uchun $a_1 = a_2$ va $b_1 = b_2$ tengliklar o'rinli bo'lsa, bunday kompleks sonlar teng deyiladi.*

1.8.3 - ta'rif. *Ikki kompleks $z_1 = (a_1, b_1)$ va $z_2 = (a_2, b_2)$ sonlarning **yig'indisi** $z_1 + z_2$ deb quyidagi kompleks songa aytamiz:*

$$z_1 + z_2 = (a_1 + a_2, b_1 + b_2). \quad (1.8.2)$$

1.8.4 - ta'rif. *Ikki kompleks $z_1 = (a_1, b_1)$ va $z_2 = (a_2, b_2)$ sonlarning **ko'paytmasi** $z_1 \cdot z_2$ deb quyidagi kompleks songa aytamiz:*

$$z_1 \cdot z_2 = (a_1 a_2 - b_1 b_2, a_1 b_2 + a_2 b_1). \quad (1.8.3)$$

Kompleks sonlar to'plami (1.8.2) va (1.8.3) tengliklar orqali kiritilgan qo'shish va ko'paytirish amallari bilan birgalikda $\mathbf{C}$ simvoli orqali belgilanadi. Bunda nol sifatida

$$\mathbf{0} = (0, 0)$$

son va bir sifatida

$$\mathbf{1} = (1, 0)$$

son olinadi.

1.8.1 - tasdiq. $\mathbf{C}$ - kompleks sonlar to'plami maydonni tashkil etadi.

Isbot haqiqiy sonlarning xossalarigan kelib chiqadi.

Ikki kompleks $z_1 = (a_1, b_1)$ va $z_2 = (a_2, b_2)$ sonlarning ayirmasi

$$z_1 - z_2 = (a_1 - a_2, b_1 - b_2)$$

ekanligi to'g'ridan to'g'ri hisoblash orqali tekshiriladi. Ikki kompleks $z_1 = (a_1, b_1)$ va $z_2 = (a_2, b_2)$ sonlarning nisbati biroz murakkabroq ko'rinishga ega (bunda $z_2 \neq 0$ deb shart qo'yiladi):

$$\frac{z_1}{z_2} = \left(\frac{a_1 a_2 + b_1 b_2}{a_2^2 + b_2^2}, \frac{a_2 b_1 - a_1 b_2}{a_2^2 + b_2^2} \right).$$

$\mathbf{C}$ maydonning $(a, 0)$ ko'rinishdagi elementini $a \in \mathbf{R}$ haqiqiy son deb hisoblaymiz va

$$(a, 0) = a$$

deb yozamiz.

Haqiqiy sonlar maydonidan farqli o'laroq, kompleks sonlar maydoni tartiblangan emasligini qayd etish zarur.

1.8.5 - ta'rif. Quyidagi kompleks son

$$i = (0, 1) \tag{1.8.4}$$

ma'hum bir deyiladi.

1.8.2 - tasdiq. Quyidagi tenglik o'rinni:

$$i^2 = -1. \tag{1.8.5}$$

Isbot. Kompleks sonlar ko'paytmasi ta'rifiga ko'ra:

$$i^2 = (0, 1)(0, 1) = (0 \cdot 0 - 1 \cdot 1, 1 \cdot 0 + 1 \cdot 0) = (-1, 0) = -1. \quad \blacksquare$$

1.8.3 - tasdiq. *Istalgan $z = (a, b)$ kompleks son uchun*

$$z = a + ib \quad (1.8.6)$$

tenglik o'rinli

Isbot. Yig'indi va ko'paytma ta'riflariga ko'ra:

$$\begin{aligned} a + ib &= (a, 0) + (0, 1)(b, 0) = (a, 0) + (0 \cdot b - 1 \cdot 0, 0 \cdot 0 + b \cdot 1) = \\ &= (a, 0) + (0, b) = (a, b) = z. \quad \blacksquare \end{aligned}$$

1.8.3 - tasdiq biz uchun (1.8.6) ko'rinishdagi kompleks songa xuddi kvadrati -1 bo'lgan i mavhum bir qatnashgan haqiqiy son deb qarashga imkon beradi.

Kiritilgan belgilash va tushunchalardan foydalanib, (a_1, b_1) va (a_2, b_2) ikki kompleks sonlar uchun qo'shish va ko'paytirish amallarini quyidagi ko'rinishda yozishimiz mumkin:

$$(a_1 + ib_1) + (a_2 + ib_2) = (a_1 + a_2) + i(b_1 + b_2),$$

$$(a_1 + ib_1) \cdot (a_2 + ib_2) = (a_1a_2 - b_1b_2) + i(a_1b_2 + a_2b_1).$$

2. Kompleks son moduli.

1.8.6 - ta'rif. $z = a + ib$ kompleks sonning **qo'shmasi** deb $\bar{z} = a - ib$ kompleks songa aytiladi.

Masalan, agar $z = 2 + 3i$ bo'lsa, $\bar{z} = 2 - 3i$ bo'ladi.

1 - eslatma. Istalgan kompleks z son uchun quyidagi tengliklar o'rinli:

$$\bar{\bar{z}} = z, \quad z + \bar{z} = 2\operatorname{Re}z, \quad z - \bar{z} = 2i\operatorname{Im}z. \quad (1.8.7)$$

2 - eslatma. Istalgan ikki z_1 va z_2 kompleks son uchun quyidagi tengliklar o'rinli:

$$\overline{z_1 + z_2} = \bar{z}_1 + \bar{z}_2, \quad \overline{z_1 \cdot z_2} = \bar{z}_1 \cdot \bar{z}_2. \quad (1.8.8)$$

(1.8.7) va (1.8.8) tengliklarning isboti bevosita hisoblash orqali amalga oshiriladi. Masalan, (1.8.8) - tengliklardan birinchisining to'g'rililiga ishonch hosil qilaylik. Aytaylik, $z_1 = a_1 + ib_1$ va $z_2 = a_2 + ib_2$ bo'lsin. U holda, (1.8.3) ga ko'ra,

$$z_1 \cdot z_2 = (a_1a_2 - b_1b_2) + i(a_1b_2 + a_2b_1)$$

va shuning uchun

$$\overline{z_1 \cdot z_2} = (a_1a_2 - b_1b_2) - i(a_1b_2 + a_2b_1) = (a_1 - ib_1)(a_2 - ib_2) = \overline{z_1} \cdot \overline{z_2}.$$

1.8.7 - ta'rif. *Kompleks $z = a + ib$ sonning moduli deb, quyidagi*

$$|z|^2 = z \cdot \overline{z} = a^2 + b^2 \quad (1.8.9)$$

tenglik bilan aniqlangan $|z|$ soniga aytiladi.

Demak,

$$|z|^2 = |\operatorname{Re}z|^2 + |\operatorname{Im}z|^2.$$

Masalan, agar $z = 4 + 3i$ bo'lsa, $|z| = \sqrt{4^2 + 3^2} = 5$ bo'ladi. Ravshanki, $|\overline{z}| = |z|$.

Kompleks son modulining ta'rifidan bevosita quyidagi tengsizliklar kelib chiqadi:

$$|\operatorname{Re}z| \leq |z|, \quad |\operatorname{Im}z| \leq |z|. \quad (1.8.10)$$

Qo'shma son tushunchasidan foydalanib, ikki kompleks z_1 va z_2 sonlarning nisbatini quyidagi sodda ko'rinishga keltirish mumkin:

$$\frac{z_1}{z_2} = \frac{z_1 \cdot \overline{z_2}}{|z_2|^2}.$$

Masalan,

$$\frac{2 - 3i}{4 + 3i} = \frac{(2 - 3i) \cdot (4 - 3i)}{|4 + 3i|^2} = \frac{-1 - 18i}{25}.$$

1.8.4 - tasdiq. *Istalgan ikki kompleks z_1 va z_2 sonlar uchun quyidagi tenglik o‘rinli:*

$$|z_1 \cdot z_2| = |z_1| \cdot |z_2|. \quad (1.8.11)$$

Isbot. (1.8.9) modulning ta’rifiga ko‘ra, (1.8.8) dagi tengliklardan

$$|z_1 \cdot z_2|^2 = (z_1 \cdot z_2) \overline{(z_1 \cdot z_2)} = z_1 \bar{z}_1 \cdot z_2 \bar{z}_2 = |z_1|^2 \cdot |z_2|^2$$

kelib chiqadi. ■

Ikki kompleks son yig‘indisi moduli uchun o‘rinli bo‘lgan formula haqiqiy sonlar uchun ma’lum bo‘lgan formuladan birmuncha farq qiladi.

1.8.5 - tasdiq. *Istalgan ikki kompleks z_1 va z_2 sonlar uchun quyidagi formula o‘rinli:*

$$|z_1 + z_2|^2 = |z_1|^2 + |z_2|^2 + 2\operatorname{Re}(z_1 \cdot \bar{z}_2). \quad (1.8.12)$$

Isbot. (1.8.9) modulning ta’rifiga ko‘ra, (1.8.7) va (1.8.8) tengliklardan

$$\begin{aligned} |z_1 + z_2|^2 &= (z_1 + z_2) \overline{(z_1 + z_2)} = \\ &= z_1 \bar{z}_1 + z_1 \bar{z}_2 + z_2 \bar{z}_1 + z_2 \bar{z}_2 = \\ &= |z_1|^2 + |z_2|^2 + z_1 \bar{z}_2 + \overline{z_1 \bar{z}_2} = \\ &= |z_1|^2 + |z_2|^2 + 2\operatorname{Re}(z_1 \bar{z}_2) \end{aligned}$$

kelib chiqadi. ■

1.8.6 - tasdiq. *Istalgan ikki kompleks z_1 va z_2 sonlar uchun quyidagi tengsizlik o‘rinli:*

$$|z_1 + z_2| \leq |z_1| + |z_2|. \quad (1.8.13)$$

Isbot (1.8.12) tenglik va (1.8.10) tengsizliklardan kelib chiqadi:

$$|z_1 + z_2|^2 = |z_1|^2 + |z_2|^2 + 2\operatorname{Re}(z_1 \cdot \bar{z}_2) \leq$$

$$\leq |z_1|^2 + |z_2|^2 + 2|z_1 \cdot \bar{z}_2| = |z_1|^2 + |z_2|^2 + 2|z_1| \cdot |z_2| = (|z_1| + |z_2|)^2. \quad \blacksquare$$

Natija. *Istalgan kompleks $z_1, z_2, \dots, z_n$ sonlar uchun quyidagi tengsizlik o‘rinli:*

$$|z_1 + z_2 + \dots + z_n| \leq |z_1| + |z_2| + \dots + |z_n|. \quad (1.8.14)$$

3*. Kompleks sonning geometrik atamalardagi ifodalanihi.

Biz $\mathbf{R}^2$ koordinatalar tekisligini barcha tartiblangan (x, y) juftliklar to‘plami sifatida aniqlashimiz mumkin, bu yerda $x \in \mathbf{R}$ va $y \in \mathbf{R}$. Bunda tartiblangan (x, y) juftlikni tekislikning nuqtasi deb, x va y sonlarni esa uning koordinatalari deymiz. Birinchi koordinatani absissa va ikkinchi koordinatani ordinata deb ataladi. Har qanday kompleks son haqiqiy sonlarning tartiblangan juftligi bo‘lganligi sababli, ravshanki, kompleks sonlar to‘plamini $\mathbf{R}^2$ koordinatalar tekisligi deb qarasaq bo‘ladi. Bunda hosil bo‘ladigan yagona farq shundan iboratki, kompleks sonlar uchun ko‘paytirish amali aniqlangan, lekin koordinatalar tekisligidagi nuqtalar uchun esa bunday amal aniqlanmagan.

Bunday mos qo‘yishda kompleks sonning moduli qaralayotgan nuqtani koordinatalar boshi bilan bog‘lovchi kesma uzunligiga teng bo‘ladi.

Istalgan $z = a + ib$ kompleks sonni olaylik. M – unga mos koordinatalar tekisligidagi (a, b) koordinatalik nuqta bo‘lsin. Ox o‘q va OM nur orasidagi burchak qiymatini φ orqali belgilaylik (bu burchak qiymatining haqiqiy sonlar nazariyasiga asoslangan ta’rifini 3 - bobda keltiramiz).

Ushbu φ burchak z kompleks sonning *argumenti* deyiladi va

$$\arg z = \varphi$$

ko‘rinishda belgilanadi.

Agar trigonometrik funksiyalardan foydalanadigan bo'lsak, bu burchakning tangensi b ordinataning a absissaga nisbatiga teng ekanini, ya'ni

$$\operatorname{tg} \varphi = \frac{b}{a} \quad (1.8.15)$$

ekanini ko'rish qiyin emas.

Masalan, agar $z = 1 + i$ bo'lsa, $\operatorname{tg} \varphi = \frac{b}{a} = 1$ va, natijada, $\varphi = \frac{\pi}{4}$ bo'ladi.

Ikki kompleks son ko'paytirilgan vaqtda ularning argumentlari qo'shilishini, ya'ni

$$\arg(z_1 \cdot z_2) = \arg z_1 + \arg z_2 \quad (1.8.16)$$

tenglikning 2π ga karralik qo'shiluvchi aniqligida bajarilishini tekshirish qiyin emas.

Haqiqatan, agar $z_1 = a_1 + ib_1$ va $z_2 = a_2 + ib_2$ bo'lsa, $z_1 z_2 = (a_1 a_2 - b_1 b_2) + i(a_1 b_2 + a_2 b_1)$ bo'ladi va shuning uchun

$$\operatorname{tg}[\arg(z_1 \cdot z_2)] = \frac{a_1 b_2 + a_2 b_1}{a_1 a_2 - b_1 b_2} = \frac{\frac{b_1}{a_1} + \frac{b_2}{a_2}}{1 - \frac{b_1}{a_1} \cdot \frac{b_2}{a_2}} = \frac{\operatorname{tg} \varphi_1 + \operatorname{tg} \varphi_2}{1 - \operatorname{tg} \varphi_1 \cdot \operatorname{tg} \varphi_2}.$$

Natijada tangenslar yig'indisi uchun formuladan quyidagi tenglik kelib chiqadi:

$$\operatorname{tg}[\arg(z_1 \cdot z_2)] = \operatorname{tg}[\arg z_1 + \arg z_2].$$

Nihoyat, oxirgi tenglikda tangenslarni tashlab yuborsak, talab qilinayotgan (1.8.16) munosabatni olamiz.

§ 1.9. Misollar

1 - misol. Tengsizlikni isbotlang:

$$\left(\frac{n}{3}\right)^n < n!, \quad n \geq 1. \quad (1.9.1)$$

Ko'rsatma. Induksiya usulini qo'llab,

$$\left(1 + \frac{1}{n}\right)^n < 3, \quad n \geq 1 \quad (1.9.2)$$

tengsizlikdan foydalaning.

2 - misol. Tengsizlikni isbotlang:

$$n^{\frac{n}{2}} < n! < \left(\frac{n+1}{2}\right)^n, \quad n \geq 1. \quad (1.9.3)$$

Ko'rsatma. Induksiya usulini qo'llang. Bunda chapdagi tengsizlikni ko'rsatish uchun (1.9.2) tengsizlikdan va o'ngdagi tengsizlikni isbotlash uchun esa

$$\left(1 + \frac{1}{n}\right)^n > 2, \quad n \geq 1, \quad (1.9.4)$$

tengsizlikdan foydalaning.

3 - misol. Tengsizlikni isbotlang:

$$2^n > n^3, \quad n \geq 10. \quad (1.9.5)$$

Ko'rsatma. Agar $n = 10$ bo'lsa, $2^{10} = 1024$ va $10^3 = 1000$. Demak, bu holda (1.9.5) tengsizlik o'rinli ekan. Endi induksiya usulini qo'llab,

$$2n^3 > (n+1)^3, \quad n \geq 4,$$

tengsizlikdan foydalanish yetarlidir.

4 - misol. Agar $x_1 \cdot x_2 \cdots x_n = 1$ va barcha $x_j > 0$ bo'lsa,

$$x_1 + x_2 + \cdots + x_n \geq n \quad (1.9.6)$$

tengsizlikni isbotlang.

Ko'rsatma. Quyidagi ko'rinishda induksiyaning qo'llash mumkin. Tasdiq $n = 1$ uchun o'rinli, albatta. Endi tasdiqni n uchun o'rinli deb, uni $n + 1$ uchun isbotlaymiz.

Avval n toq bo'lsin deylik. U holda $n + 1 = 2k$ va shuning uchun induksiya shartiga ko'ra

$$(x_1 + x_2) + (x_3 + x_4) + \cdots + (x_n + x_{n+1}) \geq$$

$$\geq 2(\sqrt{x_1x_2} + \sqrt{x_3x_4} + \cdots + \sqrt{x_nx_{n+1}}) \geq 2k = n + 1,$$

chunki $\sqrt{x_1x_2} \cdot \sqrt{x_3x_4} \cdots \sqrt{x_nx_{n+1}} = 1$.

Endi n juft bo'lsin deylik. U holda $x_{n+2} = 1$ deb, yuqoridagi usulda tasdiqni $n + 2$ uchun isbotlash yetarli.

5 - misol. Agar $y_j > 0$, $j = 1, 2, \dots, n$, bo'lsa,

$$\frac{y_1 + y_2 + \cdots + y_n}{n} \geq \sqrt[n]{y_1 \cdot y_2 \cdots y_n} \quad (1.9.7)$$

tengsizlikni isbotlang.

Ko'rsatma. Quyidagi

$$x_j = \frac{y_j}{\sqrt[n]{y_1 \cdot y_2 \cdots y_n}}, \quad j = 1, 2, \dots, n,$$

belgilashdan foydalanib, yuqoridagi tasdiqni qo'llang.

6 - misol. Agar $x_1 \cdot x_2 \cdots x_n = 1$ va barcha $x_j > 0$ bo'lsa,

$$(1 + x_1)(1 + x_2) \cdots (1 + x_n) \geq 2^n$$

tengsizlikni isbotlang.

Ko'rsatma. Birinchi shart va $1 + x_j \geq 2\sqrt{x_j}$ lardan foydalaning.

7 - misol. Dirixle nomi bilan ataluvchi prinsip quyidagidan iborat: *agar $(n + 1)$ ta jismni n ta qutiga joylashtirilsa, shunday quti topiladiki, unda bittadan ortiq jism bo'ladi.*

Mana shu prinsipdan foydalanib, navbatdagi tasdiqni isbotlang. Har qanday musbat α va natural N uchun shunday natural m va n sonlar topiladiki, ular uchun $n \leq N$ va

$$\left| \alpha - \frac{m}{n} \right| \leq \frac{1}{nN} \quad (1.9.8)$$

tengsizlik bajariladi.

Ko'rsatma. Har qanday x soni uchun uning kasr bo'lakchasi deb $\{x\} = x - [x]$ songa aytiladi, bu yerda $[x]$ orqali x sonining butun qismi belgilangan. Berilgan α haqiqiy son uchun $k = 0, 1, 2, \dots, N$ larda $\{k\alpha\}$ kasr bo'lakchalarni qaraylik. Bu bo'lakchalarning hammasi $[0, 1)$ yarim intervalda yotadi. Endi $[0, 1)$ yarim intervalni N ta bo'lakka bo'lib, Dirixle prinsipidan foydalaning.

8 - misol. To'g'ri chiziqdagi o'zaro kesishmaydigan intervallar to'plami oshib borsa sanoqli ekanini isbotlang.

Ko'rsatma. Har bir shunday intervalga biror ratsional sonni mos qo'yish mumkinligini ko'rsating.

9 - misol. To'g'ri chiziqdagi har qanday sanoqsiz to'plam chegaralangan sanoqsiz qisman to'plamga ega ekanini ko'rsating.

Ko'rsatma. Agar tasdiqning teskarisini faraz qilinsa, bunday to'plam sanoqli sondagi sanoqli to'plamlar birlashmasiga teng bo'lishini ko'rsating.

10 - misol. $[0, 1]$ kesma va $(0, 1)$ interval orasida o'zaro bir qiymatli moslik o'rnating.

Ko'rsatma. $[0, 1]$ kesmadagi irratsional sonlarni o'z o'rnida qoldirib, $[0, 1]$ kesmadagi va $(0, 1)$ intervaldagi ratsional sonlar o'rtasida o'zaro bir qiymatli moslik o'rnating.

11 - misol. $[0, +\infty)$ yarim to'g'ri chiziq va $(0, 1)$ interval orasida o'zaro bir qiymatli moslik o'rnating.

Ko'rsatma. $[0, +\infty)$ yarim to'g'ri chiziq va $(0, 1)$ intervaldagi irratsional va ratsional nuqtalar orasida alohida o'zaro bir qiymatli moslik o'rnating. Irratsional nuqtalar orasida, masalan, quyidagi moslikni olish mumkin:

$$x = \frac{y}{1-y}, \quad y = \frac{x}{1+x}, \quad x \in (0, +\infty), \quad y \in (0, 1).$$

II Bob. Sonli ketma-ketliklar

§ 2.1. Ketma-ketlik limiti

1. Sonli ketma-ketlik deb natural sonlar to‘plamida aniqlangan va haqiqiy qiymatlar qabul qiluvchi $f : \mathbf{N} \rightarrow \mathbf{R}$ funksiyaga aytiladi. Agar $f(n) = x_n$ deb belgilasak, sonli ketma-ketlik deganda natural sonlar bilan nomerlangan quyidagi haqiqiy sonlar to‘plamini tushunish mumkin:

$$x_1, x_2, \dots, x_n, \dots \quad (2.1.1)$$

Biz (2.1.1) sonli ketma-ketlikni qisqa qilib $\{x_n\}$ orqali belgilaymiz. Odatda formal qat’iylik tarafdorlari bu ketma-ketlikni $\{x_n\}_{n=1}^{\infty}$ ko‘rinishda yoki unga teng kuchli bo‘lgan, $\{x_m\}_{m=1}^{\infty}$, $\{x_k\}_{k=1}^{\infty}$, ... simvollar yordamida belgilashni afzal ko‘rishadi. Lekin biz uni, albatta, agar bunda xato tushunishlarga yo‘l qo‘yilmasa, yuqoridagi ko‘rinishda belgilaymiz. Bunda x_n sonni ketma-ketlikning n -elementi yo‘ki hadi deb ataymiz.

Bundan buyon, «nomer» deganda biz natural sonni tushunamiz. Bundan tashqari, ushbu bobda sonli ketma-ketlikni biz ko‘pincha qisqaroq qilib ketma-ketlik deb ataymiz.

Sonli ketma-ketliklar uchun tabiiy ravishda arifmetik amallarni aniqlash mumkin.

Ta’rif. Ikki $\{x_n\}$ va $\{y_n\}$ ketma-ketliklar yig‘indisi deb $\{x_n + y_n\}$ ketma-ketlikka aytamiz.

Shunga o‘xshash, ikki $\{x_n\}$ va $\{y_n\}$ ketma-ketliklarning ayirmasi deb $\{x_n - y_n\}$ ketma-ketlikka, ko‘paytmasi deb $\{x_n y_n\}$ ketma-ketlikka va nisbati deb $\left\{ \frac{x_n}{y_n} \right\}$ ketma-ketlikka (oxirgi holda $\{y_n\}$

ketma-ketlikning barcha elementlari noldan farqli deb talab qilish zarur, ya'ni $y_n \neq 0$) aytiladi.

Ketma-ketlikning eng asosiy xossasi – bu uni limitining mavjudligidir. Limit deganda shunday haqiqiy son tushuniladiki, unga ketma-ketlikning hadlari, ularning nomeri oshgan sari istalganicha yaqinlashib boradi. Boshqacha aytganda, ixtiyoriy (istalganicha kichik bo'lgan) musbat (odatda bu sonni ε , ya'ni «epsilon» deb atalmish yunoncha harf bilan belgilashadi) son uchun ketma-ketlikning biror nomeri (ε ga bog'liq bo'lgan va odatda N orqali belgilanadigan) dan boshlab barcha hadlari limitdan o'sha musbat songa farq qilsin. Shunday qilib biz quyidagi ta'rifga kelamiz.

Ta'rif. $\{x_n\}$ ketma-ketlik va a soni berilgan bo'lsin. Agar ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ olinganda ham shunday $N = N(\varepsilon)$ nomer topilsaki, barcha $n \geq N$ lar uchun

$$|x_n - a| < \varepsilon \quad (2.1.2)$$

tengsizlik bajarilsa, a son $\{x_n\}$ ketma-ketlikning **limiti** deyiladi.

Limitga ega bo'lgan ketma-ketliklar *yaqinlashuvchi* deb ataladi.

Agar x_n ketma-ketlik a limitga ega bo'lsa, odatda

$$\lim_{n \rightarrow \infty} x_n = a$$

deb yoziladi yoki ba'zan,

$$n \rightarrow \infty \quad \text{da} \quad x_n \rightarrow a$$

deb ham yoziladi ("en cheksizlikka intilganda iks en a ga intiladi") deb o'qiladi).

Ba'zan ketma-ketlik limitining ta'rifi sonlar o'qidagi nuqtalar atrofi tushunchalaridan foydalanib ham kiritiladi.

Ta'rif. Sonlar o'qidagi x_0 nuqtaning **atrofi** deb shu nuqtani o'z ichiga oluvchi istalgan ochiq intervalga aytiladi.

Agar bu interval $(x_0 - \varepsilon, x_0 + \varepsilon)$ ko'rinishga ega bo'lib, bunda $\varepsilon > 0$ bo'lsa, bu interval x_0 nuqtaning ε atrofi deyiladi. Bu tushunchadan foydalanib limitning ta'rifini yana quyidagicha ham berish mumkin:

agar biror a son uchun istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham ketma-ketlikning $N = N(\varepsilon)$ nomerdan boshlab barcha elementlari a nuqtaning ε atrofida joylashsa, u holda a son $\{x_n\}$ ketma-ketlikning limiti deyiladi.

Boshqacha aytganda, agar istalgan $\varepsilon > 0$ uchun a nuqtaning ε atrofidan tashqarida $\{x_n\}$ ketma-ketlikning oshib borsa, chekli sondagi hadlari joylashsa, a son bu ketma-ketlikning limiti deb ataladi.

Yaqinlashuvchi eng sodda ketma-ketlik bu *statsionar* ketma-ketlikdir, ya'ni shunday $\{x_n\}$ ketma-ketlikki, uning barcha elementlari bitta songa teng: $x_n = c$. Ravshanki, $x_n = c$ statsionar ketma-ketlik yaqinlashadi va c soni uning limiti bo'ladi. Misol sifatida quyidagi ketma-ketlikni olish mumkin:

$$1, 1, 1, \dots, 1, \dots$$

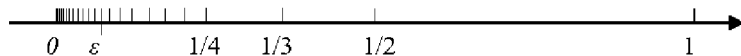
Navbatdagi misol, sodda bo'lishiga qaramasdan o'ta muhimdir.

2.1.1 - misol. $x_n = \frac{1}{n}$ ketma-ketlikning limiti 0 sonidir.

Haqiqatan, istalgan $\varepsilon > 0$ uchun $N(\varepsilon)$ sifatida

$$N > \frac{1}{\varepsilon} \quad (2.1.3)$$

tengsizlikni qanoatlantiruvchi ixtiyoriy natural sonni olaylik.

2.1-rasm

U holda biz $n \geq N$ nomerlar uchun

$$|x_n - 0| = |x_n| = \frac{1}{n} \leq \frac{1}{N} < \varepsilon$$

munosabatga ega bo'lamiz. Bu esa 0 soni x_n ketma-ketligining limiti ekanini anglatadi (2.1-rasm).

Odatda $N(\varepsilon)$ sifatida (2.1.3) tengsizlikni qanoatlantiruvchi N natural sonlar ichidan eng kichigini olishga harakat qilinadi. Ravshanki,

$$N = N(\varepsilon) = \left[\frac{1}{\varepsilon} \right] + 1 \quad (2.1.4)$$

aynan shunday sondir.

Bu yerda ixtiyoriy haqiqiy x son uchun $[x]$ simvol orqali uning butun qismi, ya'ni x dan oshib ketmaydigan eng katta butun son belgilangan. Misol uchun, $[\pi] = 3$, $[2] = 2$, $[-3, 14] = -4$.

Albatta, har qanday ketma-ketlik ham yaqinlashuvchi bo'lavermaydi. Misol uchun,

$$x_n = n$$

ketma-ketlik, ravshanki, limitga ega emas. Limitga ega bo'lmagan ketma-ketliklar *uzoqlashuvchi* deyiladi.

E'tibor bering, oxirgi ketma-ketlikning qiymatlar to'plami chegaralanmagan. Bir qarashda bu ketma-ketlik aynan shu sababli uzoqlashadi va agar bu to'plam chegaralangan bo'lganida edi, ketma-ketlik ham yaqinlashar edi, degan tasavvur hosil bo'lishi mumkin. Lekin, aslida, bunday emas.

Ta'rif. Agar shunday $M > 0$ son mavjud bo'lsaki, $\{x_n\}$ ketma-ketlikning barcha hadlari

$$|x_n| \leq M \quad (2.1.5)$$

tengsizlikni qanoatlantirsa, bunday ketma-ketlik **chegaralangan** deyiladi.

Chegaralangan ketma-ketlikka eng sodda misol bu istalgan statsonar ketma-ketlikdir. Masalan,

$$5, 5, 5, \dots, 5, \dots$$

Agar ketma-ketlik yaqinlashsa, yuqorida ko'rganimizdek, limitning ixtiyoriy ε atrofidan tashqarida ketma-ketlikning oshib borsa chekli sondagi elementlari yotadi. Bundan har qanday yaqinlashuvchi ketma-ketlikning chegaralangan ekanligi bevosita kelib chiqadi.

2.1.1 - tasdiq. *Har qanday yaqinlashuvchi ketma-ketlik chegaralanganidir.*

Isbot. Faraz qilamiz, $\{x_n\}$ ketma-ketlik biror a songa yaqinlashsin, ya'ni istalgan $\varepsilon > 0$ uchun shunday N nomer topilsinki, $n \geq N$ bo'lganda (2.1.2) bajarilsin. Xususan, agar $\varepsilon = 1$ desak, shunday $N = N(1)$ nomer topiladiki, u uchun

$$|x_n - a| < 1, \quad n \geq N,$$

bo'ladi (2.2-rasm).

2.2-rasm

Shunday ekan, quyidagi

$$|x_n| \leq |x_n - a| + |a|$$

tengsizlikka ko'ra, xuddi o'sha n nomerlar uchun

$$|x_n| < |a| + 1, \quad n \geq N, \quad (2.1.6)$$

tengsizlikka ega bo'lamiz.

Endi

$$M = \max \{ |x_1|, |x_2|, \dots, |x_{N-1}|, |a| + 1 \} \quad (2.1.7)$$

deylik. Unda (2.1.6) va (2.1.7) larga ko'ra, istalgan n nomer uchun

$$|x_n| \leq M, \quad n = 1, 2, 3, \dots$$

Demak, x_n ketma-ketlik chegaralangan ekan. ■

Yuqorida bu tasdiqning teskarisi o'rinlimi degan savol qo'yilgan edi. Boshqacha aytganda, har qanday chegaralangan ketma-ketlik

yaqinlashuvchi bo'ladimi? Navbatdagi misol bu savolga salbiy javob beradi.

2.1.2 - misol. Ushbu

$$x_n = (-1)^n$$

ketma-ketlik chegaralangan va uzoqlashuvchidir.

2. Ketma-ketliklar orasida nolga yaqinlashuvchi ketma-ketliklar alohida o'rin tutadi.

Ta'rif. *Nol soniga yaqinlashuvchi ketma-ketlik **cheksiz kichik** deyiladi.*

Ushbu bandeda biz cheksiz kichik ketma-ketliklar xossalarini o'rganamiz. Qaralayotgan ketma-ketlikning cheksiz kichikligiga urg'u berish maqsadida uning hadlarini yunoncha harflar $\{\alpha_n\}$, $\{\beta_n\}$ va hokazolar bilan belgilaymiz.

Yuqorida keltirilgan ta'rifga ko'ra, agar istalgan $\varepsilon > 0$ uchun shunday $N = N(\varepsilon)$ nomer topilsaki, $n \geq N$ bo'lganda

$$|\alpha_n| < \varepsilon \quad (2.1.8)$$

tengsizlik bajarilsa, $\{\alpha_n\}$ ketma-ketlik cheksiz kichik bo'ladi.

Ravshanki, statsionar, ya'ni hamma hadlari o'zaro teng: $x_n = c$ bo'lgan ketma-ketlik faqat $c = 0$ bo'lgandagina cheksiz kichik bo'la oladi.

Cheksiz kichik ketma-ketliklarning quyidagi sodda, lekin shu bilan birga muhim xossasi bevosita ta'rifdan kelib chiqadi.

2.1.2 - tasdiq. *Agar $\{\alpha_n\}$ cheksiz kichik ketma-ketlik bo'lib, $\{x_n\}$ ketma-ketlik*

$$|x_n| \leq |\alpha_n| \quad (2.1.9)$$

tengsizlikni qanoatlantirsa, $\{x_n\}$ ketma-ketlik ham cheksiz kichik bo'ladi.

Isbot. Cheksiz kichik ketma-ketlikning ta'rifiga ko'ra istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday nomer $N = N(\varepsilon)$ topiladiki, $n \geq N$ nomerlar uchun (2.1.8) tengsizlik bajariladi. Shunday ekan, (2.1.8) va (2.1.9) tengsizliklardan $n \geq N$ bo'lganda

$$|x_n| \leq |\alpha_n| < \varepsilon$$

tengsizlik kelib chiqadi. Bu esa $x_n \rightarrow 0$ ni anglatadi. ■

2.1.3 - misol. $\{2^{-n}\}$ ketma-ketlik cheksiz kichikdir.

Haqiqatan, (1.1.12) ga ko'ra

$$2^{-n} < \frac{1}{n}.$$

Endi talab qilinayotgan tasdiq $\left\{ \frac{1}{n} \right\}$ ketma-ketlikning cheksiz kichikligidan kelib chiqadi (2.1.1 - misolga qarang).

2.1.3 - tasdiq. *Ikki cheksiz kichik ketma-ketliklarning yig'indisi ham, ayirmasi ham yana cheksiz kichik ketma-ketlik bo'ladi.*

Isbot. Aytaylik, α_n va β_n cheksiz kichik ketma-ketliklar bo'lsin. Cheksiz kichik ketma-ketlik ta'rifiga ko'ra istalgan $\varepsilon > 0$ uchun shunday N_1 nomer topiladiki, $n \geq N_1$ bo'lganda

$$|\alpha_n| < \frac{\varepsilon}{2} \quad (2.1.10)$$

tengsizlik bajariladi. Xuddi o'sha $\varepsilon > 0$ uchun yana shunday N_2 nomer ham topiladiki, $n \geq N_2$ bo'lganda

$$|\beta_n| < \frac{\varepsilon}{2} \quad (2.1.11)$$

tengsizlik bajariladi.

Agar

$$N = \max\{N_1, N_2\}$$

desak, $n \geq N$ bo'lganda har ikkala (2.1.10) va (2.1.11) tengsizliklar baravariga bajariladi.

Natijada,

$$|\alpha_n + \beta_n| \leq |\alpha_n| + |\beta_n|$$

tengsizlikdan foydalansak, (2.1.10) va (2.1.11) larga ko'ra

$$|\alpha_n + \beta_n| < \varepsilon, \quad n \geq N \quad (2.1.12)$$

baho hosil bo'ladi.

Oxirgi (2.1.12) tengsizlik $\{\alpha_n + \beta_n\}$ ketma-ketlikning cheksiz kichikligini anglatadi.

$\{\alpha_n - \beta_n\}$ ketma-ketlikning cheksiz kichikligi,

$$|\alpha_n - \beta_n| \leq |\alpha_n| + |\beta_n|$$

tengsizlikdan foydalangan ravishda xuddi yuqoridagidek isbotlanadi. ■

2.1.4 - tasdiq. *Chegaralangan ketma-ketlik bilan cheksiz kichik ketma-ketlikning ko'paytmasi cheksiz kichik ketma-ketlik bo'ladi.*

Isbot. Faraz qilaylik, $\{x_n\}$ chegaralangan va $\{\alpha_n\}$ cheksiz kichik ketma-ketliklar bo'lsin. Chegaralangan ketma-ketlikning ta'rifiga binoan, biror $M > 0$ o'zgarimas uchun (2.1.5) tengsizlik o'rinli bo'ladi. Cheksiz kichik ketma-ketlikning ta'rifiga ko'ra esa, istalgan $\varepsilon > 0$ uchun shunday N nomer topiladiki, $n \geq N$ larda

$$|\alpha_n| < \frac{\varepsilon}{M} \quad (2.1.13)$$

bo'ladi.

Natijada, (2.1.5) va (2.1.13) tengsizliklardan

$$|x_n \alpha_n| < M \frac{\varepsilon}{M} = \varepsilon, \quad n \geq N$$

baho kelib chiqadi. Bu esa $\{x_n \alpha_n\}$ ketma-ketlik cheksiz kichikligini anglatadi. ■

Ta'kidlash joizki, istalgan $\{x_n\}$ ketma-ketlikni c songa ko'paytirishni biz $\{x_n\}$ ni statsionar $c, c, c, \dots$ ketma-ketlikka ko'paytirish deb qarashimiz mumkin.

2.1.5 - tasdiq. *Ikki cheksiz kichik ketma-ketliklarning ko'paytmasi yana cheksiz kichik ketma-ketlik bo'ladi.*

Isbot 2.1.1 - va 2.1.4 - tasdiqlardan darhol kelib chiqadi.

2.1.6 - tasdiq. *Agar $\{\alpha_n\}$ va $\{\beta_n\}$ ketma-ketliklar cheksiz kichik bo'lib, $\{x_n\}$ ketma-ketlik*

$$\alpha_n \leq x_n \leq \beta_n$$

tengsizlikni qanoatlantirsa, $\{x_n\}$ ketma-ketlik ham cheksiz kichik bo'ladi.

Isbot. Ravshanki, tasdiq shartidan quyidagi qo'sh tengsizliklar kelib chiqadi:

$$-|\alpha_n| - |\beta_n| \leq x_n \leq |\alpha_n| + |\beta_n|.$$

Haqiqatan, masalan, o'ngdagi tengsizlik (chap qismi ham xuddi shunday isbotlanadi) quyidagicha o'rnatiladi:

$$x_n \leq \beta_n \leq |\beta_n| \leq |\alpha_n| + |\beta_n|.$$

Endi agar o'rnatilgan tengsizlikni unga teng kuchli bo'lgan quyidagi

$$|x_n| \leq |\alpha_n| + |\beta_n|$$

ko'rinishda yozib olsak, talab qilinayotgan tasdiq 2.1.2 - va 2.1.3 - tasdiqlardan kelib chiqadi. ■

3. Endi istalgan yaqinlashuvchi ketma-ketliklarni o'rganishga o'tamiz. Bunda bizning asosiy qurolimiz cheksiz kichik ketma-ketliklarning yuqorida o'rnatilgan xossalari bo'ladi.

Avvalo, navbatdagi tasdiq o'rinli ekanini qayd etamiz.

2.1.7 - tasdiq. $\{x_n\}$ ketma-ketlik a songa yaqinlashishi uchun $\{x_n - a\}$ ketma-ketlikning cheksiz kichik bo'lishi zarur va yetarli.

Isbot limit va cheksiz kichik ketma-ketlik ta'riflaridan bevosita kelib chiqadi.

Shunday qilib, $\{x_n\}$ ketma-ketlik faqat va faqat biror cheksiz kichik $\{\alpha_n\}$ ketma-ketlik bilan quyidagi

$$x_n = a + \alpha_n$$

ko'rinishga ega bo'lgandagina a songa yaqinlashadi.

Endi biz yaqinlashuvchi ketma-ketliklar ustida arifmetik amallar haqidagi teoremlarni isbot qila olamiz.

2.1.1 - teorema. Ikki yaqinlashuvchi $\{x_n\}$ va $\{y_n\}$ ketma-ketliklar yig'indisi ham yaqinlashuvchi bo'lib, yig'indining limiti limitlar yig'indisiga teng bo'ladi, ya'ni

$$\boxed{\lim_{n \rightarrow \infty} (x_n + y_n) = \lim_{n \rightarrow \infty} x_n + \lim_{n \rightarrow \infty} y_n.} \quad (2.1.14)$$

Isbot. Faraz qilaylik, $x_n \rightarrow a$ va $y_n \rightarrow b$ bo'lsin. U holda, 2.1.7 - tasdiqqa asosan,

$$x_n = a + \alpha_n \quad (2.1.15)$$

va

$$y_n = b + \beta_n \quad (2.1.16)$$

tengliklar o'rinli bo'ladi, bu yerda $\{\alpha_n\}$ va $\{\beta_n\}$ - cheksiz kichik ketma-ketliklar.

Avvalgi band natijalarini hisobga olib, bu ikki tengliklarni qo'shsak,

$$x_n + y_n = a + \alpha_n + b + \beta_n = (a + b) + \gamma_n$$

tenglik hosil bo'ladi, bunda $\{\gamma_n\}$ - cheksiz kichik ketma-ketlik.

O'rnatilgan tenglik 2.1.7 - tasdiqqa ko'ra $\{x_n + y_n\}$ ketma-ketlikning $a + b$ songa yaqinlashishini anglatadi. ■

2.1.2 - teorema. *Ikki yaqinlashuvchi $\{x_n\}$ va $\{y_n\}$ ketma-ketliklar ko'paytmasi yana yaqinlashuvchi bo'lib, ko'paytma limiti limitlar ko'paytmasiga teng bo'ladi, ya'ni*

$$\boxed{\lim_{n \rightarrow \infty} (x_n \cdot y_n) = \lim_{n \rightarrow \infty} x_n \cdot \lim_{n \rightarrow \infty} y_n.} \quad (2.1.17)$$

Isbot. Faraz qilamiz, $x_n \rightarrow a$ va $y_n \rightarrow b$ bo'lsin. U holda, 2.1.7 - tasdiqqa asosan, (2.1.15) va (2.1.16) tengliklar o'rinli bo'ladi. Bu ikki tengliklarni o'zaro ko'paytirib, oldingi band natijalarini hisobga olsak,

$$x_n \cdot y_n = (a + \alpha_n)(b + \beta_n) = ab + a \cdot \beta_n + b \cdot \alpha_n + \alpha_n \cdot \beta_n = ab + \gamma_n$$

bo'ladi, bu yerda $\{\gamma_n\}$ - biror cheksiz kichik ketma-ketlik.

O'rnatilgan tenglik 2.1.7 - tasdiqqa ko'ra $\{x_n \cdot y_n\}$ ketma-ketlik ab songa yaqinlashishini anglatadi. ■

Natija. $\{x_n\}$ va $\{y_n\}$ ketma-ketliklar yaqinlashuvchi bo'lsin. U holda, ixtiyoriy λ va μ haqiqiy sonlar uchun $\{\lambda x_n + \mu y_n\}$ ketma-ketlik ham yaqinlashuvchi bo'lib,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} (\lambda x_n + \mu y_n) = \lambda \lim_{n \rightarrow \infty} x_n + \mu \lim_{n \rightarrow \infty} y_n$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

Bu xossaga limitga o'tish amalining chiziqiligi deyiladi.

Xususan, $\lambda = 1$ va $\mu = -1$ bo'lganda oxirgi tenglikdan

$$\lim_{n \rightarrow \infty} (x_n - y_n) = \lim_{n \rightarrow \infty} x_n - \lim_{n \rightarrow \infty} y_n \quad (2.1.18)$$

munosabatni olamiz.

4. Ikki yaqinlashuvchi ketma-ketliklar nisbatini o'rganishga o'tamiz. Bunda maxrajda turgan ketma-ketlikning barcha hadlari va uning limiti noldan farqli bo'lishi zarur.

2.1.1 - lemma. Berilgan $\{y_n\}$ ketma-ketlik $b \neq 0$ songa yaqinlashsin. U holda shunday N nomer topiladiki, barcha $n \geq N$ lar uchun

$$|y_n| \geq \frac{|b|}{2} > 0 \quad (2.1.19)$$

tengsizlik bajariladi.

Isbot. Limit ta'rifiga ko'ra, istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $N = N(\varepsilon)$ nomer topiladiki, u uchun

$$|y_n - b| < \varepsilon, \quad n \geq N(\varepsilon),$$

tengsizlik bajariladi.

Bundan

$$|y_n| = |b + y_n - b| \geq |b| - |y_n - b| > |b| - \varepsilon, \quad n \geq N,$$

kelib chiqadi. Bu tengsizlikda $\varepsilon = \frac{|b|}{2}$ desak, talab qilingan (2.1.19) tengsizlikni olamiz. ■

Eslatma. Isbotlangan lemma, xususan, noldan farqli limitga ega bo'lgan ketma-ketlikni nolga teng hadlarining soni faqat chekli bo'lishi mumkinligini anglatadi.

Endi ikki ketma-ketlik nisbatining limiti haqidagi teoremani isbotlashimiz mumkin.

2.1.3 - teorema. Faraz qilaylik, $\{x_n\}$ ketma-ketlik a songa va $\{y_n\}$ ketma-ketlik esa $b \neq 0$ songa yaqinlashsin. U holda biror nomerdan boshlab $\left\{ \frac{x_n}{y_n} \right\}$ ketma-ketlik aniqlangan bo'lib, u $\frac{a}{b}$ songa yaqinlashadi.

Isbot. Shartga ko'ra, $x_n \rightarrow a$ va $y_n \rightarrow b$ bo'lsin. U holda 2.1.7 - tasdiqqa asosan, (2.1.15) va (2.1.16) tengliklar bajariladi. Shunday ekan, 2.1.1 - lemmaga asosan biror nomerdan boshlab quyidagi tengliklarni yozishimiz mumkin:

$$\frac{x_n}{y_n} - \frac{a}{b} = \frac{bx_n - ay_n}{by_n} = \frac{b(a + \alpha_n) - a(b + \beta_n)}{by_n}.$$

Agar biz bu tenglikda $\gamma_n = \alpha_n - (a/b)\beta_n$ deb belgilasak, u holda γ_n - cheksiz kichik ketma-ketlik bo'lib,

$$\frac{x_n}{y_n} - \frac{a}{b} = \gamma_n \cdot \frac{1}{y_n} \quad (2.1.21)$$

tenglik bajariladi.

2.1.1 - lemmaga ko'ra $\{1/y_n\}$ ketma-ketlik chegaralangan, shuning uchun 2.1.4 - tasdiqdan (2.1.21) ning o'ng qismi cheksiz kichik ketma-ketlik ekanligi kelib chiqadi. Demak,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{x_n}{y_n} = \frac{a}{b}. \quad \blacksquare$$

Shunday qilib, 2.1.3 - teorema asosan nisbatning limiti limitlar nisbatiga teng ekan.

Shubhasiz, agar y_n ketma-ketlikning barcha elementlari noldan farqli bo'lsa, $\left\{\frac{x_n}{y_n}\right\}$ ketma-ketlik barcha n larda aniqlangan bo'ladi.

Shunga ahamiyat berish joizki, agar biz ketma-ketlikning istalgan chekli sondagi elementlarini o'zgartirsak, uning yaqinlashish xossasi va limiti o'zgarmaydi. Xususan, agar ketma-ketlikning chekli sondagi elementlari nolga teng bo'lsa-yu, biz ularni, masalan, birlar bilan almashtirsak, natijada nolga teng bo'lmagan elementlardan iborat yangi ketma-ketlik olamiz va eski bilan yangi ketma-ketliklar bir vaqtda yoki yaqinlashuvchi, yoki uzoqlashuvchi bo'ladilar. Bundan tashqari, bordi-yu ular yaqinlashsa, ularning limitlari o'zaro teng bo'ladi.

5. Ushbu bandda biz tengsizliklarda limitga o'tishni o'rganamiz.

2.1.2 - lemma. Agar $\{x_n\}$ ketma-ketlik a songa yaqinlashib, $x_n \geq 0$ bo'lsa, u holda $a \geq 0$ bo'ladi.

Isbot. Shartga ko'ra $x_n \geq 0$ va $x_n \rightarrow a$ bo'lsin. Demak, limit ta'rifiga asosan, istalgan $\varepsilon > 0$ uchun shunday N nomer topiladiki,

$$|x_n - a| < \varepsilon, \quad n \geq N$$

bo'ladi.

1.3.2 - tasdiqdan bu tengsizlikning quyidagi qo'sh tengsizlikka teng kuchli ekanligini olamiz:

$$-\varepsilon < x_n - a < \varepsilon. \quad (2.1.22)$$

Shunday ekan, $x_n \geq 0$ shartdan va (2.1.22) ning o'ng tomonidagi tengsizlikdan

$$\varepsilon + a > x_n \geq 0, \quad \text{ya'ni} \quad \varepsilon + a > 0$$

bahoni hosil qilamiz. Bundan chiqdi, istalgan musbat ε uchun

$$a > -\varepsilon \quad (2.1.23)$$

tengsizlik o'rinli bo'lar ekan.

Oxirgi tengsizlik a son har qanday manfiy sondan katta ekanini anglatadi va shuning uchun u manfiy bo'la olmaydi. Demak, $a \geq 0$. ■

2.1.4 - teorema (tengsizliklarda limitga o'tish haqida).
Agar ikki yaqinlashuvchi $\{x_n\}$ va $\{y_n\}$ ketma-ketliklarning barcha hadlari

$$x_n \leq y_n \quad (2.1.24)$$

tengsizlikni qanoatlantirsa, ularning limitlari ham shu tengsizlikni qanoatlantiradi, ya'ni

$$\lim_{n \rightarrow \infty} x_n \leq \lim_{n \rightarrow \infty} y_n. \quad (2.1.25)$$

Isbot. (2.1.24) ga ko'ra $y_n - x_n \geq 0$ tengsizlik o'rinli va shuning uchun, 2.1.2 - lemmaga asosan

$$\lim_{n \rightarrow \infty} (y_n - x_n) \geq 0.$$

Endi (2.1.18) tenglikni qo'llab, talab qilingan (2.1.25) munosabatni olamiz. ■

Eslatma. Agar (2.1.24) shartni qat'iy $x_n < y_n$ tengsizlikka o'zgartirsak, bundan, umuman aytganda, limitlar uchun ham qat'iy tengsizlik kelib chiqmaydi. Masalan, agar $x_n = 0$ va $y_n = \frac{1}{n}$ ketma-ketliklarni olsak,

$$x_n < y_n,$$

biroq

$$\lim_{n \rightarrow \infty} x_n = \lim_{n \rightarrow \infty} y_n = 0.$$

Navbatdagi teorema matematik tahlilda muhim rol o'ynaydi.

2.1.5 - teorema. Agar $\{x_n\}$ va $\{y_n\}$ ketma-ketliklar bitta songa yaqinlashsib, $\{z_n\}$ ketma-ketlik

$$x_n \leq z_n \leq y_n \tag{2.1.26}$$

tengsizlikni qanoatlantirsa, u holda $\{z_n\}$ ketma-ketlik ham xuddi o'sha songa yaqinlashadi.

Isbot. Shartga ko'ra $\{x_n\}$ va $\{y_n\}$ ketma-ketliklar limiti a soni bo'lsin. Shunday ekan, (2.1.26) tengsizlikdan

$$x_n - a \leq z_n - a \leq y_n - a \tag{2.1.27}$$

munosabat kelib chiqadi.

2.1.7 - tasdiqqa asosan $\{x_n - a\}$ va $\{y_n - a\}$ ketma-ketliklar cheksiz kichik bo'ladi. Demak, (2.1.27) va 2.1.6 - tasdiqqa ko'ra, $\{z_n - a\}$ ketma-ketlik ham cheksiz kichik bo'ladi, ya'ni $z_n \rightarrow a$. ■

Eslatma. Isbotlangan teorema matematikada "*ikki politsiyachi prinsipi*" deb ataluvchi quyidagi matematik folklorning tasdig'idir: agar qochuvchi (ya'ni z_n) hamma vaqt biror a manzilga intiluvchi ikki politsiyachi (ya'ni x_n va y_n) orasida bo'lsa, qochuvchi ham oxir-oqibat shu manzilga keladi.

§ 2.2. Monoton ketma-ketliklar

1. Sonli ketma-ketliklarni o'rganishdagi asosiy muammo – bu ular limitining mavjudligi haqidagi muammodir. Umumiy holda bu masalani hal qilish ancha murakkab bo'lsa-da, lekin ketma-ketliklarning ba'zi sinflari uchun u nisbatan oson yechiladi. Ayniqsa, monoton ketma-ketliklar uchun limitning mavjudlik muammosi sodda yechimga ega.

Ta'rif. Agar barcha n nomerlar uchun

$$x_n \leq x_{n+1}, \quad n = 1, 2, 3, \dots \quad (2.2.1)$$

tengsizliklar bajarilsa, $\{x_n\}$ ketma-ketlikni **o'suvchi** deymiz.

Agarda quyidagi qat'iy

$$x_n < x_{n+1}, \quad n = 1, 2, 3, \dots \quad (2.2.2)$$

tengsizliklar o'rinli bo'lsa, $\{x_n\}$ ketma-ketlikni *qat'iy o'suvchi* deymiz.

Masalan, $x_n = n$ ketma-ketlik qat'iy o'suvchidir.

Kamayuvchi ketma-ketliklar ham shunga o'xshash aniqlanadi.

Ta'rif. Agar barcha n nomerlar uchun

$$x_n \geq x_{n+1}, \quad n = 1, 2, 3, \dots \quad (2.2.3)$$

tengsizliklar bajarilsa, $\{x_n\}$ ketma-ketlikni **kamayuvchi** deymiz.

Agarda quyidagi qat'iy

$$x_n > x_{n+1}, \quad n = 1, 2, 3, \dots \quad (2.2.4)$$

tengsizliklar o'rinli bo'lsa, $\{x_n\}$ ketma-ketlikni *qat'iy kamayuvchi* deymiz.

O'suvchi ketma-ketliklarni va kamayuvchi ketma-ketliklarni *monoton* ketma-ketliklar deymiz. Ba'zan, qat'iy o'suvchi va qat'iy kamayuvchi ketma-ketliklar *qat'iy monoton* ketma-ketliklar deyiladi.

E'tibor bering, yuqoridagi ta'riflarga asosan statsionar ketma-ketlik ham o'suvchi, ham kamayuvchi bo'ladi.

2.2.1 - misol. $x_n = \frac{1}{n}$ qat'iy kamayuvchi ketma-ketlikdir.

2.1.1 - tasdiqda har qanday yaqinlashuvchi ketma-ketlik chegaralangan bo'lishini ko'rdik. Buning teskarisi o'rinli emasligiga esa chegaralangan va uzoqlashuvchi $x_n = (-1)^{n+1}$ ketma-ketlik misolida ishonch hosil qildik.

Bu misolning o'ziga xosligi shundan iboratki, uning hadlari nol atrofida goh o'sib va goh kamayib o'zgarmas amplituda bilan tebranaadi. Boshqacha aytganda, bu ketma-ketlik monoton emas. Qizig'i shundaki, agar ketma-ketlik monoton bo'lsa, uning yaqinlashishi uchun chegaralangan bo'lishi zarur va yetarli ekan.

2. Shu munosabat bilan yuqoridan yoki quyidan chegaralangan ketma-ketlik tushunchasini kiritamiz.

Ta'rif. Agar shunday B soni mavjud bo'lsaki, barcha n nomerlar uchun

$$x_n \leq B \quad (2.2.5)$$

shart bajarilsa, $\{x_n\}$ ketma-ketlikka **yuqoridan chegaralangan** deyiladi.

Xuddi shu singari quyidan chegaralangan ketma-ketlik aniqlanadi.

Ta'rif. Agar shunday A soni mavjud bo'lsaki, barcha n nomerlar uchun

$$x_n \geq A \quad (2.2.6)$$

shart bajarilsa, $\{x_n\}$ ketma-ketlikka **quyidan chegaralangan** deyiladi.

Har qanday monoton ketma-ketlik hech bo'lmaganda bir tomondan chegaralangan bo'ladi. Haqiqatan ham, agar $\{x_n\}$ ketma-ketlik o'suvchi bo'lsa, ixtiyoriy n nomer uchun

$$x_n \geq x_1$$

tengsizlik o'rinli bo'ladi, ya'ni ketma-ketlik quyidan x_1 soni orqali chegaralangan. Agar $\{x_n\}$ ketma-ketlik kamayuvchi bo'lsa, ixtiyoriy n nomer uchun

$$x_n \leq x_1$$

tengsizlik bajariladi, ya'ni ketma-ketlik yuqoridan x_1 soni orqali chegaralangan.

Shunday qilib, monoton ketma-ketlikning chegaralanganligini talab qilmoqchi bo'lsak, u o'suvchi bo'lganda yuqoridan chegaralanganlikni (chunki quyidan u shundoq ham chegaralangan), kamayuvchi bo'lganda esa quyidan chegaralanganlikni talab qilish yetarli.

Navbatdagi teoremani biz an'anaviy ko'rinishda keltiramiz.

2.2.1 - teorema. *Yuqoridan chegaralangan har qanday o'suvchi ketma-ketlik yaqinlashadi.*

Isbot. Shartga ko'ra $\{x_n\}$ ketma-ketlik o'suvchi va yuqoridan chegaralangan bo'lsin, ya'ni (2.2.1) va (2.2.5.) shartlar bajarilsin.

E simvoli orqali $\{x_n\}$ ketma-ketlikning qiymatlar to'plamini, ya'ni sonlar o'qining barcha x_n nuqtalardan iborat qisman to'plamini belgilaymiz. (2.2.5) ga ko'ra, E to'plam yuqoridan chegaralangan va shuning uchun, 1.4.1 - asosiy teoreмага binoan bu to'plamning aniq yuqori chegarasi mavjud.

Mana shu aniq yuqori chegarani

$$a = \sup E$$

deb belgilab, $x_n \rightarrow a$ ekanini isbotlaymiz.

Aniq yuqori chegaraning ta'rifiga ko'ra

$$x_n \leq a, \quad n = 1, 2, 3, \dots \quad (2.2.7)$$

Yana o'sha aniq yuqori chegaraning ta'rifiga asosan (§ 1.2, (ii) shartga qarang) istalgan $\varepsilon > 0$ uchun E to'plamning $a - \varepsilon$ nuqtadan o'ngda joylashgan kamida bitta nuqtasi mavjud. Agar x_N shunday nuqta bo'lsa,

$$a - \varepsilon < x_N$$

tengsizlik bajariladi.

$\{x_n\}$ o'suvchi ketma-ketlik bo'lgani uchun bu tengsizlikni ketma-ketlikning nomeri N dan katta bo'lgan barcha elementlari ham qanoatlantiradi, ya'ni

$$a - \varepsilon < x_n, \quad n \geq N. \quad (2.2.8)$$

Shunday ekan, $n \geq N$ bo'lganda har ikkala (2.2.7) va (2.2.8) tengsizliklar bir vaqtda bajariladi, ya'ni:

$$a - \varepsilon < x_n \leq a, \quad n \geq N.$$

Bundan chiqdi,

$$|x_n - a| < \varepsilon, \quad n \geq N$$

tengsizlik ham o‘rinli bo‘lar ekan. Bu tengsizlik esa $\{x_n\}$ ketma-ketlikning a soniga yaqinlashishini anglatadi. ■

Natija. *Quyidan chegaralangan har qanday kamayuvchi ketma-ketlik yaqinlashadi.*

Haqiqatan, quyidan chegaralangan har qanday kamayuvchi $\{y_n\}$ ketma-ketlik yaqinlashishini ko‘rsatish uchun, $x_n = -y_n$ ketma-ketlik o‘svuchi va yuqoridan chegaralangan ekanligini qayd etib, unga 2.2.1 - teoremani qo‘llash yetarli.

Eslatma. Agar $\{a_n\}$ ketma-ketlik o‘svuchi bo‘lib, biror a songa yaqinlashsa, u holda, ravshanki, quyidagi

$$a_n \leq a, \quad n = 1, 2, 3, \dots$$

tengsizliklar bajariladi.

Xuddi shunga o‘xshash, $\{b_n\}$ ketma-ketlik kamayuvchi bo‘lib, biror b songa yaqinlashsa,

$$b_n \geq b, \quad n = 1, 2, 3, \dots$$

tengsizliklar o‘rinli bo‘ladi.

3. Yuqoridagi 2.2.1 - teoremani qo‘llashga misol keltiramiz.

2.2.2 - misol. Quyidagi

$$s_n = \sum_{k=0}^n \frac{1}{k!} = \frac{1}{0!} + \frac{1}{1!} + \frac{1}{2!} + \dots + \frac{1}{n!} \quad (2.2.9)$$

ketma-ketlikning yaqinlashishini ko‘rsatamiz.

1) O‘z-o‘zidan ko‘rinib turgan

$$s_{n+1} = s_n + \frac{1}{(n+1)!} \quad (2.2.10)$$

tenglikdan $s_{n+1} > s_n$ tengsizlikni olamiz, ya‘ni $\{s_n\}$ ketma-ketlik o‘svuchi ekan.

2) Endi bu ketma-ketlikning yuqoridan chegaralangan ekanini isbotlaymiz. Buning uchun

$$s_n \leq 3 - \frac{1}{n!}, \quad n \in \mathbf{N}, \quad (2.2.11)$$

tengsizlik bajarilishini ko'rsatish yetarli.

(2.2.11) bahoni matematik induksiya usuli yordamida isbotlaymiz. Agar $n = 1$ bo'lsa, bu baho tenglikka aylanib, u, haqiqatan, o'rinli bo'ladi.

Endi (2.2.11) bahoni $n = k$ da to'g'ri deb, uning $n = k + 1$ da ham bajarilishini ko'rsatish oson. Haqiqatan, farazimizga ko'ra, (2.2.10) tenglikdan

$$s_{k+1} = s_k + \frac{1}{(k+1)!} \leq 3 - \frac{1}{k!} + \frac{1}{(k+1)!} = 3 - \frac{k}{(k+1)!} \leq 3 - \frac{1}{(k+1)!}$$

hosil bo'ladi, ya'ni (2.2.11) tengsizlik $n = k + 1$ uchun ham to'g'ri ekan.

Demak, matematik induksiya prinsipiga asosan (2.2.11) baho istalgan $n \in \mathbf{N}$ da bajariladi.

Shunday qilib, $\{s_n\}$ ketma-ketlikning o'suvchi va yuqoridan chegaralangan ekanini ko'rsatdik. Bundan chiqdi, u yaqinlashuvchi bo'ladi.

(2.2.9) ketma-ketlik limiti e harfi bilan belgilanadi. E'tibor bering, bu son uchun (2.2.9) tenglik va (2.2.11) tengsizlikdan bevosita

$$2 \leq e \leq 3$$

baho kelib chiqadi.

4. Navbatdagi misolda shunday ketma-ketlik keltirilganki, agar biz uning yaqinlashishini isbotlay olsak, u holda uning limiti oson topiladi.

2.2.3 - misol. Quyidagi

$$x_{n+1} = \frac{1}{2} \left(x_n + \frac{b}{x_n} \right), \quad x_0 = c, \quad (2.2.12)$$

munosabat bilan aniqlangan $\{x_n\}_{n=0}^{\infty}$ ketma-ketlik istalgan $c > 0$ boshlang'ich qiymat uchun yaqinlashishini isbotlang.

Shuni aytish kerakki, bunday aniqlangan ketma-ketlikda x_{n+1} ni hisoblash uchun oldingi x_n ga qaytib, (2.2.12) formuladan foydalalanish zarur. Shuning uchun bunday ketma-ketliklar qaytadigan yoki *rekurrent* (yunoncha *recurrere* - qaytmoq so'zidan olingan) ketma-ketlik deb ataladi. Bunda $(n + 1)$ - elementni birinchi n ta element orqali aniqlaydigan formulaga rekurrent formula deyiladi.

1) Avval $x_0 > 0$ ni har qanday tanlaganda ham $\{x_n\}_{n=1}^{\infty}$ ketma-ketlik quyidan $\sqrt{b}$ son bilan chegaralanganini ko'rsatamiz, ya'ni birinchi nomerdan boshlab

$$x_n \geq \sqrt{b}, \quad n = 1, 2, 3, \dots \quad (2.2.13)$$

tengsizlik bajarilishini isbotlaymiz.

Buning uchun istalgan musbat haqiqiy t soni uchun o'rinli bo'lgan

$$\frac{1}{2} \left(t + \frac{1}{t} \right) = 1 + \frac{1}{2} \left(\sqrt{t} - \frac{1}{\sqrt{t}} \right)^2 \geq 1, \quad t > 0, \quad (2.2.14)$$

tengsizlikdan foydalanamiz.

Agar (2.2.12) da mos almashtirishlarni bajarib, (2.2.14) tengsizlikni qo'llasak, talab qilingan bahoni olamiz:

$$x_{n+1} = \frac{\sqrt{b}}{2} \left(\frac{x_n}{\sqrt{b}} + \frac{\sqrt{b}}{x_n} \right) \geq \sqrt{b}. \quad (2.2.15)$$

2) Endi $\{x_n\}_{n=1}^{\infty}$ ketma-ketlikning kamayuvchi ekanini ko'rsatish oson. Haqiqatan, (2.2.12) rekurrent formulaga ko'ra

$$x_n - x_{n+1} = \frac{1}{2} \left(x_n - \frac{b}{x_n} \right) = \frac{x_n^2 - b}{2x_n} \geq 0$$

va demak, $x_{n+1} \leq x_n$, $n = 1, 2, 3, \dots$

Shunday qilib, 2.2.1 - teoremaning natijasiga asosan, $\{x_n\}$ ketma-ketlik biror haqiqiy a soniga yaqinlashadi. Bundan chiqdi, (2.2.12) rekurrent formulada limitga o'tsak,

$$a = \frac{1}{2} \left(a + \frac{b}{a} \right)$$

tenglikni olamiz. Bundan $a = \sqrt{b}$ ekani kelib chiqadi. Ixtiyoriy musbat sonning kvadrat ildizini taqribiy hisoblashning ushbu usulini buyuk ingliz olimi I. Nyuton taklif qilgan.

Qayd qilamizki, (2.2.12) rekurrent formula kvadrat ildizni taqribiy hisoblashning zamonaviy kalkulyatorlarda qo'llashga qulay algoritmini beradi.

§ 2.3. Ichma-ich joylashgan kesmalar prinsipi

Sonlar o'qida ixtiyoriy ikki $[a_1, b_1]$ va $[a_2, b_2]$ kesmalarni qaraylik. Agar

$$a_1 \leq a_2 < b_2 \leq b_1$$

bo'lsa, $[a_2, b_2]$ kesmani $[a_1, b_1]$ kesma ichida joylashgan deymiz.

Ravshanki, $[a_2, b_2]$ kesmaning $[a_1, b_1]$ kesma ichida joylashishi uchun $[a_2, b_2]$ kesmaning har bir nuqtasi $[a_1, b_1]$ kesmaga ham tegishli bo'lishi, ya'ni

$$[a_2, b_2] \subset [a_1, b_1]$$

bo'lishi zarur va yetarlidir.

Navbatdagi teorema cheksiz ko'p ichma-ich joylashgan kesmalar ketma-ketligi haqida bo'lib, u bir qator tadbirlarga egadir.

2.3.1 - teorema (ichma-ich joylashgan kesmalar prinsipi). Agar $[a_n, b_n] \subset \mathbf{R}$ kesmalarning har biri o'zidan avvalgisini ichiga joylashgan bo'lib, ya'ni

$$[a_{n+1}, b_{n+1}] \subset [a_n, b_n] \quad (2.3.1)$$

bo'lib, ularning uzunligi nolga intilsa, bu kesmalar ketma-ketligining barchasiga tegishli bo'lgan c nuqta mavjud va yagonadir.

Isbot. Ravshanki, (2.3.1) munosabat

$$a_n \leq a_{n+1} < b_{n+1} \leq b_n$$

tengsizliklarning bajarilishini anglatadi.

Demak, $\{a_n\}$ ketma-ketlik o'suvchi va $\{b_n\}$ ketma-ketlik esa kamayuvchi ekan. Bundan tashqari, kesmaning ta'rifiga ko'ra istalgan

n uchun

$$a_n < b_n \quad (2.3.2)$$

tengsizliklar bajariladi.

Modomiki $\{b_n\}$ ketma-ketlik kamayuvchi ekan, $b_n \leq b_1$ tengsizlik bajariladi va (2.3.2) ga ko'ra

$$a_n < b_1$$

bo'ladi.

Bundan chiqdi, $\{a_n\}$ ketma-ketlik chegaralangan bo'lib, 2.2.1 - teorema ga ko'ra u yaqinlashuvchi bo'ladi. Xuddi shunga o'xshab, $\{b_n\}$ ketma-ketlikning quyidan chegaralangan va yaqinlashuvchi ekanini ko'rsatish mumkin.

Shartga ko'ra kesmalarining uzunligi nolga intiladi, ya'ni

$$(b_n - a_n) \rightarrow 0, \quad n \rightarrow \infty.$$

Shunday ekan, $\{a_n\}$ va $\{b_n\}$ ketma-ketliklar yagona limitga intiladi. Biz bu limitni c harfi bilan belgilaymiz, ya'ni

$$c = \lim_{n \rightarrow \infty} a_n = \lim_{n \rightarrow \infty} b_n.$$

Endi 2.2.1 - teoremadan so'ng keltirilgan eslatmaga ko'ra

$$a_n \leq c \leq b_n$$

tengsizlik bajarilishini qayd etamiz. Bu tengsizlik esa, o'z navbatida, c nuqtaning har bir $[a_n, b_n]$ kesmaga tegishli ekanini anglatadi. Bundan tashqari, c nuqtaning yagona ekani ikki turli nuqta bir vaqtning o'zida uzunligi istalgancha kichik bo'lgan kesmalarga tegishli bo'la olmasligidan kelib chiqadi. ■

Eslatma. Bu teorema da kesmalar o'rniga intervallarni olish mumkin emas. Chunonchi, quyidagi ichma-ich joylashgan intervallar $(0, \frac{1}{n})$ ketma-ketligini qaraylik. Bu intervallarning har biri avvalgisi ichiga joylashgan bo'lib, ularning uzunligi nolga intiladi. Lekin bu intervallarning barchasiga tegishli bo'lgan nuqta mavjud emas.

Boshqacha aytganda, bu intervallar barchasining kesishmasi bo'sh to'plamdir.

§ 2.4. Ketma-ketlikning yuqori va quyi limitlari

1. Ushbu paragrafda biz yaqinlashmaydigan ketma-ketliklarni o'rganamiz. Ko'pgina amaliy masalalarni yechishda aynan shunday ketma-ketliklarni o'rganishga to'g'ri keladi. Ba'zan bu ketma-ketliklar biror songa yaqinlashishi uchun ularni «qismlarga ajratish» yetarli bo'ladi. Ana shu o'rinda hosil bo'ladigan limitlarga qismaniy limitlar deyiladi.

Ketma-ketlik limitga ega bo'lsa, u yaqinlashuvchi deyilar edi. Ravshanki, agar ketma-ketlik yaqinlashsa, u yagona limitga ega. Haqiqatan ham, agar u ikkita a va b limitlarga ega deb faraz qilsak,

$$x_n = a + \alpha_n = b + \beta_n$$

bo'ladi va bundan

$$b - a = \alpha_n - \beta_n \rightarrow 0$$

ni olamiz. Demak, $b - a = 0$, ya'ni $b = a$ ekan.

Ammo uzoqlashuvchi ketma-ketliklarda qismaniy limitlar ko'p bo'lishi mumkin. Qismaniy limitga aniq ta'rif berish uchun qismaniy ketma-ketlik tushunchasini kiritamiz.

Ixtiyoriy qat'iy o'suvchi $\{k_n\}$ natural sonlar ketma-ketligini tanlaymiz, ya'ni

$$k_1 < k_2 < \dots < k_n < \dots$$

Ta'rif. Agar $\{x_n\}$ ketma-ketlik berilgan bo'lsa, $\{x_{k_n}\}_{n=1}^{\infty}$ ketma-ketlik $\{x_n\}$ ketma-ketlikning **qismaniy ketma-ketligi** deyiladi.

Masalan, $\{x_{2n-1}\}$ va $\{x_{2n}\}$ ketma-ketliklar berilgan $\{x_n\}$ ketma-ketlikning har xil, ya'ni biri toq nomerdagi va ikkinchisi juft nomerdagi elementlaridan tashkil topgan ikki qismaniy ketma-ketliklaridir.

Ta'rif. Agar $\{x_n\}$ ketma-ketlikning a soniga yaqinlashuvchi $\{x_{k_n}\}$ qismaniy ketma-ketligi mavjud bo'lsa, a son $\{x_n\}$ ketma-ketlikning **qismaniy limiti** deyiladi.

2.4.1 - misol. $x_n = (-1)^n$ bo'lsin. U holda juft nomerli

$$x_{2n} = (-1)^{2n} = 1$$

qisman ketma-ketlik 1 soniga yaqinlashadi, toq nomerli

$$x_{2n-1} = (-1)^{2n-1} = -1$$

qisman ketma-ketlik esa -1 soniga yaqinlashadi. Shuning uchun 1 va -1 sonlar $\{x_n\}$ ketma-ketlikning qisman limitlari bo'ladi.

2. Endi ketma-ketlik uchun limit nuqta tushunchasini kiritamiz. Dastlab yozuvni soddalashtirish maqsadida quyidagi atamashga kelishib olaylik.

Faraz qilaylik, E - sonlar o'qining ixtiyoriy qisman to'plami va $\{x_n\}$ - biror ketma-ketlik bo'lsin. Agar shunday cheksiz ko'p turli nomerlar topilsa, $\{x_n\}$ ketma-ketlikning bu nomerlarga mos kelgan elementlari E to'plamga tegishli bo'lsa, biz E to'plamda $\{x_n\}$ ketma-ketlikning cheksiz ko'p elementlari yotadi deyimiz.

Bu kiritgan ta'rifimiz to'plamlar nazariyasida qabul qilingan an'anaviy atamadan farq qiladi. Misol uchun, agar E to'plam faqat bitta $x = 1$ nuqtadan iborat bo'lsa, to'plamlar nazariyasi nuqtayi nazaridan u cheksiz ko'p nuqtaga ega bo'la olmaydi. Ammo yuqoridagi kelishuvga ko'ra, E to'plamda $\{(-1)^n\}$ ketma-ketlikning cheksiz ko'p, ya'ni barcha juft nomerli elementlari yotadi.

Sonlar o'qidagi a nuqtaning atrofi deb shu nuqtani o'z ichiga oluvchi ixtiyoriy intervalga aytilishini eslatamiz. Biz a nuqtaning ε -atrofi deganda $(a - \varepsilon, a + \varepsilon)$ intervalni tushunamiz va bunda doim $\varepsilon > 0$ deb hisoblaymiz.

Ta'rif. Agar a nuqtaning ixtiyoriy ε -atrofida $\{x_n\}$ ketma-ketlikning cheksiz ko'p elementi joylashsa, a nuqta berilgan ketma-ketlikning **limit nuqtasi** deyiladi.

Masalan, 1 va -1 nuqtalar $\{(-1)^n\}$ ketma-ketlikning limit nuqtalaridir. Bu ketma-ketlik uchun limit nuqtalar to'plami qisman limitlar to'plami bilan ustma-ust tushishi tasodifiy emas. Chunonchi, quyidagi ikki tasdiq o'rinli.

2.4.1 - tasdiq. Har qanday ketma-ketlikning qisman limiti shu ketma-ketlikning limit nuqtasi bo'ladi.

Isbot. Faraz qilaylik, a nuqta $\{x_n\}$ ketma-ketlikning qismaniy limiti bo'lsin, ya'ni a ga yaqinlashuvchi $\{x_{k_n}\}$ qismaniy ketma-ketlik mavjud bo'lsin. Shunday ekan, istalgan $\varepsilon > 0$ uchun $\{x_{k_n}\}$ ketma-ketlikning biror nomerdan boshlab barcha elementlari a nuqtaning ε -atrofida yotadi. Demak, shu ε -atrofda $\{x_n\}$ ketma-ketlikning cheksiz ko'p elementlari yotadi, ya'ni a - ketma-ketlikning limit nuqtasi ekan. ■

Bu tasdiqning teskarisi ham o'rinli.

2.4.2 - tasdiq. *Har qanday ketma-ketlikning limit nuqtasi shu ketma-ketlikning qismaniy limiti bo'ladi.*

Isbot. Faraz qilaylik, a nuqta $\{x_n\}$ ketma-ketlikning limit nuqtasi bo'lsin, ya'ni a nuqtaning istalgan ε -atrofida $\{x_n\}$ ketma-ketlikning cheksiz ko'p elementlari yotsin.

Musbat ε ga ketma-ket $1, \frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{1}{4}, \dots$ qiymatlarni berib, shunday $(a - \frac{1}{n}, a + \frac{1}{n})$ intervallarni olamizki, bu intervallarning har birida $\{x_n\}$ ketma-ketlikning cheksiz ko'p elementlari yotadi.

Birinchi $(a - 1, a + 1)$ intervalda ketma-ketlikning k_1 nomerli biror elementini tanlaymiz, ikkinchi $(a - \frac{1}{2}, a + \frac{1}{2})$ intervalda $k_2 > k_1$ nomerli, uchinchi $(a - \frac{1}{3}, a + \frac{1}{3})$ intervalda $k_3 > k_2$ nomerli, ..., n - interval $(a - \frac{1}{n}, a + \frac{1}{n})$ da $k_n > k_{n-1}$ nomerli va hokazo elementlarni tanlaymiz. Natijada shunday $\{x_{k_n}\}$ qismaniy ketma-ketlik olamizki,

$$x_{k_n} \in \left(a - \frac{1}{n}, a + \frac{1}{n} \right)$$

bo'ladi.

Demak,

$$|x_{k_n} - a| < \frac{1}{n},$$

ya'ni $\{x_{k_n}\}$ ketma-ketlik a songa yaqinlashadi. Bu esa, o'z navbatida, a soni $\{x_n\}$ ketma-ketlikning qismaniy limiti ekanini anglatadi. ■

3. Umuman aytganda, har qanday ketma-ketlikda qismaniy limitlar ko'p bo'lishi mumkin, ammo ularning ichida eng kattasi va eng kichigi, ayniqsa, katta ahamiyatga egadir.

Ta'rif. *Ketma-ketlikning eng katta qismaniy limiti bu ketma-ketlikning yuqori limiti deyiladi.*

Agar $\{x_n\}$ ketma-ketlikning yuqori limitini $\bar{a}$ desak, u quyidagi

$$\bar{a} = \overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} x_n \quad (2.4.1)$$

simvol orqali belgilanadi.

Xuddi shunga o'xshash ketma-ketlikning quyi limiti aniqlanadi.

Ta'rif. *Ketma-ketlikning eng kichik qismaniy limiti bu ketma-ketlikning **quyi limiti** deyiladi.*

Agar $\{x_n\}$ ketma-ketlikning quyi limitini $\underline{a}$ desak, u quyidagi

$$\underline{a} = \underline{\lim}_{n \rightarrow \infty} x_n \quad (2.4.2)$$

simvol orqali belgilanadi.

Yuqorida ikkita qismaniy limitga ega bo'lgan ketma-ketlikka misol sifatida $\{(-1)^n\}$ ketma-ketlik keltirilgan edi. Bu misolda qismaniy limitlar 1 va -1 ga teng. Ravshanki, bu holda

$$\overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} x_n = 1, \quad \underline{\lim}_{n \rightarrow \infty} x_n = -1.$$

Albatta, o'z-o'zidan quyidagi savol tug'iladi: har qanday ketma-ketlikda ham limit nuqtalar bormi? Agar ketma-ketlik chegaralangan bo'lsa, bu savolga javob ijobiy bo'lar ekan. Bu natija bir-biridan bog'liqsiz ravishda chex matematigi B.Bol'sano va nemis matematigi K.Veyershtrass tomonlaridan isbotlangan. Aslida, biz bu yerda bundanda umumiyroq navbatdagi tasdiqni isbotlaymiz. Shuni aytish lozimki, bordi-yu ketma-ketlik yagona limit nuqtaga ega bo'lsa, uning yuqori va quyi limitlari o'zaro teng bo'lib, ular ana shu nuqtadan iborat bo'ladi.

2.4.1 - teorema. *Har qanday chegaralangan ketma-ketlik yuqori va quyi limitlarga ega.*

Isbot. Shartga ko'ra $\{x_n\}$ chegaralangan ketma-ketlik bo'lsin deylik, ya'ni shunday A va B o'zgarmlar mavjudki, ular uchun

$$A \leq x_n \leq B$$

munosabat o'rinli.

Bu tengsizliklar $\{x_n\}$ ketma-ketlikning barcha elementlari $[A, B]$ kesmada yotishini anglatadi.

Avval biz $[A, B]$ kesmani $\frac{A+B}{2}$ nuqta orqali ikkita teng kesmalarga ajratamiz. Bu ikki kesmalardan ketma-ketlikning cheksiz ko'p elementlarini o'z ichiga olganini $[a_1, b_1]$ simvol orqali belgilaymiz. Bordi-yu, har ikkala kesma ham ketma-ketlikning cheksiz ko'p elementini o'z ichiga olsa, $[a_1, b_1]$ sifatida bu kesmalardan o'ng tomondagisini olamiz.

So'ngra tanlangan $[a_1, b_1]$ kesmani ikkita teng kesmaga bo'lamiz va $[a_2, b_2]$ simvoli orqali ulardan ketma-ketlikning cheksiz ko'p elementlarini o'z ichiga olganini belgilaymiz. Yana, bordi-yu, har ikkala kesma ham ketma-ketlikning cheksiz ko'p elementlarini o'z ichiga olsa, $[a_2, b_2]$ sifatida bu kesmalardan o'ng tomondagisini olamiz.

Bu jarayonni davom ettirib, biz shunday ichma-ich joylashgan kesmalar ketma-ketligini olamizki, bunda n - qadamda qurilgan $[a_n, b_n]$ kesma uzunligi $\frac{B-A}{2^n}$ ga teng bo'lib, u $\{x_n\}$ ketma-ketlikning cheksiz ko'p elementlarini o'z ichiga oladi, bundan tashqari, b_n nuqtadan o'ngda ketma-ketlikning oshib borsa, chekli sondagi elementlari yotadi.

Ichma-ich joylashgan kesmalar prinsipiga (2.3.1 - teorema) asosan $[a, b]$ ning yuqoridagi barcha kesmalariga tegishli bo'lgan c nuqta mavjud va yagona. Aynan shu c nuqta $\{x_n\}$ ketma-ketlikning yuqori limiti bo'lishini isbotlaymiz. Buning uchun c nuqtaning ixtiyoriy ε -atrofini qaraymiz. Ravshanki, biror nomerdan boshlab (ya'ni $b_n - a_n < \varepsilon$ bo'lgan nomerdan boshlab), barcha $[a_n, b_n]$ kesmalar ana shu ε -atrofda yotadi. Shunday ekan, quyidagi tasdiqlar o'rinli bo'ladi:

1) c nuqtaning ε -atrofida qaralayotgan ketma-ketlikning cheksiz ko'p elementlari yotadi;

2) c nuqtani ε -atrofining o'ngida qaralayotgan ketma-ketlikning, oshib borsa, chekli sondagi elementlari yotadi.

Demak, c nuqta $\{x_n\}$ ketma-ketlikning eng katta limit nuqtasi ekan. Bundan, 2.4.2 - tasdiqqa ko'ra, c soni ushbu ketma-ketlikning yuqori limiti bo'lishi kelib chiqadi.

Quyidagi limitning mavjudligi xuddi shunga o'xshash ko'rsatiladi. ■

Isbotlangan teoremaning natijasi sifatida Bol'sano-Veyershtross teoremasini klassik ko'rinishida keltiramiz.

2.4.2 - teorema (B. Bol'sano, K. Veyershtross.) *Har qanday chegaralangan ketma-ketlikdan yaqinlashuvchi qisman ketma-ketlik ajratish mumkin.*

Isbot 2.4.1 - teoremadan bevosita kelib chiqadi.

4. Yuqori va quyi limitlarning o'zaro teng bo'lishi ketma-ketlikning yaqinlashishini anglatadi.

2.4.3 - teorema. *Ketma-ketlik faqat va faqat chegaralangan bo'lib, uning yuqori limiti quyi limitiga teng bo'lgandagina yaqinlashadi.*

Isbot. 1) Faraz qilaylik, $\{x_n\}$ ketma-ketlik yaqinlashsin. U holda, birinchidan, 2.1.7 - tasdiqqa ko'ra, bu ketma-ketlik chegaralangan bo'ladi. Ikkinchidan, yaqinlashuvchi ketma-ketlikning istalgan qisman ketma-ketligi, ravshanki, ketma-ketlik limitiga yaqinlashadi. Shuning uchun $\{x_n\}$ ketma-ketlik yagona limit nuqtaga ega bo'lib, uning yuqori limiti quyi limitiga teng bo'ladi.

2) Endi, faraz qilaylik, $\{x_n\}$ chegaralangan bo'lib, uning yuqori va quyi limitlari bitta a soniga teng bo'lsin. Yuqori limit ta'rifiga ko'ra, istalgan $\varepsilon > 0$ uchun a nuqta ε -atrofning o'ngida $\{x_n\}$ ketma-ketlikning oshib borsa, chekli sondagi elementlari yotishi mumkin. Endi, quyi limit ta'rifiga ko'ra, a nuqta ε -atrofning chapida ham ketma-ketlikning oshib borsa, chekli sondagi elementlari yotishi mumkin. Demak, biror nomerdan boshlab, $\{x_n\}$ ketma-ketlikning barcha elementlari a nuqtaning ε -atrofida yotar ekan. Bu esa $\{x_n\}$ ketma-ketlikning a soniga yaqinlashishini anglatadi. ■

5. Yuqori va quyi limit xossalarini o'rganishga o'tamiz. Avval quyidagi sodda tasdiqdan boshlaymiz.

2.4.3 - tasdiq. *Har qanday chegaralangan $\{x_n\}$ ketma-ketlik uchun quyidagi*

$$\overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} (-x_n) = - \underline{\lim}_{n \rightarrow \infty} x_n, \quad \underline{\lim}_{n \rightarrow \infty} (-x_n) = - \overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} x_n \quad (2.4.3)$$

tengliliklar o'rinli.

Isbot. Ravshanki, $\{x_n\}$ va $\{-x_n\}$ ketma-ketliklar bir xil sonda-gi limit nuqtalarga ega. Shuningdek, agar a nuqta $\{x_n\}$ ketma-ketlikning limit nuqtasi bo'lsa, $-a$ nuqta $\{-x_n\}$ ketma-ketlikning limit nuqtasi bo'ladi. Bundan ko'rinadiki, (2.4.3) tengliklar o'rinli ekan. ■

Yuqori va quyi limitlar bilan limitlarga qaraganda ehtiyotlik bilan munosabatda bo'lish zarur. Masalan, (2.1.14) tenglikka o'xshash tenglik yuqori limitlar uchun o'rinli emas. Haqiqatan, $x_n = (-1)^n$ va $y_n = (-1)^{n+1}$ deylik. U holda

$$\overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} x_n = \overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} y_n = 1,$$

biroq $x_n + y_n = 0$ va shuning uchun

$$\overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} (x_n + y_n) = 0.$$

Demak, bu misolda

$$\overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} (x_n + y_n) < \overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} x_n + \overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} y_n.$$

Umumiy holda ketma-ketliklar yig'indisining yuqori va quyi limitlari uchun quyidagi munosabatlar o'rinli ekanini ko'rsatish oson:

$$\overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} (x_n + y_n) \leq \overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} x_n + \overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} y_n$$

va

$$\underline{\lim}_{n \rightarrow \infty} (x_n + y_n) \geq \underline{\lim}_{n \rightarrow \infty} x_n + \underline{\lim}_{n \rightarrow \infty} y_n.$$

Keyinchalik bizga quyidagi tasdiq muhim bo'ladi.

2.4.4 - tasdiq. Agar ixtiyoriy ikki chegaralangan $\{x_n\}$ va $\{y_n\}$ ketma-ketliklar

$$x_n \leq y_n, \quad n = 1, 2, 3, \dots \quad (2.4.4)$$

shartlarni qanoatlantirsa, u holda

$$\overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} x_n \leq \overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} y_n, \quad \underline{\lim}_{n \rightarrow \infty} x_n \leq \underline{\lim}_{n \rightarrow \infty} y_n \quad (2.4.5)$$

tengsizliklar bajariladi.

Boshqacha aytganda, agar ikki chegaralangan ketma-ketlik tengsizlik belgisi bilan bog'langan bo'lsa, yuqori va quyi limitlar uchun ham bu tengsizliklar saqlanadi.

Isbot. 1) Faraz qilaylik, $a - \{x_n\}$ ketma-ketlikning yuqori limiti va $b - \{y_n\}$ ketma-ketlikning yuqori limiti bo'lsin. U holda istalgan $\varepsilon > 0$ uchun $b + \varepsilon$ nuqtadan o'ngda $\{y_n\}$ ketma-ketlikning oshib bor-sa, chekli sondagi elementlari yotadi. Haqiqatan, aks holda Bol'sano-Veyershtrass teoremasiga ko'ra b sonidan katta qismaniy limit mavjud bo'lar edi.

Demak, biror nomerdan boshlab quyidagi tengsizlik bajariladi:

$$y_n \leq b + \varepsilon.$$

Shunday ekan, (2.4.4) shartga ko'ra, biror nomerdan boshlab quyidagi tengsizlik ham bajariladi:

$$x_n \leq b + \varepsilon.$$

Demak, bu tengsizlikni $\{x_n\}$ ketma-ketlikning barcha limit nuqtalari ham qanoatlantiradi va xususan, uning yuqori limiti ham qanoatlantiradi, ya'ni

$$a \leq b + \varepsilon.$$

Bundan, $\varepsilon > 0$ ning ixtiyoriyligini hisobga olsak, $a \leq b$ tengsizlik kelib chiqadi.

2) Endi quyi limitlar uchun talab qilinayotgan munosabat 2.4.3 - tasdiqdan bevosita kelib chiqadi:

$$-\lim_{n \rightarrow \infty} y_n = \overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} (-y_n) \leq \overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} (-x_n) = -\lim_{n \rightarrow \infty} x_n,$$

ya'ni (2.4.5) ning o'ng tomonidagi tengsizlik ham o'rinli ekan. ■

6. Yuqoridagi tasdiqning tadbiqui sifatida navbatdagi muhim misolni keltiramiz.

2.4.2 - misol. Quyidagi ketma-ketlikni qaraymiz:

$$e_n = \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n. \quad (2.4.6)$$

Bu ketma-ketlikning yaqinlashishini va u 2.2.2 - misolda o'rganilgan

$$s_n = \sum_{k=0}^n \frac{1}{k!} \quad (2.4.7)$$

ketma-ketlik bilan bitta limitga ega ekanini isbotlaymiz.

Ma'lumki, Nyuton binomi formulasi quyidagi

$$(a + b)^n = \sum_{k=0}^n \frac{n!}{k!(n-k)!} a^k b^{n-k}$$

ko'rinishga ega. Agar bu formulada $a = \frac{1}{n}$ va $b = 1$ desak,

$$e_n = \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n = \sum_{k=0}^n \frac{n!}{k!(n-k)!} \frac{1}{n^k}$$

tenglik hosil bo'ladi.

Bundan $n! = (n-k)! \cdot (n-k+1)(n-k+2)\dots(n-1)n$ tenglikni qo'llab,

$$e_n = \sum_{k=0}^n \frac{1}{k!} \left(1 - \frac{1}{n}\right) \left(1 - \frac{2}{n}\right) \dots \left(1 - \frac{k-1}{n}\right) \quad (2.4.8)$$

munosabatni olamiz.

1) (2.4.7) va (2.4.8) tengliklardan

$$e_n \leq s_n, \quad n = 1, 2, 3, \dots \quad (2.4.9)$$

kelib chiqadi.

2) Endi istalgan m nomerni tayinlab, (2.4.8) yig'indida hadlarini sonini m ta had qolguncha kamaytiramiz. U holda istalgan $n > m$ uchun (2.4.8) dan

$$e_n \geq \sum_{k=0}^m \frac{1}{k!} \left(1 - \frac{1}{n}\right) \left(1 - \frac{2}{n}\right) \dots \left(1 - \frac{k-1}{n}\right) \geq$$

$$\geq \sum_{k=0}^m \frac{1}{k!} \left(1 - \frac{m-1}{n}\right)^{m-1} \geq \left(1 - \frac{m}{n}\right)^m \sum_{k=0}^m \frac{1}{k!}$$

tengsizlikni olamiz.

Demak,

$$e_n \geq \left(1 - \frac{m}{n}\right)^m s_m, \quad n > m. \quad (2.4.10)$$

3) Biz 2.2.2 - misolda $\{s_n\}$ ketma-ketlikning $e \leq 3$ soniga yaqinlashishini ko'rsatgan edik. Bundan, albatta, ketma-ketlikning yuqori limiti ham e soniga tengligi kelib chiqadi. Shunday ekan, 2.4.4 - tasdiqni qo'llab, (2.4.9) dan

$$\overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} e_n \leq \overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} s_n = e \quad (2.4.11)$$

munosabatni olamiz.

Ravshanki, ixtiyoriy tayinlangan m uchun (2.4.10) ning o'ng tomoni $n \rightarrow \infty$ da s_m ga yaqinlashadi. Shuning uchun yana 2.4.4 - tasdiqqa ko'ra (2.4.10) dan

$$\underline{\lim}_{n \rightarrow \infty} e_n \geq s_m$$

kelib chiqadi va bundan $m \rightarrow \infty$ da

$$\underline{\lim}_{n \rightarrow \infty} e_n \geq e \quad (2.4.12)$$

tengsizlik hosil bo'ladi.

Nihoyat, (2.4.11) va (2.4.12) munosabatlarni taqqoslab,

$$\overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} e_n \leq e \leq \underline{\lim}_{n \rightarrow \infty} e_n \quad (2.4.13)$$

tengsizliklarni olamiz.

Albatta, yuqori limit quyi limitdan kichik bo'la olmaydi. Demak, (2.4.13) dan ikkala qismaniy limitlar tengligi kelib chiqadi, ya'ni 2.4.3 - teorema ko'ra, e_n ketma-ketlik yaqinlashar va uning limiti e soni bo'lar ekan.

§ 2.5. Koshi kriteriysi

1. Yuqorida qayd qilganimizdek, berilgan ketma-ketlikning yaqinlashish yoki yaqinlashmasligini aniqlash ketma-ketliklar nazariyasining eng muhim masalalaridan biridir. Bu masalaning qanchalik murakkabligini ko'z oldimizga keltirish maqsadida quyidagi ikki savolga javob berishga urinib ko'raylik:

- 1) $\{x_n\}$ ketma-ketlik berilgan a soniga yaqinlashadimi?
- 2) $\{x_n\}$ ketma-ketlik yaqinlashadimi?

Bir qarashda, bu ikki savol bir-biridan deyarli farq qilmaydi, biroq ular orasidagi farq javob qidirishni boshlashimiz bilan ko'zga yaqqol tashlanadi.

Birinchi savolga javob berish uchun x_n ketma-ketlikdan berilgan a sonni ayirib, $\{x_n - a\}$ ketma-ketlikning nolga intilishini tekshirishimiz kerak. Agar u nolga intilsa, savolga javob ijobiy, bordi-yu intilmasa, javob salbiy bo'ladi.

Ikkinchi savolga javob berish uchun esa har bir haqiqiy a sonni olib, $\{x_n - a\}$ ketma-ketlikni nolga intilishini tekshirishimiz kerak. Agar u nolga yaqinlashmasa, haqiqiy sonlarni tanlashni toki $\{x_n\}$ ketma-ketlik yaqinlashadigan sonni topgunga qadar davom ettirish kerak. Bordi-yu barcha haqiqiy sonlarni tekshirib ko'rganimizda ham $\{x_n\}$ ketma-ketlik yaqinlashadigan son topilmasa, bu ketma-ketlik uzoqlashuvchi bo'ladi.

Albatta, hech kim bu usulda ketma-ketlik yaqinlashishini tekshirmaydi. Buning sababi shundaki, fransuz matematigi Ogyusten Koshi ketma-ketlikning limiti bo'lishi mumkin bo'lgan sonni bilmasdan turib, ketma-ketlikning yaqinlashishini aniqlash usulini topishga muyassar bo'lgan. Gap shundaki, har qanday yaqinlashuvchi ketma-ketlikning hadlari «zichlashishi» zarur, ya'ni uning elementlari bir-biri atrofida to'planishi kerak. Qizig'i shundaki, bu tasdiqning teskarisi ham o'rinli ekan, ya'ni agar ketma-ketlik hadlari "*zichlashsa*" u yaqinlashar ekan.

Ilmiy adabiyotda biror hodisa ro'y berishining zaruriy va yetarli alomati *kriteriy* (yunoncha kriterion - qat'iy qaror degani) deyiladi. Shuning uchun O.Koshi topgan yaqinlashish alomatini kriteriy deb

ham atashadi.

Albatta, ketma-ketlikning yaqinlashishini ta'aminlaydigan bir qancha shartlar mavjud. Bulardan biri yuqorida ko'rsatilganidek monotonlik va chegaralanganlik shartidir. Ammo bunday shartlar zaruriy bo'lmasdan, faqat yetarlidir. Shu sababli ular kriteriy bo'la olmaydi.

2. Koshi kriteriyisini keltirishdan avval Koshi ketma-ketligi tushunchasini kiritamiz.

Ta'rif. $\{x_n\}$ ketma-ketlik berilgan bo'lsin. Agar istalgan $\varepsilon > 0$ olinganda ham shunday nomer $N = N(\varepsilon)$ topilsaki, barcha $n \geq N$ va $m \geq N$ lar uchun

$$|x_n - x_m| < \varepsilon \quad (2.5.1)$$

tengsizlik bajarilsa, $\{x_n\}$ ketma-ketlik **Koshi ketma-ketligi** deb ataladi.

Eslatma. Matematik adabiyotda Koshi ketma-ketligi ba'zan *fundamental ketma-ketlik* ham deyiladi.

2.5.1 - tasdiq. Har qanday Koshi ketma-ketligi chegaralangandir.

Isbot. Faraz qilaylik, $\{x_n\}$ - Koshi ketma-ketligi bo'lsin. U holda istalgan $\varepsilon > 0$ olinganda ham shunday nomer $N = N(\varepsilon)$ topiladiki, u uchun (2.5.1) shart bajariladi. Agar bu shartda $m = N$ desak, $n \geq N$ lar uchun

$$|x_n| \leq |x_N| + \varepsilon, \quad n \geq N \quad (2.5.2)$$

tengsizlikni olamiz.

Demak, agar $M = \max\{|x_1|, |x_2|, \dots, |x_{N-1}|, |x_N| + \varepsilon\}$ deb belgilasak, barcha $n \in \mathbf{N}$ nomerlarda quyidagi tengsizlik o'rinli bo'ladi:

$$|x_n| \leq M, \quad n \in \mathbf{N}.$$

Bu esa $\{x_n\}$ ketma-ketligining chegaralanganligini anglatadi. ■

2.5.2 - tasdiq. Har qanday yaqinlashuvchi ketma-ketlik Koshi ketma-ketligidir.

Isbot. Shartga ko'ra $\{x_n\}$ yaqinlashuvchi ketma-ketlik bo'lib, a soni uning limiti bo'lsin. U holda istalgan $\varepsilon > 0$ olinganda ham shunday nomer $N = N(\varepsilon)$ topiladiki, u uchun

$$|x_n - a| < \varepsilon, \quad n \geq N, \quad (2.5.3)$$

tengsizlik o'rinli bo'ladi.

Shuning uchun agar qandaydir boshqa nomer m ham $m \geq N$ shartni qanoatlantirsa,

$$|x_m - a| < \varepsilon, \quad m \geq N, \quad (2.5.4)$$

tengsizlik bajariladi.

(2.5.3) va (2.5.4) tengsizliklardan

$$|x_n - x_m| < 2\varepsilon, \quad n \geq N, \quad m \geq N$$

kelib chiqadi va demak, $\varepsilon > 0$ ning ixtiyoriyligiga ko'ra $\{x_n\}$ - Koshi ketma-ketligi ekan. ■

3. 2.5.2 - tasdiqqa teskari bo'lgan tasdiq, ya'ni har qanday Koshi ketma-ketligining yaqinlashuvchi ekanligi haqiqiy sonlar nazariyasidagi eng ajoyib natijadir.

2.5.1 - teorema (Koshi kriteriyisi). *Ketma-ketlik yaqinlashuvchi bo'lishi uchun uning Koshi ketma-ketligi bo'lishi zarur va yetarli.*

Isbot. 1) Zarurligi 2.5.2 - tasdiqda isbotlandi.

2) Yetarliligi. Har qanday $\{x_n\}$ Koshi ketma-ketligi yaqinlashuvchi bo'lishini isbotlaymiz. Ta'rifga ko'ra, istalgan $\varepsilon > 0$ olinganda ham shunday nomer $N = N(\varepsilon)$ topiladiki, u uchun (2.5.1) shart bajariladi. 2.5.1 - tasdiqqa asosan esa $\{x_n\}$ ketma-ketlik chegaralangan va shuning uchun 2.4.1 - teoreмага ko'ra u yuqori $\bar{a}$ va quyi $\underline{a}$ limitlarga ega. Ikkita $\{x_{n_k}\}$ va $\{x_{m_k}\}$ qisman ketma-ketliklarni shunday tanlab olamizki,

$$x_{n_k} \rightarrow \bar{a}, \quad x_{m_k} \rightarrow \underline{a} \quad (2.5.5)$$

munosabatlar o'rinli bo'lsin.

Endi (2.5.1) da $n = n_k$ va $m = m_k$ deb olib, k ni cheksizlikka intiltirsak, (2.5.5) ga ko'ra

$$|\bar{a} - \underline{a}| \leq \varepsilon$$

tengsizlik kelib chiqadi.

Bundan, $\varepsilon > 0$ ning ixtiyoriyligiga ko'ra, $\bar{a} = \underline{a}$ tenglikni olamiz. Demak, 2.4.3 - teoreмага asosan $\{x_n\}$ ketma-ketlik yaqinlashuvchi ekan. ■

4. Navbatdagi misol Koshi kriteriysining imkoniyatlarini namoyish qiladi.

2.5.1 - misol. Quyidagi

$$x_{n+1} = x_n + \frac{\theta_n}{(n+1)^2}, \quad n \in \mathbf{N}, \quad x_1 = 1, \quad (2.5.6)$$

rekurrent formula orqali aniqlangan $\{x_n\}$ ketma-ketlikni qaraylik, bu yerda $\{\theta_n\}$ - elementlari faqat ikki: $+1$ yoki -1 qiymatni qabul qiladigan ketma-ketlik. Masalan, $\theta_n = (-1)^n$ yoki $\theta_n = (-1)^{[\sqrt{n}]}$, bu yerda $[x]$ simvoli odatdagidek x sonining butun qismini anglatadi.

Bunday aniqlangan $\{x_n\}$ ketma-ketlikning yaqinlashishini isbotlaymiz. Bu ketma-ketlik, umuman aytganda, monoton bo'lmaganligi uchun biz monoton ketma-ketliklar uchun o'rinli bo'lgan natijalardan foydalana olmaymiz. Shu sababli Koshi kriteriysini qo'llaymiz.

Agar $m > n$ desak, u holda, ravshanki,

$$x_m = x_n + \frac{\theta_n}{(n+1)^2} + \frac{\theta_{n+1}}{(n+2)^2} + \dots + \frac{\theta_{m-1}}{m^2}.$$

Shuning uchun,

$$|x_m - x_n| \leq \frac{1}{(n+1)^2} + \frac{1}{(n+2)^2} + \dots + \frac{1}{m^2}. \quad (2.5.7)$$

Endi quyidagi

$$\frac{1}{(n+1)^2} < \frac{1}{n(n+1)} = \frac{1}{n} - \frac{1}{n+1}$$

munosabatni (2.5.7) ning o'ng tomonidagi har bir hadga qo'llasak,

$$|x_m - x_n| < \left(\frac{1}{n} - \frac{1}{n+1}\right) + \left(\frac{1}{n+1} - \frac{1}{n+2}\right) + \dots + \left(\frac{1}{m-1} - \frac{1}{m}\right)$$

tengsizlikni olamiz.

Qavslarni ochib, mos hadlarni qisqartirsak,

$$|x_m - x_n| < \frac{1}{n} - \frac{1}{m}$$

hosil bo'лади.

Demak,

$$|x_m - x_n| < \frac{1}{n}, \quad m > n. \quad (2.5.8)$$

Bu tengsizlikdan $\{x_n\}$ ning Koshi ketma-ketligi ekanligi bevosita kelib chiqadi. Shunday ekan, bu ketma-ketlik yaqinlashuvchidir.

§ 2.6. Chegaralanmagan ketma-ketliklar

Hozirgacha biz faqat chegaralangan ketma-ketliklarni o'rgandik. Biroq ko'pgina masalalarni yechayotganda chegaralanmagan ketma-ketliklarga ham duch kelamiz. Mantiqan chegaralanmagan ketma-ketlik — bu chegaralangan bo'lmagan ketma-ketlik bo'lishi kerakligidan quyidagi ta'rifni olamiz.

Ta'rif. Agar istalgan haqiqiy A soni uchun $\{x_n\}$ ketma-ketlikning kamida bitta x_n elementi topilsaki, u uchun

$$|x_n| > A \quad (2.6.1)$$

tengsizlik bajarilsa, bu ketma-ketlikka **chegaralanmagan** deyiladi.

Ravshanki, har qanday ketma-ketlik yoki chegaralangan yoki chegaralanmagan bo'лади.

2.6.1 - misol. $x_n = n^{(-1)^n}$ ketma-ketlikni olib, uning bir nechta boshlang'ich hadlarini yozaylik:

$$1, 2, \frac{1}{3}, 4, \frac{1}{5}, 6, \frac{1}{7}, \dots$$

Bu ketma-ketlikning chegaralanmaganligi aniq. Shu bilan birga, uning toq nomerli $\{x_{2n-1}\}$ hadlari tashkil qilgan qisman ketma-ketligi cheksiz kichikdir:

$$1, \frac{1}{3}, \frac{1}{5}, \frac{1}{7}, \dots$$

Eslatma. 1.6.1 - teoreмага asosan elementlari barcha ratsional sonlardan iborat bo'lgan $\{r_n\}$ ketma-ketlik mavjud. Boshqacha aytganda, bu ketma-ketlik quyidagi shartlarni qanoatlantiradi:

- (i) har bir r_n - ratsional son,
- (ii) har bir ratsional son biror r_n bilan ustma-ust tushadi,
- (iii) agar $n \neq m$ bo'lsa, $r_n \neq r_m$ bo'ladi.

Aniqki, bu ketma-ketlik chegaralanmagan va qizig'i shundaki, uning limit nuqtalari $\mathbf{R}$ sonlar o'qi bilan ustma-ust tushadi.

Chegaralanmagan ketma-ketliklar ichida eng ahamiyatlisi cheksiz katta ketma-ketliklardir.

Ta'rif. Agar istalgan haqiqiy A soni uchun shunday $N = N(A)$ nomer topilsaki, barcha $n \geq N$ larda $\{x_n\}$ ketma-ketlikning hadlari

$$|x_n| > A, \quad n \geq N, \quad (2.6.2)$$

tengsizlikni qanoatlantirsa, bu ketma-ketlikka **cheksiz katta** deyiladi.

Quyidagi tasdiqqa asosan cheksiz katta ketma-ketliklarni o'rganishni, ma'lum ma'noda, cheksiz kichik ketma-ketliklarni o'rganishga olib kelish mumkin.

2.6.1 - teorema. Agar $\{x_n\}$ ketma-ketlik cheksiz katta bo'lsa, biror nomerdan boshlab $\left\{ \frac{1}{x_n} \right\}$ ketma-ketlik aniqlangan bo'lib, u cheksiz kichik ketma-ketlik bo'ladi.

Isbot. Shartga ko'ra $\{x_n\}$ - cheksiz katta ketma-ketlik bo'lsin. U holda istalgan $\varepsilon > 0$ uchun (2.6.2) da $A = \frac{1}{\varepsilon}$ desak, biror $N = N(\varepsilon)$ nomerdan boshlab,

$$|x_n| > \frac{1}{\varepsilon}, \quad n \geq N,$$

baho o'rinli bo'ladi.

Demak, $n \geq N(\varepsilon)$ larda $\{x_n\}$ ketma-ketlik elementlari noldan farqli bo'lib,

$$\frac{1}{|x_n|} < \varepsilon, \quad n \geq N, \quad (2.6.3)$$

shartni qanoatlantiradi. (2.6.3) tengsizlik esa $\left\{ \frac{1}{x_n} \right\}$ cheksiz kichik ketma-ketlik ekanini anglatadi. ■

Teskari tasdiq o'rinli bo'lishi uchun biz "ketma-ketlikning elementlari noldan farqli bo'lsin" degan tabiiy qo'shimcha shartni talab qilishimiz zarur.

2.6.2 - teorema. Agar $\{x_n\}$ ketma-ketlik cheksiz kichik bo'lib, biror nomerdan boshlab $x_n \neq 0$ shart bajarilsa, u holda shu nomerdan boshlab $\left\{ \frac{1}{x_n} \right\}$ ketma-ketlik aniqlangan bo'lib, u cheksiz katta bo'ladi.

Isbot. Shartga ko'ra $\{x_n\}$ cheksiz kichik ketma-ketlik bo'lsin. Bundan chiqdi, istalgan $\varepsilon > 0$ uchun shunday N nomer topiladiki, $n \geq N$ larda

$$|x_n| < \varepsilon \quad (2.6.4)$$

tengsizlik bajariladi.

Yana shartga ko'ra kerak bo'lsa N nomerni kattaroq olib, biz $n \geq N$ larda $x_n \neq 0$ shart bajariladi deb hisoblashimiz mumkin. Agar A avvaldan berilgan ixtiyoriy musbat son bo'lsa, (2.6.4) da $\varepsilon = \frac{1}{A}$ deb, $n \geq N = N(A)$ lar uchun

$$|x_n| < \frac{1}{A}$$

tengsizlikni olamiz. Uni quyidagi ko'rinishda qayta yozishimiz mumkin:

$$\frac{1}{|x_n|} > A, \quad n \geq N.$$

Bu tengsizlik esa $\left\{ \frac{1}{x_n} \right\}$ cheksiz katta ketma-ketlik ekanini anglatadi. ■

Cheksiz katta ketma-ketlikka misol sifatida $x_n = (-1)^n \cdot n$ ketma-ketlikni, ya'ni

$$-1, 2, -3, 4, -5, \dots$$

ketma-ketlikni olish mumkin.

E'tibor bering, bu ketma-ketlikning hadlari cheksiz marta ishorasini o'zgartiryapti. Elementlari chekli sonda ishorasini o'zgartiradigan cheksiz katta ketma-ketliklar alohida sinfni tashkil qiladi. Bunday ketma-ketliklarni, o'z navbatida, ikki sinfga ajratish mumkin:

birinchi sinfga biror nomerdan boshlab barcha elementlari musbat bo'lgan cheksiz katta ketma-ketliklarni kiritamiz;

ikkinchi sinfga esa biror nomerdan boshlab barcha elementlari manfiy bo'lgan cheksiz katta ketma-ketliklarni kiritamiz.

Ta'rif. Agar istalgan haqiqiy A soni uchun shunday $N = N(A)$ nomer topilsaki, $\{x_n\}$ ketma-ketlikning elementlari $n \geq N$ larda

$$x_n > A \quad (2.6.3)$$

tengsizlikni qanoatlantirsa, bu ketma-ketlikka $+\infty$ **ka intiluvchi** deyiladi.

Bunda quyidagicha yoziladi:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} x_n = +\infty.$$

Bunday ketma-ketlikka eng sodda misol sifatida $x_n = n$ ketma-ketlikni olish mumkin.

Ta'rif. Agar istalgan haqiqiy A soni uchun shunday $N = N(A)$ nomer topilsaki, $\{x_n\}$ ketma-ketlikning elementlari $n \geq N$ larda

$$x_n < A \quad (2.6.4)$$

tengsizlikni qanoatlantirsa, bu ketma-ketlikka $-\infty$ **ka intiluvchi** deyiladi.

Bunda quyidagicha yoziladi:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} x_n = -\infty.$$

Bunday ketma-ketlikka eng sodda misol sifatida $x_n = -n$ ketma-ketlikni olish mumkin.

Yuqoridagi ta'riflar qismaniy limit tushunchasini kengaytirib, ular safiga $+\infty$ va $-\infty$ simvollarni qo'shishga imkon beradi.

Ta'rif. Agar $\{x_n\}$ ketma-ketlikdan $+\infty$ ka intiluvchi, ya'ni

$$\lim_{k \rightarrow \infty} x_{n_k} = +\infty$$

bo'lgan $\{x_{n_k}\}$ qisimiy ketma-ketlik ajratish mumkin bo'lsa, bu ketma-ketlik uchun $+\infty$ yuqori limit deyiladi.

Bunda quyidagicha yoziladi:

$$\overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} x_n = +\infty.$$

Masalan, $x_n = (-1)^n n$ ketma-ketlik uchun $+\infty$ yuqori limit bo'ladi.

Ravshanki, ketma-ketlikning yuqori limiti faqat va faqat u yuqoridan chegaralanmaganda $+\infty$ ga teng bo'ladi.

Ta'rif. Agar $\{x_n\}$ ketma-ketlikdan $-\infty$ ka intiluvchi, ya'ni

$$\lim_{k \rightarrow \infty} x_{n_k} = -\infty$$

bo'lgan $\{x_{n_k}\}$ qisimiy ketma-ketlik ajratish mumkin bo'lsa, bu ketma-ketlik uchun $-\infty$ quyi limit deyiladi.

Bunda quyidagicha yoziladi

$$\underline{\lim}_{n \rightarrow \infty} x_n = -\infty.$$

Masalan, $x_n = (-1)^n n$ ketma-ketlik uchun $-\infty$ quyi limit bo'ladi.

Ravshanki, ketma-ketlikning quyi limiti faqat va faqat u quyidan chegaralanmaganda $-\infty$ ga teng bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan ta'riflarga asoslanib, biz har qanday sonli ketma-ketlik uchun yuqori va quyi limitlar mavjud deyishimiz mumkin. Bu limitlar orasidagi munosabatni formal ravishda quyidagicha ifodalasa bo'ladi:

$$-\infty \leq \underline{\lim}_{n \rightarrow \infty} x_n \leq \overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} x_n \leq +\infty.$$

Eslatma. Aniqki, agar $\{x_n\}$ ketma-ketlik chegaralangan bo'lib uzozlashsa, yuqoridagi munosabatda barcha qat'iy bo'lmagan tengsizliklar belgisi qat'iy tengsizliklar belgisiga o'zgaradi.

§ 2.7. Kompakt to‘plamlar

1. Ushbu paragrafda biz ketma-ketliklarni emas, balki ixtiyoriy $E \subset \mathbf{R}$ to‘plamlarni o‘rganamiz.

Ta’rif. Agar $a \in \mathbf{R}$ nuqtaning istalgan ε -atrofida $E \subset \mathbf{R}$ to‘plamning cheksiz ko‘p nuqtasi bo‘lsa, a nuqtani E to‘plamning **limit nuqtasi** deymiz.

2.7.1 - tasdiq. Berilgan $a \in \mathbf{R}$ nuqta $E \subset \mathbf{R}$ to‘plamning limit nuqtasi bo‘lishi uchun quyidagi:

- (i) $x_n \in E$;
- (ii) $x_n \neq a$;
- (iii) $n \rightarrow \infty$ da $x_n \rightarrow a$,

shartlarni qanoatlantiruvchi $\{x_n\}$ ketma-ketlikning mavjud bo‘lishi zarur va yetarli.

Isbot xuddi 2.4.1 va 2.4.2 - tasdiqlar isbotiga o‘xshash olib boriladi.

1) *Zarurligi.* Berilgan a nuqta E to‘plamning limit nuqtasi bo‘lsin. Bundan chiqdi, istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $x \in E$ nuqta topiladiki, u uchun

$$0 < |x - a| < \varepsilon \quad (2.7.1)$$

munosabat o‘rinli bo‘ladi.

(2.7.1) dagi tengsizliklarning o‘ng tomondagisi x nuqta a nuqtaning ε -atrofida yotishini, chap tomonidagisi esa x nuqta a nuqtadan farqli ekanini anglatadi. Endi ε ga ketma-ket $1, \frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \dots, \frac{1}{n}, \dots$ qiymatlarni beraylik. Tanlangan har bir $\varepsilon = \frac{1}{n}$ uchun, (2.7.1) ga ko‘ra, shunday $x_n \in E$ nuqta topiladiki, u

$$0 < |x_n - a| < \frac{1}{n} \quad (2.7.2)$$

shartni qanoatlantiradi.

Ravshanki, bunday tanlangan $\{x_n\}$ ketma-ketlik uchun (i)-(iii) shartlar bajariladi.

2) *Yetarliligi.* Endi (i)-(iii) shartlarni qanoatlantiruvchi $\{x_n\}$ ketma-ketlik mavjud bo‘lsin deylik. U holda a nuqta E to‘plamning

limit nuqtasi ekanini ko'rsatamiz. Istalgan $\varepsilon > 0$ ni tayinlaymiz. (i) - shartga ko'ra biror nomerdan boshlab, $\{x_n\}$ ketma-ketlikning barcha elementlari a nuqtaning ε -atrofida yotadi, ya'ni a nuqtaning istalgan ε -atrofida E to'plamning cheksiz ko'p elementlari yotadi. Bu esa a nuqta E to'plamning limit nuqtasi ekanini anglatadi. ■

Berilgan E to'plamning barcha limit nuqtalari to'plami *hosilaviy* to'plam deyiladi va E' simvoli orqali belgilanadi.

Shunga e'tibor qarataylikki, E to'plamning limit nuqtalari E to'plamga tegishli bo'lishi ham, tegishli bo'lmasligi ham mumkin. Masalan, agar $E = (0, 1)$ bo'lsa, $E' = [0, 1]$ bo'ladi. Demak, $(0, 1)$ intervalning barcha nuqtalari limit nuqtalar bo'lib, ular E ga tegishlidir; ikki chegaraviy 0 va 1 nuqtalar esa limit nuqta bo'lishiga qaramasdan E ga tegishli emas.

Bu misolda E to'plamning barcha nuqtalari limit nuqtalar bo'lib chiqdi. Lekin doim ham bunday bo'lavermaydi. Masalan, agar m natural son bo'lsa, barcha $\frac{1}{m}$ ko'rinishdagi sonlardan tashkil topgan E to'plam yagona $a = 0$ limit nuqtaga ega va bu nuqta E to'plamga tegishli emas. Ushbu to'plamning hech bir nuqtasi limit nuqta bo'lmaydi, chunki bu nuqtalarning har biri shunday atrofga egaki, unda E to'plamning bu nuqtadan boshqa elementi yo'q.

Berilgan E to'plamning limit nuqtasi bo'lmagan elementlari *yakkalangan* nuqtalar deyiladi. Binobarin, oxirgi o'rganilgan misolda E to'plamning barcha nuqtalari yakkalangan ekan.

Ta'rif. *Barcha limit nuqtalari o'ziga tegishli bo'lgan to'plam yopiq to'plam deyiladi.*

Shunday qilib, agar $E' \subset E$ bo'lsa, E yopiq bo'lar ekan. Limit nuqtalar to'plami E' doimo yopiq bo'lishini ko'rsatish oson.

$E \cup E'$ to'plam E to'plamning *yopilmasi* deyiladi va $\overline{E}$ simvol orqali belgilanadi. $\overline{E}$ to'plam E ni o'z ichiga olgan eng kichik yopiq to'plam ekanini ko'rsatish qiyin emas.

2. Zamonaviy matematik tahlilda muhim o'rin tutgan yana bir tushunchani kiritamiz.

Ta'rif. *Agar $E \subset \mathbf{R}$ to'plamga tegishli bo'lgan har qanday $x_n \in E$ nuqtalar ketma-ketligidan yaqinlashuvchi hamda limiti ham*

E ga tegishli bo'lgan qisman ketma-ketlik ajratish mumkin bo'lsa, bu to'plam **kompakt** to'plam deyiladi.

Navbatdagi teorema haqiqiy sonlarning kompakt to'plamlari tavsifini beradi.

2.7.1 - teorema. Berilgan $E \subset \mathbf{R}$ to'plam kompakt bo'lishi uchun uning yopiq va chegaralangan bo'lishi zarur va yetarli.

Isbot. 1) Zarurligi. Faraz qilaylik, E to'plam kompakt bo'lsin. Uning yopiq va chegaralangan ekanini isbotlaymiz.

Aytaylik, a nuqta E to'plamning ixtiyoriy limit nuqtasi bo'lsin. U holda 2.7.1 - tasdiqning (i)-(iii) shartlarini qanoatlantiruvchi $\{x_n\}$ ketma-ketlik mavjud bo'ladi, ya'ni $x_n \in E$ bo'lib, $x_n \rightarrow a$ bo'ladi. Bundan kompakt to'plam ta'rifiga ko'ra, $a \in E$ kelib chiqadi. Demak, E to'plam o'zining barcha limit nuqtalarini o'z ichiga olar ekan. Bu esa ta'rifga ko'ra E ning yopiq to'plam ekanini anglatadi.

Endi E chegaralanmagan to'plam deb faraz qilaylik. U holda $x_n \in E$ bo'lgan cheksiz katta ketma-ketlik mavjud bo'lib, ravshan-ki, bu ketma-ketlikdan yaqinlashuvchi qisman ketma-ketlik ajratib bo'lmaydi. Bu esa E to'plamning kompaktligiga ziddir. Demak, E chegaralangan to'plam ekan.

2) Yetarliligi. Endi E yopiq va chegaralangan bo'lsin. Uning kompakt bo'lishini isbotlaymiz.

E to'plam nuqtalaridan tuzilgan ixtiyoriy $\{x_n\}$ ketma-ketlikni olaylik. Bu ketma-ketlik chegaralanganligi uchun Bol'sano-Veyersht-rass (2.4.2 - teorema) teoremasiga asosan, undan biror a soniga yaqinlashuvchi qisman ketma-ketlik ajratish mumkin. Endi $a \in E$ ekanini ko'rsatish yetarli.

Ikki holni qaraymiz.

A) $\{x_n\}$ ketma-ketlik aqalli bitta a ga teng bo'lgan elementga ega. Bu holda barcha $x_n \in E$ bo'lgani sababli $a \in E$ bo'ladi.

B) $\{x_n\}$ ketma-ketlikning barcha elementlari a dan farqli. Bu holda a nuqta E to'plamning limit nuqtasi bo'ladi va E yopiq bo'lgani sababli yana $a \in E$ bo'ladi.

Shunday qilib har ikkala holda ham $a \in E$ ekan. ■

Quyidagi uchta to'plam kompakt to'plamga misol bo'ladi:

1) Chekli sondagi elementga ega bo'lgan to'plam. Bu to'plam

chegaralangan va birorta ham limit nuqtaga ega emas va, shuning uchun, u yopiq (bu to'plamning barcha nuqtalari yakkaalangan);

2) $0, 1, \frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \dots, \frac{1}{n}, \dots$ nuqtalardan iborat to'plam (bu to'plam faqat bitta $a = 0$ limit nuqtaga ega va biz uni to'plam elementlariga qo'shib qo'ydik; uning boshqa barcha nuqtalari yakkaalangan);

3) $[a, b]$ kesma.

Lekin (a, b) interval kompakt emas, chunki u chegaralangan bo'lishiga qaramasdan yopiq to'plam emas. Yarim to'g'ri chiziq $[0, +\infty)$ ham kompakt emas, chunki u yopiq bo'lishiga qaramasdan, chegaralangan to'plam emas.

Zamonaviy matematik tahlilda kompakt to'plamlar xossalaridan juda keng foydalaniladi.

§ 2.8. Misollar

1 - misol. Agar $x_n > 0$ ketma-ketlik uchun biror n nomerdan boshlab

$$\frac{x_{n+1}}{x_n} \leq q < 1$$

tengsizlik o'rinli bo'lsa, $\lim_{n \rightarrow \infty} x_n = 0$ ekanini isbotlang.

Ko'rsatma. Ushbu $0 < x_n < c q^n$ tengsizlikdan foydalaning.

2 - misol. Tenglikni isbotlang:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{n!} \left(\frac{n}{e+a} \right)^n = 0, \quad (a > 0).$$

Ko'rsatma. Quyidagi

$$\left(1 + \frac{1}{n} \right)^n < e$$

tengsizlikdan foydalanib, berilgan ketma-ketlik hadlarining avvalgi misol shartini qanoatlantirishini ko'rsating.

3 - misol. Tenglikni isbotlang:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{a^n}{n!} = 0 \quad (a > 0).$$

Ko'rsatma. Quyidagi $x_n = a^n/n!$ belgilashni kiritib,

$$\frac{x_{n+1}}{x_n} = \frac{a}{n+1} < q < 1$$

tengsizlikdan foydalaning.

4 - misol. Agar $a > 1$ bo'lsa, istalgan natural r soni uchun

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n^r}{a^n} = 0 \quad (2.8.1)$$

ekanini isbotlang.

Ko'rsatma. Agar $x_n = n^r/a^n$ desak, biror n nomerdan boshlab

$$\frac{x_{n+1}}{x_n} = \frac{1}{a} \left(1 + \frac{1}{n}\right)^r < q < 1$$

tengsizlik bajarilishini ko'rsating.

5 - misol. Koshi kriteriyasidan foydalanib,

$$x_n = 1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \cdots + \frac{1}{n} \quad (2.8.2)$$

ketma-ketlikning uzoqlashishini isbotlang.

Ko'rsatma. Biror nomerdan boshlab quyidagi tengsizlik bajarilishini ko'rsating:

$$x_{2n} - x_n > \frac{1}{2}.$$

6 - misol. Istalgan musbat sonlar ketma-ketligi $\{a_k\}_{k=1}^{\infty}$ uchun

$$\overline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \left(\frac{a_1 + a_{k+1}}{a_k} \right)^k \geq e \quad (2.8.3)$$

tengsizlikni isbotlang.

Ko'rsatma. Agar (2.8.3) tengsizlikning teskarisini bajariladi deb faraz qilsak, ya'ni

$$\overline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \frac{\left(\frac{a_1 + a_{k+1}}{a_k}\right)^k}{\left(\frac{k+1}{k}\right)^k} < 1$$

desak, biror N nomerdan boshlab

$$\frac{\left(\frac{a_1 + a_{k+1}}{a_k}\right)^k}{\left(\frac{k+1}{k}\right)^k} < 1, \quad k \geq N,$$

bo'ladi. Bundan chiqdi, shu nomerdan boshlab,

$$\frac{a_1 + a_{k+1}}{a_k} < \frac{k+1}{k}$$

tengsizlik bajariladi, ya'ni

$$\frac{a_1}{k+1} < \frac{a_k}{k} - \frac{a_{k+1}}{k+1}$$

bo'ladi. Bu tengsizlik yordamida (2.8.2) ketma-ketlik yaqinlashadi degan ziddiyatga keling.

Eslatma. Agar istalgan $\varepsilon > 0$ uchun

$$a_1 = \varepsilon, \quad a_k = k, \quad k = 2, 3, \dots$$

ketma-ketlikni aniqlasak, ravshanki,

$$\lim_{k \rightarrow \infty} \left(\frac{a_1 + a_{k+1}}{a_k}\right)^k = \lim_{k \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{1 + \varepsilon}{k}\right)^k = e^{1+\varepsilon}$$

bo'radi. Bundan (2.8.3) tengsizlikda qat'iy tengsizlik belgisini qo'yish mumkin emasligi kelib chiqadi.

7 - misol. Agar

$$x_n = \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n \sin^2 \frac{\pi n}{4}$$

bo'lsa, ushbu

$$\inf\{x_n\}, \sup\{x_n\}, \varliminf_{n \rightarrow \infty} x_n, \overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} x_n$$

kattaliklarni toping.

Ko'rsatma. Quyidagi limitlardan foydalaning:

$$\lim_{k \rightarrow \infty} x_{4k} = 0, \lim_{k \rightarrow \infty} x_{4k+2} = e.$$

8 - misol. Koshi kriteriysidan foydalanib,

$$x_n = 1 + \frac{1}{3^a} + \frac{1}{5^a} + \dots + \frac{1}{(2n-1)^a}, \quad a \leq 1,$$

ketma-ketlikni yaqinlashishga tekshiring.

Ko'rsatma. Biror nomerdan boshlab quyidagi tengsizlik bajarilishini ko'rsating:

$$x_{2n} - x_n > \frac{1}{4}.$$

9 - misol. Koshi kriteriysidan foydalanib,

$$x_n = 1 + \frac{1}{3^a} + \frac{1}{5^a} + \dots + \frac{1}{(2n-1)^a}, \quad a \geq 2$$

ketma-ketlikni yaqinlashishga tekshiring.

Ko'rsatma. Quyidagi munosabatdan foydalaning:

$$\frac{1}{(2n+1)^a} < \frac{1}{(2n+1)2n} = \frac{1}{2n} - \frac{1}{2n+1}.$$

10 - misol. Agar $a_1 \geq a_2 \geq a_3 \geq \dots \geq a_n \geq \dots$ va $a_j \geq 0$ bo'lsa,

$$x_n = a_1 + a_2 + \dots + a_n$$

ketma-ketlik, faqat va faqat

$$y_n = a_1 + 2a_2 + \dots + 2^n a_{2^n} \quad (2.8.4)$$

ketma-ketlik yaqinlashganda, yaqinlashishini ko'rsating.

Ko'rsatma. Quyidagi

$$\frac{1}{2} y_n < x_{2^n} < y_n$$

tengsizlikni isbotlang.

11 - misol. 10 - misoldan foydalanib,

$$x_n = 1 + \frac{1}{2^p} + \dots + \frac{1}{n^p}, \quad p > 1$$

ketma-ketlikni yaqinlashishga tekshiring.

Ko'rsatma. Bu holda (2.8.4) ketma-ketlik maxraji birdan kichik bo'lgan geometrik progressiyani n ta hadining yig'indisi bo'lishini ko'rsating.

III Bob. Uzlaksiz funksiyalar

§ 3.1. Funksiyaning limit qiymati

1. Ushbu bobda funksiya deganda biz $E \subset \mathbf{R}$ to'plamni $\mathbf{R}$ sonlar o'qiga akslantirishni tushunamiz. Bunday funksiyalar sonli funksiyalar ham deyiladi. Shunday qilib, agar f funksiya bo'lsa, u biror $E \subset \mathbf{R}$ to'plamdan olingan har bir haqiqiy x songa haqiqiy $f(x)$ sonni mos qo'yadi. Bunda E to'plam f funksiyaning aniqlanish sohasi deyiladi va ba'zan $D(f)$ simvol orqali belgilanadi. Biz yana $f : E \rightarrow \mathbf{R}$ kabi belgilashdan ham foydalanamiz.

Bir xil aniqlanish sohasiga ega bo'lgan ikki f va g funksiyalar-ning yig'indisi $f + g$, ayirmasi $f - g$ va ko'paytmasi $f \cdot g$ tabiiy ravishda aniqlanadi:

$$(f + g)(x) = f(x) + g(x), \quad (f - g)(x) = f(x) - g(x),$$

$$(f \cdot g)(x) = f(x) \cdot g(x).$$

Biz, aslida, f va g funksiyalar turli aniqlanish sohaga ega bo'lganda ham, ya'ni $D(f) \neq D(g)$ bo'lganda ham, ularning yig'indisi, ayirmasi va ko'paytmalarini aniqlashimiz mumkin. Bunda biz $f + g$ yig'indi, $f - g$ ayirma va $f \cdot g$ ko'paytmalarni ikki aniqlanish sohalarning kesishmasi $D(f) \cap D(g)$ da aniqlangan deb hisoblaymiz.

3.1.1 - misol. Agar n manfiy bo'lmagan butun son va $a_0, a_1, \dots, a_n$ biror o'zgarmas sonlar bo'lsa, quyidagi

$$f(x) = a_0x^n + a_1x^{n-1} + a_2x^{n-2} + \dots + a_{n-1}x + a_n$$

ko'rinishda aniqlangan funksiyaga *ko'phad* deyiladi.

Ravshanki, f ko'phadning aniqlanish sohasi sonlar o'qidir, ya'ni

$$D(f) = \mathbf{R} = (-\infty, \infty).$$

Agar $a_0 \neq 0$ bo'lsa, n soniga ko'phadning *darajasi* deyiladi. $a_0, a_1, \dots, a_n$ sonlar ko'phadning *koeffitsientlari* deyiladi, bunda a_0 soni *bosh* koeffitsient deb ham ataladi.

0-darajali ko'phad *o'zgarmas* funksiya deyiladi:

$$f(x) = c, \quad c = \text{const.}$$

1-darajali ko'phad *chiziqli* funksiya deyiladi:

$$f(x) = kx + b, \quad k \neq 0.$$

2-darajali ko'phad *kvadratik* funksiya deyiladi:

$$f(x) = ax^2 + bx + c, \quad a \neq 0.$$

3.1.1 - tasdiq. Agar f va g ko'phadlar bo'lsa, $f + g$, $f - g$ va $f \cdot g$ funksiyalar ham ko'phad bo'ladi.

Isbot o'z-o'zidan ko'rinib turibdi. Aslida, ko'phadni yuqorida kiritilgan uch arifmetik amallarni o'zgarmas va $f(x) = x$ funksiyalarga chekli marta qo'llash natijasida hosil bo'lgan funksiya, deb ham ta'riflash mumkin edi. Shu ma'noda 3.1.1 - tasdiq ko'phadning ta'rifi bilan deyarli bir xildir.

2. Agar g funksiyaning aniqlanish sohasidagi barcha x lar uchun $g(x) \neq 0$ shart bajarilsa, ikki f va g funksiyalarning $\frac{f}{g}$ nisbati quyidagi

$$\left(\frac{f}{g}\right)(x) = \frac{f(x)}{g(x)}$$

tenglik orqali aniqlanadi.

Xuddi yuqoridagidek biz $\frac{f}{g}$ nisbatni f va g funksiyalar turli aniqlanish sohalarga ega bo'lganda ham aniqlashimiz mumkin, faqat

bunda biz doim nisbatning aniqlanish sohasi deb ikki f va g funksiyalar aniqlanish sohalari kesishmasidan g funksiyaning nollari chiqarib tashlangan to'plamni olamiz:

$$D\left(\frac{f}{g}\right) = D(f) \cap D(g) \setminus \{x : g(x) = 0\}.$$

3.1.2 - misol. Agar P va Q lar ko'phadlar bo'lib, $Q(x) \not\equiv 0$ bo'lsa (ya'ni Q - nolga teng nolinch darajali ko'phad bo'lmasa), quyidagi

$$f(x) = \frac{P(x)}{Q(x)}$$

funksiyaga *ratsional funksiya* deb ataladi.

Ravshanki, $f = \frac{P}{Q}$ ratsional funksiyaning aniqlanish sohasi sonlar o'qidan maxrajning nollarini chiqarib tashlangan to'plamga teng:

$$D(f) = \mathbf{R} \setminus \{x : Q(x) = 0\}.$$

Xususan, maxrajni $Q(x) \equiv 1$ deb hisoblab, har qanday ko'phadni ratsional funksiya deb qarashimiz mumkin.

3.1.2 - tasdiq. Agar f va g ratsional funksiyalar bo'lsa, $f + g$, $f - g$, $f \cdot g$ va $\frac{f}{g}$ ($g(x) \neq 0$ bo'lganda) funksiyalar ham ratsional funksiyalar bo'ladi.

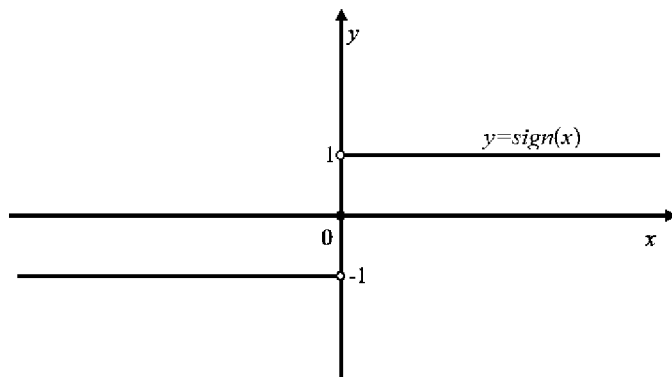
Isbot ratsional funksiyaning ta'rifidan bevosita kelib chiqadi. E'tibor bering, har bir ratsional funksiyaning o'zgarish va $f(x) = x$ funksiyalarga yuqoridagi to'rtta (qo'shish, ayirish, ko'paytirish va bo'lish) arifmetik amallarni chekli marta qo'llash natijasi deyish mumkin. Shu ma'noda 3.1.2 - tasdiq ratsional funksiyaning ta'rifi bilan deyarli bir xildir.

Funksiya o'z aniqlanish sohasining turli qismlarida turli formulalar orqali berilishi ham mumkin.

3.1.3 - misol. Signum funksiyasi quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{sign } x = \begin{cases} -1, & \text{agar } x < 0 \text{ bo'lsa,} \\ 0, & \text{agar } x = 0 \text{ bo'lsa,} \\ 1, & \text{agar } x > 0 \text{ bo'lsa.} \end{cases}$$

3.1-rasm

Bu funksiyaning aniqlanish sohasi sonlar o'qidir. Istalgan $x \in \mathbf{R}$ uchun quyidagi ikki tenglikning o'rinli ekanini oddiy hisoblashlar orqali ko'rsatish mumkin:

$$x \cdot \text{sign } x = |x|, \quad |x| \cdot \text{sign } x = x, \quad x \in \mathbf{R}.$$

Navbatdagi misolda funksiyalarning umuman antiqa ko'rinishga ega bo'lishini ko'rishimiz mumkin.

3.1.4 - misol. *Dirixle funksiyasi* quyidagicha aniqlanadi:

$$D(x) = \begin{cases} 1, & \text{agar } x \text{ ratsional bo'lsa,} \\ 0, & \text{agar } x \text{ irratsional bo'lsa.} \end{cases}$$

Bu funksiyaning ham aniqlanish sohasi sonlar o'qidir, ya'ni $\mathbf{R}$.

3. Funksiyalarni o'rganishda ularning grafigi (ya'ni koordinatlar tekisligining funksiya bilan bog'liq bo'lgan muayyan qismiy to'plami) muhim rol o'ynaydi.

Eslatib o'taylik, agar $x \in \mathbf{R}$ va $y \in \mathbf{R}$ bo'lsa, $\mathbf{R}^2$ koordinatlar tekisligi deganda biz barcha tartiblangan (x, y) juftliklar to'plamini tushunar edik. Tartiblangan (x, y) juftlikni tekislikning nuqtasi, x

va y sonlarni esa uning koordinatalari deb ham atashadi. Birinchi koordinatani odatda absissa va ikkinchisini esa — ordinata deyiladi.

$f : E \rightarrow \mathbf{R}$ funksiyaning *grafigi* deb quyidagi:

$$\Gamma(f) = \{(x, f(x)) \in \mathbf{R}^2, \quad x \in E\}$$

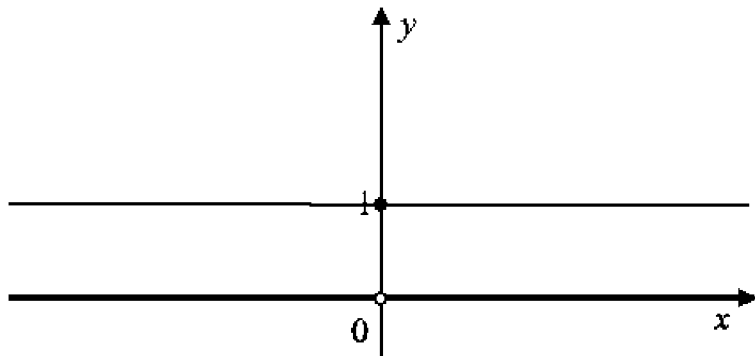
ko'rinishda aniqlangan $\Gamma(f) \subset \mathbf{R}^2$ to'plamga aytiladi.

Boshqacha aytganda, f funksiyaning grafigi — bu koordinatalari $y = f(x)$ munosabat bilan bog'langan barcha (x, y) juftliklar to'plamidir.

Odatda funksiya grafigini doskada tasvirlaganda, absissalar o'qini gorizonttal ravishda chizib, musbat absissalik nuqtalar manfiy absissalik nuqtalardan o'ngda joylashtiriladi, ordinatalar o'qini esa vertikal ravishda chizib, musbat ordinatalik nuqtalar manfiy ordinatalik nuqtalardan yuqorida joylashtiriladi.

Bunday tanlashda funksiyalarning grafigi odatda silliq egri chiziqlardan iborat bo'lib, agar har bir shunday egri chiziqni istalgan vertikal to'g'ri chiziq bilan kessa, to'g'ri chiziq va grafik oshib borsa bir marta kesishadi. Masalan, 3.1.1 - misolda ko'rilgan ko'phadlar shunday grafikka ega. Grafiklar silliq chiziq bo'lsa-da, cheksizlikka ham ketib qolishi mumkin. Masalan, 3.1.2 - misolda ko'rilgan ratsional funksiyalar grafigi ana shunday xossaga ega.

Ba'zi funksiyalar grafigi uzilgan (odatda uzilishga ega bo'lgan deb ataladi) egri chiziqdan iborat bo'ladi. Misol tariqasida 3.1.3 - misolda qaralgan funksiya grafigini olish mumkin. Nihoyat, Dirixle funksiyasi shunday grafikka egaki, uni qog'ozda eskiz ravishda ham tasvirlash qiyin. Bu grafik to'g'risida biroz tasavvurni quyidagi rasm beradi (3.2-rasm):

3.2-rasm

4. Funksiyalarning eng muhim xossaligidan biri- ularning uzluksizligidir. Uzluksiz funksiyalar to'g'risida geometrik tasavvurni uzluksiz deb ataladigan egri chiziqlar berishi mumkin, ya'ni shunday egri chiziqlarki, ularni chizganda qalam qog'ozdan ko'tarilmaydi. Oddiy qilib aytganda, grafigi uzluksiz egri chiziqdan iborat bo'lgan funksiya uzluksiz funksiya.

Albatta, bu yerda keltirilgan mulohazalar faqatgina intuitiv bo'lib, ularni matematik ma'noda qat'iyalashtirish ancha murakkabdir. Odatda uzluksiz funksiyalar limit qiymat tushunchasi orqali ta'riflanadi. Biz ham ana shu yo'lni tanlaymiz.

Avval misol tariqasida quyidagi ratsional funksiyaning qaraylik:

$$f(x) = \frac{x^2 + x - 2}{x^2 - 1}.$$

Bu funksiya maxraji nolga aylanadigan ikki $x = 1$ va $x = -1$ nuqtalardan tashqari barcha nuqtalarda aniqlangan bo'lib, $f(1)$ va $f(-1)$ ifodalar esa ma'noga ega emas. Shunday bo'lsa-da, agar $x = 1$ nuqtaning atrofida bu funksiya qiymatlariga e'tibor bersak, $f(1)$ ga biror ma'no berishimiz mumkin bo'ladi. Haqiqatan, yetarlicha kichik α sonni olib, $x = 1 + \alpha$ deylik. U holda

$$f(x) = f(1 + \alpha) = \frac{(1 + \alpha)^2 + (1 + \alpha) - 2}{(1 + \alpha)^2 - 1} = \frac{3 + \alpha}{2 + \alpha}.$$

Endi, agar α nolga intilsa, ya'ni $x = 1 + \alpha$ birga intilsa, $f(x)$

qiymatlar $\frac{3}{2}$ ga intiladi. Shuning uchun biz $\frac{3}{2}$ sonni f funksiyaning $x = 1$ nuqtadagi limit qiymati deyishimiz mumkin.

Ta'rif (H.E.Heine). Berilgan f funksiya a nuqtaning shu nuqtani o'zi kirishi shart bo'lmagan biror atrofida aniqlangan bo'lsin. Agar a ga yaqinlashuvchi va $x_n \neq a$ shartni qanoatlantiruvchi argumentning ixtiyoriy x_n ketma-ketligi uchun $f(x_n)$ qiymatlar ketma-ketligi biror b soniga yaqinlashsa, ana shu b sonini f funksiyaning a nuqtadagi limit qiymati deymiz.

Agar b soni f funksiyaning a nuqtadagi limit qiymati bo'lsa,

$$\lim_{x \rightarrow a} f(x) = b \quad (3.1.1)$$

deb yoziladi.

Shuni aytish kerakki, ta'rifdagi $x_n \neq a$ shart qaralayotgan funksiyaning a nuqtada aniqlanmagan bo'lishiga imkon beradi (bu holni yuqoridagi misolda ko'rdik). Agarda f funksiya a nuqtada aniqlangan bo'lsa, qayd etilgan shartdan f funksiyani a nuqtadagi limit qiymatining, umuman aytganda, $f(a)$ bilan ustma-ust tushmasligi kelib chiqadi.

Funksiyaning a nuqtadagi limit qiymati funksiyaning a nuqtadagi *limiti* deb ham ataladi.

Sonlar o'qining har bir nuqtasida limit qiymatga ega bo'lgan funksiyaga misol sifatida barcha $x \in \mathbf{R}$ larda bitta c qiymatni qabul qiladigan, $f(x) = c$ o'zgarmas funksiyani olishimiz mumkin. Ravshanki, har bir $a \in \mathbf{R}$ nuqtada bu funksiyaning limit qiymati c ga teng.

Navbatdagi misol ko'rinishdan ancha sodda bo'lishiga qaramasdan, juda muhimdir.

3.1.5 - misol. Quyidagi

$$f(x) = x$$

birlik funksiya butun sonlar o'qida aniqlangan bo'lib, istalgan $a \in \mathbf{R}$ nuqtadagi uning limit qiymati a ga tengdir:

$$\lim_{x \rightarrow a} x = a .$$

Limit nuqta ta'rifidagi yana bir narsaga ahamiyat beraylik. Unda aytilishicha, argumentning a ga intiluvchi *ixtiyoriy* $\{x_n\}$ ketma-ketligi uchun $\{f(x_n)\}$ ketma-ketlik b ga yaqinlashishi zarur.

Endi 3.1.3 - misoldagi sign x funksiyani qaraylik. Agar biror $\{x_n\}$ ketma-ketlik uchun $x_n > 0$ va $x_n \rightarrow 0$ shartlar bajarilsa, sign $x_n = 1$ bo'lib, shu sababli

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \text{sign } x_n = 1$$

bo'ladi.

Agar boshqa biror ketma-ketlik hadlari $y_n < 0$ shartni qanoatlantirib, $y_n \rightarrow 0$ bo'lsa, sign $y_n = -1$ bo'ladi va shu sababli

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \text{sign } y_n = -1$$

tenglik bajariladi.

Har ikkala holda ham sign funksiyaning limiti mavjud bo'lsa-da, ular o'zaro teng emas va shuning uchun sign funksiya 0 nuqtada limit qiymatga ega emas.

Xuddi shu xulosaga $x_n = \frac{(-1)^n}{n}$ ketma-ketlikni olsak ham kelamiz. Ravshanki, bu ketma-ketlik ham nolga yaqinlashadi, shu bilan birga, uning toq nomerli barcha elementlari manfiy va juft nomerli barcha elementlari esa musbatdir. Ta'rifga ko'ra sign funksiyaning mos qiymatlaridan tuzilgan ketma-ketlik

$$\text{sign } x_n = (-1)^n$$

ga teng bo'lib, ko'rinib turibdiki, u yaqinlashmaydi. Bu yana bir marta sign funksiyaning 0 nuqtada limit qiymatga ega emasligini tasdiqlaydi.

Endi xuddi shu usulda 3.1.4 - misolda ko'rilgan $D(x)$ Dirixle funksiyasini qaraylik. Agar istalgan $a \in \mathbf{R}$ uchun unga yaqinlashuvchi biror $\{x_n\}$ ketma-ketlikning barcha elementlari ratsional bo'lsa, $D(x_n) = 1$ bo'ladi va shu sababli

$$\lim_{n \rightarrow \infty} D(x_n) = 1$$

tenglik bajariladi.

Bordi-yu o'sha $a \in \mathbf{R}$ ga yaqinlashuvchi boshqa biror $\{y_n\}$ ketma-ketlikning barcha elementlari irratsional bo'lsa, $D(y_n) = 0$ bo'ladi va shu sababli

$$\lim_{n \rightarrow \infty} D(y_n) = 0$$

tenglik bajariladi.

Bu ikki limitning o'zaro teng emasligidan Dirixle funksiyasi sonlar o'qining hech qaysi nuqtasida limit qiymatga ega emasligi kelib chiqadi.

Agar istalgan a nuqtaga yaqinlashuvchi $\{x_n\}$ ketma-ketlikni shunday tanlasakki, uning toq nomerli x_{2k-1} elementlari ratsional va juft nomerli x_{2k} elementlari irratsional bo'lsa, biz yana xuddi shu xulosaga kelamiz. Haqiqatan,

$$D(x_{2k-1}) = 1, \quad D(x_{2k}) = 0$$

tengliklar o'rinli bo'lib, $\{D(x_n)\}$ qiymatlar ketma-ketligi uzoqlashadi. Bundan yana bir bor Dirixle funksiyasining sonlar o'qining hech qaysi nuqtasida limit qiymatga ega emasligini olamiz.

Bevosita limit qiymat ta'rifidan va II bob natijalaridan navbatdagi tasdiqqa kelamiz.

3.1.1 - teorama. Agar

$$\lim_{x \rightarrow a} f(x) = b, \quad \lim_{x \rightarrow a} g(x) = c$$

bo'lsa,

$$\lim_{x \rightarrow a} (f+g)(x) = b+c, \quad \lim_{x \rightarrow a} (f-g)(x) = b-c, \quad \lim_{x \rightarrow a} (f \cdot g)(x) = b \cdot c$$

tengliklar o'rinli bo'ladi va $c \neq 0$ bo'lgan holda

$$\lim_{x \rightarrow a} \left(\frac{f}{g} \right) (x) = \frac{b}{c}$$

tenglik bajariladi.

Isbot 2.1.1, 2.1.2 va 2.1.3 - teoremlardan va limit qiymatning ta'rifidan kelib chiqadi. Misol tariqasida quyidagi tenglikni isbotlaymiz:

$$\lim_{x \rightarrow a} (f + g)(x) = \lim_{x \rightarrow a} f(x) + \lim_{x \rightarrow a} g(x). \quad (3.1.2)$$

Buning uchun biz a ga yaqinlashuvchi ixtiyoriy $\{x_n\}$ ketma-ketlikni qaraymiz. 2.1.1 - teorema ko'ra

$$\lim_{n \rightarrow \infty} [f(x_n) + g(x_n)] = \lim_{n \rightarrow \infty} f(x_n) + \lim_{n \rightarrow \infty} g(x_n)$$

tenglikni olamiz.

Bu esa limit qiymatning Heine ta'rifi bo'yicha (3.1.2) tenglik o'rinli ekanini anglatadi. ■

3.1.6 - misol. Quyidagi

$$f(x) = a_0x^n + a_1x^{n-1} + a_2x^{n-2} + \dots + a_{n-1}x + a_n$$

ko'phad istalgan $a \in \mathbf{R}$ nuqtada $f(a)$ ga teng limit qiymatga ega. Bu tasdiq 3.1.1 - teoremani chekli marta o'zgarmas funksiya va birlik $f(x) = x$ funksiyaga qo'llashdan kelib chiqadi (3.1.5 - misolga qarang).

5. Funksiyaning limit qiymati ta'rifini boshqacha ko'rinishda ham berish mumkin. Chunonchi, agar a nuqtaning yetarlicha kichik atrofida f funksiyaning qiymatlari b dan kam farq qilsa (boshqacha aytganda, x nuqta a ning δ -atrofida yotib, $\delta > 0$ yetarlicha kichik bo'lganda $f(x)$ qiymatlar b sonidan ε dan kichik songa farq qilsa, ya'ni b ning ε -atrofida yotsa), biz b sonni f funksiyaning a nuqtadagi limit qiymati deyishimiz mumkin.

Ta'rif (Koshi (A.L.Cauchy)). Berilgan f funksiya a nuqtaning shu nuqtani o'zi kirishi shart bo'lmagan biror atrofida aniqlangan bo'lib, b biror haqiqiy son bo'lsin. Agar istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $\delta > 0$ topilsaki,

$$0 < |x - a| < \delta \quad (3.1.3)$$

shartni qanoatlantiruvchi argumentning barcha x qiymatlari uchun

$$|f(x) - b| < \varepsilon \quad (3.1.4)$$

tengsizlik bajarilsa, b sonini f funksiyaning a nuqtadagi limit qiymati deymiz.

(3.1.3) tengsizlikning chap qismi $x \neq a$ ekanini anglatadi, ya'ni (3.1.4) tengsizlik a nuqtaning δ -atrofida yotuvchi va umuman aytganda, a ga teng bo'lmagan argumentning barcha x qiymatlari uchun bajarilishini bildiradi. Demak, xuddi yuqoridagi Heine ta'rifining limit qiymat a nuqtada aniqlanmagan funksiyalar uchun ham aniqlanishi mumkin va bordi-yu funksiya bu nuqtada aniqlangan bo'lsa ta'rifga ko'ra f funksiyaning a nuqtadagi limit qiymati $f(a)$ bilan ustma-ust tushishi shart emas.

Limit qiymatning Koshi va Heine bo'yicha ta'riflari teng kuchli ekanligi intuitiv tushunarlidir. Biz bu tasdiqni quyidagi teoremda isbotlaymiz.

3.1.2 - teorema. *Berilgan f funksiya a nuqtaning shu nuqtani o'zi kirishi shart bo'lmagan biror atrofida aniqlangan bo'lsin. U holda b son f funksiyaning a nuqtadagi Koshi ta'rif bo'yicha limit qiymati bo'lishi uchun bu son f funksiyaning a nuqtadagi Heine ma'nosida limit qiymati bo'lishi zarur va yetarli.*

Isbot. 1) Avval b son f funksiyaning a nuqtadagi Koshi ma'nosidagi limit qiymati bo'lsin. Demak, ta'rifga ko'ra istalgan $\varepsilon > 0$ uchun shunday $\delta > 0$ topiladiki, (3.1.3) shartdan (3.1.4) kelib chiqadi.

Qaralayotgan f funksiyaning aniqlanish sohasidan $x_n \neq a$ shartni qanoatlantirib, a songa yaqinlashuvchi istalgan $\{x_n\}$ ketma-ketlikni olaylik. Ravshanki, biror N nomerdan boshlab bu ketma-ketlikning barcha elementlari a nuqtaning δ -atrofida yotadi, u holda xuddi shu nomerdan boshlab $\{f(x_n)\}$ ketma-ketlikning barcha elementlari (3.1.4) ga ko'ra b nuqtaning ε -atrofiga tushadi. Demak, $f(x_n) \rightarrow b$, ya'ni b son f funksiyaning Heine ma'nosida ham limit qiymati bo'lar ekan.

2) Endi b son f funksiyaning a nuqtadagi Heine ma'nosida limit qiymati bo'lsin. Biz b Koshi ma'nosida ham limit qiymat bo'lishini, ya'ni

$$(\forall \varepsilon > 0)(\exists \delta > 0) \forall x(0 < |x - a| < \delta) : (|f(x) - b| < \varepsilon) \quad (3.1.5)$$

ekanini ko'rsatishimiz zarur.

Bu tasdiqni teskarisini faraz etish usuli bilan isbotlaymiz.

Demak, faraz qilamiz, b Koshi ma'nosida limit qiymat bo'lmasin, ya'ni (3.1.5) mulohazaning teskarisi:

$$(\exists \varepsilon > 0)(\forall \delta > 0) \exists x(0 < |x - a| < \delta) : (|f(x) - b| \geq \varepsilon)$$

o'rinli bo'lsin.

Boshqacha aytganda, shunday $\varepsilon > 0$ son mavjudki, istalgan $\delta > 0$ olganda ham ($0 < |x - a| < \delta$) to'plamdan shunday x topiladiki, u uchun

$$|f(x) - b| \geq \varepsilon \quad (3.1.6)$$

tengsizlik bajariladi.

Biz $\delta > 0$ sonning ixtiyoriyligidan foydalanib, unga ketma-ket $1, \frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \dots, \frac{1}{n}, \dots$ qiymatlarni berishimiz mumkin. Har bir $\delta = \frac{1}{n}$ uchun shunday x_n son topiladiki, u uchun

$$0 < |x_n - a| < \frac{1}{n} \quad (3.1.7)$$

tengsizlik o'rinli bo'lib, (3.1.6) tengsizlik quyidagi ko'rinishga keladi:

$$|f(x_n) - b| \geq \varepsilon. \quad (3.1.8)$$

Ravshanki, (3.1.7) va (3.1.8) shartlar birgalikda x_n ketma-ketlik a ga yaqinlashsa-da, lekin $\{f(x_n)\}$ ketma-ketlik b ga yaqinlashmasligini anglatadi. Demak, b son f funksiyaning Heine ma'nosida limit qiymati bo'la olmas ekan. Hosil bo'lgan qarama-qarshilik teoremani isbotlaydi. ■

Eslatma. f funksiyaning biror a nuqtadagi limit qiymatini ta'riflayotgan vaqtda bu funksiyaning $D(f)$ aniqlanish sohasi a nuqtaning biror atrofni to'laligicha o'z ichiga olishini talab qilishga zaruriyat yo'q. Buning o'rniga a ga yaqinlashuvchi va $D(f)$ ga tegishli bo'lgan biror x_n ketma-ketlikning topilishini talab qilish yetarlidir. Bundan chiqdi, biz berilgan E to'plamning istalgan limit nuqtasi uchun f funksiyaning limit qiymatini aniqlashimiz mumkin ekan.

6. Sonlar o'qining tartiblanganligi funksiyaning bir tomonlama limit qiymati tushunchasini kiritish imkonini beradi. Biz bu imkoniyatni 3.1.3 - misolda o'rganilgan signum funksiyasi misolida ko'rishimiz mumkin. Bu funksiyaning grafigidan ko'rinadiki, agar x nuqta 0 ga chapdan (ya'ni 0 dan kichik bo'lib) yaqinlashsa, sign x funksiya -1 ga yaqinlashadi, bordi-yu x nuqta 0 ga o'ngdan (ya'ni faqat musbat bo'lib) yaqinlashsa, sign x funksiya 1 ga yaqinlashadi. Demak, bu funksiya 0 nuqtada limit qiymatga ega bo'lmasa-da, ammo u xuddi shu nuqtada o'ng va chap limit qiymatlarga ega bo'lar ekan.

Bundan buyon funksiyaning a nuqtadagi o'ng limiti haqida gapirganda, biz bu funksiyaning aniqlanish sohasi yetarlicha kichik $h > 0$ lar uchun $(a, a + h)$ ko'rinishdagi intervalni o'z ichiga olishini talab qilamiz. Bunday intervalni a nuqtaning o'ng yarim atrofi deb ham atashadi.

Xuddi shu singari agar berilgan funksiyaning aniqlanish sohasi $(a-h, a)$ ko'rinishdagi intervalni o'z ichiga olsa, bunday funksiyani a nuqtaning chap yarim atrofida aniqlangan deb atashadi. Biz funksiyaning chap limiti haqida gapirganda uni qaralayotgan nuqtaning aynan chap yarim atrofida aniqlangan deb faraz qilamiz.

Ta'rif (H.E.Heine). Berilgan f funksiya a nuqtaning biror o'ng yarim atrofida aniqlangan bo'lib, b biror haqiqiy son bo'lsin. Agar a ga yaqinlashuvchi va $x_n > a$ shartni qanoatlantiruvchi argumentning istalgan x_n ketma-ketligi uchun unga mos $f(x_n)$ qiymatlar ketma-ketligi b ga yaqinlashsa, u holda b sonini f funksiyaning a nuqtadagi o'ng limiti deymiz.

Agar b soni f funksiyaning a nuqtadagi o'ng limiti bo'lsa,

$$\lim_{x \rightarrow a+0} f(x) = b \quad (3.1.9)$$

kabi yoziladi.

Ba'zan bundan-da qisqa

$$f(a+0) = b \quad (3.1.10)$$

belgilashdan ham foydalaniladi.

Biror nuqtadagi o'ng limit shu nuqtadagi *o'ngdan limit* deb ham ataladi.

Xuddi yuqoridagidek f funksiyaning a nuqtadagi *chap limiti yoki chapdan limiti* tushunchasi ham kiritiladi, ya'ni agar

$$[x_n \in D(f)] \wedge [x_n < a] \wedge [x_n \rightarrow a] \Rightarrow (f(x_n) \rightarrow b)$$

bo'lsa, b soni f funksiyaning a nuqtadagi chapdan limit deyiladi.

Bunda quyidagi belgilashlardan foydalaniladi:

$$\lim_{x \rightarrow a-0} f(x) = f(a-0) = b. \quad (3.1.11)$$

Aniqlik, 3.1.3 - misoldagi signum funksiyasi uchun quyidagi tengliklar o'rinli:

$$\text{sign}(0-0) = -1, \quad \text{sign}(0+0) = +1.$$

O'ng va chap limitlar *bir tomonlama* limitlar deyiladi. Bunda avval kiritilgan oddiy limit qiymatini ba'zan *ikki tomonlama* limit deb atashadi.

Agar biror nuqtada chap va o'ng limitlar o'zaro teng bo'lmasa, bu nuqtada limit qiymat mavjud bo'lmaydi. Ushbu tasdiqni isbotlashdan avval biz o'ng va chap limitlarning Koshi bo'yicha ta'rifini beramiz.

Ta'rif (Koshi (A.L.Cauchy)). Berilgan f funksiya a nuqtaning biror o'ng yarim atrofida aniqlangan bo'lib, b haqiqiy son bo'lsin. Agar istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $\delta > 0$ topilsaki,

$$a < x < a + \delta$$

shartni qanoatlantiruvchi argumentning barcha x qiymatlari uchun

$$|f(x) - b| < \varepsilon \quad (3.1.12)$$

tengsizlik o'rinli bo'lsa, b son f funksiyaning a nuqtadagi o'ng limiti deyiladi.

Xuddi shu singari funksiyaning a nuqtadagi Koshi bo'yicha chap limiti b ta'riflanadi:

$$(\forall \varepsilon > 0)(\exists \delta > 0) : [x \in D(f)] \wedge [a - \delta < x < a] \Rightarrow [|f(x) - b| < \varepsilon].$$

3.1.3 - teorema. *Bir tomonlama limitning Heine va Koshi bo'yicha ta'riflari teng kuchlidir.*

Bu tasdiq quyidagini anglatadi: b son funksiyaning a nuqtadagi Koshi ma'nosida o'ng (chap) limiti bo'lishi uchun uning shu nuqtada Heine ma'nosida o'ng (chap) limit bo'lishi zarur va yetarli.

Isbot ikki tomonlama limit haqidagi 3.1.2 - teoremaning isboti kabi olib boriladi.

Ravshanki, agar f funksiya a nuqtaning shu nuqtani o'zi tegishli bo'lishi shart bo'lmagan biror atrofida aniqlangan bo'lib, shu nuqtada b limitga ega bo'lsa, u shu a nuqtada ham chap, ham o'ng limitlarga ega bo'lib, bu limitlar b ga teng bo'ladi.

Bu tasdiqning teskarisi ham o'rinli.

3.1.4 - teorema. *Agar f funksiyaning a nuqtada o'ng va chap limitlari mavjud va o'zaro teng bo'lsa, u holda f funksiyaning shu nuqtada limiti mavjud bo'lib, quyidagi tengliklar bajariladi:*

$$\lim_{x \rightarrow a} f(x) = f(a + 0) = f(a - 0).$$

Isbot bevosita bir tomonlama limitlarning ta'riflaridan kelib chiqadi.

Chunonchi, agar b son chap limitga teng bo'lsa, istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $\delta_1 > 0$ ko'rsatish mumkinki, $a - \delta_1 < x < a$ intervalda yotuvchi argumentning barcha x qiymatlari uchun (3.1.12) bajariladi.

Xuddi shu singari agar b son o'ng limitga teng bo'lsa, shunday $\delta_2 > 0$ ko'rsatish mumkinki, $a < x < a + \delta_2$ intervalda yotuvchi argumentning barcha x qiymatlari uchun (3.1.12) bajariladi.

Shunday ekan $\delta = \min\{\delta_1, \delta_2\}$ desak, (3.1.12) tengsizlik

$$0 < |x - a| < \delta$$

shartni qanoatlantiruvchi argumentning barcha x qiymatlarida bajariladi.

Bu esa b son f funksiyaning a nuqtadagi limiti ekanini anglatadi. ■

7. Funksiya chegaralanmagan to‘plamda berilgan hollarda funksiyaning argumenti cheksizlikka intilgandagi limiti tushunchasini kiritish mumkin.

Ta’rif (H.E.Heine). Berilgan f funksiya yuqoridan chegaralanmagan $E \subset \mathbf{R}$ to‘plamda aniqlangan bo‘lsin. Agar argumentning $+\infty$ ka intiluvchi istalgan $x_n \in E$ ketma-ketligi uchun mos $f(x_n)$ qiymatlar ketma-ketligi biror b soniga yaqinlashsa, b son $f(x)$ funksiyaning $x \rightarrow +\infty$ dagi limiti deyiladi.

Agar b son $f(x)$ funksiyaning $x \rightarrow +\infty$ dagi limiti bo‘lsa,

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = b \quad (3.1.13)$$

kabi yoziladi.

Koshi ma’nosidagi bunga mos ta’rif quyidagi ko‘rinishga ega:

Ta’rif (Koshi (A.L.Cauchy)). Berilgan f funksiya yuqoridan chegaralanmagan $E \subset \mathbf{R}$ to‘plamda aniqlangan bo‘lib, b haqiqiy son bo‘lsin. Agar istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $A > 0$ son topilsaki, $x > A$ shartni bajaruvchi barcha $x \in E$ lar uchun

$$|f(x) - b| < \varepsilon \quad (3.1.14)$$

tengsizlik bajarilsa, b son $f(x)$ funksiyaning $x \rightarrow +\infty$ dagi limiti deyiladi.

Xuddi funksiyaning nuqtadagi limiti kabi $x \rightarrow +\infty$ dagi limitning Heine va Koshi ta’riflari teng kuchli ekanligini isbotlash mumkin.

3.1.7 - misol. Quyidagi ratsional funksiya

$$f(x) = \frac{1}{x}, \quad x \neq 0, \quad (3.1.15)$$

$x \rightarrow +\infty$ da 0 ga teng bo‘lgan limitga ega. Bu tasdiq istalgan $x_n \rightarrow +\infty$ ketma-ketlik uchun unga mos $\{f(x_n)\}$ ketma-ketlik nolga intilishidan kelib chiqadi:

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = 0.$$

Agar funksiya quyidan chegaralanmagan to'plamda aniqlangan bo'lsa, xuddi yuqoridagi singari $x \rightarrow -\infty$ da Heine va Koshi ma'nosida limit tushunchalari kiritiladi. Bu ikki limit ta'riflari teng kuchli bo'lishi aniq. Agar b son $f(x)$ funksiyaning $x \rightarrow -\infty$ dagi limiti bo'lsa,

$$\lim_{x \rightarrow -\infty} f(x) = b \quad (3.1.16)$$

kabi yoziladi.

3.1.8 - misol. Quyidagi

$$f(x) = \frac{x}{1 + |x|}, \quad -\infty < x < +\infty, \quad (3.1.17)$$

funksiya $x \rightarrow +\infty$ da 1 ga teng bo'lgan limitga ega:

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = 1,$$

$x \rightarrow -\infty$ da esa -1 ga teng bo'lgan limitga ega:

$$\lim_{x \rightarrow -\infty} f(x) = -1.$$

Keltirilgan tengliklarni isbotlash uchun (3.1.17) funksiyani $x > 0$ bo'lganda

$$f(x) = \frac{1}{1 + 1/x}, \quad x > 0,$$

ko'rinishda va $x < 0$ bo'lganda esa

$$f(x) = -\frac{1}{1 - 1/x}, \quad x < 0,$$

ko'rinishda yozib olib, 3.1.7 - misol xulosasini qo'llash yetarli.

Shunday qilib, bu misolda yuqoridagi ikki limit har xil bo'lib chiqdi.

Agar $f(x)$ funksiyaning ham $x \rightarrow +\infty$ dagi ham $x \rightarrow -\infty$ dagi limitlari mavjud bo'lib, bitta b soniga teng bo'lsa, bu b soni $f(x)$ funksiyaning $x \rightarrow \infty$ dagi limiti deyiladi va

$$\lim_{x \rightarrow \infty} f(x) = b \quad (3.1.18)$$

kabi yoziladi.

Ba'zan

$$\lim_{x \rightarrow \pm\infty} f(x) = b \quad (3.1.19)$$

belgilashdan ham foydalaniladi.

3.1.9 - misol. Ixtiyoriy ratsional

$$f(x) = \frac{a_0x^n + a_1x^{n-1} + a_2x^{n-2} + \dots + a_{n-1}x + a_n}{b_0x^m + b_1x^{m-1} + b_2x^{m-2} + \dots + b_{m-1}x + b_m} \quad (3.1.20)$$

funksiyani qaraylik.

Agar $x \neq 0$ bo'lsa, bu funksiyani quyidagi ko'rinishda yozish mumkin:

$$f(x) = x^{n-m} \frac{a_0 + \frac{a_1}{x} + \frac{a_2}{x^2} + \dots + \frac{a_{n-1}}{x^{n-1}} + \frac{a_n}{x^n}}{b_0 + \frac{b_1}{x} + \frac{b_2}{x^2} + \dots + \frac{b_{m-1}}{x^{m-1}} + \frac{b_m}{x^m}}. \quad (3.1.21)$$

Ravshanki, $x \rightarrow \infty$ da (3.1.21) tenglikning o'ng tomonidagi kasr $\frac{a_0}{b_0}$ soniga yaqinlashadi. Kasr oldidagi x^{n-m} ko'paytuvchiga kelsak, $x \rightarrow \infty$ da $n < m$ lar uchun uning limiti 0 ga teng, agar $n = m$ bo'lsa, uning limiti 1 ga teng va $n > m$ bo'lganda esa bu ko'paytuvchining limiti mavjud bo'lmaydi.

Demak, $n > m$ bo'lganda (3.1.20) funksiyaning $x \rightarrow \infty$ dagi limiti mavjud bo'lmasa-da, $n \leq m$ bo'lganda

$$\lim_{x \rightarrow \infty} f(x) = \begin{cases} \frac{a_0}{b_0}, & n = m, \\ 0, & n < m, \end{cases}$$

munosabat o'rinli bo'lar ekan.

Shunday qilib, agar ratsional $f(x)$ funksiya $x \rightarrow +\infty$ da biror haqiqiy songa teng limitga ega bo'lsa, u $x \rightarrow -\infty$ da ham xuddi o'sha songa teng limitga ega bo'ladi.

§ 3.2. Koshi kriteriysi

1. Funksiyaning biror $a \in \mathbf{R}$ nuqtadagi limiti mavjudligining zarur va yetarlilik sharti Koshi kriteriysi orqali beriladi. Sodda qilib aytganda Koshi sharti quyidagidan iborat: a nuqtaning yetarlicha kichik atrofida olingan argumentning barcha qiymatlarida funksiyaning unga mos qiymatlari bir-biridan kam farq qilsin.

Ta'rif. Berilgan f funksiya a nuqtaning shu nuqtani o'zi kirishi shart bo'lmagan biror atrofida aniqlangan bo'lsin. Agar istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $\delta > 0$ topilsaki,

$$0 < |x' - a| < \delta, \quad 0 < |x'' - a| < \delta \quad (3.2.1)$$

shartlarni qanoatlantiruvchi argumentning barcha x' va x'' qiymatlari uchun

$$|f(x') - f(x'')| < \varepsilon \quad (3.2.2)$$

tengsizlik bajarilsa, f funksiya a nuqtada Koshi shartini qanoatlantiradi deymiz.

3.2.1 - teorema. Berilgan f funksiya a nuqtaning shu nuqtani o'zi kirishi shart bo'lmagan biror atrofida aniqlangan bo'lsin. f funksiya a nuqtada limitga ega bo'lishi uchun uning shu nuqtada Koshi shartini qanoatlantirishi zarur va yetarli.

Isbot. 1) Faraz qilaylik, f funksiya a nuqtada b ga teng bo'lgan limitga ega bo'lsin. U holda istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $\delta > 0$ topiladiki, u uchun quyidagi implikatsiya o'rinli bo'ladi:

$$\forall x : [0 < |x - a| < \delta] \Rightarrow |f(x) - b| < \frac{\varepsilon}{2}.$$

Bundan quyidagi

$$|f(x') - f(x'')| \leq |f(x') - b| + |f(x'') - b|$$

tengsizlikka ko'ra (3.2.1) shartlarni qanoatlantiruvchi x' va x'' lar uchun (3.2.2) tengsizlikning o'rinli ekanligi bevosita kelib chiqadi.

2) Endi f funksiya a nuqtada Koshi shartini qanoatlantirsin. Ya'ni istalgan $\delta > 0$ uchun (3.2.1) dan (3.2.2) tengsizlik kelib chiqsin. f funksiyaning a nuqtada limitga ega ekanini isbotlaymiz.

Faraz qilaylik, $\{x_n\}$ - a ga yaqinlashuvchi hamda $x_n \neq a$ shartni qanoatlantiruvchi ixtiyoriy ketma-ketlik bo'lsin. Biror N nomerdan boshlab bu ketma-ketlikning barcha elementlari a nuqtaning δ -atrofiga tushadi va demak, istalgan $n \geq N$ va $m \geq N$ nomerli x_n va x_m elementlar uchun (3.2.2) ga ko'ra

$$|f(x_n) - f(x_m)| < \varepsilon$$

tengsizlik bajariladi.

Boshqacha aytganda, $\{f(x_n)\}$ Koshi ketma-ketligi ekan. Shuning uchun, 2.5.1 - teoreмага ko'ra bu ketma-ketlik yaqinlashadi. Demak, f funksiya a nuqtada limitga ega. ■

Shuni qayd qilish joizki, agar (3.2.1) da a nuqtaning o'ng yoki chap yarim atrofini oladigan bo'lsak, biz a nuqtadagi o'ng yoki chap limit mavjudligining Koshi shartini olamiz.

2. Funksiyaning cheksizlikdagi limiti mavjudligining Koshi sharti xuddi yuqoridagi ko'rinishga ega. Sodda qilib aytganda bu shart quyidagidan iborat: argumentning yetarlicha katta qiymatlarida funksiyaning mos qiymatlari bir-biridan deyarli farq qilmasin.

Ta'rif. Berilgan f funksiya yuqoridan chegaralanmagan $E \subset \mathbf{R}$ to'plamda aniqlangan bo'lsin. Agar istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $A > 0$ son topilsaki, $x' > A$, $x'' > A$ shartlarni qanoatlantiruvchi barcha $x' \in E$ va $x'' \in E$ lar uchun

$$|f(x') - f(x'')| < \varepsilon \quad (3.2.3)$$

tengsizlik bajarilsa, $f(x)$ funksiya $x \rightarrow +\infty$ da Koshi shartini qanoatlantiradi deymiz.

Quyidagi tasdiq o'rinli.

3.2.2 - teorema. Berilgan f funksiya yuqoridan chegaralanmagan $E \subset \mathbf{R}$ to'plamda aniqlangan bo'lsin. f funksiya $x \rightarrow +\infty$ da limitga ega bo'lishi uchun uning $x \rightarrow +\infty$ da Koshi shartini qanoatlantirishi zarur va yetarli.

Isbot xuddi 3.2.1 - teoremaning isbotiga o'xshash ravishda olib boriladi.

Endi funksiyaning $x \rightarrow -\infty$ va $x \rightarrow \pm\infty$ da limiti mavjudligini ta'minlash uchun qo'yiladigan Koshi shartini keltirish murakkab emas.

§ 3.3. Cheksiz kichik va cheksiz katta funksiyalar

1. Faraz qilaylik, f funksiya $E \subset \mathbf{R}$ to'plamda aniqlangan bo'lib, c shu to'plamning limit nuqtasi bo'lsin.

Ta'rif. Agar $\alpha(x)$ funksiya c nuqtada nolga teng bo'lgan limit qiymatga ega bo'lsa, ya'ni

$$\lim_{x \rightarrow c} \alpha(x) = 0 \quad (3.3.1)$$

bo'lsa, bu funksiya o'sha c nuqtada **cheksiz kichik** deyiladi.

3.3.1 - misol. Ixtiyoriy tayinlangan $c \in \mathbf{R}$ soni uchun

$$\alpha(x) = (x - c)^n, \quad n \in \mathbf{N},$$

funksiya c nuqtada cheksiz kichikdir.

Bu tasdiq 3.1.6 - misoldan kelib chiqadi.

Ta'kidlab o'tamizki, agar b soni f funksiyaning c nuqtadagi limit qiymati bo'lsa,

$$\alpha(x) = f(x) - b$$

funksiya, ravshanki, c nuqtada cheksiz kichik bo'ladi. Aniqroq aytganda, f funksiya c nuqtada b ga teng limit qiymatga ega bo'lishi uchun bu funksiyaning c nuqtada cheksiz kichik bo'lgan biror $\alpha(x)$ funksiya bilan birga

$$f(x) = b + \alpha(x) \quad (3.3.2)$$

tenglikni qanoatlantirishi zarur va yetarli.

2. Agar funksiya c nuqtaning atrofida chegaralanmagan bo'lsa, argument c ga yaqinlashgan vaqtda bu funksiyaning xatti-harakatini o'rganish, ya'ni funksiya $+\infty$ yo $-\infty$ ga intiladimi yoki umuman boshqa hol sodir bo'ladimi, shuni aniqlash muhim masala hisoblanadi.

Faraz qilaylik, f funksiya $E \subset \mathbf{R}$ to'plamda aniqlangan bo'lib, c shu to'plamning limit nuqtasi bo'lsin.

Ta'rif. Agar argumentning c ga yaqinlashuvchi istalgan $\{x_n\}$ ketma-ketligi uchun

$$\lim_{n \rightarrow \infty} f(x_n) = +\infty \quad (3.3.3)$$

tenglik o'rinli bo'lsa, f funksiya c nuqtada **cheksiz katta** deyiladi.

Bunda quyidagicha yoziladi:

$$\lim_{x \rightarrow c} f(x) = +\infty. \quad (3.3.4)$$

Agar f funksiya c nuqtada cheksiz katta bo'lib, u uchun (3.3.4) tenglik bajarilsa, $g(x) = -f(x)$ funksiya ham c nuqtada cheksiz katta deyiladi va bu quyidagicha yoziladi:

$$\lim_{x \rightarrow c} g(x) = -\infty. \quad (3.3.5)$$

Shuni qayd qilish joizki, agar $\alpha(x)$ funksiya c nuqtada cheksiz kichik bo'lib, bu nuqtaning biror atrofida musbat bo'lsa, $f(x) = \frac{1}{\alpha(x)}$ funksiya c nuqtada cheksiz katta bo'ladi.

3.3.2 - misol. Quyidagi

$$f(x) = \frac{1}{(x-c)^{2n}}, \quad n \in \mathbf{N},$$

funksiya c nuqtada cheksiz kattadir. Bu tasdiq 3.3.1 - misoldan kelib chiqadi.

3. Matematik adabiyotlarda a nuqtada o'ngdan yoki chapdan cheksiz katta bo'lgan funksiyalar ham ko'p uchraydi. Bunday funksiyalarning ta'rifi yuqorida keltirilgan ta'riflarga o'xshashdir. Masalan, agar $x_n \rightarrow c$ bo'lib, $x_n > c$ shartlarni qanoatlantiruvchi argumentning istalgan $\{x_n\}$ ketma-ketligi uchun

$$\lim_{n \rightarrow \infty} f(x_n) = +\infty$$

munosabat o'rinli bo'lsa, biz buni

$$\lim_{x \rightarrow c+0} f(x) = +\infty \quad (3.3.6)$$

kabi belgilaymiz yoki yanada qisqa qilib,

$$f(c+0) = +\infty \quad (3.3.7)$$

deb yozamiz.

3.3.3 - misol. Quyidagi

$$f(x) = \frac{1}{(x-c)^{2n-1}}, \quad n \in \mathbf{N},$$

funksiya $c \in \mathbf{R}$ nuqtada o'ngdan ham, chapdan ham cheksiz kattadir, aniqrog'i,

$$f(c-0) = -\infty, \quad f(c+0) = +\infty.$$

Bu tasdiq, berilgan funksiyaning $x < c$ larda manfiy va $x > c$ larda musbat ekanini hisobga olsak, 3.3.1 - misoldan kelib chiqadi.

4. Berilgan nuqtada cheksiz kichik va cheksiz katta funksiyalarni taqqoslash uchun maxsus o va O belgilashlarni kiritish qulaydir.

Ta'rif. Berilgan f va g funksiyalar a nuqtaning shu nuqtani o'zi kirishi shart bo'lmagan biror atrofida aniqlangan bo'lib, $x \neq a$ bo'lganda $g(x) \neq 0$ bo'lsin. Quyidagi

$$f(x) = o(g(x)), \quad x \rightarrow a, \quad (3.3.8)$$

yo'zuv $h(x) = \frac{f(x)}{g(x)}$ funksiya a nuqtada cheksiz kichik ekanini anglatadi.

Bu (3.3.8) belgilash " $f(x)$ "kichik $g(x)$ ga teng" deb o'qiladi. Masalan,

$$x^2 = o(x), \quad x \rightarrow 0,$$

yoki

$$\frac{1}{x-1} = o\left(\frac{1}{(x-1)^2}\right), \quad x \rightarrow 1.$$

Umuman, istalgan $a \in \mathbf{R}$ nuqta va $m < n$ shartni qanoatlantiruvchi ixtiyoriy butun m va n lar uchun

$$(x - a)^n = o((x - a)^m), \quad x \rightarrow a,$$

tenglik o'rinli bo'ladi. Bu tenglik, sodda qilib aytganda, $n - m > 0$ bo'lgan barcha butun sonlar uchun $h(x) = (x - a)^{n-m}$ funksiya a nuqtada cheksiz kichik ekanini anglatadi.

Ahamiyat bering, xususiyl holda

$$\alpha(x) = o(1), \quad x \rightarrow a,$$

yozuv $\alpha(x)$ funksiyaning a nuqtada faqat cheksiz kichik ekanliginigina anglatadi.

Ta'rif. Berilgan f va g funksiyalar biror $E \subset \mathbf{R}$ to'plamda aniqlangan bo'lsin. Quyidagi

$$f(x) = O(g(x)), \quad x \in E, \quad (3.3.9)$$

yozuv E to'plamda biror o'zgarmas C uchun

$$|f(x)| \leq C |g(x)|, \quad x \in E,$$

tengsizlik bajarilishini bildiradi.

Bu (3.3.9) belgilash " $f(x)$ "O" katta $g(x)$ ga teng" deb o'qiladi. Masalan,

$$1 - x^2 = O(1 - x), \quad x \in [0, 1].$$

E'tibor bering, quyidagi

$$f(x) = O(1), \quad x \in E,$$

yozuv $f(x)$ funksiyaning E to'plamda faqat chegaralangan ekanliginigina anglatadi.

§ 3.4. Monoton funksiyalar

Limitlar nazariyasi nuqtayi nazaridan qaraganda, ayniqsa, monoton deb ataluvchi funksiyalar o'rganishga qulaydirlar.

Ta'rif. Agar f funksiya E to'plamda aniqlangan bo'lib, ixtiyoriy $x \in E$ va $y \in E$ lar uchun quyidagi

$$x < y \Rightarrow f(x) \leq f(y) \quad (3.4.1)$$

implikatsiya o'rinli bo'lsa, f funksiya E to'plamda **o'suvchi** deyiladi.

Agar (3.4.1) ning o'ng tomonidagi tengsizlikda qat'iy bo'lmagan tengsizlikni qat'iy tengsizlikka o'zgartirsak, biz *qat'iy o'suvchi* funksiyaning ta'rifini olamiz:

$$x < y \Rightarrow f(x) < f(y). \quad (3.4.2)$$

Masalan, $f(x) = \text{sign } x$ funksiya butun sonlar o'qida o'suvchi, lekin qat'iy o'suvchi emas.

Xuddi shunga o'xshash *kamayuvchi* funksiya ham aniqlanadi:

$$x < y \Rightarrow f(x) \geq f(y).$$

Qat'iy kamayuvchi funksiya esa quyidagicha aniqlanadi:

$$x < y \Rightarrow f(x) > f(y).$$

O'suvchi funksiya bilan kamayuvchi funksiyalar *monoton* funksiyalar deyiladi, qat'iy o'suvchi funksiya bilan qat'iy kamayuvchi funksiyalar esa *qat'iy monoton* funksiyalar deyiladi.

Har qanday monoton funksiya bir tomonlama limitga ega.

3.4.1 - teorema. *Biror intervalda monoton bo'lgan funksiya shu intervalning har bir nuqtasida chap va o'ng limitlarga ega.*

Isbot. Aytaylik, f funksiya (a, b) intervalda monoton bo'lib, c shu intervalning istalgan nuqtasi bo'lsin. Ana shu nuqtada, masalan, chap limit $f(c - 0)$ ning mavjudligini isbotlaymiz.

Aniqlik uchun f o'suvchi bo'lsin deylik. f funksiyaning c nuqtadan chapda qabul qiladigan qiymatlari to'plamini, ya'ni

$$\{f(x) : a < x < c\} \quad (3.4.2)$$

to'plamni qaraymiz.

Modomiki f o'suvchi funksiya ekan,

$$f(x) \leq f(c), \quad a < x < c,$$

tengsizlik bajariladi.

Bundan (3.4.2) to'plamning yuqoridan chegaralanganligi kelib chiqadi. Demak, bu to'plamning aniq yuqori chegarasi mavjud bo'lib, biz bu chegarani M orqali belgilaymiz:

$$M = \sup_{a < x < c} f(x).$$

Endi f funksiyaning c nuqtadagi chap limiti ana shu aniq yuqori chegaraga tengligini, ya'ni

$$f(c - 0) = M \quad (3.4.3)$$

ekanini isbotlaymiz.

Aniq yuqori chegaraning ta'rifiga ko'ra quyidagi ikki tasdiq o'rinlidir:

1) $a < x < c$ shartni qanoatlantiruvchi har qanday x nuqtalar uchun

$$f(x) \leq M \quad (3.4.4)$$

tengsizlik bajariladi;

2) istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday x_ε nuqta topiladiki, u uchun $a < x_\varepsilon < c$ bo'lib, quyidagi tengsizlik bajariladi:

$$f(x_\varepsilon) > M - \varepsilon. \quad (3.4.5)$$

Musbat $\delta = \delta(\varepsilon)$ sonni $\delta = c - x_\varepsilon$ deb olamiz. Shunda f funksiyaning o'suvchiligiga ko'ra ixtiyoriy $x > x_\varepsilon = c - \delta$ uchun (3.4.5) dan

$$f(x) \geq f(x_\varepsilon) > M - \varepsilon$$

tengsizlik kelib chiqadi.

Agar (3.4.4) ni hisobga olsak, $c - \delta < x < c$ intervaldagi barcha x lar uchun

$$M - \varepsilon < f(x) \leq M$$

tengsizlikni olamiz.

Bu tengsizlik M soni f funksiyaning c nuqtadagi chap limitiga tengligini anglatadi. Demak, (3.4.3) tenglik bajarilar ekan.

Monoton funksiyaning o'ng limitga ega ekani ham xuddi shunga o'xshash isbotlanadi. ■

Eslatma. Agar f funksiya c nuqtaning biror atrofida aniqlangan va o'suvchi bo'lsa, uning o'ng va chap limitlari hamda c nuqtadagi qiymati quyidagi munosabat bilan bog'langan bo'ladi:

$$f(c - 0) \leq f(c) \leq f(c + 0).$$

Bunda tengsizliklardan hech birini, umuman aytganda, tenglik bilan almashtirib bo'lmasligini sign x funksiyasi misolida ko'rish mumkin, chunki $c = 0$ nuqtada

$$\text{sign}(0 - 0) = -1, \quad \text{sign } 0 = 0, \quad \text{sign}(0 + 0) = 1.$$

§ 3.5. Funksiyalar uzluksizligi

1. Ushbu paragrafda biz eng muhim matematik tushunchalardan biri bo'lgan uzluksiz funksiya tushunchasini kiritamiz.

Ta'rif. Agar a nuqtaning biror atrofida aniqlangan f funksiya shu nuqtada limit qiymatiga ega bo'lib, bu qiymat $f(a)$ ga teng bo'lsa, ya'ni

$$\lim_{x \rightarrow a} f(x) = f(a)$$

bo'lsa, f funksiya a nuqtada **uzluksiz** deyiladi.

Funksiya limit qiymatining Heine va Koshi ta'riflarini esga olsak, biz funksiyani nuqtadagi uzluksizligining ikki teng kuchli ta'rifini berishimiz mumkin.

Uzluksizlikning Heine bo'yicha ta'rifi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi.

Ta'rif (H.E.Heine). Berilgan f funksiya a nuqtaning biror atrofida aniqlangan bo'lsin.

Agar argumentning a nuqtaga yaqinlashuvchi istalgan x_n ketma-ketligi uchun funksiyaning unga mos $f(x_n)$ qiymatlar ketma-ketligi $f(a)$ ga yaqinlashsa, f funksiya a nuqtada uzluksiz deyiladi.

Uzluksizlikning Koshi bo'yicha ta'rifi esa quyidagicha o'qiladi.

Ta'rif (Koshi (A.L.Cauchy)). Berilgan f funksiya a nuqtaning biror atrofida aniqlangan bo'lsin.

Agar ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ uchun shunday $\delta > 0$ topilsaki, argument x ning

$$|x - a| < \delta$$

shartni qanoatlantiruvchi barcha qiymatlarida

$$|f(x) - f(a)| < \varepsilon$$

tengsizlik o'rinli bo'lsa, f funksiya a nuqtada uzluksiz deyiladi.

Albatta, f funksiyaning biror nuqtadagi uzluksizligi ta'rifida argument qiymatlarining bu nuqtadan farq qilishini talab qilishga zaruriyat yo'q.

Bundan buyon agar biror funksiya E to'plamning har bir nuqtasida uzluksiz bo'lsa, biz qisqa qilib: funksiya E to'plamda uzluksiz deymiz.

3.5.1 - misol. Har qanday ko'phad butun sonlar o'qida uzluksizdir.

Bu tasdiq 3.1.6 - misoldan bevosita kelib chiqadi.

Navbatdagi misol funksiya o'zi aniqlangan nuqталarda uzluksiz bo'lishi shart emasligini ko'rsatadi.

3.5.2 - misol. Dirixle funksiyasi (3.1.4 - misolga qarang) sonlar o'qining hech qaysi nuqtasida uzluksiz emas.

Bu tasdiq Dirixle funksiyasining biror nuqtada ham limit qiymatga ega emasligidan kelib chiqadi.

Agar E to'plamda aniqlangan f funksiya $a \in E$ nuqtada uzluksiz bo'lmasa, u holda f funksiya a nuqtada *uzilishga* ega deyiladi.

Bunda a nuqta f funksiyaning *uzilish nuqtasi* deb ataladi. Shunday qilib, Dirixle funksiyasi sonlar o'qining har bir nuqtasida uzilishga ega ekan.

Faqat bir nuqtada uzluksiz bo'lgan funksiyalar ham mavjud.

3.5.3 - misol. Agar $D(x)$ Dirixle funksiyasi bo'lsa, quyidagi

$$f(x) = xD(x)$$

funksiya $x = 0$ nuqtada uzluksiz bo'lib, boshqa barcha nuqtalarda uzilishga ega. Haqiqatan, ravshanki,

$$|f(x)| \leq |x|,$$

shuning uchun, agar $x_n \rightarrow 0$ bo'lsa, $f(x_n) \rightarrow 0 = f(0)$ bo'ladi, ya'ni f funksiya nolda uzluksiz ekan.

Endi, agar f funksiya boshqa biror $a \neq 0$ nuqtada uzluksiz bo'lsin desak, u holda

$$D(x) = \frac{f(x)}{x}$$

funksiya ham o'sha nuqtada uzluksiz bo'lishi kerak, albatta. Ammo bu Dirixle funksiyasining har bir nuqtada uzilishga ega ekaniga ziddir.

2. Uzilish nuqtaning turlari. Ta'rifga ko'ra agar a nuqtaning biror atrofida aniqlangan f funksiya uchun

$$\lim_{x \rightarrow a} f(x) = f(a)$$

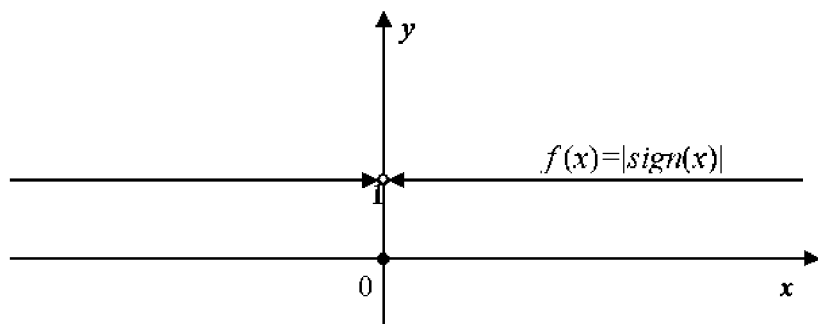
tenglik bajarilmasa, bu a nuqta f funksiyaning uzilish nuqtasi deyilar edi.

Uzilish nuqtani, bu tenglik bajarilmasligi sabablariga qarab, turlarga ajratish mumkin.

Eng sodda hol – bu qachonki chap tomondagi limit mavjud bo'lib, biror b songa teng bo'lsa-yu, lekin $b \neq f(a)$ bo'lsa. Bu holda agar funksiyani a nuqtada b ga teng qilib o'zgartirsak, ya'ni

$$f_1(x) = \begin{cases} f(x), & \text{agar } x \neq a \text{ bo'lsa,} \\ b, & \text{agar } x = a \text{ bo'lsa,} \end{cases}$$

desak, bu funksiya a nuqtadan tashqari barcha nuqtalarda $f(x)$ funksiya bilan ustma-ust tushsa-da, lekin u, f funksiya bilan farqli ravishda a nuqtada uzluksiz bo'ladi. Shunday qilib, qaralayotgan holda berilgan funksiya qiymatini a nuqtada o'zgartirish yordamida uzilishni bartaraf qilish mumkin ekan. Shu sababli bunday uzilish nuqta *bartaraf etiladigan uzilish nuqta* deyiladi (3.3-rasm).

3.3-rasm

Keyingi yanada muhimroq hol – bu a nuqtadagi uzilish funksiyaning bu nuqtadagi limiti mavjud emasligi tufayli sodir bo'lgan holdir. Bu holda uzilish nuqta ikki turga bo'linadi. Bu bo'linishning asosida quyidagi bizga ma'lum bo'lgan tasdiq yotadi: a nuqtaning biror atrofida aniqlangan funksiya shu nuqtada uzluksiz bo'lishi uchun uning shu a nuqtada chap va o'ng limitlarga ega bo'lib, bu bir tomonlama limitlar funksiyaning shu nuqtadagi qiymatiga teng bo'lishi, ya'ni

$$f(a - 0) = f(a + 0) = f(a)$$

tengliklarning bajarilishi zarur va yetarlidir.

Bundan chiqdi, uzilish yoki o'ng va chap limitlar mavjud bo'lib, ular o'zaro teng bo'lmasligi sababli yoki bo'lmasa, bir taraffli limitlardan birortasi mavjud emasligi tufayli sodir bo'lishi mumkin. Birinchi holga misol sifatida $\text{sign } x$ funksiyasini olsak bo'ladi, ikkinchi holga esa Dirixle funksiyasini.

Agar a nuqtaning biror atrofida aniqlangan f funksiya bu nuqtada o'ng va chap limitlarga ega bo'lib, ular o'zaro teng bo'lmasa:

$$f(a - 0) \neq f(a + 0),$$

u holda bunday nuqta *birinchi tur uzilish nuqta* deyiladi.

Bunda

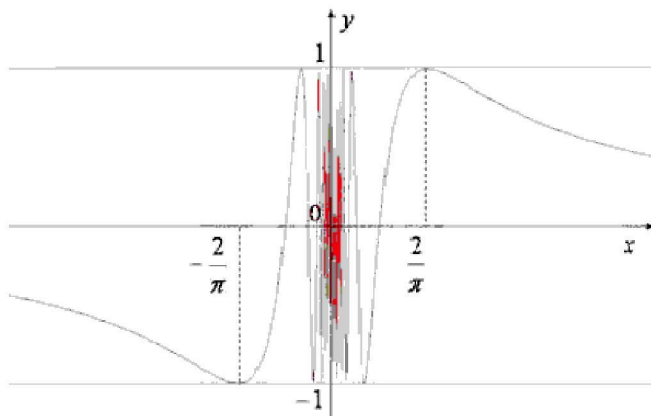
$$f(a + 0) - f(a - 0)$$

kattalik f funksiyaning a nuqtadagi *sakrashi* deyiladi. Masalan, $a = 0$ nuqta sign x funksiya uchun birinchi tur uzilish nuqta bo'lib, bu nuqtada qaralayotgan funksiya 2 ga teng bo'lgan sakrashga ega.

Agar a nuqta atrofida aniqlangan f funksiyaning bu nuqtadagi bir tomonlama limitlaridan aqalli bittasi mavjud bo'lmasa, u holda a nuqta *ikkinchi tur uzilish nuqta* deyiladi. Masalan (3.4-rasm),

$$f(x) = \begin{cases} \sin \frac{1}{x}, & \text{agar } x \neq 0 \text{ bo'lsa,} \\ 0, & \text{agar } x = 0 \text{ bo'lsa,} \end{cases}$$

ko'rinishda aniqlangan funksiya nolda ikkinchi tur uzilishga ega, chunki, ravshanki, $x = 0$ nuqtada bu funksiya chap tomondan ham, o'ng tomondan ham limitga ega emas.

3.4-rasm

3. Ushbu bandda biz uzluksiz funksiyalar ustida arifmetik amallar bajarish natijasida yana uzluksiz funksiya hosil bo'lishini ko'ramiz.

3.5.1 - teorema. Agar f va g funksiyalar a nuqtaning biror atrofida aniqlangan bo'lib, shu nuqtada uzluksiz bo'lsa, bu ikki funksiyalarning yig'indisi, ayirmasi, ko'paytmasi va nisbati (qayd qilingan atrofda $g \neq 0$ bo'lgan hollarda) a nuqtada uzluksiz bo'ladi.

Isbot. Faraz qilaylik, f va g funksiyalar a nuqtada uzluksiz bo'lsin. Biz $f + g$, $f - g$, $f \cdot g$ va $\frac{f}{g}$ ($g \neq 0$ bo'lganda) funksiyalar ham o'sha nuqtada uzluksiz ekanini isbotlashimiz kerak, ya'ni har qanday $x_n \rightarrow a$ ketma-ketlik uchun

$$f(x_n) \pm g(x_n) \rightarrow f(a) \pm g(a), \quad f(x_n) \cdot g(x_n) \rightarrow f(a) \cdot g(a),$$

hamda a nuqtaning qayd qilingan atrofida $g \neq 0$ bo'lganda

$$\frac{f(x_n)}{g(x_n)} \rightarrow \frac{f(a)}{g(a)}$$

munosabatlarni isbotlashimiz zarur. Lekin bu tasdiqlar bevosita 3.1.1 - teoremadan kelib chiqadi. ■

Shuni aytish kerakki, 3.5.1 - teoremaning nisbatga tegishli qis-mida berilgan intervalning barcha x nuqtalarida $g(x) \neq 0$ shartni o'rniga faqat $g(a) \neq 0$ deb talab qilish yetarlidir. Haqiqatan, bu shartdan g funksiya a nuqtada uzluksiz bo'lgani uchun uning a nuqtaning biror atrofida ham noldan farqli ekani kelib chiqadi. Aslida bundan-da qat'iyroq navbatdagi tasdiq o'rinli.

3.5.1 - tasdiq. Berilgan g funksiya a nuqtaning biror atrofida aniqlangan bo'lib, shu a nuqtada uzluksiz bo'lsin. Agar $g(a) > 0$ bo'lsa, a nuqtaning shunday δ -atrofi va $c > 0$ o'zgarimas topiladiki, barcha $x \in (a - \delta, a + \delta)$ larda

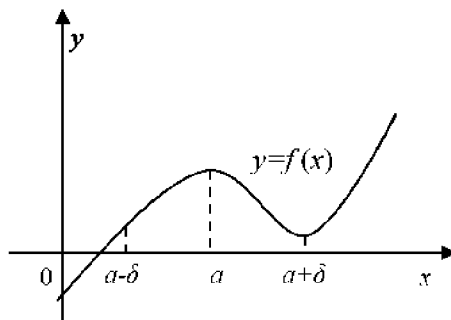
$$g(x) > c > 0$$

tengsizlik bajariladi.

Isbot. Shartga ko'ra ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ uchun shunday $\delta > 0$ topiladiki, barcha $x \in (a - \delta, a + \delta)$ larda

$$g(a) - \varepsilon < g(x) < g(a) + \varepsilon$$

tengsizlik bajariladi (3.5-rasm).

3.5-rasm

Endi $c = \varepsilon = \frac{g(a)}{2}$ desak, talab qilingan tengsizlikni olamiz. ■

Isbotlangan 3.5.1 - tasdiq quyidagini anglatadi: agar berilgan funksiya uzluksiz bo'lgan nuqtasida noldan farqli bo'lsa, shu nuqtaning biror atrofida u o'z ishorasini saqlaydi.

3.5.2 - misol. Har qanday ratsional funksiya o'zi aniqlangan barcha nuqtalarda uzluksizdir. Boshqacha aytganda agar $P(x)$ va $Q(x)$ ko'phadlar bo'lsa,

$$f(x) = \frac{P(x)}{Q(x)}$$

funksiya maxraj $Q(x)$ noldan farqli bo'lgan barcha nuqtalarda uzluksizdir.

Ta'rif. Berilgan $y = f(x)$ funksiya $E \subset \mathbf{R}$ to'plamda aniqlangan bo'lsin. Bundan tashqari, $x = \varphi(t)$ funksiya $M \subset \mathbf{R}$ to'plamda aniqlangan bo'lib, uning qiymatlar to'plami E da yotsin. U holda M to'plamda aniqlangan va har bir $t \in M$ qiymatga $f[\varphi(t)]$ sonni mos qo'yuvchi $f(\varphi)$ funksiya **murakkab funksiya** deb ataladi.

Bunday aniqlangan $F(t) = f[\varphi(t)]$ funksiyani f va φ funksiyalarning *superpositsiyasi* yoki bu ikki funksiyaning *kompozitsiyasi* deb

ham atashadi va $F = f \circ \varphi$ kabi belgilashadi. **3.5.2 - teorema.** Agar $\varphi : M \rightarrow E$ funksiya biror $a \in M$ nuqtada, $f : E \rightarrow \mathbf{R}$ funksiya esa o'sha nuqtaga mos $b = \varphi(a) \in E$ nuqtada uzluksiz bo'lsa, u holda murakkab $F(t) = f[\varphi(t)]$ funksiya $t = a$ nuqtada uzluksiz bo'ladi.

Isbot. Biz biror $a \in M$ nuqtaga intiluvchi har qanday $t_n \in M$ ketma-ketlik uchun quyidagi

$$f[\varphi(t_n)] \rightarrow f[\varphi(a)], \quad t_n \rightarrow a, \quad (3.5.1)$$

yaqinlashishni isbotlashimiz zarur. Lekin φ funksiyaning uzluksizligidan

$$\varphi(t_n) \rightarrow \varphi(a), \quad t_n \rightarrow a,$$

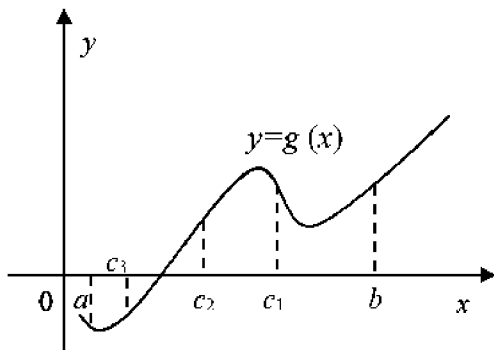
munosabatni olamiz. U holda f funksiyaning $b = \varphi(a) \in E$ nuqtadagi uzluksizligidan (3.5.1) kelib chiqadi. ■

2. Ushbu bandda biz biror intervalda uzluksiz funksiylarning muhim bir xossasini o'rnatamiz. Bu xossaning geometrik ma'nosi quyidagidan iborat: agar uzluksiz funksiyaning grafigi biror gorizontal to'g'ri chiziqning ham yuqorisida, ham ostida o'z nuqtalariga ega bo'lsa, u holda bu grafik ana shu gorizontal to'g'ri chiziqni albatta kesib o'tadi.

3.5.1 - lemma. Berilgan g funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lsin. Agar $g(a) < 0$ va $g(b) > 0$ bo'lsa, (a, b) intervalda shunday c nuqta topiladiki, u nuqtada $g(c) = 0$ bo'ladi.

Isbot. Berilgan $[a, b]$ kesmani $c_1 = \frac{a+b}{2}$ nuqta orqali teng ikki bo'lakka bo'lamiz. Agar $g(c_1) = 0$ bo'lsa, c_1 qidirilayotgan nuqta bo'ladi. Bordi-yu $g(c_1) \neq 0$ bo'lsa, $[a_1, b_1]$ simvoli orqali ikki $[a, c_1]$ va $[c_1, b]$ kesmalardan qaysi birining chetki nuqtalarida g funksiya har xil ishorali qiymatlar qabul qilsa, o'shani belgilaymiz. Shunday qilib,

$$g(a_1) < 0, \quad g(b_1) > 0.$$

3.6-rasm

Keyingi qadamda $[a_1, b_1]$ kesmani $c_2 = \frac{a_1 + b_1}{2}$ nuqta orqali teng ikki bo'lakka ajratamiz. Agar $g(c_2) = 0$ bo'lsa, yana talab qilingan nuqta topildi. Bordi-yu $g(c_2) \neq 0$ bo'lsa, $[a_2, b_2]$ simvol orqali ikki $[a_1, c_2]$ va $[c_2, b_1]$ kesmalardan qaysi birining chetki nuqtalarida g funksiya har xil ishorali qiymatlar qabul qilsa, o'shani belgilaymiz. Demak,

$$g(a_2) < 0, \quad g(b_2) > 0.$$

Bu jarayonni davom ettirsak, biz yoki qandaydir n -qadamda $g(c_n) = 0$ tenglik o'rinli bo'ladigan c_n nuqtani olib, jarayonni tugatamiz, yoki ichma-ich joylashgan shunday $[a_n, b_n]$ kesmalarni olamizki, ular uchun

$$g(a_n) < 0, \quad g(b_n) > 0 \quad (3.5.2)$$

bo'ladi (3.6-rasm).

Agar bu jarayon tugamasa, ravshanki, $[a_n, b_n]$ kesmaning uzunligi nolga intiladi, shuning uchun, ichma-ich joylashgan kesmalar prinsipiga ko'ra $[a_n, b_n]$ kesmalarning barchasiga tegishli bo'lgan yagona c nuqta topiladi. Xuddi ana shu c nuqtada talab qilingan $g(c) = 0$ tenglik o'rinli ekanini isbotlaymiz.

Demak, $a_n \rightarrow c$ va $b_n \rightarrow c$ ekan. U holda uzluksizlikka ko'ra $g(a_n) \rightarrow g(c)$ va $g(b_n) \rightarrow g(c)$. Shunday ekan, (3.5.2) munosabatlar-da $n \rightarrow \infty$ da limitga o'tsak,

$$g(c) \leq 0, \quad g(c) \geq 0$$

tengsizliklarni olamiz.

Aniqli, bu ikki tengsizlik bir vaqtda faqat $g(c) = 0$ bo'lgandagina bajariladi. ■

Navbatdagi teoremani uzluksiz funksiyaning barcha oraliq qiymatlarini qabul qilishi haqidagi teorema deb nomlashadi.

3.5.3 - teorema. *Berilgan f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lsin. Agar $f(a) < f(b)$ bo'lsa,*

$$f(a) < A < f(b)$$

tengsizlikni qanoatlantiruvchi istalgan A soni uchun (a, b) intervalda $f(c) = A$ tenglik bajariladigan c nuqta topiladi.

Isbot. Quyidagi

$$g(x) = f(x) - A$$

funksiyani kiritamiz.

Ravshanki, g funksiya 3.5.1 - lemmaning barcha shartlarini qanoatlantiradi va shuning uchun (a, b) intervalda shunday c nuqta mavjudki, $g(c) = 0$ bo'ladi. Demak, $f(c) = A$ tenglik bajarilar ekan. ■

5. Kesmada uzluksiz funksiyaning eng muhim xossalardan biri uning chegaralanganligidir. Ushbu bandda ana shu xossa to'laroq o'rganiladi.

Ta'rif. *Berilgan f funksiyaning $E \subset D(f)$ to'plamda qabul qiladigan barcha qiymatlar to'plami E **to'plamning aksi** deyiladi va*

$$f(E) = \{ f(x) : x \in E \}$$

kabi belgilanadi.

Ta'rif. *Agar f funksiya va $E \subset D(f)$ to'plam berilgan bo'lib, $f(E)$ to'plam yuqoridan chegaralangan bo'lsa, u holda f funksiya E to'plamda **yuqoridan chegaralangan** deb ataladi.*

Bunda $f(E)$ to'plamning aniq yuqori chegarasi f funksiyaning E to'plamdagi *aniq yuqori chegarasi* deb ataladi va

$$\sup_{x \in E} f(x) = \sup f(E)$$

kabi belgilanadi.

Quyidan chegaralangan funksiya xuddi shunga o'xshab aniqlanadi.

Ta'rif. Agar f funksiya va $E \subset D(f)$ to'plam berilgan bo'lib, $f(E)$ to'plam quyidan chegaralangan bo'lsa, u holda f funksiya E to'plamda **quyidan chegaralangan** deb ataladi.

Bunda $f(E)$ to'plamning aniq quyi chegarasi f funksiyaning E to'plamdagi *aniq quyi chegarasi* deb ataladi va

$$\inf_{x \in E} f(x) = \inf f(E)$$

kabi belgilanadi.

Biror to'plamda bir vaqtning o'zida ham yuqoridan, ham quyidan chegaralangan funksiya shu to'plamda *chegaralangan* deb ataladi.

3.5.4 - teorema (Veyershtrassning birinchi teoremasi).

Biror kesmada uzluksiz funksiya shu kesmada chegaralangandir.

Isbot. Berilgan f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lsin. Teoremani isbotlash uchun, ravshanki, barcha $x \in [a, b]$ larda

$$|f(x)| \leq B$$

tengsizlikni qanoatlantiruvchi B o'zgarmasning mavjudligini isbotlash yetarli.

Faraz qilaylik, bunday B topilmasin. U holda B ga ketma-ket 1, 2, 3, ... qiymatlarni berib, $[a, b]$ kesmada shunday $\{x_n\}$ ketma-ketlikni topamizki, u uchun

$$|f(x_n)| > n \tag{3.5.3}$$

baho o'rinli bo'ladi.

Bol'sano - Veyershtrass teoremasiga ko'ra $\{x_n\}$ ketma-ketlikdan $[a, b]$ kesmadagi biror c nuqtaga yaqinlashadigan $\{x_{n_k}\}$ qisman ketma-ketlikni ajratish mumkin. Shartga ko'ra f - uzluksiz, shuning uchun, birinchidan, $\{f(x_{n_k})\}$ ketma-ketlik $f(c)$ ga yaqinlashadi. Lekin, boshqa tomondan, (3.5.3) bahoga ko'ra,

$$|f(x_{n_k})| > n_k$$

tengsizlikni olamiz, ya'ni bu ketma-ketlik chegaralanmagan ekan. Hosil bo'lgan qarama-qarshilikdan teoremaning tasdig'i kelib chiqadi. ■

3.5.5 - teorema (Veyershtrassning ikkinchi teoremasi).

Kesmada uzluksiz bo'lgan funksiya shu kesmada o'zining aniq yuqori hamda aniq quyi chegaralariga erishadi.

Isbot. Berilgan f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lsin. U holda 3.5.4 - teoreмага ko'ra bu funksiya ham quyidan, ham yuqoridan chegaralangan bo'ladi va bundan chiqdi, 1.4.1 - teoreмага ko'ra u aniq yuqori hamda aniq quyi chegaralarga egadir:

$$m = \inf_{x \in [a, b]} f(x), \quad M = \sup_{x \in [a, b]} f(x).$$

Biz f funksiyaning ana shu chegaralarga erishishini isbotlashimiz kerak. Boshqacha aytganda, $[a, b]$ kesmada shunday x_* va x^* nuqtalar mavjudligini ko'rsatish kerakki, ular uchun

$$m = f(x_*), \quad M = f(x^*)$$

tengliklar o'rinli bo'lsin.

Masalan, f funksiyaning M aniq yuqori chegaraga erishishini isbotlaymiz. Faraz qilaylik, bunday bo'lmasin. U holda $M - f(x)$ ayirma qat'iy musbat bo'lib, $[a, b]$ kesmaning hech bir nuqtasida nolga aylanmaydi. Shuning uchun, 3.5.1 - teoreмага ko'ra quyidagi

$$g(x) = \frac{1}{M - f(x)}$$

musbat funksiya $[a, b]$ kesmada aniqlangan va uzluksizdir.

Veyershtrassning birinchi teoremasiga asosan g funksiya yuqoridan biror musbat son orqali chegaralangan, ya'ni

$$\frac{1}{M - f(x)} \leq B, \quad a \leq x \leq b.$$

Demak,

$$f(x) \leq M - \frac{1}{B}, \quad a \leq x \leq b.$$

Bu tengsizlik $M - \frac{1}{B}$ son f funksiyaning yuqori chegarasi ekanini anglatadi, ya'ni, bundan chiqdi, M soni aniq yuqori chegara emas ekan. Hosil bo'lgan qarama-qarshilik teoremani isbotlaydi. ■

Agar shunday $x^* \in E$ nuqta mavjud bo'lsaki,

$$f(x^*) = \sup_{x \in E} f(x)$$

bo'lsa, $f(x^*)$ qiymat f funksiyaning E dagi *maksimumi* deb ataladi va

$$\max_{x \in E} f(x) = f(x^*)$$

kabi belgilanadi.

Bunda x^* son f funksiyaning E to'plamdagi *maksimum nuqtasi* deyiladi. Masalan,

$$\max_{x \in [-1,1]} \text{sign } x = 1.$$

Shu singari, agar shunday $x_* \in E$ nuqta mavjud bo'lsaki,

$$f(x_*) = \inf_{x \in E} f(x)$$

bo'lsa, $f(x_*)$ qiymat f funksiyaning E dagi *minimumi* deb ataladi va

$$\min_{x \in E} f(x) = f(x_*)$$

kabi belgilanadi.

Bunda x_* son f funksiyaning E to'plamdagi *minimum nuqtasi* deyiladi. Masalan,

$$\min_{x \in [-1,1]} \text{sign } x = -1.$$

Natija. *Biror kesmada uzluksiz funksiya shu kesmada o'zining maksimum hamda minimumiga egadir.*

Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lib, E to'plam uning qiymatlar to'plami bo'lsa, ya'ni

$$E = \{y \in \mathbf{R} : y = f(x), x \in [a, b]\}$$

bo'lsa, u holda f funksiya $[a, b]$ kesmani E to'plamga uzluksiz akslantiradi deyiladi.

Bunday aniqlangan E to'plam f akslantirishdagi $[a, b]$ kesmaning *aksi* deb ham ataladi.

3.5.2 - tasdiq. *Uzluksiz akslantirishda kesmaning aksi yana kesma bo'ladi.*

Isbot. Berilgan f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lib, E to'plam bu kesmaning aksi bo'lsin. Quyidagi belgilashlarni kiritamiz:

$$m = \min_{x \in [a, b]} f(x), \quad M = \max_{x \in [a, b]} f(x).$$

Ravshanki, $E \subset [m, M]$. Veyershtrassning ikkinchi teoremasiga asosan $m \in E$ va $M \in E$. 3.5.3 - teoremaga ko'ra esa $[m, M] \subset E$. Demak, $E = [m, M]$ ekan. ■

6. Ushbu bandda biz qanday shartlarda uzluksiz funksiya teskari funksiyaga ega bo'lishini va qanday shartlarda teskari funksiya uzluksiz bo'lishini o'rganamiz.

Ta'rif. *Agar f funksiya E to'plamda aniqlangan bo'lib, istalgan ikki $x \in E$ va $y \in E$ argument qiymatlari uchun $x \neq y$ shartdan $f(x) \neq f(y)$ kelib chiqsa, f funksiya E to'plamda **teskarilanuvchanlik shartini** qanoatlantiradi deymiz.*

Ta'rif. *E to'plamda aniqlangan f funksiyaning teskarisi f^{-1} deb, $M = f(E)$ to'plamda aniqlangan va quyidagi ikki shartni qanoatlantiruvchi funksiyaga aytiladi:*

1) *istalgan $x \in E$ uchun*

$$f^{-1}[f(x)] = x;$$

2) *istalgan $y \in f(E)$ uchun*

$$f[f^{-1}(y)] = y.$$

3.5.3 - tasdiq. *Funksiya o'z teskarisiga ega bo'lishi uchun uning teskarilanuvchanlik shartini qanoatlantirishi zarur va yetarlidir.*

Isbot o'z-o'zidan ko'rinib turibdi.

O'z teskarisiga ega bo'lgan funksiyalarni *teskarilanuvchi* deb ham atashadi.

3.5.4 - tasdiq. *Qat'iy monoton funksiya teskarilanuvchidir.*

Haqiqatan, agar $x_1 \neq x_2$ bo'lsa, $x_1 < x_2$ yoki $x_1 > x_2$ bo'lib, ravshanki, qat'iy monoton funksiya har ikkala holda ham $f(x_1) \neq f(x_2)$ shartni, ya'ni teskarilanuvchilik shartini qanoatlantiradi. Demak, bu funksiya 3.5.3 - tasdiqqa ko'ra teskarilanuvchidir.

3.5.6 - teorema. *Agar kesmada uzluksiz funksiya teskarisiga ega bo'lsa, teskari funksiya ham uzluksiz bo'ladi.*

Isbot. Shartga ko'ra f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lib, f^{-1} teskari funksiyaga ega bo'lsin. 3.5.2 - tasdiqqa asosan, agar

$$m = \min_{x \in [a, b]} f(x), \quad M = \max_{x \in [a, b]} f(x)$$

deb belgilasak, $[a, b]$ kesmaning aksi $[m, M]$ kesma bo'ladi.

Aytaylik, y_0 nuqta $[m, M]$ kesmadan olingan ixtiyoriy nuqta bo'lsin. Ravshanki, agar $x_0 = f^{-1}(y_0)$ deb olsak, $f(x_0) = y_0$ bo'ladi. Biz f^{-1} teskari funksiyaning mana shu y_0 nuqtada uzluksizligini ko'rsatamiz.

Buning uchun $[m, M]$ dan y_0 ga yaqinlashuvchi ixtiyoriy $\{y_n\}$ ketma-ketlikni olib, unga mos $\{f^{-1}(y_n)\}$ ketma-ketlikning $f^{-1}(y_0) = x_0$ songa yaqinlashishini ko'rsatish yetarli.

Avvalo, shuni qayd qilamizki, biz $x_n = f^{-1}(y_n)$ deb belgilasak, ravshanki,

$$f(x_n) = y_n \rightarrow y_0 = f(x_0) \quad (3.5.4)$$

munosabatga ega bo'lamiz.

Faraz qilaylik, $\{f^{-1}(y_n)\}$ ketma-ketlik, ya'ni $\{x_n\}$ ketma-ketlik x_0 ga yaqinlashmasin. U holda x_0 nuqtaning biror atrofida tashqarida ketma-ketlikning cheksiz ko'p elementlari topiladi. Demak, Bol'sano - Veyershstrass teoremasiga asosan $\{x_n\}$ ketma-ketlik x_0 dan farqli $x'_0 \in [a, b]$ limit nuqtaga ega. Boshqacha aytganda, $x_{n_k} \rightarrow x'_0$ qisman ketma-ketlik topiladi va shuning uchun f funksiyaning uzluksizligiga ko'ra

$$f(x_{n_k}) \rightarrow f(x'_0) \quad (3.5.5)$$

bo'lad.

Agar (3.5.4) va (3.5.5) ni taqqoslasak, $x_0 \neq x'_0$ bo'lishiga qaramasdan, $f(x_0) = f(x'_0)$ tenglikni olamiz. Bu esa f funksiyaning teskarilanuvchiligiga ziddir. Hosil bo'lgan qarama-qarshilik teoremani isbotlaydi. ■

7*. Yuqorida istalgan (uzluksiz bo'lishi shart bo'lmagan) funksiya teskarilanuvchi bo'lishi uchun yetarli shartlardan biri uning qat'iy monotonligi ekanini ko'rsatildi. Qizig'i shundaki, *uzluksiz* funksiya teskarilanuvchi bo'lishi uchun qat'iy monotonlik sharti zaruriy ham ekan. Chunonchi, agar biror kesmada uzluksiz funksiya teskarilanuvchi bo'lsa, u ana shu kesmada qat'iy monoton bo'lishi shart. Bu tasdiqning isboti quyidagi sodda teoreмага asoslanadi.

3.5.7 - teorema. *Agar kesmada uzluksiz funksiya teskarilanuvchi bo'lsa, u o'zining maksimum va minimumlariga kesmaning chegaraviy nuqtalarda erishadi.*

Isbot. Shartga ko'ra berilgan f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz va teskarilanuvchi bo'lsin. U holda bu kesmaning istalgan ikki x_1 va x_2 nuqtalari uchun quyidagi implikasiya o'rinli bo'ladi:

$$[x_1 \neq x_2] \Rightarrow [f(x_1) \neq f(x_2)].$$

Xususan, $f(a) \neq f(b)$. Aniqlik uchun $f(a) < f(b)$ deb, istalgan $x \in (a, b)$ nuqta uchun quyidagi

$$f(a) < f(x) < f(b)$$

ikki tomonlama tengsizlik o'rinli ekaniga ishonch hosil qilamiz. Haqiqatan, agar bunday bo'lmaganda edi, shunday $x_0 \in (a, b)$ nuqta topilar ediki, u uchun, masalan, $f(x_0) > f(b)$ tengsizlik o'rinli bo'lar edi, ya'ni:

$$f(a) < f(b) < f(x_0).$$

Shunday ekan, 3.5.3 - teoreмага asosan (a, x_0) interval ichida shunday c nuqta topilar ediki, u uchun $f(c) = f(b)$ bo'lar edi. Ammo bu tenglik f ning teskarilanuvchi ekaniga ziddir. ■

Endi biz kesmada uzluksiz funksiyaning teskarilanuvchiligidan uning qat'iy monoton ekanligi kelib chiqishini isbotlashga o'tamiz.

3.5.8 - teorema. Agar kesmada uzluksiz funksiya teskarilanuvchi bo'lsa, u holda bu funksiya ana shu kesmada qat'iy monoton bo'ladi.

Isbot. Faraz qilaylik, $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lgan f funksiya teskarilanuvchi bo'lsin. U holda, ravshanki, $f(a) \neq f(b)$ bo'ladi. Aniqlik uchun $f(a) < f(b)$ deylik. Mana shu shartlarda f funksiya $[a, b]$ kesmada qat'iy o'suvchi ekanini isbotlaymiz.

Haqiqatan, $[a, b]$ kesmadan $x_1 < x_2$ shartni qanoatlantiruvchi ixtiyoriy ikki x_1 va x_2 nuqtalarni olaylik. 3.5.7 - teoremaga asosan quyidagi qo'sh tengsizlik o'rinli:

$$f(a) < f(x_1) < f(b).$$

Yana xuddi shu 3.5.7 - teoremani $[x_1, b]$ kesmada f funksiya va x_2 nuqtaga qo'llasak,

$$f(x_1) < f(x_2) < f(b)$$

tengsizlikni olamiz.

Bu yerda chapdagi tengsizlik f funksiyaning qat'iy o'suvchi ekanini anglatadi. ■

§ 3.6. Elementar funksiyalarning uzluksizligi

1. Ratsional ko'rsatkichli darajali funksiya.

Biz natural ko'rsatkichli darajali funksiyalarni o'rganishdan boshlaymiz:

$$p_n(x) = x^n, \quad (3.6.1)$$

bu yerda n - natural son. Ushbu funksiya ko'phad bo'lib, butun sonlar o'qi $\mathbf{R}$ da tabiiy ravishda aniqlangan. Bundan tashqari, bu funksiya $\mathbf{R}$ da uzluksizdir.

Ushbu bandda biz (3.6.1) funksiyaning manfiy bo'lmagan $[0, +\infty)$ yarim to'g'ri chiziqda berilgan deb hisoblaymiz. Shubhasiz, bu yarim to'g'ri chiziqda darajali funksiya qat'iy o'suvchi va shu sababli u

teskarilanuvchi bo'ladi. Hosil bo'lgan teskari funksiya 3.5.6 - teorema asosan uzluksizdir. Biz uni quyidagicha belgilaymiz:

$$f^{-1}(y) = y^{\frac{1}{n}}.$$

Agar bu tenglikda y argumentni odatdagi x orqali belgilasak, (3.6.1) funksiyaga teskari funksiya $\frac{1}{n}$ ko'rsatkichli quyidagi

$$p_{\frac{1}{n}}(x) = x^{\frac{1}{n}} \quad (3.6.2)$$

darajali funksiya bo'ladi. Bundan tashqari,

$$\lim_{x \rightarrow \infty} x^n = +\infty$$

bo'lgani uchun manfiy bo'lmagan yarim to'g'ri chiziqda aniqlangan (3.6.1) funksiyaning qiymatlar to'plami ham manfiy bo'lmagan yarim to'g'ri chiziq bo'ladi. Demak, (3.6.2) darajali funksiya $[0, +\infty)$ yarim to'g'ri chiziqda aniqlangan ekan.

Teskari funksiyaning ta'rifiga ko'ra istalgan $a \geq 0$ uchun

$$\left[p_{\frac{1}{n}}(a)\right]^n = a, \quad p_{\frac{1}{n}}(a^n) = a.$$

Agar (3.6.2) belgilashdan foydalansak, bu tengliklarni quyidagi ko'rinishda yozish ham mumkin:

$$\left(a^{\frac{1}{n}}\right)^n = a, \quad \left(a^n\right)^{\frac{1}{n}} = a. \quad (3.6.3)$$

Manfiy bo'lmagan $a^{\frac{1}{n}}$ sonni $a \geq 0$ sondan olingan arifmetik ildiz deb ham ataladi va

$$\sqrt[n]{a} = a^{\frac{1}{n}}$$

kabi belgilashadi.

3.6.1 - tasdiq. Har qanday $a > 0$ hamda har qanday natural m va n lar uchun

$$\left(\sqrt[n]{a}\right)^m = \sqrt[n]{a^m} \quad (3.6.4)$$

tenglik o'rinli.

Isbot. Quyidagi belgilashni kiritamiz:

$$b = (a^{\frac{1}{n}})^m = (\sqrt[n]{a})^m. \quad (3.6.5)$$

U holda butun ko'rsatkichli darajaning xossalariga ko'ra (3.6.3) ni hisobga olib, quyidagi tenglikka kelamiz:

$$b^n = \left[(a^{1/n})^m \right]^n = (a^{1/n})^{mn} = \left[(a^{1/n})^n \right]^m = a^m.$$

Bundan $\frac{1}{n}$ ko'rsatkichli darajaning ta'rifiga asosan

$$b = (a^m)^{\frac{1}{n}} = \sqrt[n]{a^m}. \quad (3.6.6)$$

Natijada (3.6.5) va (3.6.6) tengliklarni taqqoslasak, talab qilinayotgan (3.6.4) tenglikni olamiz. ■

Endi, agar m va n istalgan natural sonlar bo'lsa, musbat ratsional $r = \frac{m}{n}$ uchun $a \geq 0$ sonining r ko'rsatkichli darajasini quyidagicha aniqlaymiz:

$$a^{\frac{m}{n}} = [a^{\frac{1}{n}}]^m. \quad (3.6.7)$$

Agar $r > 0$ bo'lsa, $a > 0$ sonning manfiy ratsional $(-r)$ ko'rsatkichli darajasi

$$a^{-r} = \left(\frac{1}{a} \right)^r \quad (3.6.8)$$

ko'rinishda aniqlanadi.

Nihoyat, istalgan $a > 0$ uchun

$$a^0 = 1 \quad (3.6.9)$$

deb qabul qilamiz.

Shunday qilib, biz istalgan musbat haqiqiy son x uchun yuqoridagi mulohazalar yordamida ixtiyoriy ratsional r ko'rsatkichli x^r darajani kiritdik. Boshqacha aytganda, biz *aniqlanish sohasi* $x > 0$ musbat yarim to'g'ri chiziq bo'lgan

$$p_r(x) = x^r$$

ratsional ko'rsatkichli darajali funksiyani aniqladik. Ravshanki, ko'rsatkichli funksiya ana shu yarim to'g'ri chiziqda uzluksiz va o'suvchi bo'ladi.

Ratsional ko'rsatkichli daraja quyidagi asosiy xossalarga ega ekanini ko'rsatish qiyin emas:

$$a^{r+s} = a^r \cdot a^s, \quad (3.6.10)$$

$$(a^r)^s = a^{r \cdot s}, \quad (3.6.11)$$

$$a^r \cdot b^r = (a \cdot b)^r. \quad (3.6.12)$$

Bu munosabatlarda a va b - istalgan musbat sonlar bo'lib, r va s ko'rsatkichlar esa ixtiyoriy ratsional sonlardir.

Isbot butun ko'rsatkichli darajalarning xossalariidan hamda 3.6.1 - tasdiqdan bevosita kelib chiqadi.

Eslatma. Agar $a > 1$ bo'lsa, ixtiyoriy ratsional $r > 0$ son uchun

$$a^r > 1 \quad (a > 1, r > 0, r \in \mathbf{Q}). \quad (3.6.13)$$

Haqiqatan, $r = m/n$ deylik va $b = a^{1/n}$ deb belgilaylik. Agar $b \leq 1$ bo'lsa, bu tengsizlikni n - darajaga ko'tarib, qarama-qarshilikka kelimiz: $a = b^n \leq 1$. Demak, $b > 1$ ekan. Endi bu tengsizlikni m - darajaga ko'tarsak, talab qilingan tengsizlikni olamiz:

$$a^r = a^{m/n} = b^m > 1.$$

2. Ko'rsatkichli funksiya.

Ushbu bandda ixtiyoriy $a > 0$ uchun

$$f(x) = a^x, \quad x \in \mathbf{Q}, \quad (3.6.14)$$

funksiyani o'rganamiz.

Avvalgi bandda biz bu funksiyani $a > 0$ ixtiyoriy haqiqiy son bo'lganida barcha ratsional $x \in \mathbf{Q}$ ko'rsatkichlar uchun aniqlagan edik. Bizning galdagi vazifamiz bu funksiyani ko'rsatkich ixtiyoriy haqiqiy son, ya'ni $x \in \mathbf{R}$ bo'lgan holda ham aniqlashdir. Buning uchun biz avval (3.6.14) funksiya har bir irratsional nuqtada limit

qiymatga ega ekanligini ko'rsatib, so'ngra o'sha nuqtada uni ana shu limit qiymatga teng deb aniqlaymiz.

Limit qiymat mavjudligining isboti quyidagi tasdiqlarga asoslandi.

3.6.1 - lemma Agar $a > 0$ bo'lsa,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} a^{1/n} = 1 \quad (3.6.15)$$

bo'ladi.

Isbot. Agar $a > 1$ bo'lsa, biz biror $b > 0$ uchun $a = 1 + b$ deb yozishimiz mumkin. U holda (1.3.22) ga ko'ra istalgan natural n uchun

$$\left(1 + \frac{b}{n}\right)^n \geq 1 + b.$$

Shunday ekan, darajali funksiyaning monotonligiga asosan

$$1 + \frac{b}{n} \geq (1 + b)^{1/n},$$

ya'ni

$$(1 + b)^{1/n} - 1 \leq \frac{b}{n}.$$

Avvalgi belgilashga o'tsak, (3.6.13) ga ko'ra

$$0 < a^{1/n} - 1 \leq \frac{a - 1}{n}.$$

Bundan $a > 1$ bo'lganda lemmaning tasdig'ini olamiz. Agarda $a < 1$ bo'lsa, isbotlanganga asosan

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \left(\frac{1}{a}\right)^{1/n} = 1$$

va talab qilingan munosabat $a^{1/n} = \frac{1}{(1/a)^{1/n}}$ tenglikdan kelib chiqadi. ■

Natija. Agar r_k ratsional sonlar ketma-ketligi nolga intilsa,

$$\lim_{k \rightarrow \infty} a^{r_k} = 1 \quad (3.6.16)$$

tenglik bajariladi.

Haqiqatan, agar $r_k > 0$ bo'lsa, cheksiz katta n_k ketma-ketlikni $r_k < \frac{1}{n_k}$ shartdan tanlab olsak, $a > 1$ lar uchun

$$1 < a^{r_k} < a^{1/n_k}$$

tengsizlikni va $0 < a < 1$ lar uchun esa

$$a^{1/n_k} < a^{r_k} < 1$$

tengsizlikni olamiz. Bundan har ikki holda ham (3.6.16) tenglik kelib chiqadi. Agarda $r_k < 0$ bo'lsa, talab qilingan natijani olish uchun $a^r = 1/a^{-r}$ tenglikdan foydalanish kifoya.

3.6.1 - teorema. Agar $a > 0$ va $a \neq 1$ bo'lsa, quyidagi

$$f(x) = a^x, \quad x \in \mathbf{Q}, \quad (3.6.17)$$

barcha ratsional sonlar to'plamida aniqlangan funksiya har bir $x \in \mathbf{R}$ nuqtada limit qiymatga egadir.

Isbot. Avval $f(x) = a^x$ funksiyaning monoton ekanini ko'rsataylik. Aytaylik, $a > 1$ bo'lsin. Agar $x \in \mathbf{Q}$ va $y \in \mathbf{Q}$ bo'lib, $x < y$ bo'lsa, $h = y - x > 0$ deb belgilab, (3.6.13) yordamida quyidagi

$$f(y) - f(x) = f(x + h) - f(x) = a^{x+h} - a^x = a^x [a^h - 1] > 0$$

munosabatga ega bo'lamiz, ya'ni bu holda $f(x)$ funksiya qat'iy o'suvchi bo'lar ekan. Xuddi shunga o'xshab, $a < 1$ bo'lganda bu funksiyaning qat'iy kamayuvchi ekani ko'rsatiladi.

Har qanday monoton funksiya singari (3.6.17) funksiya ham har bir $c \in \mathbf{R}$ nuqtada chap $f(c - 0)$ va o'ng $f(c + 0)$ limitlarga ega (bu tasdiq 3.4.1 - teoremaning isbotini so'zma-so'z qaytarish orqali isbotlanadi).

Endi bu limitlarning o'zaro tengligini isbotlaymiz. Aytaylik, $\{x_n\}$ va $\{y_n\}$ ratsional sonlar ketma-ketligi c ga yaqinlashib, $x_n < c < y_n$ tengsizlikni qanoatlantirsin.

Shunday ekan, $h_n = y_n - x_n$ desak,

$$f(y_n) - f(x_n) = a^{x_n}(a^{h_n} - 1)$$

tenglik hosil bo'ladi.

Shartga ko'ra, har bir x_n son har qanday y_m dan kichik, xususan, $x_n < y_1$. Demak, a^{x_n} ketma-ketlik chegaralangan. Bundan chiqdi, oxirgi tenglikda $n \rightarrow \infty$ deb limitga o'tsak, qayd qilingan

$$f(c+0) - f(c-0) = 0 \quad (3.6.18)$$

tenglikni olamiz. Bu tenglik esa limit qiymatning har bir $c \in \mathbf{R}$ nuqtada mavjudligini anglatadi. ■

Eslatma Agar c - ratsional son bo'lsa,

$$f(c-0) \leq f(c) \leq f(c+0)$$

munosabat va (3.6.18) tenglikdan

$$f(c-0) = f(c) = f(c+0)$$

tenglikni olamiz, qaysiki, o'z navbatida, f funksiyaning c nuqtada uzluksizligini anglatadi.

Endi biz ko'rsatkichli funksiyani istalgan irratsional nuqtada uning qiymatini limit qiymatga teng deb aniqlashimiz mumkin.

Ta'rif. Agar $a > 0$, $a \neq 1$ bo'lsa, istalgan irratsional x son uchun

$$a^x = \lim_{r \rightarrow x, r \in Q} a^r \quad (3.6.19)$$

deb hisoblaymiz.

Shunday qilib, biz 3.6.1 - teorema yordamida asosning $a > 0$, $a \neq 1$ bo'lgan barcha qiymatlari uchun ko'rsatkichli a^x funksiyani $\mathbf{R}$ sonlar o'qining hamma nuqtalarida aniqladik.

3.6.2 - teorema. Ko'rsatkichli funksiya quyidagi xossalarga ega:

$$a^{x+y} = a^x \cdot a^y, \quad (3.6.20)$$

$$(a^y)^x = a^{y \cdot x}, \quad (3.6.21)$$

$$a^x \cdot b^x = (a \cdot b)^x, \quad (3.6.22)$$

bu yerda $a > 0$, $b > 0$, $x \in \mathbf{R}$, $y \in \mathbf{R}$.

Isbot ratsional qiymatli argumentlar uchun o'rinli bo'lgan (3.6.10) - (3.6.12) tengliklardan bevosita kelib chiqadi. Haqiqatan ham, agar (3.6.10)-(3.6.12) tengliklarda $r \in \mathbf{Q}$ va $s \in \mathbf{Q}$ sonlarni $r \rightarrow x$ va $s \rightarrow y$ deb limitga o'tsak, talab qilingan (3.6.20)-(3.6.22) munosabatlar ko'rsatkichli funksiyaning irratsional x va y nuqtalardagi (3.6.19) ta'rifidan kelib chiqadi.

3.6.3 - teorema. Ko'rsatkichli (3.6.19) funksiya $\mathbf{R}$ da $a > 1$ bo'lganda qat'iy o'suvchi va $0 < a < 1$ bo'lganda qat'iy kamayuvchidir.

Isbot. Masalan, $a > 1$ bo'lib, $x < y$ bo'lsin. Agar $h = y - x > 0$ deb, h ga yaqinlashadigan o'suvchi r_n ratsional sonlar ketma-ketligini olsak, u holda (3.6.13) ga ko'ra

$$a^{r_n} - 1 > 0$$

munosabatni olamiz. Endi r_n ketma-ketlikning o'suvchi ekanini hisobga olsak,

$$a^h - 1 > 0$$

tengsizlik hosil bo'ladi.

Shunday ekan, (3.6.20) dan

$$a^y - a^x = a^{x+h} - a^x = a^x(a^h - 1) > 0$$

munosabatga ega bo'lamiz, qaysiki, o'z navbatida, ko'rsatkichli funksiyaning qat'iy o'sishini anglatadi. ■

Navbatdagi lemma argumentning haqiqiy qiymatlarida aniqlangan ko'rsatkichli funksiya $x = 0$ nuqtada uzluksiz ekanini ko'rsatadi.

3.6.2 - lemma. Agar $a > 0$ va $a \neq 1$ bo'lsa, u holda

$$\lim_{x \rightarrow 0} a^x = 1. \quad (3.6.23)$$

Isbot. Aniqlik uchun $a > 1$ deylik. Aytaylik, x_n nolga yaqinlashuvchi ixtiyoriy haqiqiy sonlar ketma-ketligi bo'lsin. Endi 0 ga yaqinlashuvchi va $r_n < x_n < s_n$ shartni qanoatlantiruvchi ikki r_n va s_n ratsional sonlar ketma-ketligini olamiz. U holda

$$a^{r_n} < a^{x_n} < a^{s_n}.$$

Agar bu yerda (3.6.16) xossadan foydalanib, limitga o'tsak, talab qilingan tasdiqqa ega bo'lamiz. ■

3.6.4 - teorema. Agar $a > 0$ va $a \neq 1$ bo'lsa, $\mathbf{R}$ haqiqiy sonlar to'plamida aniqlangan

$$f(x) = a^x, \quad x \in \mathbf{R}, \quad (3.6.24)$$

funksiya $\mathbf{R}$ da uzluksiz bo'ladi.

Isbot 3.6.2 - lemma va (3.6.20) tenglikdan kelib chiqadi. Haqiqatan,

$$a^x - a^c = a^c(a^{x-c} - 1)$$

va o'ng tomon $x \rightarrow c$ da nolga intiladi. Bu esa (3.6.24) funksiyaning c nuqtada uzluksizligini anglatadi. ■

3.6.5 - teorema. Agar $a > 1$ bo'lsa, quyidagi tengliklar o'rinli bo'ladi:

$$\lim_{x \rightarrow -\infty} a^x = 0, \quad \lim_{x \rightarrow +\infty} a^x = +\infty. \quad (3.6.25)$$

Isbot. Agar $\delta = a - 1 > 0$ desak, (1.3.22) ga asosan

$$a^n = (1 + \delta)^n \geq 1 + n\delta,$$

shuning uchun $n \rightarrow +\infty$ da $a^n \rightarrow +\infty$ bo'ladi. Bundan ko'rsatkichli funksiyaning monotonligiga ko'ra (3.6.25) ning o'ng tomonidagi tenglikni olamiz.

Endi chapdagi tenglik o'rinli ekani shubhasiz. Haqiqatan, agar $x \rightarrow -\infty$ desak,

$$a^x = \frac{1}{a^{-x}} \rightarrow 0$$

bo‘ladi. ■

1 - natija. Agar $0 < a < 1$ bo‘lsa,

$$\lim_{x \rightarrow -\infty} a^x = +\infty, \quad \lim_{x \rightarrow +\infty} a^x = 0 \quad (3.6.26)$$

tengliklar o‘rinli bo‘ladi.

Haqiqatan, agar $\frac{1}{a} > 1$ tengsizlikni va

$$a^x = \left(\frac{1}{a}\right)^{-x}$$

tenglikni hisobga olsak, talab qilingan (3.6.26) tengliklar 3.6.5 - teoremdan kelib chiqadi:

2 - natija. Ko‘rsatkichli funksiyaning qiymatlar to‘plami musbat yarim to‘g‘ri chiziq, ya‘ni $\{y \in \mathbf{R} : y > 0\}$ bo‘ladi.

Isbot quyidagi

$$\inf_{x \in \mathbf{R}} a^x = 0, \quad \sup_{x \in \mathbf{R}} a^x = +\infty$$

tengliklar va 3.5.3 - teoremdan kelib chiqadi.

3. Logarifmik funksiya.

Yuqoridagi 3.5.7 - va 3.6.4 - teoremlardan haqiqiy sonlar to‘plamida aniqlangan ko‘rsatkichli funksiyaning teskari funksiyaga ega ekani to‘g‘ridan to‘g‘ri kelib chiqadi.

Ta‘rif. $a > 0$ va $a \neq 1$ bo‘lsin. Ko‘rsatkichli

$$y = a^x$$

funksiyaga teskari funksiya **logarifmik** funksiya deyiladi va

$$x = \log_a y$$

kabi belgilanadi.

Bu funksiyani argument va funksiyani belgilashni odatdagi ko‘rinishga o‘tkazib,

$$y = \log_a x \quad (3.6.27)$$

kabi yozish mumkin.

Yuqoridagi 2 - natijaga asosan logarifmik funksiya musbat yarim to'g'ri chiziqda, ya'ni $\{x \in \mathbf{R} : x > 0\}$ da aniqlangan.

Ta'rifdagi musbat va birga teng bo'lmagan a soni logarifmik funksiyaning asosi deb ataladi. Logarifmik funksiya $b > 0$ nuqtada qabul qiladigan $\log_a b$ qiymat esa b sonining a asosga ko'ra logarifmi deyiladi.

Eslatma. *Logarifmik funksiya musbat yarim to'g'ri chiziqda, ya'ni $\{x \in \mathbf{R} : x > 0\}$ da uzluksizdir.*

Eslatma bevosita 3.5.6 - va 3.6.4 - teoremlardan kelib chiqadi.

Asosiy logarifmik ayniyat deb ataluvchi quyidagi tenglik logarifmik funksiyaning ko'rsatkichli funksiyaga teskari bo'lganidan bevosita kelib chiqadi:

$$a^{\log_a x} = x. \quad (3.6.28)$$

Logarifmik funksiya bir qator muhim xossalarga ega bo'lsa-da, aynan navbatdagi teoremda keltirilgan xossa logarifmning XVII-XX asrlarda keng tarqalishiga asos bo'lgan. Bu xossa ko'paytirish amalini unga nisbatan soddaroq qo'shish amali bilan ma'lum ma'noda almashtirishga imkon beradi.

3.6.6 - teorema. *Ixtiyoriy $x > 0$ va $y > 0$ lar uchun*

$$\log_a(x \cdot y) = \log_a x + \log_a y \quad (3.6.29)$$

tenglik o'rinli.

Isbot bevosita (3.6.28) asosiy logarifmik ayniyatdan va ko'rsatkichli funksiyaning (3.6.20) xossasidan kelib chiqadi. Haqiqatan,

$$x = a^{\log_a x}, \quad y = a^{\log_a y}$$

tengliklarni o'zaro ko'paytirsak, (3.6.20) tenglikka ko'ra

$$a^{\log_a x \cdot y} = xy = a^{\log_a x} \cdot a^{\log_a y} = a^{\log_a x + \log_a y}$$

hosil bo'ladi.

Bu tenglikdan ko'rsatkichli funksiyaning qat'iy monotonligini hisobga olsak, talab qilingan (3.6.29) tenglik kelib chiqadi. ■

Agar e soni

$$e = \lim_{n \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n \quad (3.6.30)$$

tenglik orqali aniqlansa, asosi ana shu e soniga teng bo'lgan logarifmga natural logarifm deyiladi va u $\ln x = \log_e x$ ko'rinishda belgilanadi. Natural logarifmlar matematikada va uning tadbqiqida juda katta ahamiyatga ega.

Hisoblash amallarining bajarilishini tezlashtirish maqsadida 1614 yilda D.Neper tomonidan kiritilgan logarifmlar aynan natural logarifmlar edi. Keyinchalik o'n asosli (o'nli) logarifmlar ularni siqib chiqarib, qariyb uch asr mobaynida asosiy bo'lib qoldilar. Shu davrda o'nli logarifmlar jadvallari yoki ularning soddalashtirilgan holi bo'lgan logarifmik chizg'ichlar hisobchilar orasida keng tarqalgan edi.

XX asr oxirlariga kelib turli sohalarda keng tarqalgan elektron hisoblash texnikasi logarifmik jadval va chizg'ichlarni keraksiz qilib qo'ydi. Ammo ilmiy izlanishlarda esa asosan natural logarifmlar qo'llanilib, logarifmik funksiyalarning ahamiyati borgan sari oshib boraverdi. Natijada yana natural logarifmlar asosiy o'ringa chiqib oldi.

4. Trigonometrik funksiyalar.

$\mathbf{R}^2$ tekislikda

$$S = \{(x, y) \in \mathbf{R}^2 : x^2 + y^2 = 1\} \quad (3.6.31)$$

ko'rinishda aniqlangan S to'plamni qaraymiz. Bu to'plam markazi koordinatalar boshida bo'lib, radiusi 1 ga teng bo'lgan aylana yoki qisqa qilib *birlilik aylana* deyiladi.

Koordinatalari (a_1, b_1) bo'lgan M_1 nuqta bilan koordinatalari (a_2, b_2) bo'lgan M_2 nuqtani birlashtiruvchi M_1M_2 kesma uzunligi deb quyidagi

$$|M_1M_2| = \sqrt{(a_1 - a_2)^2 + (b_1 - b_2)^2} \quad (3.6.32)$$

manfiy bo'lmagan songa aytiladi. Shunday ekan (3.6.31) to'plamni $\mathbf{R}^2$ tekislikdagi koordinatalar boshidan uzunligi 1 ga teng bo'lgan masofada joylashgan nuqtalar to'plami deyish mumkin.

Aylananing ikki nuqtasi orasida yotgan qismi *yoy* deb ataladi. Mana shu aylana yoyining uzunligi tushunchasini kiritishga o'tamiz.

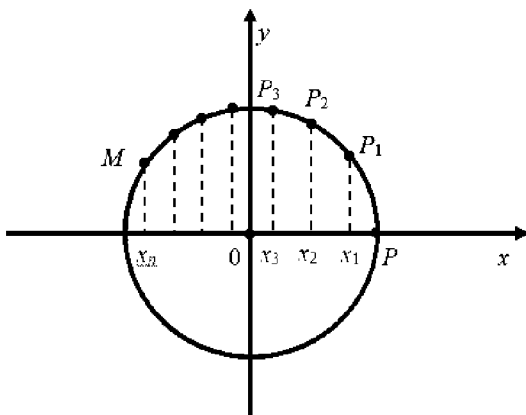
Birlik aylanada koordinatasi $(1, 0)$ bo'lgan nuqtani P deb belgilab, aylana yoyining uzunligini shu nuqtadan boshlab o'lchaymiz.

Birlik aylanadan yuqori yarim tekislikda yotuvchi istalgan $M = (x, y)$ nuqtani (ya'ni $y \geq 0$ bo'lgan nuqtani) olamiz. Bu ikki P va M nuqtalarni $P_{k-1}P_k$ kesmalardan iborat bo'lgan shunday siniq chiziq $L = P_0P_1P_2\dots P_{n-1}P_n$ bilan birlashtiramizki, bunda $P_0 = P$ va $P_n = M$ bo'lib, barcha P_k nuqtalar S aylanada yotsin (3.7-rasm).

Biz siniq chiziq qirralari soat strelkasiga teskari ravishda ketma-ket joylashgan deb hisoblaymiz, ya'ni bizning holimizda o'ngdan chapga qarab joylashgan bo'ladi. Bu degani, agar P_k nuqta (x_k, y_k) koordinatalarga ega bo'lsa,

$$x = x_n < x_{n-1} < \dots < x_1 < x_0 = 1 \quad (3.6.33)$$

tengsizliklar o'rinli bo'ladi.

3.7-rasm

Bunday siniq chiziqni PM yoyga *ichki chizilgan* deymiz. Bu L siniq chiziqning uzunligi deb

$$|L| = \sum_{k=1}^n |\Delta L_k| \quad (3.6.34)$$

songa aytiladi, bunda ΔL_k orqali P_{k-1} va P_k nuqtalarni birlashtiruvchi kesma belgilangan bo'lib, uning uzunligi (3.6.32) ga asosan

$$|\Delta L_k| = |P_{k-1}P_k| = \sqrt{(x_k - x_{k-1})^2 + (y_k - y_{k-1})^2}$$

ga teng.

Agar siniq chiziqning bo'g'inlari sonini, ya'ni n ni oshirib borsak, har bir bo'g'in uzunligi qisqarib, siniq chiziq uzunligi aylana uzunligi deb ataladigan songa yaqinlashib boradi.

Ta'rif. *Birlik aylananing PM yoyi uzunligi $l(M)$ deb bu yoyga ichki chizilgan siniq chiziqlar uzunligining aniq yuqori chegarasiga aytiladi:*

$$l(M) = \sup_L |L| = \sup_L \sum_{k=1}^n |\Delta L_k|. \quad (3.6.35)$$

Agar $M = (-1, 0)$ bo'lsa, PM yoy yarim aylana yoyiga teng bo'lib, uning uzunligi yunoncha π harfi bilan belgilanadi.

Ravshanki, agar $[-1, 1]$ kesmaning ixtiyoriy x nuqtasi uchun M orqali aylananing $(x, \sqrt{1-x^2})$ nuqtasini belgilasak, bu ta'rif har bir x ga PM yoy uzunligini, ya'ni manfiy bo'lmagan sonni mos qo'yadi. Shunday qilib, (3.6.35) tenglik orqali

$$f(x) = l(M), \quad \text{bu yerda } M = (x, \sqrt{1-x^2}), \quad -1 \leq x \leq 1$$

funksiyani aniqlashimiz mumkin ekan.

Agar x absissani ozroq o'zgartirsak, yoy uzunligi ham ozgina o'zgarishini tekshirish qiyin emas, ya'ni yuqoridagi funksiya uzluksizdir. Shuning uchun 3.5.3 - teoreмага ko'ra bu funksiya barcha oraliq qiymatlarni qabul qiladi. Demak, $0 \leq \alpha \leq \pi$ kesmadan istalgan haqiqiy α sonni olsak ham, birlik aylanadan yuqori yarim tekislikda yotuvchi shunday M nuqta topiladiki, u uchun $l(M) = \alpha$ bo'ladi (VII bobdagi 7.1.3 - misolga keltirilgan eslatmaga ham qarang). Bunda $M = (x, y)$ nuqta $P = (1, 0)$ nuqtani koordinatalar boshi atrofida α radianga burish bilan hosil qilingan deyiladi.

Agar α haqiqiy son $-\pi \leq \alpha < 0$ oraliqdan olingan manfiy son bo'lsa, burishni soat strelkasi bo'yicha olamiz, bunda PM yoy uzun-

ligini $l(M)$ desak, $\alpha = -l(M)$ bo'ladi. Bu holda P nuqtani α radianga burish natijasida hosil bo'lgan M nuqta quyi yarim tekislikda yotadi, ya'ni uning ordinatasi $y \leq 0$ bo'ladi.

Shunday qilib, $[-\pi, \pi]$ kesmadan olingan har qanday α haqiqiy songa birlik aylananing P nuqtasini α radianga burish natijasida hosil bo'lgan $M = M(\alpha)$ nuqtasi mos keladi. Ravshanki, M nuqtaning (x, y) koordinatalari α ga bog'liq, ya'ni (3.8-rasm)

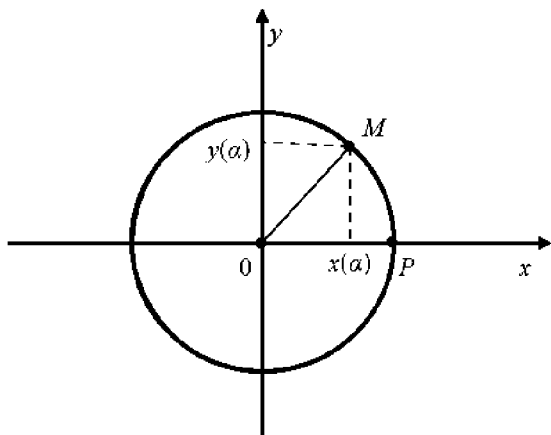
$$x = x(\alpha), \quad y = y(\alpha).$$

Bunda $x(\alpha)$ son α sonining kosinusi, $y(\alpha)$ son esa α sonining sinusi deyiladi. Ular quyidagicha belgilanadi:

$$\cos \alpha = x(\alpha), \quad \sin \alpha = y(\alpha). \quad (3.6.36)$$

Shunday qilib, P nuqtani α radianga burish natijasida hosil bo'lgan $M(\alpha)$ nuqta quyidagi koordinatalarga ega ekan:

$$M(\alpha) = (\cos \alpha, \sin \alpha). \quad (3.6.37)$$

3.8-rasm

Trigonometrik deb ataladigan kosinus va sinus funksiyalari (3.6.36) tengliklar yordamida $[-\pi, \pi]$ kesmada aniqlangan. Ammo davriy davom ettirish deb nomlanadigan usul yordamida ularni butun sonlar o'qiga davom ettirish mumkin.

Agar shunday $T \neq 0$ son topilsaki, barcha $t \in \mathbf{R}$ lar uchun

$$f(t+T) = f(t), \quad -\infty < t < +\infty,$$

tenglik bajarilsa, butun sonlar o'qida aniqlangan f funksiya *davriy* deb ataladi.

Bu yerda umumiylikni buzmasdan T sonni musbat deyish mumkin. Bu son *davr* deb ataladi. Masalan, Dirixle funksiyasi davriy bo'lib, istalgan musbat ratsional T soni uning davri bo'ladi.

Faraz qilaylik, f funksiya uzunligi T ga teng bo'lgan biror oraliqda, masalan, $[0, T]$ kesmada aniqlangan va $f(0) = f(T)$ bo'lsin. Agar $\tilde{f}$ funksiya T davrga ega bo'lgan davriy funksiya bo'lib, f bilan $[0, T]$ da ustma-ust tushsa, $\tilde{f}$ funksiya f funksiyaning davriy davomi deb ataladi.

Ravshanki, (3.6.36) tengliklar orqali $[-\pi, \pi]$ kesmada aniqlangan kosinus va sinus funksiyalarini butun sonlar o'qiga quyidagi tengliklar orqali 2π davr bilan davriy davom ettirish mumkin:

$$\cos(\alpha + 2\pi) = \cos \alpha, \quad \sin(\alpha + 2\pi) = \sin \alpha.$$

Bevosita trigonometrik funksiyalar ta'rifidan (3.6.37) koordinatalarga ega bo'lgan $M(\alpha)$ nuqta birlik aylanada yotishi kelib chiqadi, bundan esa navbatdagi *asosiy trigonometrik ayniyatni* olamiz.

3.6.2 - tasdiq. *Ixtiyoriy haqiqiy α uchun*

$$\cos^2 \alpha + \sin^2 \alpha = 1 \quad (3.6.38)$$

tenglik o'rinli.

Bu (3.6.38) ayniyatdan sinus va kosinuslarning chegaralanganligi kelib chiqadi.

Natija. *Ixtiyoriy haqiqiy α uchun*

$$|\cos \alpha| \leq 1, \quad |\sin \alpha| \leq 1 \quad (3.6.39)$$

tengsizliklar o'rinli.

Biz burilishni absissa o'qida yotuvchi $P = (1, 0)$ nuqtadan boshlab hisoblaganimiz uchun α va $-\alpha$ burchaklarga burish natijasida

hosil bo'lgan nuqtalar absissalari ustma-ust tushadi, ordinatalari esa ishorasi bilan farq qiladi. Boshqacha aytganda, quyidagi tengliklar o'rinli bo'ladi:

$$\cos(-\alpha) = \cos \alpha, \quad \sin(-\alpha) = -\sin \alpha. \quad (3.6.40)$$

Bu tengliklar kosinusning juft va sinusning toq funksiya ekanini anglatadi.

3.6.3 - tasdiq. *Ixtiyoriy haqiqiy α va β lar uchun*

$$\cos(\alpha - \beta) = \cos \alpha \cos \beta + \sin \alpha \sin \beta \quad (3.6.41)$$

tenglik o'rinli.

Bu (3.6.41) tenglik muhim trigonometrik ayniyatlardan biri bo'lib, u *qo'shish formulasi* deb ataladigan tengliklar qatoriga kiradi.

Ushbu (3.6.41) tenglikning isboti § 3.9 da keltirilgan ((3.9.3) formulaga qarang).

3.6.4 - tasdiq. *Agar $0 < \alpha < \frac{\pi}{2}$ bo'lsa,*

$$0 < \sin \alpha < \alpha \quad (3.6.42)$$

tengsizlik o'rinlidir.

Isbot. Agar koordinatalari (x, y) bo'lgan M nuqta $(0,1)$ koordinatali P nuqtani α radianga burish bilan hosil bo'lgan bo'lsa, u holda $0 < \alpha < \frac{\pi}{2}$ lar uchun

$$0 < y < \sqrt{y^2 + (1-x)^2} = |PM| \leq \alpha$$

tengsizlik bajariladi. Bundan, ravshanki, (3.6.42) kelib chiqadi. ■

Natija. *Istalgan $\alpha \in \mathbf{R}$ uchun*

$$|\sin \alpha| \leq |\alpha| \quad (3.6.43)$$

tengsizlik o'rinli.

Haqiqatan, agar $|\alpha| \leq 1$ bo'lsa, (3.6.43) tengsizlik sinusning toq funksiya ekanini hisobga olsak, (3.6.42) dan kelib chiqadi. Agarda $|\alpha| > 1$ bo'lsa, (3.6.43) tengsizlikning (3.6.39) dan kelib chiqishi ko'rinib turibdi.

3.6.7 - teorema. *Kosinus va sinus trigonometrik funksiyalar butun sonlar o'qida uzluksizdir.*

Isbot. Quyidagi tenglik

$$\cos \beta - \cos \alpha = -2 \sin \frac{\beta - \alpha}{2} \sin \frac{\beta + \alpha}{2}$$

bevosita (3.6.41) formuladan kelib chiqadi. Endi (3.6.39) va (3.6.42) baholarni qo'llasak,

$$|\cos \beta - \cos \alpha| \leq 2 \frac{|\beta - \alpha|}{2} \cdot 1 = |\beta - \alpha|$$

hosil bo'ladi. Demak, quyidagi implikasiya o'rinli bo'lar ekan: $\beta \rightarrow \alpha \Rightarrow \cos \beta \rightarrow \cos \alpha$. Bu esa kosinusning ixtiyoriy α nuqtada uzluksizligini anglatadi.

Sinusning uzluksizligi xuddi shu singari isbotlanadi. ■

Qolgan trigonometrik funksiyalar sinus va kosinuslar orqali aniqlanadi. Chunonchi, *tangens* va *kotangenslar* bu funksiyalarning nisbatlari ko'rinishida kiritiladi:

$$\operatorname{tg} x = \frac{\sin x}{\cos x}, \quad \operatorname{ctg} x = \frac{\cos x}{\sin x}.$$

Bu ikki funksiyaning o'zi aniqlangan har bir nuqtada uzluksizligi shubhasiz.

5. Teskari trigonometrik funksiyalar.

Ravshanki, butun sonlar o'qida aniqlangan davriy funksiya teskarilanuvchanlik shartini qanoatlantirmaydi, chunki u har bir qiymatni cheksiz ko'p nuqtalarda qabul qiladi. Shu sababli trigonometrik funksiyalarga teskari funksiyani aniqlash uchun bu funksiyalarni ular qat'iy monoton bo'lgan kesmalarda qarash kerak. Shunday qilsa, teskari funksiyalar mavjud bo'lib, 3.5.6 - teoremaga ko'ra, ular uzluksiz ham bo'ladilar.

Sinus uchun monotonlik oraliq sifatda odatda $[-\frac{\pi}{2}, \frac{\pi}{2}]$ kesma olinadi. Bu kesmada sinus qat'iy o'sib, -1 dan $+1$ gacha barcha

qiymatlarni qabul qiladi. Shunday ekan, $[-1, 1]$ kesmada

$$f(x) = \sin x, \quad -\frac{\pi}{2} \leq x \leq \frac{\pi}{2}$$

funksiyaga teskari f^{-1} funksiya aniqlangan. Bu teskari f^{-1} funksiya *arksinus* deb ataladi va

$$f^{-1}(x) = \arcsin x, \quad -1 \leq x \leq 1$$

kabi belgilanadi.

Arksinus $[-1, 1]$ kesmada uzluksiz ekanligi va qat'iy monoton o'sishi shubhasiz.

Kosinus uchun monoton o'sish oralig'i sifatida odatda $[0, \pi]$ kesma olinadi. Bu kesmada kosinus $+1$ dan -1 gacha barcha qiymatlarni qabul qilib, qat'iy kamayadi. Shunday ekan, $[-1, 1]$ kesmada

$$f(x) = \cos x, \quad 0 \leq x \leq \pi,$$

funksiyaga teskari f^{-1} funksiya aniqlangan. Bu teskari f^{-1} funksiya *arkkosinus* deb ataladi va

$$f^{-1}(x) = \arccos x, \quad -1 \leq x \leq 1,$$

kabi belgilanadi.

Arkkosinus $[-1, 1]$ kesmada uzluksiz ekanligi va qat'iy monoton kamayishi shubhasiz.

Tangens uchun monotonlik oralig'i sifatida $(-\frac{\pi}{2}, \frac{\pi}{2})$ intervali olinadi. Bu intervalda tangens qat'iy o'sib, $-\infty$ dan $+\infty$ gacha barcha qiymatlarni qabul qiladi. Shunday ekan, $(-\infty, +\infty)$ sonlar o'qida

$$f(x) = \operatorname{tg} x, \quad -\frac{\pi}{2} < x < \frac{\pi}{2},$$

funksiyaga teskari f^{-1} funksiya aniqlangan. Bu teskari f^{-1} funksiya *arktangens* deb ataladi va

$$f^{-1}(x) = \operatorname{arctg} x, \quad -\infty < x < +\infty,$$

kabi belgilanadi.

Arktangens $(-\infty, +\infty)$ sonlar o'qida uzluksiz va qat'iy monoton o'suvchidir.

Yuqorida o'rganilgan funksiyalar, ya'ni darajali, ko'rsatkichli, logarifmik va shu bilan birga asosiy trigonometrik hamda teskari trigonometrik funksiyalar *eng sodda elementar funksiyalar deyiladi*.

Ta'rif. *Eng sodda elementar funksiyalarga chekli sonda arifmetik amal va superpozitsiyalarni qo'llash natijasida hosil bo'lgan funksiya elementar funksiya deyiladi.*

Eslatib o'tamiz, qo'shish, ayirish, ko'paytirish va bo'lish amallari arifmetik amallar deyilar edi. Shunday qilib, har qanday elementar funksiyani eng sodda elementar funksiya va to'rtta arifmetik amallardan tuzilgan formula ko'rinishida yozish mumkin ekan. Misol uchun, quyidagi funksiya elementardir:

$$f(x) = \sin(\ln x) + 2e^{\operatorname{tg} \sqrt{x}} - 3 \operatorname{arctg}(1 + x^2).$$

Formula ko'rinishida berilgan elementar funksiyaning tabiiy aniqlanish sohasi sifatida, odatda, argumentning bu funksiya ma'noga ega bo'lgan barcha qiymatlari to'plami olinadi.

Quyidagi natija yuqorida isbot qilingan tasdiqlardan bevosita kelib chiqadi.

3.6.9 - teorema. *Elementar funksiya o'zi aniqlangan sohaning har bir nuqtasida uzluksizdir.*

§ 3.7. Ajoyib limitlar

1. Birinchi ajoyib limit.

3.7.1 - teorema. *Quyidagi tenglik o'rinli (birinchi ajoyib limit):*

$$\lim_{\alpha \rightarrow 0} \frac{\sin \alpha}{\alpha} = 1. \quad (3.7.1)$$

Isbot. Ushbu

$$f(\alpha) = \frac{\sin \alpha}{\alpha} \quad (3.7.2)$$

funksiya $\alpha = 0$ nuqtaning shu nuqtani o'zi kirmagan ixtiyoriy atrofi-da aniqlangan. Avval bu funksiyaning $\alpha = 0$ nuqtadagi o'ng limitini hisoblaymiz.

Faraz qilaylik, $M = (x, y)$ nuqta $P = (0, 1)$ nuqtani α radianga burish orqali hosil bo'lsin, bu yerda $0 < \alpha \leq \frac{\pi}{2}$. U holda α ning shu qiymatlarida

$$1 - \frac{\alpha}{2} \leq \frac{\sin \alpha}{\alpha} \leq 1 \quad (3.7.3)$$

bahoning bajarilishini ko'rsatish qiyin emas. Darhaqiqat, bu tengsizlikning o'rinli ekanligi § 3.9 da ko'rsatilgan (3.9.2 - tasdiqqa qarang).

(3.7.3) bahodan (3.7.2) funksiyaning nol nuqtadagi o'ng limiti 1 ga tengligi, ya'ni

$$f(0+0) = \lim_{\alpha \rightarrow 0, \alpha > 0} f(\alpha) = 1$$

ekani kelib chiqadi.

Endi sinus toq funksiya bo'lgani uchun (3.7.2) juft funksiyadir, ya'ni $f(-\alpha) = f(\alpha)$. Shuning uchun

$$f(0-0) = \lim_{\alpha \rightarrow 0, \alpha > 0} f(-\alpha) = \lim_{\alpha \rightarrow 0, \alpha > 0} f(\alpha) = 1,$$

ya'ni (3.7.2) funksiyaning nol nuqtadagi chap limiti ham 1 ga teng ekan. Bundan talab qilingan (3.7.1) munosabatni olamiz. ■

2. Ikkinchi ajoyib limit.

3.7.2 - teorema. *Agar e son (3.6.30) tenglik orqali aniqlangan son bo'lsa, quyidagi tenglik o'rinli bo'ladi (ikkinchi ajoyib limit):*

$$\lim_{h \rightarrow 0} (1 + h)^{1/h} = e. \quad (3.7.4)$$

Isbot. Ravshanki,

$$\lim_{x \rightarrow \pm\infty} \left(1 + \frac{1}{x}\right)^x = e \quad (3.7.5)$$

tenglikni isbotlash yetarlidir.

Avval $x \rightarrow +\infty$ deb faraz qilib, $n = [x]$ deb belgilaymiz. U holda $n \leq x < n + 1$ bo'ladi va shuning uchun quyidagi ikki tomonlama tengsizlik bajariladi:

$$\left(1 + \frac{1}{n+1}\right)^n \leq \left(1 + \frac{1}{x}\right)^x \leq \left(1 + \frac{1}{n}\right)^{n+1}. \quad (3.7.6)$$

Ravshanki, e sonining ta'rifiga ko'ra $x \rightarrow +\infty$ da bu tengsizlik o'ng va chap tomonlarining limitlari e ga teng. Demak,

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \left(1 + \frac{1}{x}\right)^x = e. \quad (3.7.7)$$

Endi, agar $x \rightarrow -\infty$ bo'lsa, $t = -x$ deb

$$\left(1 + \frac{1}{x}\right)^x = \left(1 - \frac{1}{t}\right)^{-t} = \left(1 + \frac{1}{t-1}\right)^{t-1} \cdot \left(1 + \frac{1}{t-1}\right)$$

ni hosil qilamiz.

Agar (3.7.7) tenglikni e'tiborga olsak, $t \rightarrow +\infty$ da (ya'ni $x \rightarrow -\infty$ da) oxirgi tenglikning o'ng tomoni e soniga intilishini ko'rishimiz mumkin. Binobarin, (3.7.5) tenglik bajarilar ekan. ■

§ 3.8. Kompleks qiymatli funksiyalar

Matematik tahlilda haqiqiy o'zgaruvchili kompleks qiymat qabul qiluvchi funksiyalar muhim o'rin tutadi. Chunonchi, agar haqiqiy sonlar o'qining (a, b) intervalida aniqlangan f funksiya bu intervaldan olingan har bir haqiqiy x songa kompleks $f(x)$ sonni mos qo'ysa, bu funksiya *kompleks qiymatli* deyiladi. Bunday funksiya

$$f : (a, b) \rightarrow \mathbf{C}$$

kabi belgilanadi, bunda $\mathbf{C}$ - kompleks sonlar to'plami.

Kompleks sonlar ta'rifiga ko'ra kompleks qiymatli f funksiyani quyidagi ko'rinishda yozish mumkin:

$$f(x) = u(x) + iv(x),$$

bu yerda u va v - oddiy (haqiqiy qiymatli) funksiyalardir. Bunda u funksiya f funksiyaning haqiqiy qismi va v funksiya f ning mavhum qismi deyiladi. Shunday qilib, kompleks qiymatli funksiyalarni o'rganish ikki haqiqiy qiymatli funksiyalarni o'rganishga kelar ekan.

Kompleks qiymatli $f = u + iv$ funksiyaning *absolyut qiymati* (yoki *moduli*) deb haqiqiy manfiy bo'lmagan quyidagi funksiyaga aytiladi:

$$|f(x)| = \sqrt{u^2(x) + v^2(x)}. \quad (3.8.1)$$

Masalan,

$$e(x) = \cos x + i \sin x$$

funksiyaning moduli aynan birga teng funksiyadir:

$$|e(x)| \equiv 1.$$

Kompleks qiymatli funksiyaning limit qiymati va shu bilan birga, uzluksizligi xuddi haqiqiy funksiyalar uchun aniqlangandek aniqlanadi. Misol tariqasida uzluksizlik ta'rifini keltiramiz.

Ta'rif. Agar ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ olinganda ham shunday $\delta > 0$ topilsaki, a nuqtaning δ - atrofidan olingan barcha x lar uchun

$$|f(x) - f(a)| < \varepsilon \quad (3.8.2)$$

tengsizlik bajarilsa, kompleks qiymatli f funksiya a nuqtada **uzluksiz** deyiladi.

3.8.1 - tasdiq. Kompleks qiymatli $f = u + iv$ funksiya biror nuqtada uzluksiz bo'lishi uchun shu nuqtada har ikkala u va v funksiyalarining uzluksiz bo'lishi zarur va yetarli.

Isbot bevosita

$$|f(x) - f(a)| = \sqrt{[u(x) - u(a)]^2 + [v(x) - v(a)]^2} \quad (3.8.3)$$

tenglikdan kelib chiqadi.

Haqiqatan, agar (3.8.2) tengsizlik bajarilsa,

$$|u(x) - u(a)| < \varepsilon, \quad |v(x) - v(a)| < \varepsilon$$

tengsizliklar ham bajariladi. Bundan u va v funksiyalarning a nuqtada uzluksizligi kelib chiqadi.

Aksincha, agar u va v funksiyalar a nuqtada uzluksiz bo'lsa, shunday $\delta > 0$ topiladiki, a nuqtaning δ -atrofidagi har qanday x uchun

$$|u(x) - u(a)| < \frac{\varepsilon}{\sqrt{2}}, \quad |v(x) - v(a)| < \frac{\varepsilon}{\sqrt{2}}$$

tengsizliklar bajariladi, bu esa, o'z navbatida, (3.8.3) ga ko'ra (3.8.2) bajarilishini anglatadi.

Kompleks qiymatli funksiyalar ham haqiqiy funksiyalarning ko'pgina xossalriga ega ekanini qayd etamiz. Masalan, arifmetik amallarni qo'llash uzluksiz kompleks qiymatli funksiyalar sinfidan chiqarib yubormaydi (bo'lish amalida maxraj noldan farqli degan qo'shimcha shart qo'yish zarur).

Misol tariqasida f funksiya a nuqtada uzluksiz bo'lib, $f(a) \neq 0$ shart bajarilgan holda $\frac{1}{f}$ funksiyaning ham a nuqtada uzluksizligini isbot qilamiz.

Faraz qilaylik, $f = u + iv$ funksiya a nuqtada uzluksiz bo'lsin. U holda 3.8.1 - tasdiqqa asosan har ikkala u va v funksiya uzluksiz bo'ladi. Shunday ekan,

$$\frac{1}{f} = \frac{1}{u + iv} = \frac{u}{u^2 + v^2} - i \frac{v}{u^2 + v^2}$$

tenglikdan bevosita $\frac{1}{f}$ funksiyaning ham mavhum, ham haqiqiy qismlarining uzluksizligi kelib chiqadi. Demak, 3.8.1 - tasdiqqa asosan, $\frac{1}{f}$ funksiya ham uzluksiz ekan.

Xuddi shunga o'xshash, uzluksiz funksiyalarning boshqa xossalari isbot qilinadi.

§ 3.9*. Ilova (trigonometrik funksiyalarning xossalari)

Faraz qilaylik, S - markazi koordinatalar boshida bo'lib, radiusi 1 ga teng bo'lgan aylana bo'lsin, ya'ni *birlik aylana* bo'lsin.

Agar P - birlik aylananing $(1, 0)$ koordinataga ega bo'lgan nuqtasi bo'lsa, $M = (x, y)$ orqali aylananing shunday nuqtasini belgilaymizki, u P nuqtani t radianga burish natijasida hosil bo'lib,

$$M = (\cos t, \sin t) \quad (3.9.1)$$

koordinataga ega bo'lsin.

Faraz qilaylik, P va M nuqtalarni yangi s radianga burish natijasida aylananing mos ravishda P' va M' nuqtalari hosil bo'lsin. Bunda, albatta, PM kesma uzunligi $P'M'$ kesma uzunligiga teng bo'ladi, ya'ni:

$$|PM| = |P'M'|. \quad (3.9.2)$$

Quyidagi

$$P = (1, 0), \quad P' = (\cos s, \sin s),$$

$$M = (\cos t, \sin t), \quad M' = (\cos(t + s), \sin(t + s)),$$

tengliklarni hisobga olib, (3.9.2) tenglikni

$$(1 - \cos t)^2 + \sin^2 t = [\cos t - \cos(t + s)]^2 + [\sin t - \sin(t + s)]^2$$

ko'rinishda yozib olamiz.

Bundan (3.6.38) asosiy ayniyatni qo'llab, murakkab bo'lmagan hisoblashlar orqali

$$\cos t = \cos(t + s) \cos s + \sin(t + s) \sin s$$

tenglikni hosil qilamiz.

Agar ixtiyoriy α va β lar uchun

$$t = \alpha - \beta, \quad s = \beta$$

desak, yana bir muhim

$$\cos(\alpha - \beta) = \cos \alpha \cos \beta + \sin \alpha \sin \beta \quad (3.9.3)$$

trigonometrik ayniyatni olamiz. (3.9.3) tenglik qo'shish formulalari deb ataladigan ayniyatlar qatoriga kiradi. Ko'pgina muhim trigonometrik munosabatlar aynan (3.9.3) formuladan kelib chiqadi.

Masalan, bu tenglikda β o'rniga $-\beta$ ni olsak, (3.6.40) ga ko'ra

$$\cos(\alpha + \beta) = \cos \alpha \cos \beta - \sin \alpha \sin \beta \quad (3.9.4)$$

tenglik hosil bo'ladi.

Endi $\beta = -\alpha$ deymiz. U holda (3.6.38) asosiy trigonometrik ayniyatni qo'llab,

$$\cos 2\alpha = \cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha = 1 - 2 \sin^2 \alpha$$

munosabatni olamiz.

Demak,

$$1 - \cos \alpha = 2 \sin^2 \frac{\alpha}{2}. \quad (3.9.5)$$

2. Ushbu bandda biz birlik aylana yoyining uzunligi uchun ko'rishdan tabiiy bo'lgan baho olamiz.

Aytaylik, (x, y) koordinatalik M nuqta birinchi kvadrantda yot-sin, ya'ni $x \geq 0$, $y \geq 0$ bo'lsin. Xuddi yoy uzunligi ta'rifdagi singari P va M nuqtalarni $L = P_0 P_1 P_2 \dots P_{n-1} P_n$ siniq chiziq bilan shunday

birlashtiraylikki, $P_0 = P$ va $P_n = M$ bo'lib, P_k nuqtalar S aylanada yotsin.

Faraz qilaylik, siniq chiziq uchlari soat strelkasiga qarama-qarshi ravishda joylashgan bo'lsin, ya'ni bizning holimizda o'ngdan chapga qarab joylashgan bo'lsin. Bu degan so'z, agar P_k nuqta (x_k, y_k) koordinatalarga ega bo'lsa, u holda

$$x = x_n < x_{n-1} < \dots < x_1 < x_0 = 1 \quad (3.9.6)$$

bo'lsin.

Bunda bevosita birlik aylananing (3.6.31) ta'rifidan siniq chiziq uchlarning ordinatalari quyidagi

$$0 = y_0 < y_1 < \dots < y_{n-1} < y_n = y \quad (3.9.7)$$

shartni qanoatlantirishi kelib chiqadi.

3.9.1 - tasdiq. Faraz qilaylik, $0 \leq \alpha \leq \frac{\pi}{2}$ bo'lsin. Agar $M = (x, y)$ nuqta birlik aylananing $P = (1, 0)$ nuqtasini α radianga burish bilan hosil qilinsa,

$$\alpha \leq 1 - x + y \quad (3.9.8)$$

tengsizlik bajariladi.

Isbot. Agar

$$(x_k - x_{k-1})^2 + (y_k - y_{k-1})^2 \leq (|x_k - x_{k-1}| + |y_k - y_{k-1}|)^2$$

tengsizlikdan foydalansak, (3.9.6) va (3.9.7) tengsizliklarga ko'ra

$$\begin{aligned} |P_k P_{k-1}| &= \sqrt{(x_k - x_{k-1})^2 + (y_k - y_{k-1})^2} \leq \\ &\leq |x_k - x_{k-1}| + |y_k - y_{k-1}| = (x_{k-1} - x_k) + (y_k - y_{k-1}) \end{aligned}$$

munosabatni olamiz.

Demak,

$$|L| = \sum_{k=1}^n |P_k P_{k-1}| \leq \sum_{k=1}^n (x_{k-1} - x_k) + \sum_{k=1}^n (y_k - y_{k-1}) =$$

$$= (x_0 - x_n) + (y_n - y_0) = 1 - x + y.$$

Boshqacha aytganda,

$$|L| \leq 1 - x + y.$$

Bu tengsizlik chap qismida barcha L siniq chiziqlar bo'yicha aniq yuqori chegaraga o'tsak, talab qilingan (3.9.8) bahoni olamiz. ■

Natija. Agar $0 \leq \alpha \leq \frac{\pi}{2}$ bo'lsa,

$$\alpha \leq 1 - \cos \alpha + \sin \alpha \quad (3.9.9)$$

tengsizlik o'rinli bo'ladi.

Haqiqatan, $\cos \alpha = x$ va $\sin \alpha = y$ tengliklarni e'tiborga olsak, (3.9.8) dan (3.9.9) tengsizlik kelib chiqadi.

3.9.3 - tasdiq. Faraz qilaylik, $0 < \alpha \leq \frac{\pi}{2}$ bo'lsin. Agar $M = (x, y)$ nuqta birlik aylananing $P = (1, 0)$ nuqtasini α radianga burish bilan hosil qilinsa,

$$1 - \frac{\alpha}{2} \leq \frac{\sin \alpha}{\alpha} \leq 1 \quad (3.9.10)$$

tengsizlik o'rinli bo'ladi.

Isbot. Avval (3.9.5) tenglik va (3.6.43) baho yordamida

$$1 - \cos \alpha = 2 \sin^2 \frac{\alpha}{2} \leq 2 \left(\frac{\alpha}{2} \right)^2 = \frac{\alpha^2}{2}$$

tengsizlikni olamiz.

So'ngra bundan foydalanib, (3.9.9) bahoni

$$\alpha \leq 1 - \cos \alpha + \sin \alpha \leq \frac{\alpha^2}{2} + \sin \alpha$$

ko'rinishga keltiramiz.

Bu baho va (3.6.43) dan

$$\alpha - \frac{\alpha^2}{2} \leq \sin \alpha \leq \alpha \quad (3.9.11)$$

tengsizlik kelib chiqadi.

Ravshanki, musbat α lar uchun (3.9.10) va (3.9.11) munosabatlar teng kuchlidir. ■

§ 3.10. Misollar

1 - misol. Ushbu

$$f(x) = \begin{cases} \frac{1 - \cos x}{x^2}, & \text{agar } x \neq 0 \text{ bo'lsa,} \\ a, & \text{agar } x = 0 \text{ bo'lsa} \end{cases}$$

funksiya a ning qanday qiymatida uzluksiz bo'lishini aniqlang.

Ko'rsatma. Quyidagi

$$1 - \cos x = 2 \sin^2 \frac{x}{2}$$

ayniyatdan foydalanib, birinchi ajoyib limitni qo'llang.

2 - misol. Limitni hisoblang:

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} (\sqrt{x^2 + p x + q} - x).$$

Ko'rsatma. Quyidagi

$$a - b = \frac{a^2 - b^2}{a + b}$$

ayniyatni qo'llang.

3 - misol. Tenglikni isbotlang:

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\log_a(1+x)}{x} = \frac{1}{\ln a}, \quad a > 0. \quad (3.10.1)$$

Ko'rsatma. Logarifm asosini e ga keltirib, (3.7.4) tenglikdan foydalaning.

4 - misol. Tenglikni isbotlang:

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{a^x - 1}{x} = \ln a, \quad a > 0. \quad (3.10.2)$$

Ko'rsatma. 3 - misoldan foydalanish maqsadida $x = \log_a(1+y)$ almashtirish bajaring.

5 - misol. Tenglikni isbotlang:

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sqrt[n]{1+x} - 1}{x} = \frac{1}{n}.$$

Ko'rsatma. $a^n - 1 = (a - 1)(a^{n-1} + a^{n-2} + \dots + 1)$ formulani qo'llang.

6 - misol. $[0, 1]$ kesmada aniqlangan va barcha $[a, b] \subset [0, 1]$ kesmalarda chegaralanmagan funksiyaga misol keltiring.

Ko'rsatma. Ratsional nuqtalarda $f\left(\frac{p}{q}\right) = q$ ko'rinishda aniqlangan funksiyani qarang.

7 - misol. Shunday $f(x)$ va $g(y)$ funksiyalarga misol keltiringki, ular uchun $\lim_{x \rightarrow 0} f(x) = 0$ va $\lim_{y \rightarrow 0} g(y) = 1$ bo'lib, $\lim_{x \rightarrow 0} g(f(x))$ mavjud bo'lmasin.

Ko'rsatma. $f(x) = x \sin \frac{1}{x}$ va $g(y) = \text{sign}^2 y$ funksiyalarni qarang.

8 - misol. $[-1, 1]$ kesmada aniqlangan va 0 nuqtada o'suvchi bo'lgan shunday funksiyaga misol keltiringki, u hech qanday $\delta > 0$ uchun $[-\delta, \delta]$ kesmada monoton bo'lmasin.

Ko'rsatma. $f(x) = x \sin^2 \frac{1}{x}$ funksiyani qarang.

9 - misol. Agar f funksiya butun sonlar o'qida aniqlangan bo'lib, uning grafigi $x = 0$ va $x = c$ ($c \neq 0$) to'g'ri chiziq'larga nisbatan simmetrik joylashgan bo'lsa, uning davriy ekanini isbotlang.

Ko'rsatma. Shartga ko'ra

$$f(x) = f(-x), \quad f(c+x) = f(c-x)$$

tengliklar bajarilishidan foydalaning.

10 - misol. Dirixle funksiyasi davriy ekanini va har qanday musbat ratsional son uning davri bo'lishini isbotlang.

Ko'rsatma. Bevosita tekshirish orqali isbotlang.

11 - misol. Agar davriy funksiya eng kichik musbat davrga ega bo'lmasa, u yoki har bir nuqtada uzilishga ega yoki u o'zgarmasga teng bo'lishini ko'rsating.

Ko'rsatma. Agar yuqoridagi shartni qanoatlantiruvchi funksiyaning biror nuqtada uzluksizligidan uning o'zgarmasga tengligini isbot qilsak, misol yechilgan bo'ladi.

Aytaylik $T_k \rightarrow 0$ davrlar ketma-ketligi mavjud bo'lib, f funksiya, masalan, nol nuqtada uzluksiz bo'lsin. Ixtiyoriy a uchun $n_k = \left[\frac{a}{T_k} \right]$ deymiz. U holda

$$a = n_k T_k + \theta_k T_k, \quad \text{bu yerda} \quad |\theta_k| \leq 1.$$

Endi $f(a) = f(0)$ ekanini ko'rsating.

IV Bob. Differensiallash

§ 4.1. Funksiyaning hosilasi

Hosila tushunchasi birinchi qarashda o'zaro bog'liq bo'lmagan ikki masala tufayli vujudga kelgan. Bu masalalarning birinchisi harakatlanayotgan jismning tezligini aniqlash bo'lsa, ikkinchisi esa biror chiziqqa o'tkazilgan urinmani topishdan iborat. Aslida, bu ikki masala o'zaro uzviy bog'liqdir, chunki nuqtaning tezligi bu nuqta harakati traektoriyasiga urinma bo'lgan vektordir.

1. Tezlik. Nuqtaning to'g'ri chiziq bo'ylab harakatini qaraylik. Bu to'g'ri chiziqni biz koordinatalar o'qi, ya'ni haqiqiy sonlar to'plami deb qaraymiz. Faraz qilaylik, t vaqt momentida nuqtaning koordinatasi $x(t)$ bo'lsin. Shu nuqta harakatining tezligini topamiz.

Biror Δt vaqt oralig'idan keyin nuqta $x(t + \Delta t)$ koordinataga ega bo'ladi. Demak, nuqta t dan $t + \Delta t$ gacha o'tgan vaqt ichida $x(t + \Delta t) - x(t)$ yo'lni

$$v_{or} = \frac{x(t + \Delta t) - x(t)}{\Delta t} \quad (4.1.1)$$

o'rtacha tezlik bilan bosib o'tadi.

Biz nuqtaning t momentdagi tezligini taxminan yuqorida hisoblangan (4.1.1) o'rtacha tezlikka teng deyishimiz mumkin. Darhaqiqat, fizik mutaxassis "taxminan" degan so'zni tashlab yuborib, aynan (4.1.1) ifodani nuqtaning izlanayotgan tezligi deb hisoblagan bo'lar edi. Biroq (4.1.1) formulaning kamchiligi shundan iboratki, unda o'rtacha tezlik Δt oraliq qiymatga bog'liqdir, ya'ni nuqtaning tezligi notabiiy ravishda har qanday vaqt momentida keyin nima bo'lishiga bog'liq bo'lib qolayapti. (Shuni qayd aytish joizki, XX asrdagi fan

tarraqiyoti fizik mutaxassisning o'z nuqtayi nazarini himoya qilishiga asos borligini ko'rsatdi.)

Yuqoridagi kamchilikni bartaraf qilish maqsadida Δt vaqt oraliq'ini kichiklashtira boshlab, (4.1.1) kasr o'zgarishini kuzataylik. Bunda, albatta, maxraj nolga intiladi, lekin, shu bilan birga, $x(t)$ ni t ning uzluksiz funksiyasi deb qarasaq, kasr surati ham nolga intiladi. Bunda qaralayotgan kasr biror v soniga yaqinlashishi mumkin. Aynan shu son nuqtaning t vaqtdagi tezligidir, ya'ni

$$v = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{x(t + \Delta t) - x(t)}{\Delta t}. \quad (4.1.2)$$

Shu paytgacha tezlik tushunchasi to'g'risida gapirganda uning ma'nosini aniqlashtirmagan edik. Endi esa biz (4.1.2) munosabatni to'g'ri chiziq bo'ylab harakat qilayotgan nuqta tezligining *ta'rifi* deb qarasaq bo'ladi.

2. Urinma. Eslatib o'tamiz, biror (a, b) intervalda aniqlangan f funksiyaning grafigi deb R^2 koordinatalar tekisligidagi koordinatalari $(x, f(x))$ bo'lgan nuqtalar to'plamiga aytilar edi. Aniqrog'i, f funksiyaning $\Gamma(f)$ grafigi quyidagi

$$\Gamma(f) = \{(x, y) \in R^2 : y = f(x), a < x < b\} \quad (4.1.3)$$

to'plamdan iborat.

Faraz qilaylik, $(c, f(c))$ va $(c + h, f(c + h))$ nuqtalar f funksiya grafigining ikki har xil nuqtalari bo'lsin. Shu nuqtalardan o'tuvchi to'g'ri chiziq tenglamasini yozamiz:

$$y = \frac{f(c + h) - f(c)}{h}(x - c) + f(c). \quad (4.1.4)$$

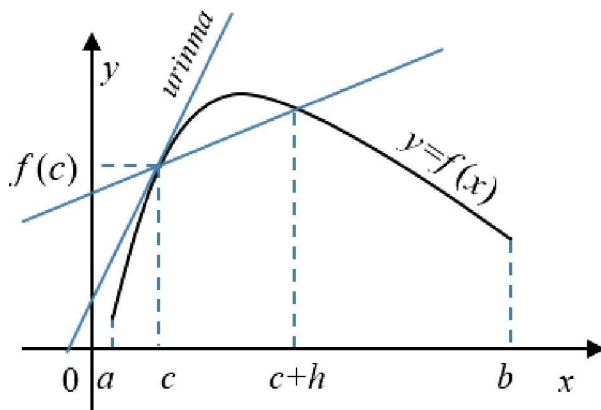
Agar biz h ning qiymatini kamaytira borsak, f funksiya grafigining absissalari c va $c + h$ bo'lgan ikki nuqtasi orqali o'tadigan to'g'ri chiziq $\Gamma(f)$ grafikning $(c, f(c))$ nuqtasidan o'tkazilgan urinmaga yaqinlashib boradi. Bunda urinma tenglamasi (4.1.4) tenglikka ko'ra (4.1-rasm)

$$y = k(x - c) + f(c) \quad (4.1.5)$$

ko‘rinishga keladi, bu yerda

$$k = \lim_{h \rightarrow 0} \frac{f(c+h) - f(c)}{h}. \quad (4.1.6)$$

4.1-rasm

Yuqorida urinma tushunchasi to‘g‘risida gapirganda biz uning ma‘nosini aniqlashtirmagan edik. Endi esa biz $\Gamma(f)$ grafikka abssissasi c ga teng bo‘lgan nuqtada o‘tkazilgan urinma — bu grafigi (4.1.5) - (4.1.6) ko‘rinishga ega bo‘lgan to‘g‘ri chiziqdir, deb ta‘riflashimiz mumkin.

3. Hosila.

Ta‘rif. Berilgan f funksiya a nuqtaning biror atrofida aniqlangan bo‘lsin. Bu funksiyaning a nuqtadagi **hosilasi** deb quyidagi limitga aytiladi:

$$\lim_{h \rightarrow 0} \frac{f(a+h) - f(a)}{h}. \quad (4.1.7)$$

Odatda f funksiyaning a nuqtadagi hosilasi $f'(a)$ simvol orqali belgilanadi.

Yuqoridagi (4.1.7) kasr suratini *argumentning h orttirmasiga* mos keluvchi f *funksiyaning orttirmasi* deb atash qabul qilingan. Kasrni o‘zini esa *ayirmali nisbat* deb atashadi.

4.1.1 - misol. Ushbu $f(x) = x$ birlik funksiyani qaraylik. Ravshanki,

$$f(a+h) - f(a) = (a+h) - a = h.$$

Shuning uchun

$$\frac{f(a+h) - f(a)}{h} = \frac{h}{h} = 1$$

va demak, istalgan $a \in \mathbf{R}$ nuqta uchun $f'(a) = 1$ ekan.

4.1.2 - misol. Ushbu $f(x) = x^2$ kvadratik funksiyani qaraylik. U holda

$$f(a+h) - f(a) = (a+h)^2 - a^2 = 2ah + h^2.$$

Shuning uchun

$$\frac{f(a+h) - f(a)}{h} = \frac{2ah + h^2}{h} = 2a + h$$

va demak, istalgan $a \in \mathbf{R}$ nuqta uchun

$$f'(a) = \lim_{h \rightarrow 0} (2a + h) = 2a$$

ekan.

Ta'rif. Agar funksiya a nuqtada hosilaga ega bo'lsa, bu funksiyani a nuqtada **differensiallanuvchi** deymiz.

4.1.1 - va 4.1.2 - misollarda qaralgan funksiyalar har qanday $a \in \mathbf{R}$ nuqtada differensiallanuvchidir.

4.1.3 - misol. Agar $D(x)$ Dirixle funksiyasi bo'lsa,

$$f(x) = x^2 D(x)$$

funksiya $x = 0$ nuqtada differensiallanuvchidir.

Haqiqatan,

$$f(0+h) - f(0) = h^2 D(h).$$

Shuning uchun,

$$\frac{f(0+h) - f(0)}{h} = hD(h) \rightarrow 0, \quad h \rightarrow 0,$$

bu esa $f'(0) = 0$ ekanini anglatadi.

Qayd etish kerakki, bu funksiya noldan boshqa hech qanday nuqtada differentsiallanuvchi emas.

Eslatma. Ravshanki, f funksiyaning a nuqtadagi hosilasi ta'rifini quyidagicha ham yozish mumkin:

$$f'(a) = \lim_{x \rightarrow a} \frac{f(x) - f(a)}{x - a}. \quad (4.1.8)$$

Haqiqatan, agar $h = x - a$ deb yozib olsak, (4.1.7) va (4.1.8) ta'riflarning o'zaro teng kuchli ekani ravshan bo'ladi.

4.1.1 - teorema. Berilgan a nuqtaning biror atrofida aniqlangan f funksiya shu nuqtada differentsiallanuvchi bo'lishi uchun quyidagi

$$f(x) = f(a) + A \cdot (x - a) + \alpha(x)(x - a) \quad (4.1.9)$$

tenglikni qanoatlantiruvchi A o'zgarmas sonning va a nuqtada cheksiz kichik bo'lgan $\alpha(x)$ funksiyaning mavjud bo'lishi zarur va yetarlidir.

Isbot. Ravshanki, (4.1.9) shartni quyidagi

$$\frac{f(x) - f(a)}{x - a} = A + \alpha(x)$$

ko'rinishda yozish mumkin, bunda $x \rightarrow a$ da $\alpha(x) \rightarrow 0$.

Bu tenglik, shubhasiz, chap tomondagi kasrning limiti mavjud bo'lib, u A soniga teng ekanligiga teng kuchlidir, ya'ni, hosilaning (4.1.8) ta'rifiga ko'ra $f'(a) = A$ tenglikka teng kuchlidir. ■

1 - natija. Agar a nuqtaning biror atrofida aniqlangan f funksiya shu nuqtada differentsiallanuvchi bo'lsa, a nuqtada cheksiz kichik bo'lgan shunday $\alpha(x)$ funksiya topiladiki, u uchun

$$f(x) = f(a) + f'(a)(x - a) + \alpha(x)(x - a) \quad (4.1.10)$$

tenglik bajariladi.

2 - natija. Agar funksiya biror nuqtada differensiallanuvchi bo'lsa, u shu nuqtada uzluksiz bo'ladi.

Haqiqatan, bevosita (4.1.10) tenglikdan $x \rightarrow a$ da $f(x) \rightarrow f(a)$ ekani kelib chiqadi. Bu esa f funksiyaning a nuqtada uzluksiz ekani anglatadi.

Chap va o'ng limitlarning ta'rifidan foydalanib, funksiyaning chap va o'ng hosilasi tushunchalarini kiritish mumkin.

Ta'rif. Berilgan f funksiya a nuqtaning biror o'ng atrofida aniqlangan bo'lsin. Bu funksiyaning a nuqtadagi **o'ng hosilasi** deb quyidagi limitga aytiladi:

$$\lim_{h \rightarrow 0+0} \frac{f(a+h) - f(a)}{h}.$$

Funksiyaning nuqtadagi *chap hosilasi* ham xuddi shunga o'xshash kiritiladi; bunda faqat $h \rightarrow 0-0$ deb limitga o'tiladi. Chap va o'ng hosilalar ba'zan *bir tomonlama hosila* deb ham ataladi. Albat, chap va o'ng hosilalar o'zaro teng bo'lishi shart emas. Masalan, $f(x) = |x|$ funksiyaning $x = 0$ nuqtadagi o'ng hosilasi 1 ga va chap hosilasi -1 ga teng.

Agarda f funksiya $[a, b]$ kesmaning har bir ichki, ya'ni $x \in (a, b)$ nuqtasida differensiallanuvchi bo'lib, a nuqtada $f'(a)$ o'ng hosilaga va b nuqtada $f'(b)$ chap hosilaga ega bo'lsa va bundan tashqari, shunday aniqlangan $f'(x)$ funksiya $[a, b]$ kesmaning har bir nuqtasida uzluksiz bo'lsa, biz bunday funksiyani $[a, b]$ kesmada *uzluksiz differensiallanuvchi* deymiz.

Agar f funksiya biror (a, b) intervalning har bir nuqtasida differensiallanuvchi bo'lsa, istalgan $x \in (a, b)$ nuqtada $f'(x)$ son aniqlangan bo'ladi. Boshqacha aytganda, (a, b) intervalda $x \rightarrow f'(x)$ funksiya mavjud bo'lar ekan. Mana shu funksiya f funksiyaning *hosilaviy funksiyasi*, yoki sodda qilib *hosilasi* deb ataladi.

Berilgan f funksiyaning hosilasini $f'(x)$ simvol orqali belgilashni fransuz matematigi J. L. Lagranj kiritgan. Funksiya hosilasi uchun ko'p ishlatiladigan yana bir belgilashni nemis matematigi G. V. Leybnits kiritgan bo'lib, u quyidagidan iborat:

$$\frac{df(x)}{dx} \quad \text{yoki oddiyroq} \quad \frac{df}{dx}.$$

Masalan,

$$\frac{dx^2}{dx} = 2x.$$

4. Differensiallash qoidalari.

Hosilani hisoblash jarayoni *defferensiallash* deb ataladi. Navbatdagi tasdiq differensiallashning chiziqli amal ekanini anglatadi.

4.1.2 - teorema. Agar f va g funksiyalar a nuqtada differensiallanuvchi bo'lsa, istalgan $\lambda \in \mathbf{R}$ va $\mu \in \mathbf{R}$ o'zgarmlar uchun $\lambda f(x) + \mu g(x)$ funksiya ham shu nuqtada differensiallanuvchi bo'lib, quyidagi tenglik bajariladi

$$(\lambda f + \mu g)' = \lambda f' + \mu g'. \quad (4.1.11)$$

Isbot. Agar

$$F(x) = \lambda f(x) + \mu g(x)$$

deb belgilasak,

$$\frac{F(x) - F(a)}{x - a} = \lambda \frac{f(x) - f(a)}{x - a} + \mu \frac{g(x) - g(a)}{x - a}$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

Bu tenglikda $x \rightarrow a$ deb limitga o'tsak, talab qilingan tenglikni olamiz:

$$F'(a) = \lambda f'(a) + \mu g'(a). \quad \blacksquare$$

Ko'paytmani differensiallash qoidasi murakkabroq ko'rinishga ega.

4.1.3 - teorema. Agar f va g funksiyalar a nuqtada differensiallanuvchi bo'lsa, ularning ko'paytmasi $f(x) \cdot g(x)$ ham shu nuqtada differensiallanuvchi bo'lib, quyidagi tenglik bajariladi

$$(f \cdot g)' = f' \cdot g + f \cdot g'. \quad (4.1.12)$$

Isbot. Agar

$$F(x) = f(x) \cdot g(x)$$

desak,

$$F(x) - F(a) = [f(x) - f(a)]g(x) + f(a)[g(x) - g(a)]$$

tenglikni olamiz va shuning uchun,

$$\frac{F(x) - F(a)}{x - a} = \frac{f(x) - f(a)}{x - a} g(x) + f(a) \frac{g(x) - g(a)}{x - a}.$$

4.1.1 - teoremaning 2 - natijasiga ko'ra, $g(x)$ funksiya, har qanday differensiallanuvchi funksiya singari, a nuqtada uzluksizdir, ya'ni $x \rightarrow a$ da $g(x) \rightarrow g(a)$. Shunday ekan, $x \rightarrow a$ da limitga o'tib, oxirgi tenglikdan talab qilinayotgan munosabatni hosil qilamiz:

$$F'(a) = f'(a)g(a) + f(a)g'(a). \quad \blacksquare$$

Nisbatning hosilasi yanada murakkab ko'rinishga ega.

4.1.1 - lemma. Agar g funksiya a nuqtada differensiallanuvchi bo'lib, $g(a) \neq 0$ bo'lsa, $\frac{1}{g(x)}$ funksiya a nuqtaning biror atrofida aniqlangan bo'lib, shu nuqtada differensiallanuvchi bo'ladi va quyidagi tenglik bajariladi:

$$\left(\frac{1}{g}\right)' = -\frac{g'}{g^2}. \quad (4.1.13)$$

Isbot. 4.1.1 - teoremaning 2 - natijasiga asosan $g(x)$ funksiya a nuqtada uzluksiz va shuning uchun u, 3.5.1 - tasdiqqa ko'ra, a nuqtaning biror atrofida noldan farqlidir. Demak, shu atrofda $\frac{1}{g(x)}$ nisbat aniqlangan.

Agar

$$F(x) = \frac{1}{g(x)}$$

desak,

$$F(x) - F(a) = \frac{1}{g(x)} - \frac{1}{g(a)} = \frac{g(a) - g(x)}{g(x)g(a)}$$

tenglikni olamiz. Demak,

$$\frac{F(x) - F(a)}{x - a} = - \frac{g(x) - g(a)}{x - a} \frac{1}{g(x)g(a)}.$$

Bu tenglikda $x \rightarrow a$ deb limitga o'tsak, talab qilingan tenglikka ega bo'lamiz:

$$F'(a) = - g'(a) \frac{1}{g^2(a)}. \quad \blacksquare$$

4.1.4 - teorema. Agar f va g funksiyalar a nuqtada differentsiallanuvchi bo'lib, $g(a) \neq 0$ bo'lsa, $\frac{f(x)}{g(x)}$ nisbat ham shu nuqtada differentsiallanuvchi bo'ladi va quyidagi tenglik bajariladi:

$$\left(\frac{f}{g}\right)' = \frac{f' \cdot g - f \cdot g'}{g^2}. \quad (4.1.14)$$

Isbot. Biz bu kasrni quyidagi ko'rinishdagi ko'paytma deb qarashimiz mumkin:

$$\frac{f}{g} = f \cdot \frac{1}{g}.$$

Shunday ekan, ko'paytmanni differentsiallashtirish haqidagi 4.1.3 - teoremani va 4.1.1 - lemmani qo'llab, talab qilingan tenglikni olamiz:

$$\left(\frac{f}{g}\right)' = f' \cdot \frac{1}{g} + f \cdot \left(\frac{1}{g}\right)' = \frac{f'}{g} - f \frac{g'}{g^2}. \quad \blacksquare$$

4. Murakkab funksiyani differentsiallashtirish.

Avvalgi bobning 3.5 - bandida kiritilgan murakkab funksiyalarni o'rganamiz. Chunonchi, $y = f(x)$ funksiya biror $E \subset \mathbf{R}$ intervalda aniqlangan bo'lsin. Bundan tashqari, $x = \varphi(t)$ funksiya $M \subset \mathbf{R}$ intervalda aniqlangan bo'lib, uning qiymatlar to'plami E da yotsin. Ushbu bandeda biz M to'plamda aniqlangan va har bir $t \in M$ songa $f[\varphi(t)]$ qiymatni mos qo'yuvchi $f(\varphi)$ funksiyani o'rganamiz.

4.1.5 - teorema. Agar φ funksiya $a \in M$ nuqtada differentsiallanuvchi bo'lib, f funksiya bu nuqtada mos $b = \varphi(a) \in E$ da differentsiallanuvchi bo'lsa, u holda

$$F(t) = f[\varphi(t)]$$

murakkab funksiya a nuqtada differensiallanuvchi bo'ladi va

$$F'(a) = f'(b) \cdot \varphi'(a) \quad (4.1.15)$$

tenglik bajariladi.

Isbot. Ma'lumki, f funksiya b nuqtada differensiallanuvchi bo'lsa, (4.1.10) ga ko'ra, b nuqtada cheksiz kichik bo'lgan shunday $\alpha(x)$ funksiya topiladiki, u uchun

$$f(x) - f(b) = [f'(b) + \alpha(x)] \cdot (x - b) \quad (4.1.16)$$

tenglik bajariladi.

Agar $x = \varphi(t)$ deb, $b = \varphi(a)$ ekanini hisobga olsak, (4.1.16) dan

$$\frac{f[\varphi(t)] - f[\varphi(a)]}{t - a} = [f'(b) + \alpha(x)] \frac{\varphi(t) - \varphi(a)}{t - a}$$

tenglikni olamiz.

Bu tenglikda $t \rightarrow a$ deb limitga o'tsak, talab qilingan (4.1.15) tenglik hosil bo'ladi. ■

Eslatma. Agar f va φ funksiyalar o'zlarini aniqlangan intervalning har bir nuqtasida differensiallanuvchi bo'lsa, u holda murakkab funksiyani differensiallash formulasi φ funksiyani aniqlanish sohasidagi barcha t larda o'rinli bo'lib, u quyidagi ko'rinishda yoziladi:

$$\frac{df[\varphi(t)]}{dt} = f'[\varphi(t)] \cdot \varphi'(t). \quad (4.1.17)$$

Bu (4.1.17) formulani ba'zan «zanjirli qoida» deb atashadi. Agar t o'zgaruvchi ham o'z navbatida qandaydir s o'zgaruvchining funksiyasi bo'lsa, ya'ni $t = \tau(s)$ bo'lsa, bu termini ishlatish sababi yanada oydinlashadi. Haqiqatan, bu holda quyidagi

$$\Phi(s) = f\{\varphi[\tau(s)]\}$$

murakkab funksiyani (bu funksiya ba'zan $\Phi = f \circ \varphi \circ \tau$ ko'rinishda ham belgilanadi) hosilasi

$$\Phi'(s) = f'(x)\varphi'(t)\tau'(s)$$

ga teng bo'ladi, bunda $x = \varphi(t)$ va $t = \tau(s)$.

5. Teskari funksiyani differensiallash.

Eslatib o'tamizki, biror E to'plamda aniqlangan f funksiyaga teskari funksiya deb, $M = f(E)$ to'plamda aniqlangan va quyidagi ikki:

1) istalgan $x \in E$ uchun

$$f^{-1}[f(x)] = x;$$

2) istalgan $y \in f(E)$ uchun

$$f[f^{-1}(y)] = y$$

shartlarni qanoatlantiruvchi f^{-1} funksiyaga aytilar edi.

4.1.6 - teorema. f funksiya a nuqtaning biror atrofida qat'iy monoton va uzluksiz bo'lsin. Bundan tashqari, f funksiya a nuqtada differentsiallanuvchi bo'lib, $f'(a) \neq 0$ bo'lsin. U holda teskari f^{-1} funksiya $b = f(a)$ nuqtada differentsiallanuvchi bo'lib,

$$(f^{-1})'(b) = \frac{1}{f'(a)} \quad (4.1.18)$$

tenglik bajariladi.

Isbot. Albatta, teoremaning shartlari bajarilganda teskari funksiya mavjud bo'lib, u $b = f(a)$ nuqtaning biror atrofida aniqlangan bo'ladi hamda $f^{-1}(b) = a$ tenglik bajariladi. Ana shu atrofdan olingan istalgan $y \neq b$ son uchun $x = f^{-1}(y)$ deymiz. Bunda, ravshanki, $f(x) = y$ bo'lib, $x \neq a$ bo'ladi. Shunday ekan,

$$\frac{f^{-1}(y) - f^{-1}(b)}{y - b} = \frac{x - a}{f(x) - f(a)} = \frac{1}{\frac{f(x) - f(a)}{x - a}}. \quad (4.1.19)$$

Agar $y \rightarrow b$ bo'lsa, teskari funksiyaning uzluksizligiga ko'ra (3.5.8 - teoreмага qarang), $x \rightarrow a$ bo'ladi. Demak, (4.1.19) tenglikda $y \rightarrow b$ deb limitga o'tsak, talab qilingan (4.1.18) tenglikni olamiz. ■

§ 4.2. Eng sodda elementar funksiyalarning hosilalari

1. Logarifmik funksiyaning hosilasi. Quyidagi

$$f(x) = \ln x, \quad x > 0, \quad (4.2.1)$$

logarifmik funksiyani qaraymiz, bunda $\ln x$ simvoli orqali (3.6.30) tenglik bilan aniqlangan va e soni asos qilib olingan logarifm belgilangan, ya'ni $\ln x = \log_e x$.

Biz bu funksiyani har qanday $x > 0$ nuqtada differensiallanuvchi ekanini isbotlaymiz.

Ayirmali nisbat tuzib, uni, logarifm xossalaridan foydalanib, quyidagidek ko'rinishga keltiramiz:

$$\frac{\ln(x+h) - \ln x}{h} = \frac{1}{x} \frac{x}{h} \ln\left(1 + \frac{h}{x}\right) = \frac{1}{x} \ln\left(1 + \frac{h}{x}\right)^{x/h}.$$

Agar $t = h/x$ desak, ayirmali nisbatni

$$\frac{\ln(x+h) - \ln(x)}{h} = \frac{1}{x} \ln(1+t)^{1/t}, \quad t = \frac{h}{x}, \quad (4.2.2)$$

kabi yozib olish mumkin.

Ixtiyoriy tayinlangan $x > 0$ uchun $h \rightarrow 0$ shartdan $t \rightarrow 0$ kelib chiqadi. Agar ikkinchi ajoyib limitdan, ya'ni

$$\lim_{t \rightarrow 0} (1+t)^{1/t} = e$$

tenglikdan foydalansak, logarifmik funksiyaning uzluksizligiga ko'ra,

$$\lim_{t \rightarrow 0} \ln[(1+t)^{1/t}] = \ln e = 1$$

tenglikka ega bo'lamiz.

Shuning uchun, (4.2.2) tenglikda $h \rightarrow 0$ deb limitga o'tsak, logarifmik funksiya hosilasi uchun

$$(\ln x)' = \frac{1}{x}, \quad x > 0, \quad (4.2.3)$$

tenglikni olamiz.

Endi ixtiyoriy $a > 0$, $a \neq 1$ asosli

$$f(x) = \log_a x, \quad x > 0, \quad (4.2.4)$$

logarifmik funksiyaning hosilasini hisoblaylik. Agar b asosli logarifmdan a asosli logarifmga o'tish formulasidan, ya'ni

$$\log_a x = \frac{\log_b x}{\log_b a}$$

munosabatdan foydalanib, $b = e$ desak,

$$\log_a x = \frac{\ln x}{\ln a}$$

tenglik hosil bo'ladi. Bu tenglikni (4.2.3) formuladan foydalanib differensiallasak, navbatdagi tasdiqni olamiz.

4.2.1 - tasdiq. (4.2.4) *logarifmik funksiya har qanday $x > 0$ nuqtada differensiallanuvchi bo'lib, uning hosilasi quyidagi ko'rinishga ega:*

$$(\log_a x)' = \frac{1}{x \ln a}, \quad x > 0. \quad (4.2.5)$$

2. Ko'rsatkichli funksiya hosilasi. Agar $a > 0$ va $a \neq 1$ bo'lsa,

$$f(x) = a^x, \quad -\infty < x < \infty, \quad (4.2.6)$$

ko'rinishdagi ko'rsatkichli funksiyani o'rganamiz. Ma'lumki, bu funksiya $\mathbf{R}$ sonlar o'qining barcha nuqtalarida aniqlangan. Ko'rsatkichli funksiyaning har qanday $x \in \mathbf{R}$ nuqtada differensiallanuvchi ekanini ko'rsatamiz.

Buning uchun (4.2.6) ko'rsatkichli funksiya (4.2.4) logarifmik funksiyaga teskari ekanini qayd etamiz. Shunday ekan, biz teskari funksiya hosilasi haqidagi 4.1.6 - teoremadan foydalansak bo'ladi. Chunonchi, agar

$$f(x) = \log_a x, \quad x > 0,$$

bo'lsa,

$$f^{-1}(y) = a^y, \quad -\infty < y < \infty,$$

bo'ladi.

Ravshanki, 4.1.6 - teoremaning barcha shartlari o'rinli. Shunday ekan, (4.2.5) ga ko'ra, agar x va y sonlar $x = a^y$ munosabat bilan bog'langan bo'lsa,

$$[a^y]' = [f^{-1}(y)]' = \frac{1}{f'(x)} = \frac{1}{(\log_a x)'} = x \ln a = a^y \ln a$$

tenglikka ega bo'lamiz.

Odatdagi belgilashlarga o'tsak, navbatdagi tasdiqni olamiz.

4.2.2 - tasdiq. (4.2.6) *ko'rsatkichli funksiya har qanday $x \in \mathbf{R}$ nuqtada differensiallanuvchi bo'lib, uning hosilasi quyidagi ko'rinishga ega:*

$$(a^x)' = a^x \ln a, \quad -\infty < x < \infty. \quad (4.2.7)$$

Eslatma. Agar $a = e$ bo'lsa, (4.2.7) formula nihoyatda sodda ko'rinishga keladi:

$$(e^x)' = e^x, \quad -\infty < x < \infty. \quad (4.2.8)$$

3. Darajali funksiya hosilasi. Ixtiyoriy $\alpha \in \mathbf{R}$ sonni tayinlab,

$$f(x) = x^\alpha, \quad x > 0, \quad (4.2.9)$$

darajali funksiyaning qaraymiz. Ko'rsatkich ixtiyoriy haqiqiy son bo'lgani uchun, biz bu funksiyaning musbat yarim to'g'ri chiziqda aniqlangan deb hisoblaymiz (haqiqatan, masalan $\alpha = -0.5$ bo'lsa, $x \leq 0$ lar uchun darajali funksiyaning aniqlash qiyin).

Logarifmik funksiya xossalariidan foydalanib, (4.2.9) funksiyaning ko'rsatkichli va logarifmik funksiyalarning superpozitsiyasi sifatida yozib olamiz:

$$f(x) = e^{\alpha \ln x}.$$

Shunday ekan, 4.1.5 - teoremani qo'llasak,

$$f'(x) = e^{\alpha \ln x} \cdot \alpha \cdot \frac{1}{x} = x^\alpha \cdot \frac{\alpha}{x} = \alpha x^{\alpha-1}$$

tenglik hosil bo'ladi.

Natijada navbatdagi tasdiqqa kelamiz.

4.2.3 - tasdiq. (4.2.9) *darajali funksiya har qanday $x > 0$ nuqtada differentsiallanuvchi bo'lib, uning hosilasi quyidagi ko'rinishga ega:*

$$(x^\alpha)' = \alpha x^{\alpha-1}. \quad (4.2.10)$$

Eslatma. Agar α ko'rsatkich ixtiyoriy butun son bo'lsa, (4.2.10) formula barcha $x \neq 0$ lar uchun o'rinli bo'ladi va α ixtiyoriy natural son bo'lganda esa, (4.2.10) tenglik barcha $x \in \mathbf{R}$ lar uchun bajariladi.

4. Trigonometrik funksiyalar hosilalari. 1) Biz

$$y = \sin x, \quad x \in \mathbf{R}, \quad (4.2.11)$$

funksiyadan boshlaymiz.

Argument orttirmasini h deb, funksiya orttirmasini hisoblaymiz:

$$\sin(x+h) - \sin x = 2 \sin \frac{h}{2} \cos \left(x + \frac{h}{2} \right).$$

U holda ayirmali nisbatni quyidagicha yozish mumkin:

$$\frac{\sin(x+h) - \sin x}{h} = \frac{\sin \frac{h}{2}}{\frac{h}{2}} \cos \left(x + \frac{h}{2} \right). \quad (4.2.12)$$

Birinchi ajoyib limitga ko'ra, quyidagi

$$h \rightarrow 0 \Rightarrow \frac{\sin \frac{h}{2}}{\frac{h}{2}} \rightarrow 1$$

implikasiya o'rinli bo'ladi.

Shunday ekan, (4.1.12) tenglikda $h \rightarrow 0$ deb limitga o'tsak, kosinusning uzluksizligiga asosan, quyidagi tasdiqni olamiz.

(4.2.11) *sinus funksiyasi har qanday $x \in \mathbf{R}$ nuqtada differensiallanuvchi bo'lib, uning hosilasi quyidagi ko'rinishga ega:*

$$(\sin x)' = \cos x. \quad (4.2.13)$$

2) Endi

$$y = \cos x, \quad x \in \mathbf{R}, \quad (4.2.14)$$

funksiyani qaraylik.

Keltirish formulalariga ko'ra,

$$\cos x = \sin \left(\frac{\pi}{2} - x \right). \quad (4.2.15)$$

(4.2.13) tenglikdan va murakkab funksiya hosilasi haqidagi 4.1.5 - teoremadan foydalanib, (4.2.15) tenglikning chap tomonini differensiallaymiz:

$$(\cos x)' = \cos \left(\frac{\pi}{2} - x \right) (-1) = -\sin x.$$

Shunday qilib,

$$(\cos x)' = -\sin x, \quad x \in \mathbf{R}. \quad (4.2.16)$$

3) Ushbu

$$y = \operatorname{tg} x, \quad x \neq \frac{\pi}{2} + \pi k, \quad k \in \mathbf{Z}, \quad (4.2.17)$$

tangens funksiyasining hosilasi ham oson hisoblanadi.

Haqiqatan, agar nisbat hosilasi uchun isbotlangan (4.1.14) formulada $f(x) = \sin x$ va $g(x) = \cos x$ desak,

$$(\operatorname{tg} x)' = \frac{(\sin x)' \cos x - \sin x (\cos x)'}{\cos^2 x} = \frac{\cos^2 x + \sin^2 x}{\cos^2 x} = \frac{1}{\cos^2 x}$$

tenglikni olamiz.

Demak,

$$(\operatorname{tg} x)' = \frac{1}{\cos^2 x} = 1 + \operatorname{tg}^2 x, \quad x \neq \frac{\pi}{2} + \pi k, \quad k \in \mathbf{Z}. \quad (4.2.18)$$

4) Navbatdagi formula ham xuddi (4.2.18) tenglik singari isbotlanadi.

$$(\operatorname{ctg} x)' = -\frac{1}{\sin^2 x} = -1 - \operatorname{ctg}^2 x, \quad x \neq \pi k, \quad k \in \mathbf{Z}. \quad (4.2.19)$$

5. Teskari trigonometrik funksiyalar hosilalari.

1) Quyidagi

$$y = \arcsin x, \quad -1 \leq x \leq 1, \quad (4.2.20)$$

funksiyani qaraymiz.

Bu funksiya $-\frac{\pi}{2} \leq y \leq \frac{\pi}{2}$ kesmada aniqlangan $x = \sin y$ funksiyaga teskari funksiyadir. Shuning uchun, teskari funksiyani differensiallash haqidagi 4.1.6 - teoremani va sinus hosilasi uchun olingan (4.2.13) formulani qo'llasak,

$$(\arcsin x)' = \frac{1}{(\sin y)'} = \frac{1}{\cos y} \quad (4.2.21)$$

tenglikni olamiz.

Endi

$$\cos y = \sqrt{1 - \sin^2 y} = \sqrt{1 - x^2}$$

munosabatni e'tiborga olsak, (4.2.21) tenglikdan navbatdagi tasdiq kelib chiqadi.

4.2.4 - tasdiq. (4.2.20) teskari funksiya har qanday $x \in (-1, 1)$ nuqtada differensiallanuvchi bo'lib, uning hosilasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$(\arcsin x)' = \frac{1}{\sqrt{1 - x^2}}, \quad -1 < x < 1. \quad (4.2.22)$$

2) Quyidagi

$$\arccos x = \frac{\pi}{2} - \arcsin x$$

tenglikdan

$$(\arccos x)' = -\frac{1}{\sqrt{1-x^2}}, \quad -1 < x < 1, \quad (4.2.23)$$

formulani olamiz.

3) Endi

$$y = \operatorname{arctg} x, \quad -\infty < x < \infty, \quad (4.2.24)$$

funksiyani qaraymiz.

Bu funksiya $-\frac{\pi}{2} < y < \frac{\pi}{2}$ kesmada aniqlangan $x = \operatorname{tg} y$ funksiya-ga teskari funksiyadir. Shuning uchun, teskari funksiya hosilasi haqidagi 4.1.6 - teoremani va tangens hosilasi uchun (4.2.18) formulani qo'llasak,

$$(\operatorname{arctg} x)' = \frac{1}{(\operatorname{tg} y)'} = \frac{1}{1 + \operatorname{tg}^2 y}$$

tenglikni olamiz.

Demak, $\operatorname{tg} y = x$ bo'lgani uchun,

$$(\operatorname{arctg} x)' = \frac{1}{1+x^2}, \quad -\infty < x < \infty, \quad (4.2.25)$$

formulani hosil qilamiz.

6. Eng sodda elementar funksiyalar hosilalari jadvali.

Agar eng sodda elementar funksiyalar hosilasini bilsak, yig'indi, ayirma, ko'paytma va nisbatlarni differensiallash haqidagi teoremlarni va murakkab funksiyani differensiallash qoidasini qo'llab, istalgan elementar funksiyani differensiallashimiz mumkin. Shunday ekan, quyidagi eng sodda elementar funksiyalar hosilalari jadvalini bilish muhimdir.

$$1^0. \quad (x^\alpha)' = \alpha x^{\alpha-1} \quad (x > 0).$$

$$2^0. \quad (\log_a x)' = \frac{1}{x \ln a} \quad (0 < a \neq 1, x > 0).$$

$$3^0. \quad (a^x)' = a^x \cdot \ln a \quad (0 < a \neq 1, -\infty < x < \infty).$$

$$4^0. \quad (\sin x)' = \cos x \quad (-\infty < x < \infty).$$

$$5^0. (\cos x)' = -\sin x \quad (-\infty < x < \infty).$$

$$6^0. (\operatorname{tg} x)' = \frac{1}{\cos^2 x} = 1 + \operatorname{tg}^2 x \quad (x \neq \frac{\pi}{2} + k\pi, k \in \mathbf{Z}).$$

$$7^0. (\operatorname{ctg} x)' = -\frac{1}{\sin^2 x} = -1 - \operatorname{ctg}^2 x \quad (x \neq k\pi, k \in \mathbf{Z}).$$

$$8^0. (\arcsin x)' = \frac{1}{\sqrt{1-x^2}} \quad (-1 < x < 1).$$

$$9^0. (\arccos x)' = -\frac{1}{\sqrt{1-x^2}} \quad (-1 < x < 1).$$

$$10^0. (\operatorname{arctg} x)' = \frac{1}{1+x^2} \quad (-\infty < x < \infty).$$

Eslatma. Istalgan elementar funksiya hosilasi yana elementar funksiya bo'ladi.

Elementar funksiyalarni differensiallash bo'yicha ikki muhim misolni keltiramiz. Bu misollarda a va b ixtiyoriy haqiqiy sonlardir.

4.2.1 - misol. Quyidagi

$$f(x) = \ln \sqrt{(x-a)^2 + b^2} \quad (4.2.26)$$

funksiyaning hosilasini toping.

Yechish. Murakkab funksiyani differensiallash qoidasini qo'llab, hosilalar jadvalidan

$$f'(x) = \frac{1}{2} (\ln[(x-a)^2 + b^2])' = \frac{1}{2} \frac{1}{(x-a)^2 + b^2} 2(x-a)$$

tenglikni olamiz.

Shunday qilib,

$$(\ln \sqrt{(x-a)^2 + b^2})' = \frac{x-a}{(x-a)^2 + b^2}. \quad (4.2.27)$$

4.2.2 - misol. Quyidagi

$$f(x) = \operatorname{arctg} \frac{x-a}{b}$$

funksiyaning hosilasini hisoblang.

Yechish. Murakkab funksiyani differensiallash qoidasini qo'llab, hosilalar jadvalidan

$$f'(x) = \left(\operatorname{arctg} \frac{x-a}{b} \right)' = \frac{1}{1 + \left(\frac{x-a}{b} \right)^2} \frac{1}{b}$$

tenglikni olamiz.

Demak,

$$\left(\operatorname{arctg} \frac{x-a}{b} \right)' = \frac{b}{(x-a)^2 + b^2}. \quad (4.2.28)$$

7. Yuqori tartibli hosilalar.

Agar f funksiya biror intervalda differensiallanuvchi bo'lsa, bu intervalda $f'(x)$ funksiya aniqlangan bo'ladi. Albatta, bu yangi f' funksiya ham shu intervalning biror a nuqtasida differensiallanuvchi bo'lishi mumkin. U holda f' funksiyaning a nuqtadagi hosilasi f funksiyaning shu nuqtadagi ikkinchi tartibli (yoki ikkinchi) hosilasi deb ataladi va $f''(a)$ kabi belgilanadi. Bunda quyidagi

$$f''(a) = f^{(2)}(a) = \frac{d^2 f}{dx^2}(a)$$

belgilashlardan ham foydalaniladi.

Xuddi shu singari, ikkinchi hosila ham qaralayotgan intervalning har bir nuqtasida mavjud bo'lib, u ham differensiallanuvchi funksiya bo'lishi mumkin. U holda f funksiya ikkinchi hosilasining hosilasi f funksiyaning uchinchi tartibli (yoki uchinchi) hosilasi deb ataladi va

$$f''' = f^{(3)} = \frac{d^3 f}{dx^3}$$

kabi belgilanadi.

Umuman, agar f funksiya biror intervalda $n - 1$ tartibli $f^{(n-1)}$ hosilaga ega bo'lib, o'z navbatida bu funksiya ham differensiallanuvchi funksiya bo'lsa, uning hosilasi f funksiyaning n - tartibli hosilasi deb ataladi va

$$f^{(n)} = \frac{d^n f}{dx^n}$$

kabi belgilanadi.

Bunda f funksiya berilgan intervalda n marta differensiallanuvchi deb ataladi.

Shunday qilib, n -hosila induktiv ravishda aniqlanar ekan:

$$f^{(n)}(x) = (f^{(n-1)}(x))' = \frac{d}{dx}f^{(n-1)}(x), \quad n = 2, 3, \dots$$

Qulaylik uchun, ba'zan 0 - tartibli hosila deb funksiyaning o'zi tushuniladi, ya'ni

$$f^{(0)}(x) \equiv f(x).$$

Ba'zi funksiyalarning n -tartibli hosilasini hisoblashga misollar keltiramiz.

4.2.3 - misol. Quyidagi

$$f(x) = \sin x, \quad -\infty < x < \infty,$$

funksiyani qaraymiz.

Uning hosilasi

$$(\sin x)' = \cos x = \sin \left(x + \frac{\pi}{2} \right)$$

ko'rinishga ega.

Demak, sinus funksiyasini differensiallash argumentni $\pi/2$ qiymatga surishdan iborat ekan. Bundan, induksiyaga ko'ra,

$$(\sin x)^{(n)} = \sin \left(x + \frac{\pi}{2}n \right), \quad n \in \mathbf{N}, \quad -\infty < x < \infty, \quad (4.2.29)$$

formulani olamiz.

4.2.4 - misol. Quyidagi formula xuddi yuqoridagidek isbotlandi:

$$(\cos x)^{(n)} = \cos \left(x + \frac{\pi}{2}n \right), \quad n \in \mathbf{N}, \quad -\infty < x < \infty. \quad (4.2.30)$$

4.2.5 - misol. Endi navbatdagi

$$f(x) = \ln x, \quad x > 0,$$

logarifmik funksiyani qaraymiz.

Uning hosilalari quyidagicha aniqlanadi:

$$(\ln x)' = \frac{1}{x}, \quad (\ln x)'' = -\frac{1}{x^2}, \quad (\ln x)''' = \frac{2}{x^3}, \dots$$

Bu tengliklardan n - hosila uchun quyidagi xulosaga kelish mumkin:

$$(\ln x)^{(n)} = (-1)^{n+1} \frac{(n-1)!}{x^n}, \quad n \in \mathbf{N}, \quad x > 0. \quad (4.2.31)$$

Bu formula bevosita induksiya usuli yordamida isbotlanadi.

4.2.6 - misol. Agar $a > 0$, $a \neq 1$ bo'lsa,

$$f(x) = a^x, \quad -\infty < x < \infty,$$

funksiyani qaraymiz.

Bu funksiya hosilasi

$$(a^x)' = a^x \cdot \ln a$$

ga teng.

Demak, bu funksiyani differensiallash uchun uni asosning natural logarifmiga ko'paytirish kerak ekan. Bundan chiqdi, ko'rsatkichli funksiyaning n -hosilasi quyidagi

$$(a^x)^{(n)} = a^x \cdot (\ln a)^n. \quad (4.2.32)$$

ko'rinishga ega bo'lishini ko'rish qiyin emas.

8. Leybnits formulasi. Agar u va v funksiyalar biror intervalda n marta differensiallanuvchi bo'lsa, ularning ko'paytmasi uv ham shu intervalda n marta differensiallanuvchi bo'lib, Leybnits formulasi deb ataluvchi quyidagi

$$(uv)^{(n)} = \sum_{k=0}^n \frac{n!}{k!(n-k)!} u^{(k)} v^{(n-k)} \quad (4.2.33)$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

Bu formulani matematik induksiya usuli orqali isbotlaymiz. Avval shuni qayd qilamizki, $n = 1$ bo'lsa, ushbu formula ko'paytmaning hosilasi uchun ma'lum bo'lgan (4.1.12) formula bilan ustma-ust tushadi.

Endi faraz qilaylik, (4.2.33) formula biror n uchun o'rinli bo'lsin. Yuqori tartibli hosilaning induktiv aniqlanishiga asosan, $(n+1)$ -tartibli hosila uchun

$$\begin{aligned} (uv)^{(n+1)} &= \frac{d}{dx} (uv)^{(n)} = \frac{d}{dx} \sum_{k=0}^n \frac{n!}{k!(n-k)!} u^{(k)} v^{(n-k)} = \\ &= \sum_{k=0}^n \frac{n!}{k!(n-k)!} \frac{d}{dx} [u^{(k)} v^{(n-k)}] = \\ &= \sum_{k=0}^n \frac{n!}{k!(n-k)!} [u^{(k+1)} v^{(n-k)} + u^{(k)} v^{(n-k+1)}] \end{aligned}$$

tenglikni olamiz.

Demak,

$$\begin{aligned} (uv)^{(n+1)} &= \sum_{k=0}^n \frac{n!}{k!(n-k)!} u^{(k+1)} v^{(n-k)} + \sum_{k=0}^n \frac{n!}{k!(n-k)!} u^{(k)} v^{(n-k+1)} = \\ &= \sum_{k=1}^{n+1} \frac{n!}{(k-1)!(n-k+1)!} u^{(k)} v^{(n-k+1)} + \sum_{k=0}^n \frac{n!}{k!(n-k)!} u^{(k)} v^{(n-k+1)}. \end{aligned}$$

Birinchi yig'indida oxirgi hadni va ikkinchi yig'indida birinchi hadni ajratsak,

$$(uv)^{(n+1)} = u^{(n+1)} v + uv^{(n+1)} +$$

$$+ \sum_{k=1}^n \left[\frac{n!}{(k-1)!(n-k+1)!} + \frac{n!}{k!(n-k)!} \right] u^{(k)} v^{(n-k+1)}.$$

tenglik hosil bo'ladi.

Bu yerda kvadratlik qavsni quyidagi

$$\frac{n!}{(k-1)!(n-k+1)!} + \frac{n!}{k!(n-k)!} = \frac{(n+1)!}{k!(n+1-k)!}$$

ko'rinishda yozsak, (4.2.33) formulani $(n+1)$ - hosila uchun olamiz:

$$\begin{aligned} (uv)^{(n+1)} &= u^{(n+1)}v + uv^{(n+1)} + \sum_{k=1}^n \frac{(n+1)!}{k!(n+1-k)!} u^{(k)}v^{(n-k+1)} = \\ &= \sum_{k=0}^{n+1} \frac{(n+1)!}{k!(n+1-k)!} u^{(k)}v^{(n-k+1)}. \end{aligned}$$

Endi talab qilinayotgan tasdiq matematik induksiya usulidan kelib chiqadi.

§ 4.3. Funksiyaning lokal ekstremumi

1. Funksiyaning nuqtada o'sishi va kamayishi.

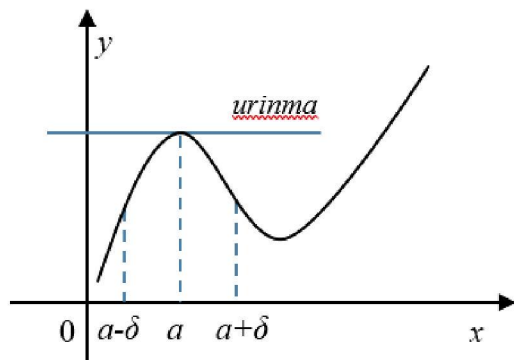
Ta'rif. Faraz qilaylik, f funksiya a nuqtaning biror atrofida aniqlangan bo'lsin. Agar a nuqtaning shunday δ -atrofi topilsaki, a nuqtadan o'ngda funksiya a nuqtadagidan katta qiymatlar qabul qilsa, ya'ni

$$f(x) > f(a), \quad a < x < a + \delta, \quad (4.3.1)$$

tengsizlik bajarilsa, a nuqtadan chapda esa, funksiya a nuqtadagidan kichik qiymatlar qabul qilsa, ya'ni

$$f(x) < f(a), \quad a - \delta < x < a, \quad (4.3.2)$$

tengsizlik bajarilsa, a holda f funksiya a nuqtada o'suvchi deyiladi.

4.2-rasm

Xuddi shunga o'xshash, a nuqtada kamayuvchi funksiya aniqlanadi.

Agar funksiya hosilasi biror nuqtada noldan farqli bo'lsa, hosilaning ishorasi bu funksiyani shu nuqta atrofida o'sish yoki kamayishini anglatadi.

4.3.1 - tasdiq. Berilgan f funksiya a nuqtaning biror atrofida aniqlangan bo'lib, a nuqtada differentsiallanuvchi bo'lsin. Agar $f'(a) > 0$ bo'lsa, funksiya a nuqtada o'sadi, agarda $f'(a) < 0$ bo'lsa, funksiya a nuqtada kamayadi.

Isbot. Hosilaning (4.1.8) limit ko'rinishidagi ta'rifiga ko'ra, istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $\delta > 0$ topiladiki, u uchun

$$f'(a) - \varepsilon < \frac{f(x) - f(a)}{x - a} < f'(a) + \varepsilon, \quad 0 < |x - a| < \delta,$$

shart bajariladi.

Avval, faraz qilaylik, $f'(a) > 0$ bo'lsin. U holda $\varepsilon > 0$ ni yetarlicha kichik olib,

$$\frac{f(x) - f(a)}{x - a} > 0, \quad 0 < |x - a| < \delta, \quad (4.3.3)$$

bahoni hosil qilamiz.

Ravshanki, (4.3.3) munosabat (4.3.1) va (4.3.2) tengsizliklarning bir vaqtda bajarilishiga teng kuchlidir.

Agarda $f'(a) < 0$ bo'lsa ham isbot xuddi shunga o'xshash bo'ladi. ■

2. Lokal ekstremum.

Ta'rif. Faraz qilaylik, f funksiya a nuqtaning biror atrofida aniqlangan bo'lsin. Agar a nuqtaning shunday δ -atrofi topilsaki, unda

$$f(x) \leq f(a), \quad a - \delta < x < a + \delta, \quad (4.3.4)$$

bo'lsa, u holda f funksiya a nuqtada **lokal maksimumga** ega deyiladi.

Bunda a nuqta *lokal maksimum nuqta* deb ataladi (4.2-rasm).

Xuddi shunga o'xshash *lokal minimum* aniqlanadi, faqat bunda a nuqtaning δ -atrofida

$$f(x) \geq f(a), \quad a - \delta < x < a + \delta, \quad (4.3.5)$$

tengsizlik bajarilishi zarur.

Bu holda a nuqta *lokal minimum nuqta* deb ataladi.

Agar a nuqta yoki lokal minimum nuqta yoki lokal maksimum nuqta bo'lsa, u *lokal ekstremum nuqta* deb ataladi.

4.3.1 - teorema (P.Ferma). Agar f funksiya a lokal ekstremum nuqtasida differensiallanuvchi bo'lsa, $f'(a) = 0$ bo'ladi.

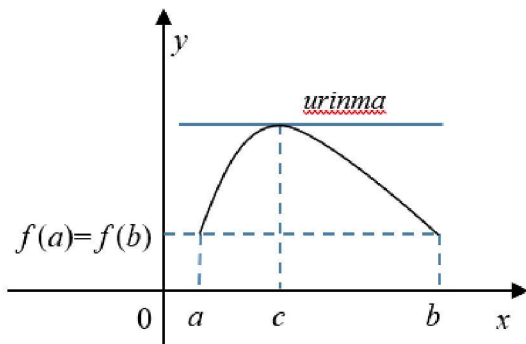
Isbot. Ravshanki, lokal ekstremum nuqtada funksiya o'suvchi ham, kamayuvchi ham bo'la olmaydi. Shuning uchun, 4.3.1 - tasdiqqa ko'ra, $f'(a)$ hosila musbat ham, manfiy ham bo'la olmaydi. Demak, $f'(a) = 0$ ekan (4.2-rasm). ■

§ 4.4. Chekli orttirma haqidagi teorema

4.4.1 - teorema (M.Roll (M.Rolle)). Berilgan f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz va (a, b) intervalning har bir nuqtasida differensiallanuvchi bo'lsin. Agar $f(a) = f(b)$ bo'lsa, (a, b) intervalda shunday ξ topiladiki, $f'(\xi) = 0$ bo'ladi.

Isbot. Veyershtrassning ikkinchi teoremasiga ko'ra, f funksiya biror x_* nuqtada minimal qiymatga va biror x^* nuqtada maksimal qiymatga erishadi.

4.3-rasm

Agar $f(x_*) = f(x^*)$ bo'lsa, bunday funksiya berilgan kesmada o'zgarmas bo'ladi. Shuning uchun, uning hosilasi shu kesmada nolga teng bo'ladi. Demak, bu holda teoremadagi ξ sifatida (a, b) intervalning istalgan nuqtasini olish mumkin.

Agarda $f(x_*) < f(x^*)$ bo'lsa, $f(a) = f(b)$ shartga ko'ra, x_* va x^* nuqtalardan kamida bittasi (a, b) intervalning ichida joylashgan bo'ladi. Shunday ekan, bu nuqtani ξ orqali belgilasak, 4.3.1 - Ferma teoremasiga asosan, $f'(\xi) = 0$ tenglikni olamiz. ■

Roll teoremasi sodda geometrik ma'noga ega: agar funksiya intervalning chetki nuqtalarida bir xil qiymatlarga ega bo'lsa, u holda grafikka o'tkazilgan urinma biror nuqtada abssissa o'qiga parallel bo'ladi (4.3-rasm).

Roll teoremasi mexanik ma'noga ham ega: agar to'g'ri chiziq bo'ylab harakatlanayotgan nuqta boshlang'ich holatiga qaytsa, u holda uning tezligi biror vaqt momentida nolga aylanadi.

4.4.2 - teorema (J.L.Lagranj). Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lib, (a, b) intervalning har bir nuqtasida differentsiallanuvchi bo'lsa, u holda (a, b) interval ichida shunday ξ nuqta topiladiki, bu nuqtada

$$\boxed{f(b) - f(a) = f'(\xi)(b - a), \quad a < \xi < b}, \quad (4.4.1)$$

tenglik bajariladi.

Isbot. Quyidagi

$$g(x) = f(x) - \frac{f(b) - f(a)}{b - a} (x - a)$$

funksiyani qaraymiz.

Bevosita tekshirish orqali

$$g(a) = f(a), \quad g(b) = f(b)$$

tengliklar bajarilishini ko'rish mumkin.

Demak, $g(x)$ funksiya Roll teoremasining barcha shartlarini qanoatlantiradi va shu teoreмага asosan, shunday $\xi \in (a, b)$ nuqta topiladiki, $g'(\xi) = 0$ bo'ladi. Shuning uchun,

$$g'(\xi) = f'(\xi) - \frac{f(b) - f(a)}{b - a} = 0.$$

Bu tenglik, ravshanki, (4.4.1) munosabat o'rinli ekanini anglatadi. ■

Natija. Agar f funksiya (a, b) intervalda differensiallanuvchi bo'lib, bu intervalning har bir nuqtasida

$$f'(x) = 0$$

bo'lsa, shunday C o'zgarmas topiladiki, u uchun

$$f(x) = C, \quad x \in (a, b),$$

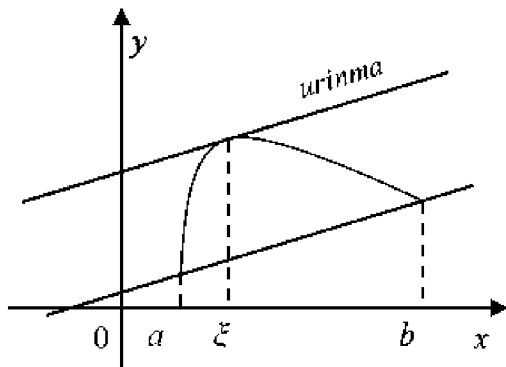
tenglik bajariladi.

Haqiqatan, (4.4.1) ga ko'ra, har qanday ikki $x_1 \in (a, b)$ va $x_2 \in (a, b)$ nuqtalar uchun

$$f(x_2) - f(x_1) = f'(\xi)(x_2 - x_1) = 0$$

tenglik o'rinli, ya'ni $f(x_1) = f(x_2) = const$, bu yerda $const$ orqali biror o'zgarmas belgilangan.

1 - eslatma. (4.4.1) formulaning geometrik ma'nosi quyidagidan iborat: differensiallanuvchi funksiya grafigining istalgan ikki a va b absissalik nuqtalaridan o'tuvchi to'g'ri chiziq uchun grafikning ξ absissalik shunday nuqtasi topiladiki, grafikka shu nuqtada o'tkazilgan urinma o'sha to'g'ri chiziqqa parallel bo'ladi (4.4-rasm).

4.4-rasm

2 - eslatma. Agar (4.4.1) formulada $a = x$ va $b = x + h$ desak, bu formula

$$f(x + h) - f(x) = f'(\xi) \cdot h, \quad x < \xi < x + h, \quad (4.4.2)$$

ko'rinishga keladi.

Bu (4.4.2) tenglikning chap tomonida f funksiya argumentining h orttirmasiga mos kelgan chekli (ya'ni limitga o'tilmagandagi) orttirmasi turibdi. Shu sababli, (4.4.2) formula (shu bilan birga (4.4.1) formula ham) *chekli orttirmalar formulasi* deb ataladi.

3 - eslatma. Modomiki (4.4.2) formuladagi ξ nuqta x va $x + h$ nuqtalar orasida yotar ekan, $0 < \theta < 1$ shartni qanoatlantiruvchi shunday θ nuqta topiladiki, u uchun $\xi = x + \theta h$ tenglik bajariladi. Shuning uchun (4.4.2) formulani quyidagi

$$f(x + h) - f(x) = f'(x + \theta h)h, \quad 0 < \theta < 1,$$

ko'rinishda yozish mumkin. Shubhasiz, bu tenglikda θ nuqta ξ va h larga bog'liqdir.

Navbatdagi formula Lagranj chekli orttirmalar formulasining umumlashgan holidir.

4.4.3 - teorema (O.Koshi). *Ikki f va g funksiyalar $[a, b]$ kesmada uzluksiz va (a, b) intervalning har bir nuqtasida differensiallanuvchi bo'lsin.*

Agar g funksiyaning hosilasi (a, b) intervalning barcha nuqtalarida noldan farqli bo'lsa, bu interval ichida shunday ξ nuqta topiladiki, u uchun

$$\frac{f(b) - f(a)}{g(b) - g(a)} = \frac{f'(\xi)}{g'(\xi)}, \quad a < \xi < b, \quad (4.4.3)$$

tenglik bajariladi.

Isbot. Quyidagi

$$\varphi(x) = [f(x) - f(a)][g(b) - g(a)] - [g(x) - g(a)][f(b) - f(a)] \quad (4.4.4)$$

funksiyani qaraymiz.

Ravshanki,

$$\varphi(a) = \varphi(b) = 0.$$

Demak, φ funksiya Roll teoremasining barcha shartlarini qanoatlantiradi va shu teoreмага asosan, shunday $\xi \in (a, b)$ nuqta topiladiki, $\varphi'(\xi) = 0$ bo'ladi. Shuning uchun, (4.4.4) ga ko'ra,

$$f'(\xi)[g(b) - g(a)] - g'(\xi)[f(b) - f(a)] = 0. \quad (4.4.5)$$

Ravshanki, $g(b) - g(a) \neq 0$, chunki barcha $x \in (a, b)$ nuqtalarda $g'(x) \neq 0$ bo'lgani uchun $g(a) = g(b)$ tenglik Roll teoremasiga zid bo'lar edi. Shunday ekan, (4.4.5) tenglikning har ikki tomonini $g'(\xi)[g(b) - g(a)]$ songa bo'lib yuborsak, talab qilingan (4.4.3) tenglikni olamiz. ■

Koshi teoremasi limitlarni hisoblashda asqotadi. Darhaqiqat, $\frac{0}{0}$ ko'rinishdagi aniqmasliklarni ochishda u nihoyatda foydalidir.

Chunonchi, agar

$$\lim_{x \rightarrow a} f(x) = \lim_{x \rightarrow a} g(x) = 0 \quad (4.4.6)$$

bo'lsa, $x \rightarrow a$ da $\frac{f(x)}{g(x)}$ nisbat $\frac{0}{0}$ ko'rinishdagi aniqmaslikka ega deyiladi.

Mana shu aniqmaslikni ochish deganda biz

$$\lim_{x \rightarrow a} \frac{f(x)}{g(x)} \quad (4.4.7)$$

limitni, u mavjud bo'lgan hollarda, hisoblashni tushunamiz.

Xuddi shu singari $x \rightarrow a + 0$ da $\frac{0}{0}$ aniqmaslik tushunchasi kiritiladi.

Navbatdagi teorema shunday aniqmaslikni ochishning bir usulini beradi.

4.4.4 - teorema (Lopital qoidasi). *Ikki f va g funksiyalar $a < x < a + \delta$ intervalda differensiallanuvchi bo'lib, shu intervalda $g'(x) \neq 0$ bo'lsin. Bundan tashqari*

$$\lim_{x \rightarrow a+0} f(x) = \lim_{x \rightarrow a+0} g(x) = 0 \quad (4.4.8)$$

tengliklar bajarilsin.

U holda, agar quyidagi (chekli yoki cheksiz)

$$\lim_{x \rightarrow a+0} \frac{f'(x)}{g'(x)}$$

limit mavjud bo'lsa,

$$\lim_{x \rightarrow a+0} \frac{f(x)}{g(x)}$$

limit ham mavjud bo'lib,

$$\lim_{x \rightarrow a+0} \frac{f(x)}{g(x)} = \lim_{x \rightarrow a+0} \frac{f'(x)}{g'(x)} \quad (4.4.9)$$

tenglik bajariladi.

Isbot. f va g funksiyalarni a nuqtada nolga teng deb aniqlaymiz (e'tibor bering, f va g funksiyalar a nuqtada aniqlanmagan edi):

$$f(a) = g(a) = 0.$$

Endi bu ikki funksiya $[a, x]$ kesmada uzluksiz bo'lib, Koshi teoremasining barcha shartlarini qanoatlantiradi.

Faraz qilaylik, $\{x_n\}$ - a nuqtaga yaqinlashuvchi ixtiyoriy ketma-ketlik bo'lsin. Koshi formulasini qo'llab,

$$\frac{f(x_n)}{g(x_n)} = \frac{f(x_n) - f(a)}{g(x_n) - g(a)} = \frac{f'(\xi_n)}{g'(\xi_n)} \quad (4.4.10)$$

munosabatni olamiz, bu yerda ξ_n nuqta $a < \xi_n < x_n$ shartni qanoatlantiradi. Ravshanki, oxirgi tengsizlikdan $x_n \rightarrow a+0 \Rightarrow \xi_n \rightarrow a+0$ implikasiya kelib chiqadi. Shunday ekan, agar (4.4.10) munosabatning o'ng tomonidagi kasrning limiti (chekli yoki cheksiz) mavjud bo'lsa, uning chap tomonidagi kasr limiti ham mavjud bo'lib, bu limitlar o'zaro teng bo'ladi. ■

Navbatdagi natija teorema isbotidan bevosita kelib chiqadi.

Natija. Agar 4.4.4 - teorema shartlari chap limitlar uchun o'rinli bo'lsa, u holda teorema tasdig'i ham chap limitlar uchun o'rinli bo'ladi. Agar bordi-yu 4.4.4 - teorema shartlari oddiy (ikki tomonlama) limitlar uchun o'rinli bo'lsa, teorema tasdig'i ham bunday limitlar uchun o'rinli bo'ladi.

4.4.1 - misol. Limitni hisoblang:

$$A = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin 2x}{x + 2x^2}.$$

Lopital qoidasini qo'llab,

$$A = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{2 \cos 2x}{1 + 4x} = 2$$

tenglikni olamiz.

4.4.2 - misol. Limitni hisoblang:

$$A = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{1 - \cos 2x}{x^2 + \sin^2}.$$

Lopital qoidasini qo'llab,

$$A = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{2 \sin 2x}{2x + \sin 2x}$$

tenglikni olamiz.

Yana bir marta Lopital qoidasini qo'llasak,

$$A = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{4 \cos 2x}{2 + 2 \cos 2x} = 1$$

tenglikni olamiz.

§ 4.5. Teylor formulasi

1. Teylor ko'phadlari. Agar f funksiya a nuqtaning biror atrofida differensiallanuvchi bo'lsa, u holda, yuqorida ko'rganimizdek, $x \rightarrow a$ da cheksiz kichik bo'lgan shunday $\alpha(x)$ funksiya topiladiki, u uchun quyidagi

$$f(x) = f(a) + f'(a)(x - a) + \alpha(x)(x - a)$$

tenglik bajariladi. Bu formulaning o'ng tomonidagi birinchi ikki hadi quyidagi chiziqli funksiyadir (ya'ni birinchi tartibli ko'phaddir):

$$P(x) = f(a) + f'(a)(x - a).$$

Ravshanki, bu funksiya uchun

$$P(a) = f(a), \quad P'(a) = f'(a)$$

tengliklar o'rinli bo'lib, u a nuqtaning yetarlicha kichik atrofida berilgan $f(x)$ funksiyaga istalgancha yaqin bo'ladi.

Endi, faraz qilaylik, f funksiya a nuqtaning biror atrofida n - tartibgacha hosilalarga ega bo'lsin. Shunday n - tartibli $P(x)$ ko'phad topishga harakat qilamizki, uning n - tartibgacha barcha hosilalari f funksiyaning mos hosilalariga teng bo'lsin, ya'ni

$$P(a) = f(a), \quad P'(a) = f'(a), \quad \dots, \quad P^{(n)}(a) = f^{(n)}(a) \quad (4.5.1)$$

tengliklar bajarilsin.

Shu maqsadda n - tartibli Teylor ko'phadi deb ataluvchi ko'phadni quyidagi tenglik orqali aniqlaymiz:

$$P_n(x, f) = \sum_{k=0}^n f^{(k)}(a) \frac{(x - a)^k}{k!}.$$

Ravshanki, $x = a$ bo'lganda

$$P_n(a, f) = f(a)$$

tenglik o'rinli.

Bundan tashqari, bevosita ta'rifdan

$$P'_n(x, f) = \sum_{k=0}^n f^{(k)}(a) \frac{k(x-a)^{k-1}}{k!} = \sum_{k=1}^n f^{(k)}(a) \frac{(x-a)^{k-1}}{(k-1)!}$$

tengliklarni olamiz.

Yoki, yig'indi indeksini bir birlikka sursak,

$$P'_n(x, f) = \sum_{k=0}^{n-1} f^{(k+1)}(a) \frac{(x-a)^k}{k!} = P_{n-1}(x, f') \quad (4.5.2)$$

bo'ladi.

Demak, $x = a$ bo'lganda,

$$P'_n(a, f) = P_{n-1}(a, f') = f'(a).$$

Endi, isbotlangan (4.5.2) munosabatni differensiallasak,

$$P''_n(x, f) = P'_{n-1}(x, f') = P_{n-2}(x, f'')$$

va, shuning uchun,

$$P''_n(a, f) = P_{n-2}(a, f'') = f''(a).$$

Shu mulohazalarni davom ettirib, Teylor ko'phadining (4.5.1) tengliklarni qanoatlantirishini ko'rsatish qiyin emas. Demak, Teylor ko'phadi biz izlayotgan ko'phad ekan. Shu sababli, bu ko'phad berilgan funksiyaga yuqori tartibli aniqlikda yaqinlashishini kutish ta'biydir. Bunga mos tasdiq Teylor formulasi orqali beriladi. Teylor formulasi yordamida biz

$$R(x) = f(x) - P_n(x, f)$$

ayirmani sodda ko'rinishga keltirib, uning uchun kerakli baholarni olamiz.

2. Teylor formulasi. Ushbu bandda biz yuqorida qayd etilgan Teylor formulasini isbotlaymiz va shu bilan birga, $R(x)$ qoldiq had uchun turli ifodalar olamiz.

““““ **4.5.1.** Berilgan n natural soni uchun f funksiya a nuqtaning biror atrofida $n+1$ - tartibli hosilaga ega bo'lsin va x ko'rsatilgan atrofning ixtiyoriy nuqtasi bo'lsin.

Bundan tashqari, $G(t)$ funksiya qayd etilgan atrofda differensiallanuvchi bo'lib, $t \neq x$ bo'lganda $G'(t) \neq 0$ bo'lsin.

U holda x va a orasida yotuvchi shunday ξ nuqta topiladiki, u uchun

$$f(x) - \sum_{k=0}^n \frac{f^{(k)}(a)}{k!} (x-a)^k = R_{n+1}(x) \quad (4.5.3)$$

formula o'rinli bo'ladi, bu yerda

$$R_{n+1}(x) = \frac{G(x) - G(a)}{G'(\xi)} \frac{f^{(n+1)}(\xi)}{n!} (x-\xi)^n. \quad (4.5.4)$$

Isbot. Agar

$$F(t) = \sum_{k=0}^n f^{(k)}(t) \frac{(x-t)^k}{k!} \quad (4.5.5)$$

desak,

$$F'(t) = f'(t) + \sum_{k=1}^n \left[f^{(k+1)}(t) \frac{(x-t)^k}{k!} - f^{(k)}(t) \frac{(x-t)^{k-1}}{(k-1)!} \right]$$

bo'ladi va, tegishli qisqartirishlarni amalga oshirib,

$$F'(t) = \frac{f^{(n+1)}(t)}{n!} (x-t)^n \quad (4.5.6)$$

tenglikni olamiz.

Endi quyidagi

$$\frac{F(x) - F(a)}{G(x) - G(a)} = \frac{F'(\xi)}{G'(\xi)}$$

Koshi formulasi dan foydalanib,

$$F(x) - F(a) = \frac{G(x) - G(a)}{G'(\xi)} F'(\xi)$$

tenglikka ega bo'lamiz.

Agar (4.5.6) ni hisobga olsak, bu tenglik

$$F(x) - F(a) = \frac{G(x) - G(a)}{G'(\xi)} \frac{f^{(n+1)}(\xi)}{n!} (x - \xi)^n \quad (4.5.7)$$

ko'rinishga keladi.

Nihoyat, F funksiyani (4.5.5) ta'rifidan bevosita kelib chiqadigan

$$F(x) - F(a) = f(x) - \sum_{k=0}^n \frac{f^{(k)}(a)}{k!} (x - a)^k$$

tenglikni (4.5.7) ga qo'ysak, talab qilingan (4.5.4) munosabatni olamiz. ■

1 - natija (Lagranj ko'rinishidagi qoldiq hadli Teylor formulasi). Berilgan n natural soni uchun f funksiya a nuqtaning biror atrofida $n+1$ - tartibli hosilaga ega bo'lsin. U holda ko'rsatilgan atrofdan ixtiyoriy x nuqta olganda ham x va a orasida shunday ξ nuqta topiladiki, u uchun quyidagi formula o'rinli bo'ladi:

$$f(x) = \sum_{k=0}^n \frac{f^{(k)}(a)}{k!} (x - a)^k + R_{n+1}(x), \quad (4.5.8)$$

bu yerda

$$R_{n+1}(x) = \frac{f^{(n+1)}(\xi)}{(n+1)!} (x - a)^{n+1}. \quad (4.5.9)$$

Isbot. 4.5.1 - teoremda

$$G(t) = (x - t)^{n+1}$$

deb olamiz.

U holda

$$G'(t) = -(n+1)(x-t)^n$$

bo'lib, $G(x) - G(a) = -(x-a)^{n+1}$ tenglikka ko'ra,

$$\frac{G(x) - G(a)}{G'(\xi)} = \frac{(x-a)^{n+1}}{(n+1)(x-\xi)^n}.$$

Shuning uchun (4.5.4) tenglikning o'ng tomoni

$$\frac{(x-a)^{n+1}}{(n+1)(x-\xi)^n} \frac{f^{(n+1)}(\xi)}{n!} (x-\xi)^n = \frac{f^{(n+1)}(\xi)}{(n+1)!} (x-a)^{n+1}$$

ko'rinishga keladi va, natijada, talab qilingan (4.5.9) tenglikni olamiz. ■

(4.5.9) dagi ifoda Teylor formulasining Lagranj ko'rinishidagi qoldiq hadi deyiladi.

2 - natija (Koshi ko'rinishidagi qoldiq hadli Teylor formulasi). Agar 4.5.1 - teoremda

$$G(t) = x - t$$

desak, ravshanki,

$$\frac{G(x) - G(a)}{G'(\xi)} = x - a$$

bo'ladi.

Shuning uchun (4.5.4) tenglikning o'ng tomonidagi ifoda

$$R_{n+1}(x) = \frac{f^{(n+1)}(\xi)}{n!} (x-a)(x-\xi)^n \quad (4.5.10)$$

ko'rinishga keladi va u Koshi ko'rinishidagi qoldiq had deyiladi. ■

3 - natija (Shlomilx-Rosh ko'rinishidagi qoldiq hadli Teylor formulasi).

Ixtiyoriy p natural sonni tayinlab, 4.5.1 - teoremda

$$G(t) = (x-t)^p$$

deb olamiz.

U holda, ravshanki,

$$\frac{G(x) - G(a)}{G'(\xi)} = \frac{(x - a)^p}{p(x - \xi)^{p-1}}.$$

Shuning uchun (4.5.4) tenglikning o'ng tomonidagi ifoda

$$R_{n+1}(x) = \frac{f^{(n+1)}(\xi)}{p \cdot n!} (x - a)^p \cdot (x - \xi)^{n-p+1} \quad (4.5.11)$$

ko'rinishga keladi va u umumiy ko'rinishdagi yoki Shlomilx-Rosh ko'rinishidagi qoldiq had deyiladi. ■

Eslatma. Teylor formulasida $a = 0$ bo'lganda uni ba'zan Makloren formulasi deb ham atashadi:

$$\begin{aligned} f(x) = f(0) + f'(0)x + \frac{f^{(2)}(0)}{2!}x^2 + \frac{f^{(3)}(0)}{3!}x^3 + \dots \\ \dots + \frac{f^{(n)}(0)}{n!}x^n + R_n(x), \end{aligned} \quad (4.5.12)$$

bu yerda

$$R_n(x) = \frac{f^{(n+1)}(\xi)}{(n+1)!}x^{n+1}, \quad 0 < \frac{\xi}{x} < 1. \quad (4.5.13)$$

Bu tenglikda ξ qiymat x va n larga bog'liq, ya'ni $\xi = \xi_n(x)$.

3. Ko'rsatkichli funksiya yoyilmasi. Quyidagi

$$f(x) = e^x$$

ko'rsatkichli funksiyaning $a = 0$ nuqtada Teylor formulasi bo'yicha yoyilmasini (Makloren yoyilmasini) topamiz.

Ravshanki, $f^{(n)}(x) = e^x$. Demak, $f^{(n)}(0) = 1$. Shuning uchun, (4.5.11) formulaga ko'ra,

$$e^x = 1 + x + \frac{x^2}{2!} + \frac{x^3}{3!} + \frac{x^4}{4!} + \dots + \frac{x^n}{n!} + R_n(x) \quad (4.5.14)$$

tenglik bajariladi, bunda

$$R_n(x) = e^\xi \frac{x^{n+1}}{(n+1)!}, \quad 0 < \frac{\xi}{x} < 1. \quad (4.5.15)$$

4. Sinus yoyilmasi. Quyidagi

$$f(x) = \sin x$$

funksiyani qaraymiz.

Ma'lumki,

$$f^{(n)}(x) = \sin\left(x + \frac{\pi}{2}n\right).$$

Demak,

$$f^{(n)}(0) = \sin\left(\frac{\pi n}{2}\right).$$

Shuning uchun,

$$f^{(n)}(0) = \begin{cases} (-1)^{k-1}, & \text{agar } n = 2k - 1 \text{ bo'lsa,} \\ 0, & \text{agar } n = 2k \text{ bo'lsa.} \end{cases}$$

Natijada,

$$\begin{aligned} \sin x &= x - \frac{x^3}{3!} + \frac{x^5}{5!} - \frac{x^7}{7!} + \dots \\ &\dots + (-1)^{k-1} \frac{x^{2k-1}}{(2k-1)!} + \tilde{R}_k(x), \end{aligned} \quad (4.5.16)$$

bu yerda

$$\tilde{R}_k(x) = \sin\left(\xi + \frac{\pi(2k+1)}{2}\right) \frac{x^{2k+1}}{(2k+1)!}, \quad 0 < \frac{\xi}{x} < 1. \quad (4.5.17)$$

5. Kosinus yoyilmasi. Quyidagi

$$f(x) = \cos x$$

funksiyani qaraymiz.

Ma'lumki,

$$f^{(n)}(x) = \cos\left(x + \frac{\pi}{2}n\right).$$

Demak,

$$f^{(n)}(0) = \cos\left(\frac{\pi n}{2}\right).$$

Shuning uchun,

$$f^{(n)}(0) = \begin{cases} (-1)^k, & \text{agar } n = 2k \text{ bo'lsa,} \\ 0, & \text{agar } n = 2k + 1 \text{ bo'lsa.} \end{cases}$$

Natijada,

$$\cos x = 1 - \frac{x^2}{2!} + \frac{x^4}{4!} - \frac{x^6}{6!} + \dots + (-1)^k \frac{x^{2k}}{(2k)!} + \tilde{R}_k(x), \quad (4.5.18)$$

bu yerda

$$\tilde{R}_k(x) = \cos\left(\xi + \frac{\pi(2k+2)}{2}\right) \frac{x^{2k+2}}{(2k+2)!}, \quad 0 < \frac{\xi}{x} < 1. \quad (4.5.19)$$

6. Logarifm yoyilmasi. Modomiki $\ln x$ funksiya manfiy argumentlarda aniqlanmagan ekan, uni $x = 0$ nuqta atrofida Makloren formulasi bo'yicha yoyish mumkin emas. Odatda bu funksiya o'rniga

$$f(x) = \ln(1+x), \quad x > -1,$$

funksiya olinadi. Yangi funksiya $x = 0$ nuqta atrofida aniqlangan va cheksiz marta differensiallanuvchidir.

Agar $n \geq 1$ bo'lsa, hosila uchun

$$f^{(n)}(x) = (-1)^{n-1} \frac{(n-1)!}{(1+x)^n}$$

tenglikni olamiz, demak,

$$f^{(n)}(0) = (-1)^{n-1} (n-1)!$$

Yana $f(0) = 0$ tenglikni hisobga olsak, $x > -1$ bo'lganda

$$\ln(1+x) = x - \frac{x^2}{2} + \frac{x^3}{3} - \frac{x^4}{4} + \dots + (-1)^{n-1} \frac{x^n}{n} + R_n(x) \quad (4.5.20)$$

yoyilma hosil bo'ladi, bunda

$$R_n(x) = \frac{(-1)^n}{(1+\xi)^n} \cdot \frac{x^{n+1}}{n+1}, \quad 0 < \frac{\xi}{x} < 1. \quad (4.5.21)$$

7. Asimptotik yoyilma. Agar M_{n+1} orqali qaralayotgan funksiyaning $(n+1)$ -tartibli hosilasining aniq yuqori chegarasini belgilasak, Teylor formulasidagi qoldiq had $M_{n+1}(x-a)^{n+1}$ ifoda orqali yuqoridan baholanadi. Biroq, Teylor formulasining ko'pgina tadbirlarida qoldiq had qanday M_{n+1} koeffitsient bilan baholanishi emas, balki $x \rightarrow a$ da uning $(x-a)^{n+1}$ kabi nolga intilishi muhimdir. Shu munosabat bilan avvalgi bobda kiritilgan quyidagi belgilashni eslatamiz: agar shunday o'zgarmas $C > 0$ topilsaki, barcha $x \in E$ larda

$$|f(x)| \leq C|g(x)|, \quad x \in E,$$

tengsizlik bajarilsa, biz

$$f(x) = O(g(x)), \quad x \in E,$$

deymiz.

4.5.2 - teorema. *Berilgan f funksiya biror n natural son uchun a nuqtaning biror atrofida n - tartibli hosilaga ega bo'lib, bu hosila a nuqtada differensiallanuvchi bo'lsin. U holda a nuqtaning shunday $V(a)$ atrofi topiladiki, unda quyidagi formula o'rinli bo'ladi:*

$$f(x) = \sum_{k=0}^n \frac{f^{(k)}(a)}{k!} (x-a)^k + O((x-a)^{n+1}), \quad x \in V(a). \quad (4.5.22)$$

Isbot. Lagranj ko'rinishidagi qoldiq hadli Teylor formulasida n o'rniga $n-1$ olib, uni f funksiyaga qo'llaymiz:

$$f(x) = \sum_{k=0}^{n-1} \frac{f^{(k)}(a)}{k!} (x-a)^k + \frac{f^{(n)}(\xi)}{n!} (x-a)^n. \quad (4.5.23)$$

Shartga ko'ra $f^{(n)}(x)$ funksiya a nuqtada differensiallanuvchi bo'lgani uchun

$$f^{(n)}(\xi) = f^{(n)}(a) + f^{(n+1)}(a)(\xi - a) + \alpha(\xi)(x - a)$$

tenglik o'rinli bo'lib, bunda $\alpha(\xi)$ - argument $\xi \rightarrow a$ da cheksiz kichik funksiyadir. Albatta, a nuqtada cheksiz kichik bo'lgan har qanday funksiya shu nuqtaning biror $V(a)$ atrofida chegaralangandir. Shu sababli oxirgi tenglikdan quyidagi munosabatni olamiz:

$$f^{(n)}(\xi) = f^{(n)}(a) + O(x - a), \quad x \in V(a). \quad (4.5.24)$$

Endi, (4.5.24) bahoni (4.5.23) ning oxirgi hadiga qo'llab, o'z-o'zidan ko'rinib turgan

$$(x - a)^n \cdot O(x - a) = O((x - a)^{n+1})$$

munosabatdan foydalansak, talab qilingan (4.5.22) tenglikni olamiz. ■

Isbotlangan (4.5.22) formula f funksiyaning a nuqta atrofidagi *asimptotik yoyilmasi* deyiladi. Bu formulada o'ng tomondagi ko'phad f funksiya bilan, umuman aytganda, ustma-ust tushmasada, u f funksiyadan ko'phad darajasidan yuqoriroq tartibli cheksiz kichik miqdorga farq qiladi. Yoyilmaning nomi yunoncha «*asimptotos*», ya'ni «ustma-ust tushmaydi» degan so'zdan olingan.

Bu formula ko'pincha $a = 0$ bo'lganda qo'llaniladi. Bu holda (4.5.22) formula quyidagi ko'rinishga keladi:

$$f(x) = \sum_{k=0}^n \frac{f^{(k)}(0)}{k!} x^k + O(x^{n+1}), \quad x \in V(0). \quad (4.5.25)$$

Ba'zi eng sodda elementar funksiyalarning noldagi asimptotik yoyilmalarini keltiramiz.

1) Eksponentaning yoyilmasi:

$$e^x = 1 + x + \frac{x^2}{2!} + \frac{x^3}{3!} + \dots + \frac{x^n}{n!} + O(x^{n+1}). \quad (4.5.26)$$

2) Sinusning yoyilmasi:

$$\begin{aligned} \sin x &= x - \frac{x^3}{3!} + \frac{x^5}{5!} - \frac{x^7}{7!} + \dots \\ &\dots + (-1)^{n-1} \frac{x^{2n-1}}{(2n-1)!} + O(x^{2n+1}). \end{aligned} \quad (4.5.27)$$

3) Kosinusning yoyilmasi:

$$\cos x = 1 - \frac{x^2}{2!} + \frac{x^4}{4!} - \frac{x^6}{6!} + \dots + (-1)^n \frac{x^{2n}}{(2n)!} + O(x^{2n+2}). \quad (4.5.28)$$

Keltirilgan formulalar turli limitlarni hisoblashda asqotadi.

4.5.1 - misol. Limitni hisoblang:

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{1 - \cos x \cos 2x \cos 3x}{1 - \cos x}. \quad (4.5.29)$$

Kosinusning $O(x^4)$ aniqlikdagi asimptotik yoyilmasini qo'llasak, (4.5.29) kasrning surati uchun

$$\begin{aligned} &1 - \cos x \cos 2x \cos 3x = \\ &= 1 - \left(1 - \frac{x^2}{2} + O(x^4)\right) \left(1 - \frac{4x^2}{2} + O(x^4)\right) \left(1 - \frac{9x^2}{2} + O(x^4)\right) = \\ &= 1 - \left(1 - \frac{14x^2}{2} + O(x^4)\right) = 7x^2 + O(x^4) \end{aligned} \quad (4.5.30)$$

ifodani olamiz.

Xuddi shu usulda maxrajni quyidagi ko'rinishga keltiramiz:

$$1 - \cos x = 1 - \left(1 - \frac{x^2}{2} + O(x^4)\right) = \frac{x^2}{2} + O(x^4). \quad (4.5.31)$$

Endi (4.5.30) va (4.5.31) ni (4.5.29) kasrga qo'ysak,

$$\frac{1 - \cos x \cos 2x \cos 3x}{1 - \cos x} = \frac{7x^2 + O(x^4)}{\frac{x^2}{2} + O(x^4)} = \frac{14 + O(x^2)}{1 + O(x^2)}$$

tenglik hosil bo'ladi. Bundan yuqoridagi limit 14 ga teng ekanligi kelib chiqadi.

§ 4.6. Differensiallar

1. Birinchi differensial. Faraz qilaylik, f funksiya a nuqtada differensiallanuvchi bo'lsin. Argumentning h ga teng orttirmasiga mos kelgan f funksiyaning orttirmasini quyidagi ko'rinishda belgilaymiz:

$$\Delta f(a, h) = f(a + h) - f(a). \quad (4.6.1)$$

Bu orttirmani, (4.1.10) formulaga ko'ra, quyidagi $h \rightarrow 0 \Rightarrow \alpha(a, h) \rightarrow 0$ implikatsiyani qanoatlantiruvchi biror $\alpha(a, h)$ yordamida

$$\Delta f(a, h) = f'(a)h + \alpha(a, h)h \quad (4.6.2)$$

kabi yozish mumkin.

Funksiya orttirmasining h ga nisbatan chiziqli bo'lgan $f'(a)h$ hadi f funksiyaning a nuqtadagi *differensial* deyiladi va u $df(a, h)$ orqali belgilanadi. Shunday qilib,

$$df(a, h) = f'(a)h. \quad (4.6.3)$$

Agar f funksiya biror intervalning har bir nuqtasida differensiallanuvchi bo'lsa, uning differensialli ikki x va h o'zgaruvchilar funksiyasi bo'lib, u h bo'yicha chiziqlidir:

$$df(x, h) = f'(x)h,$$

An'ana bo'yicha h o'zgaruvchini dx deb belgilashadi va bu holda differensial quyidagi ko'rinishga keladi:

$$df(x, dx) = f'(x)dx,$$

yoki yanada qisqa qilib,

$$df = f'(x)dx \quad (4.6.4)$$

kabi yoziladi.

Masalan,

$$d(\sin x) = \cos x \, dx.$$

Yana bir misol:

$$d(\ln \operatorname{tg} x) = \frac{1}{\operatorname{tg} x} \cdot \frac{1}{\cos^2 x} \, dx = \frac{dx}{\sin x \cos x}.$$

2. Birinchi differensial ko‘rinishining invariantligi. Ba‘zan x argumentning o‘zi yangi t o‘zgaruvchining funksiyasi bo‘ladi. Mana shunday holda $f(x)$ funksiyaning differensialini topaylik. Buning uchun,

$$F(t) = f(x) = f[x(t)] \quad (4.6.5)$$

murakkab funksiyani t argumentning dt orttirmasiga mos kelgan orttirmasini izlaymiz. Agar f va x funksiyalar differensiallanuvchi bo‘lsa, u holda F murakkab funksiya ham differensiallanuvchi bo‘ladi va

$$dF = dF(t, dt) = F'(t)dt = f'[x(t)]x'(t)dt \quad (4.6.6)$$

tenglik bajariladi.

Endi, $dx = x'(t)dt$ bo‘lgani uchun, (4.6.6) tenglikni quyidagi ko‘rinishda yozib olamiz:

$$dF = f'(x)dx. \quad (4.6.7)$$

Ikki (4.6.5) va (4.6.7) tengliklardan

$$df = f'(x)dx \quad (4.6.8)$$

munosabat kelib chiqadi.

Shunday qilib, x argumentining o‘zi ham biror yangi o‘zgaruvchining funksiyasi bo‘lsa, $f(x)$ funksiyaning (4.6.8) birinchi differensial xuddi (4.6.4) kabi ko‘rinishga ega bo‘lar ekan. Bu yerdagi yagona farq shundaki, (4.6.8) tenglikda dx - funksiyaning differensialidir va bu tenglikni aslida quyidagi ma‘noda tushunish zarur:

$$df(t, dt) = f'(x(t)) \, dx(t, dt).$$

Yuqoridagi (4.6.8) tenglik *birinchi differensial ko'rinishining invariantligi* deb nomlanadi.

3. Ikkinchi differensial. Faraz qilaylik, f funksiya biror intervalda ikki marta differensiallanuvchi bo'lsin. Bu funksiya differensialni quyidagi

$$df(x, dx) = f'(x) dx$$

ko'rinishga ega bo'lib, u dx orttirmaning har bir tayinlangan qiymatida x o'zgaruvchining differensiallanuvchi funksiyasi bo'ladi. Bu o'zgaruvchiga h orttirma bersak,

$$df(x+h, dx) - df(x, dx) = [f'(x+h) - f'(x)]dx = [f''(x) + \alpha(x, h)]h dx$$

munosabatni olamiz, bunda $h \rightarrow 0$ da $\alpha(x, h) \rightarrow 0$.

Birinchi differensialning differensialni birinchi differensial orttirmasining h ga nisbatan chiziqli qismi bo'lib, u quyidagi ko'rinishga egadir:

$$f''(x) h dx.$$

Bu ifodaning $h = dx$ dagi qiymati f funksiyaning *ikkinchi differensialni* deb ataladi va $d^2 f = d^2 f(x, dx)$ kabi belgilanadi. Shunday qilib,

$$d^2 f = f''(x) (dx)^2, \quad (4.6.9)$$

ya'ni ikkinchi differensial dx orttirmaning kvadratik funksiyasi ekan.

Masalan,

$$d^2(\sin x) = -\sin x (dx)^2.$$

Endi x argument yangi t o'zgaruvchining funksiyasi bo'lgan holda $f(x)$ funksiyaning ikkinchi differensialini topamiz. Chunonchi, quyidagi murakkab funksiyani qaraymiz

$$F(t) = f(x) = f[x(t)] \quad (4.6.10)$$

va uni t argumentning dt orttirmasiga mos kelgan ikkinchi differensialni hisoblaymiz.

Agar f va x funksiyalar ikki marta differensiallanuvchi bo'lsa, u holda F murakkab funksiya ham ikki marta differensiallanuvchi bo'lib,

$$F''(t) = f''[x(t)][x'(t)]^2 + f'[x(t)]x''(t)$$

tenglik bajariladi.

Demak,

$$d^2F = d^2F(t, dt) = F''(t)(dt)^2 = f''[x(t)][x'(t)dt]^2 + f'[x(t)]x''(t)(dt)^2. \quad (4.6.11)$$

Agar, (4.6.9) ta'rifga ko'ra, $x''(t)(dt)^2 = d^2x$ ekanini hisobga olsak, u holda (4.6.10) va (4.6.11) dan

$$d^2f = f''(x)(dx)^2 + f'(x)d^2x \quad (4.6.12)$$

munosabatni olamiz.

Endi (4.6.9) va (4.6.12) ni taqqoslasak, shuni ko'rish mumkinki, x o'zgaruvchi boshqa t o'zgaruvchining funksiyasi bo'lgan vaqtda, ikkinchi differensialga qo'shimcha $f'(x)d^2x$ had qo'shilar ekan, bunda $d^2x - x$ o'zgaruvchining ikkinchi differensialidir. Shunday qilib, ikkinchi differensial ko'rinishi invariantlik xossasiga ega emas ekan.

4. Ixtiyoriy tartibli differensiallar. Berilgan f funksiyaning n -tartibli differensial ($n - 1$)-tartibli differensialning differensial sifatida induktiv ravishda aniqlanib,

$$d^n f = f^{(n)}(x)(dx)^n \quad (4.6.13)$$

ko'rinishga ega bo'ladi.

Haqiqatan, faraz qilaylik, f funksiya biror intervalda n marta differensiallanuvchi bo'lib, uning ($n - 1$)-differensial aniqlangan va bu differensial uchun

$$d^{n-1} f = f^{(n-1)}(x)(dx)^{n-1} \quad (4.6.14)$$

tenglik o'rinli bo'lsin.

Bundan chiqdi, f funksiyaning aniqlanishiga ko'ra, ($n-1$)-tartibli differensial x o'zgaruvchining differensiallanuvchi funksiyasi bo'lar ekan. Demak,

$$\begin{aligned} d^{n-1}f(x+h, dx) - d^{n-1}f(x, dx) &= [f^{(n-1)}(x+h) - f^{(n-1)}(x)] (dx)^{n-1} = \\ &= [f^{(n)}(x) + \alpha(x, h)]h (dx)^{n-1}. \end{aligned}$$

Ravshanki, bu orttirmaning h bo'yicha chiziqli qismi

$$f^{(n)}(x) h (dx)^{n-1} \quad (4.6.15)$$

ga teng. Ushbu (4.6.15) ifodaning $h = dx$ dagi qiymati f funksiyaning n -differensial deyiladi. Shunday ekan, bu ta'rif va (4.6.14) tenglikdan (4.6.13) formula bevosita kelib chiqadi.

Agar x o'zgaruvchi yangi t o'zgaruvchining funksiyasi bo'lib, $n \geq 2$ bo'lsa, f funksiyaning n -differensial uchun formula murakkabroq ko'rinishga ega ekanini ko'rsatish qiyin emas. Boshqacha aytganda, n -differensial ham, ikkinchi differensial kabi, invariantlik xossasiga ega bo'lmaydi.

Eslatma. Teylor formulasi differensiallarda quyidagicha yoziladi:

$$f(x + dx) - f(x) = \frac{df}{1!} + \frac{d^2f}{2!} + \frac{d^3f}{3!} + \frac{d^4f}{4!} + \dots + \frac{d^n f}{n!} + R_{n+1}(x),$$

bu yerda

$$R_{n+1}(x) = \frac{d^{n+1}f(\xi, dx)}{(n+1)!}.$$

§ 4.7. Kompleks qiymatli funksiyalarni differensiallash

Ta'rif. Kompleks qiymatli va x haqiqiy o'zgaruvchili $f(x)$ funksiyaning $x = a$ nuqtadagi **hosilasi** deb quyidagi limitga aytiladi:

$$\lim_{x \rightarrow a} \frac{f(x) - f(a)}{x - a} = f'(x). \quad (4.7.1)$$

4.7.1 - tasdiq. Kompleks qiymatli va x haqiqiy o'zgaruvchili $f(x) = u(x) + iv(x)$ funksiya differensiallanuvchi bo'lishi uchun haqiqiy $u(x)$ va mavhum $v(x)$ qismlarining differensiallanuvchi bo'lishi zarur va yetarli.

Isbot bevosita hosila ta'rifidan kelib chiqadi.

Ravshanki, kompleks qiymatli funksiya hosilasi

$$f'(x) = u'(x) + iv'(x) \quad (4.7.2)$$

ga teng.

Masalan, agar

$$e(x) = \cos x + i \sin x$$

bo'lsa,

$$e'(x) = -\sin x + i \cos x$$

bo'ladi.

Kompleks qiymatli funksiyalarni differensiallash amali xuddi haqiqiy funksiyalar holidagidek xossalarga ega.

Misol tariqasida ikki kompleks qiymatli funksiyalar ko'paytmasining hosilasi uchun

$$(fg)' = f'g + fg' \quad (4.7.3)$$

formulani isbotlaymiz.

Faraz qilaylik, $f = u + iv$ va $g = p + iq$ funksiyalar differensiallanuvchi bo'lsin. U holda, 4.7.1 - tasdiqqa ko'ra,

$$fg = (up - vq) + i(uq + vp)$$

formulada u, v, p va q lar differensiallanuvchi haqiqiy funksiyalar bo'ladi.

Demak, yana 4.7.1 - tasdiqqa ko'ra, ko'paytma ham differensiallanuvchi ekan. Endi (4.7.2) formulani va haqiqiy funksiyalar ko'paytmalarini differensiallash qoidasini qo'llasak,

$$(fg)' = (u'p + up' - v'q - vq') + i(u'q + uq' + v'p + vp')$$

tenglikni olamiz.

Bundan talab qilinayotgan (4.7.3) formula bevosita kelib chiqadi:

$$(fg)' = (u' + iv')(p + iq) + (u + iv)(p' + iq') = f'g + fg'$$

Yana bir misol tariqasida kompleks qiymatli f funksiya a nuqtada differensiallanuvchi bo'lib, $f(a) \neq 0$ bo'lganda, $\frac{1}{f}$ funksiyaning shu nuqtadagi hosilasini topamiz.

Shunday qilib, $f = u + iv$ funksiya a nuqtada differensiallanuvchi bo'lsin. U holda, 4.7.1 - tasdiqqa asosan, har ikki u va v funksiyalar ham shu nuqtada differensiallanuvchi bo'ladi. Yana 4.7.1 - tasdiqni qo'llab, o'z-o'zidan ko'rinib turgan

$$\frac{1}{f} = \frac{1}{u + iv} = \frac{u}{u^2 + v^2} - i \frac{v}{u^2 + v^2}$$

tenglikka ko'ra, $\frac{1}{f}$ funksiya ham a nuqtada differensiallanuvchi ekaniga iqrор bo'lamiz.

Shunday ekan, $g = \frac{1}{f}$ deb belgilab, (4.7.3) formulaga asosan,

$$(fg)' = f'g + fg' = \frac{f'}{f} + fg'$$

ni olamiz.

Modomiki $(fg)' \equiv 0$ ekan, oxirgi tenglikdan

$$g' = -\frac{1}{f} \frac{f'}{f} = -\frac{f'}{f^2}$$

hosil bo'ladi.

Shunday qilib,

$$\left(\frac{1}{f}\right)' = -\frac{f'}{f^2}. \quad (4.7.4)$$

Haqiqiy va mavhum qismlari elementar funksiyalar bo'lgan kompleks qiymatli funksiyalarning hosilalari, (4.7.2) formulani qo'llab, oson topiladi.

4.7.1 - misol. Aytaylik, $c = a + ib$ bo'lib, bunda a va b haqiqiy sonlar $b \neq 0$ shartni qanoatlantirsin. Ushbu

$$\Phi(x, c) = \ln \sqrt{(x-a)^2 + b^2} + i \operatorname{arctg} \frac{x-a}{b} \quad (4.7.5)$$

funksiya hosilasi topilsin.

Yechish. Hosilani hisoblash uchun biz (4.2.27) va (4.2.28) tengliklar hamda (4.7.2) formuladan foydalanamiz. Natijada

$$\begin{aligned} \Phi'(x, c) &= \frac{x-a}{(x-a)^2 + b^2} + i \frac{b}{(x-a)^2 + b^2} = \\ &= \frac{x-a+ib}{(x-a)^2 + b^2} = \frac{x-\bar{c}}{|x-c|^2} = \frac{1}{x-c} \end{aligned}$$

munosabatni olamiz, bu yerda $\bar{c} = a - ib$, ya'ni c ga qo'shma sonidir. Shunday qilib,

$$\Phi'(x, c) = \frac{1}{x-c}. \quad (4.7.6)$$

Yuqori tartibli hosilalar ham shunga o'xshash hisoblanadi.

4.7.2 - misol. Yana $c = a + ib$ deymiz, bunda a va b lar haqiqiy sonlar bo'lib, $b \neq 0$. Yuqoridagi (4.7.5) funksiyaning n - tartibli hosilasi topilsin.

Yechish. Agar (4.7.6) tenglikni ketma-ket differensiallasak,

$$\Phi^{(n)}(x, c) = (-1)^{n-1} \frac{(n-1)!}{(x-c)^n} \quad (4.7.7)$$

munosabatni olamiz.

(4.7.7) tenglikni quyidagi ko'rinishda yozish mumkin:

$$\frac{(-1)^{n-1}}{(n-1)!} \Phi^{(n)}(x, c) = \frac{1}{(x-c)^n}. \quad (4.7.8)$$

Demak, (4.7.8) tenglikning o'ng tomonidagi funksiya oshkor ko'rinishda yoziladigan biror elementar funksiyaning hosilasi ekan.

Eslatma. Agar $c = a + ib$ bo'lsa,

$$\sqrt{(x-a)^2 + b^2} = |x-c|$$

bo'ladi va shuning uchun, (4.7.5) funksiyaning

$$\Phi(x, c) = \ln|x-c| + i \operatorname{arctg} \frac{x-a}{b}, \quad \operatorname{Im} c = b \neq 0, \quad (4.7.9)$$

ko'rinishda yozish mumkin.

Yuqorida $\Phi(x, c)$ funksiya $b \neq 0$ bo'lganda aniqlangan edi. Endi bu funksiyaning $b = \operatorname{Im} c = 0$ da quyidagi

$$\Phi(x, c) = \ln|x-c|, \quad \operatorname{Im} c = 0. \quad (4.7.10)$$

ko'rinishda aniqlaymiz. Bunda, albatta, hosila uchun (4.7.6) va (4.7.8) tengliklar o'rinli bo'lib qolaveradi.

Shunday qilib, ixtiyoriy kompleks c soni va ixtiyoriy natural n uchun

$$\frac{d}{dx} \frac{(-1)^{n-1}}{(n-1)!} \Phi^{(n-1)}(x, c) = \frac{1}{(x-c)^n} \quad (4.7.11)$$

tenglik bajarilar ekan, bunda $\Phi(x, c)$ funksiya $b \neq 0$ da (4.7.9) tenglik va, $b = 0$ bo'lganda esa, (4.7.10) tenglik orqali aniqlangandir.

§ 4.8. Funktsiyalar grafigining tekshirish

Ushbu paragrafda biz funksiya grafigining o'rganamiz. Eslatib o'tamizki, biror E to'plamda aniqlangan f funksiyaning grafigi deb $\mathbf{R}^2$ dan olingan quyidagi

$$\Gamma(f) = \{(x, y) \in \mathbf{R}^2 : f(x) = y, x \in E\} \quad (4.8.1)$$

nuqtalar to'plamiga aytilar edi.

Boshqacha aytganda, f funksiya grafigi tekislikning $(x, f(x))$ ko'rinishdagi barcha nuqtalari to'plamidan iborat bo'lib, bunda x berilgan f funksiyaning aniqlanish sohasiga tegishlidir.

Agar funksiya berilgan intervalda differentsiallanuvchi bo'lsa, hosila ishorasi yordamida bu funksiyaning monotonlik intervallarini aniqlashimiz mumkin va natijada, funksiyaning lokal ekstremum nuqtalarini topa olamiz. Funksiya grafigini o'rganishni mana shu ekstremum nuqtalarini topishdan boshlaymiz.

1. Lokal ekstremum nuqtalarini topish. Yuqorida ekstremumning quyidagi zaruriylik sharti topilgan edi (4.3.1 - Ferma teoremasi):

agar f funksiya c nuqtada differentsiallanuvchi bo'lib, shu nuqtada lokal ekstremumga ega bo'lsa, $f'(c) = 0$ bo'ladi.

Berilgan f funksiyaning hosilasi nolga teng bo'lgan nuqta shu funksiyaning *kritik* yoki *statsionar* nuqtasi deyiladi. Oxirgi nom hosilaning mexanik ma'nosiga asoslangan. Agar x - vaqt va $f(x)$ - biror harakatlanayotgan moddiy nuqtaning x vaqt momentidagi koordinatasi bo'lsa, funksiya hosilasini moddiy nuqtaning tezligi deb qarashimiz mumkin. Agar biror a nuqtada tezlik nolga aylansa, ya'ni qaralayotgan moddiy nuqta bu momentda harakatdan to'xtasa, bunday nuqta f funksiyaning statsionar nuqtasi bo'ladi.

Sodda $f(x) = x^3$ funksiya misolida yuqoridagi shart yetarli emasligini ko'rish mumkin. Chunonchi, $x = 0$ nuqtada $f'(0) = 0$ shart bajarilsada, 0 nuqta berilgan funksiya uchun lokal ekstremum nuqta bo'la olmaydi.

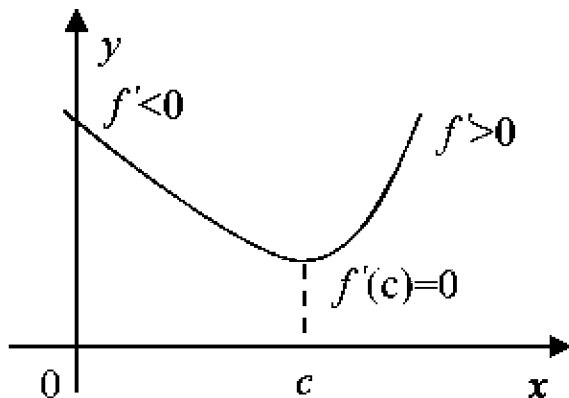
Ushbu bandda biz lokal ekstremum uchun yetarlilik shartlarini topish masalasini o'rganamiz. Afsuski, lokal ekstremum uchun bir vaqtning o'zida ham yetarli, ham zarur bo'lib, oson tekshiriladigan shart hozirga qadar ma'lum emas. Shu sababli biz lokal ekstremum uchun turli vaziyatlarda tekshirishga qulay bo'lgan bir necha yetarlilik shartlarini keltiramiz.

4.8.1 - teorema (ekstremumning birinchi yetarlilik sharti). *Faraz qilaylik, f funksiya c nuqtaning biror atrofida differentsiallanuvchi bo'lib, $f'(c) = 0$ bo'lsin. Bundan tashqari, c nuqtaning o'sha atrofida quyidagi shart bajarilsin:*

$$\begin{aligned} x < c \quad \text{bo'lsa,} \quad f'(x) < 0 \quad \text{bo'lsin} \quad \text{va} \\ x > c \quad \text{bo'lsa,} \quad f'(x) > 0 \quad \text{bo'lsin.} \end{aligned} \quad (4.8.2)$$

U holda c nuqta f funksiyaning lokal minimum nuqtasi bo'radi.

Isbot. Agar $x < c$ bo'lsa, $[x, c]$ kesmada Lagranj formulasini qo'llab, (4.8.2) shartdan foydalansak,

4.5-rasm

$$f(c) - f(x) = f'(\xi)(c - x) < 0, \quad x < \xi < c,$$

munosabatni olamiz.

Demak, $x < c$ bo'lganda

$$f(x) > f(c) \tag{4.8.3}$$

bo'lar ekan. Xuddi shu singari, $x > c$ bo'lsa, $[c, x]$ kesmada Lagranj formulasini qo'llab, teorema shartiga ko'ra,

$$f(x) - f(c) = f'(\xi)(x - c) > 0, \quad c < \xi < x,$$

munosabatni olamiz.

Demak, $x > c$ bo'lganda

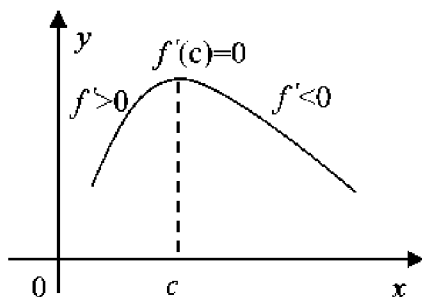
$$f(x) > f(c) \tag{4.8.4}$$

bo'lar ekan. Shunday qilib, (4.8.3) va (4.8.4) larga ko'ra, $x \neq c$ bo'lganda $f(x) > f(c)$ bo'lar ekan. Bu esa c nuqtaning lokal minimum nuqtasi ekanini anglatadi (4.5-rasm). ■

Natija. Faraz qilaylik, f funksiya c statsionar nuqtaning biror atrofida differentsiallanuvchi bo'lib, quyidagi shartni qanoatlantirsin:

$$\begin{aligned} x < c \quad \text{bo'lsa,} \quad f'(x) > 0 \quad \text{bo'lsin va} \\ x > c \quad \text{bo'lsa,} \quad f'(x) < 0 \quad \text{bo'lsin.} \end{aligned} \quad (4.8.5)$$

U holda c nuqta f funksiyaning lokal maksimum nuqtasi bo'ladi.

4.6-rasm

Isbot qilish uchun 4.8.1 - teoremani $f_1(x) = -f(x)$ funksiyaga qo'llash yetarli (4.6-rasm).

Qayd etamizki, 4.8.1 - teorema f funksiya c nuqtadan chapda va o'ngda yotgan nuqталarda differentsiallanuvchi bo'lib, c nuqtaning o'zida esa faqat uzluksiz bo'lgan holda ham o'rinalidir. Chunoschi, bu teoremani quyidagi umumiyroq ko'rinishda ham keltirish mumkin.

4.8.1* - teorema (ekstremum uchun birinchi yetarlilik shartining boshqa ko'rinishi). Biror $\delta > 0$ uchun f funksiya $\{x : 0 < |x - c| < \delta\}$ to'plamning barcha nuqtalarida differentsiallanuvchi bo'lib, c nuqtaning o'zida uzluksiz bo'lsin. Agar c nuqtaning δ -atrofida (4.8.2) shart bajarilsa, c nuqta f funksiyaning lokal minimum nuqtasi bo'ladi.

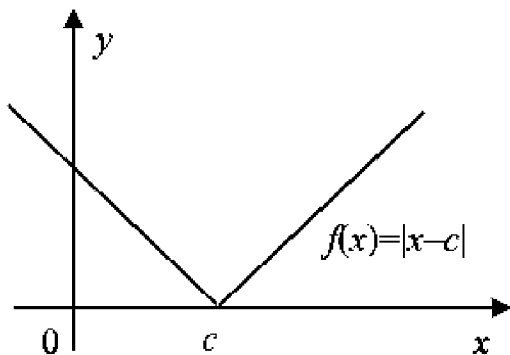
Isbot 4.8.1 - teorema isbotini so'zma-so'z qaytarishdan iboratdir.

Xuddi shu singari, f funksiya c nuqtada differentsiallanuvchi bo'lmay, bu nuqtada faqat uzluksiz bo'lgan holda ham, agar (4.8.5) shart bajarilsa, c nuqta f funksiyaning lokal maksimum nuqtasi bo'lishini ko'rsatish mumkin.

4.8.1 - misol. Quyidagi

$$f(x) = |x - c|$$

funksiyani qaraymiz (4.7-rasm).

4.7-rasm

Bu funksiya butun sonlar o'qida uzluksiz bo'lib, $x = c$ nuqtadan boshqa barcha nuqtalarda differensiallanuvchidir. Bu nuqtadan tashqarida hosila quyidagicha aniqlanadi:

$$f'(x) = \text{sign}(x - c) = \begin{cases} -1, & \text{agar } x < c \text{ bo'lsa,} \\ 1, & \text{agar } x > c \text{ bo'lsa.} \end{cases}$$

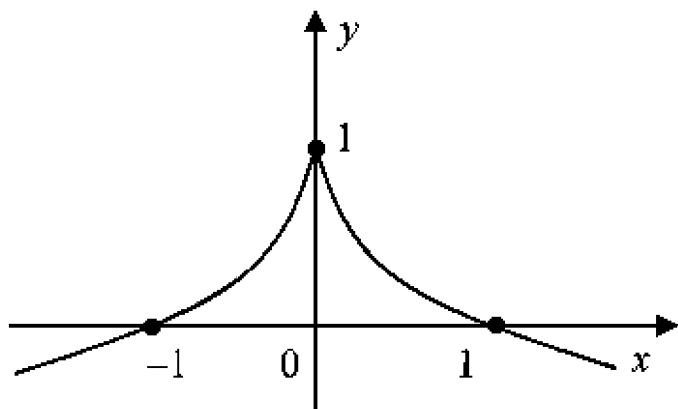
Demak, (4.8.2) shart o'rinli bo'lar ekan va shuning uchun, 4.8.1* - teoremaga ko'ra, qaralayotgan funksiya $x = c$ nuqtada lokal minimumga egadir.

Shuni aytish joizki, (4.8.2) va (4.8.5) shartlarga ko'ra f funksiya hosilasining c nuqta atrofida chegaralangan bo'lishi shart emas.

4.8.2 - misol. Quyidagi

$$f(x) = 1 - \sqrt{|x|}$$

funksiyani qaraymiz.

4.8-rasm

Bu funksiya butun sonlar o'qida uzluksiz bo'lib, $x = 0$ nuqtadan boshqa barcha nuqtalarda differensiallanuvchidir. Bu nuqtadan tashqarida hosila quyidagicha aniqlanadi:

$$f'(x) = -\frac{\text{sign } x}{2\sqrt{|x|}} = \begin{cases} \frac{1}{2\sqrt{-x}}, & \text{agar } x < 0 \text{ bo'lsa,} \\ -\frac{1}{2\sqrt{x}}, & \text{agar } x > 0 \text{ bo'lsa.} \end{cases}$$

Demak, (4.8.5) shart o'rinli bo'lar ekan va shuning uchun, qarayotgan funksiya $x = 0$ nuqtada lokal maksimumga egadir (4.8-rasm).

Navbatdagi yetarlilik shartini tekshirish oson bo'lsa-da, u o'rganilayotgan funksiyaga ko'proq shart qo'yadi. Chunonchi, statsionar nuqtada bu funksiyaning ikkinchi tartibli hosilasi mavjud bo'lishi talab qilinadi.

4.8.2 - teorema (ekstremumning ikkinchi yetarlilik sharti). *Faraz qilaylik, c nuqtaning biror atrofida f funksiya hosilaga ega bo'lib, bu nuqta f ning statsionar nuqtasi bo'lsin. Bundan tashqari, f funksiya c nuqtada ikkinchi tartibli hosilaga ega bo'lsin.*

Agar $f''(c) > 0$ bo'lsa, c nuqta f funksiyaning lokal minimum nuqtasi bo'ladi va $f''(c) < 0$ bo'lganda esa, c nuqta funksiyaning lokal maksimum nuqtasi bo'ladi.

Isbot. Avval $f''(c) > 0$ deb faraz qilamiz. U holda 4.3.1 - tasdiqqa asosan, bu tengsizlik $f'(x)$ birinchi hosilaning c nuqtada o'sishini anglatadi. Bundan chiqdi, $f'(c) = 0$ bo'lgani sababli, (4.8.2) shart o'rinlidir. Demak, c nuqta f funksiyaning lokal minimum nuqtasi ekan.

Teorema $f''(c) < 0$ bo'lgan holda ham xuddi shunga o'xshab isbotlanadi. ■

Eslatma. Agarda $f''(c) = 0$ bo'lsa, 4.8.2 - teorema c statsionar nuqtaning lokal ekstremum nuqtasi bo'lishi haqida biror tayinli javob bera olmaydi. Bu holda yanada yuqoriroq tartibli hosilalarni o'rganishga to'g'ri keladi.

4.8.3 - teorema. Faraz qilaylik, $k \in \mathbf{N}$ uchun f funksiya c nuqtaning biror atrofida $2k - 1$ - tartibli hosilaga ega bo'lib, c nuqtaning o'zida esa, $2k$ - tartibli hosilaga ega bo'lsin.

Bundan tashqari,

$$f'(c) = f''(c) = \dots = f^{(2k-1)}(c) = 0 \quad (4.8.6)$$

tengliklar bajarilsin. U holda, agar $f^{(2k)}(c) > 0$ bo'lsa, c nuqta f funksiyaning lokal minimum nuqtasi bo'ladi va $f^{(2k)}(c) < 0$ bo'lganda esa, c nuqta f funksiyaning lokal maksimum nuqtasi bo'ladi.

Isbot. Taylor formulasini qo'llasak, c va x nuqtalar orasida shunday ξ nuqta topiladiki, u uchun

$$f(x) = f(c) + f'(c)(x-c) + \frac{f''(c)}{2!}(x-c)^2 + \frac{f^{(3)}(c)}{3!}(x-c)^3 + \dots + \frac{f^{(2k-2)}(c)}{(2k-2)!}(x-c)^{2k-2} + \frac{f^{(2k-1)}(\xi)}{(2k-1)!}(x-c)^{2k-1} \quad (4.8.7)$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

Endi, (4.8.6) shartni e'tiborga olsak, (4.8.7) dan

$$f(x) - f(c) = \frac{f^{(2k-1)}(\xi)}{(2k-1)!}(x-c)^{2k-1}, \quad 0 < \frac{\xi - c}{x - c} < 1, \quad (4.8.8)$$

munosabat kelib chiqadi.

Aniqlik uchun, $2k$ - tartibli hosila $f^{(2k)}(c) > 0$ shartni qanoatlantiradi, deb faraz qilamiz. 4.3.1 - tasdiqqa asosan, bu tengsizlik oldingi $f^{(2k-1)}(x)$ hosilaning c nuqtada o'sishini anglatadi, ya'ni c nuqtadan chapda u c nuqtadagi qiymatidan kichik qiymat qabul qiladi va c nuqtadan o'ngda esa, bu hosila c nuqtadagi qiymatidan katta qiymat qabul qiladi. Teoremaning shartiga ko'ra $f^{(2k-1)}(c) = 0$ va, bundan tashqari, (4.8.8) da ξ nuqta c va x nuqtalar orasida yotadi. Shularni hisobga olsak, quyidagi shartga ega bo'lamiz:

$$\begin{aligned} x < c \quad \text{da} \quad f^{(2k-1)}(\xi) < 0 \quad \text{bo'ladi va} \\ x > c \quad \text{da} \quad f^{(2k-1)}(\xi) > 0 \quad \text{bo'ladi.} \end{aligned} \quad (4.8.9)$$

Demak, $(x - c)^{2k-1}$ funksiyaning toqligi tufayli,

$$f^{(2k-1)}(\xi)(x - c)^{2k-1} > 0, \quad x \neq c.$$

Shunday ekan, (4.8.8) dan

$$f(x) > f(c), \quad x \neq c$$

kelib chiqadi.

Ravshanki, bu tengsizlik c nuqta f funksiyaning lokal minimum nuqtasi ekanini anglatadi.

Teorema $f^{(2k)}(c) < 0$ bo'lgan holda ham xuddi yuqoridagidek isbotlanadi. ■

2. Funksiya grafigining qavariqligi. Biror (a, b) intervalda differensiallanuvchi bo'lgan f funksiyani qaraymiz. Eslatib o'tamizki, (4.8.1) ta'rifga ko'ra, (a, b) intervaldan olingan istalgan c uchun bu funksiya grafigining mos nuqtasini $(c, f(c))$ ko'rinishda yozish mumkin.

Qaralayotgan funksiya differensiallanuvchi bo'lgani uchun, uning grafigi har bir nuqtada urinmaga egadir. Chunonchi, agar c nuqta (a, b) intervalning ixtiyoriy nuqtasi bo'lsa, grafikning $(c, f(c))$ nuqtasidan o'tkazilgan urinma quyidagi tenglamaga ega:

$$K(x) = f(c) + f'(c)(x - c). \quad (4.8.10)$$

Boshqacha aytganda, f funksiya grafigining $(c, f(c))$ nuqtasidan o'tkazilgan urinma (4.8.10) funksiyaning grafigi bilan ustma-ust tushadi.

Agar (a, b) intervalning ixtiyoriy x nuqtasi uchun

$$f(x) \leq f(c) + f'(c)(x - c), \quad a < x < b, \quad (4.8.11)$$

tengsizlik bajarilsa, u holda f funksiya grafigi o'zining $(c, f(c))$ nuqtasidan o'tkazilgan urinmadan pastda yotadi deyiladi.

Agar (4.8.11) da " $\leq$ " belgini " $\geq$ " belgiga almashtirsak, biz funksiya grafigi urinmadan tepada yotishining shartini olamiz.

Ta'rif. *Agar biror intervalda differensiallanuvchi funksiyaning grafigi har qanday urinmadan pastda yotsa, bu grafikning **qavariqlik yo'nalishi yuqoriga qaragan** deb ataladi.*

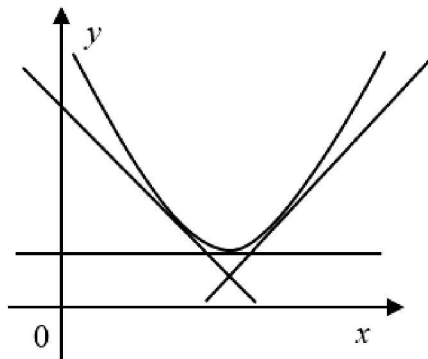
Shunga o'xshash, agar funksiya grafigi har qanday urinmadan yuqorida yotsa, bu grafikning *qavariqlik yo'nalishi pastga qaragan* deyiladi.

Qavariqlik yonalishi ikkinchi tartibli hosila ishorasi yordamida aniqlanishi mumkin.

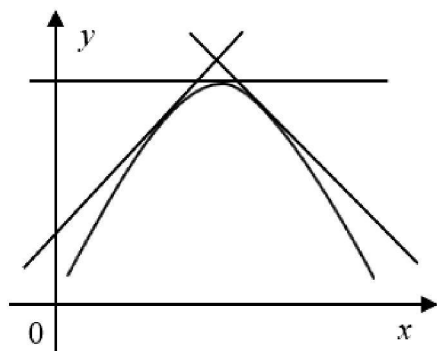
4.8.4 - teorema. *Berilgan f funksiya (a, b) intervalda ikkinchi tartibli hosilaga ega bo'lsin. U holda,*

1) *agar $f''(x) \geq 0$ bo'lsa, f funksiya grafigining qavariqlik yo'nalishi pastga qaragan bo'ladi;*

2) *agar $f''(x) \leq 0$ bo'lsa, f funksiya grafigining qavariqlik yo'nalishi yuqoriga qaragan bo'ladi.*

4.9-rasm

4.10-rasm

Isbot. Faraz qilaylik, c nuqta (a, b) intervalning ixtiyoriy nuqtasi bo'lsin. Taylor formulasiga ko'ra,

$$f(x) = f(c) + f'(c)(x - c) + \frac{f''(\xi)}{2!}(x - c)^2. \quad (4.8.12)$$

Agar ikkinchi tartibli hosila manfiy bo'lmasa, (4.8.12) dan

$$f(x) \geq f(c) + f'(c)(x - c)$$

tengsizlikni olamiz.

Bu tengsizlik f funksiya grafigi urinmadan yuqorida yotishini anglatadi. Demak, uning qavariqlik yo'nalishi pastga qaragan ekan.

Agarda $f'' \leq 0$ bo'lsa, isbot xuddi yuqoridagidek bo'ladi (4.9 va 4.10-rasmlarga qarang). ■

3. Bukilish nuqtalari. Funksiya grafigining qavariqligi funktsiya aniqlanish sohasining turli intervallarida turli yonalishlarga ega bo'lishi mumkin. Berilgan funktsiyaning grafigini chizishda qavariqlik yo'nalishlari o'zgaradigan nuqtalar muhim ahamiyatga egadir.

Ta'rif. Agar shunday $\delta > 0$ mavjud bo'lsaki, ikki $(c - \delta, c)$ va $(c, c + \delta)$ intervallardan birida f funktsiya grafigining qavariqlik yo'nalishi pastga va boshqasida yuqoriga qaragan bo'lsa, grafikning $(c, f(c))$ nuqtasi **bukilish nuqta** deb ataladi.

4.8.5 - teorema (bukilish nuqta uchun zaruriylik sharti).

Berilgan f funktsiya c nuqtaning biror atrofida ikki marta differensiallanuvchi bo'lib, ikkinchi tartibli $f''(x)$ hosila c nuqtada uzluksiz bo'lsin. Agar $(c, f(c))$ nuqta bukilish nuqtasi bo'lsa, $f''(c) = 0$ bo'ladi.

Isbot. Teskarisini faraz qilish usuli bilan isbotlaymiz. Avval $f''(c) > 0$ bo'lsin deylik. Shartga ko'ra ikkinchi hosila c nuqtada uzluksiz. Shuning uchun, 3.5.1 - tasdiqqa asosan, c nuqtaning biror δ -atrofida u ishorasini saqlaydi:

$$f''(x) > 0, \quad c - \delta < x < c + \delta. \quad (4.8.13)$$

Shunday ekan, 4.8.4 - teoremadan f funktsiya grafigining qavariqlik yo'nalishi c nuqtadan chapda ham, o'ngda ham pastga qaraganligi kelib chiqadi. Bu esa $(c, f(c))$ ning bukilish nuqtaligiga ziddir.

Shunga o'xshash, $f''(c) < 0$ tengsizlikdan f funktsiya grafigi qavariqlik yo'nalishining c nuqtadan o'ngda ham va chapda ham yuqoriga qaraganligi kelib chiqadi. Bu ham $(c, f(c))$ ning bukilish nuqtaligiga ziddir.

Demak, $f''(c) = 0$ ekan. ■

4.8.5 - teorema bukilish nuqta uchun zaruriy shartni beradi. Lekin bu shart yetarlilik sharti bo'la olmaydi. Misol sifatida $f(x) = x^4$ funktsiyani olish mumkin. Bu funktsiya uchun $f''(x) = 12x^2 \geq 0$. Demak, $f''(0) = 0$, lekin funktsiya grafigining qavariqlik yo'nalishi pastga qaragan.

4.8.6 - teorema (bukilish nuqta uchun birinchi yetarlilik sharti). Berilgan f funktsiya c nuqtaning biror atrofida ikki marta

differentsiallanuvchi bo'lib, $f''(c) = 0$ bo'lsin. Agar ikkinchi tartibli hosila c nuqtadan chapda va o'ngda turli ishoralarga ega bo'lsa, $(c, f(c))$ nuqta f funksiya grafigining bukilish nuqtasi bo'ladi.

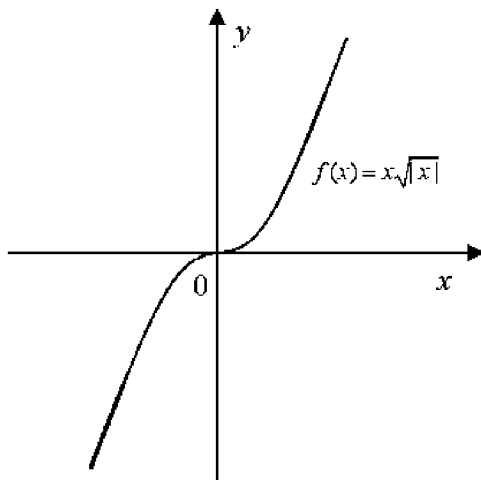
Isbot bevosita 4.8.4 - teoremdan kelib chiqadi. Haqiqatan ham, bu teorema ko'ra, f funksiya grafigining qavariqligi c nuqtaning chap va o'ng tomonlarida turli yo'nalishlarga ega. Shuning uchun, $(c, f(c))$ - bukilish nuqtadir. ■

Eslatma. Ravshanki, 4.8.6 - teoremda ikkinchi tartibli hosilani c nuqtaning o'zida mavjudligini talab qilish shart bo'lmasdan, bu hosilaning c nuqtadan chap va o'ng tomonda turgan nuqtalarda mavjud bo'lib, o'sha c nuqtadan chap va o'ngda turli ishoralarga ega bo'lishini talab qilish yetarlidir.

4.8.3 - misol. Quyidagi

$$f(x) = x\sqrt{|x|}$$

funksiyani qaraymiz.

4.11-rasm

Bu funksiya butun sonlar o'qida uzluksiz differentsiallanuvchi bo'lib, uning hosilasi

$$f'(x) = \frac{3}{2}\sqrt{|x|}$$

ga teng.

Ravshanki, f funksiya $x = 0$ nuqtadan boshqa barcha nuqtalarda ikkinchi tartibli hosilaga ega. Bu hosila nol nuqtadan tashqarida

$$f''(x) = \frac{3}{4} \frac{\text{sign } x}{\sqrt{|x|}}$$

ga teng.

Ikkinchi tartibli hosila $x = 0$ nuqtadan chapda va o'ngda har xil ishoralarga ega bo'lgani uchun, funksiya grafingining qavariqligi chap va o'ngda turli yo'nalishlarga ega va shuning uchun, $(0, 0)$ nuqta bukilish nuqtadir (4.11-rasm).

Navbatdagi yetarlilik shartini tekshirish oson bo'lsa-da, lekin u o'rganilayotgan funksiyaga ko'proq shart qo'yadi. Chunonchi, bu shartda funksiya uchinchi tartibli hosilasining bukilishlikka tekshirilayotgan nuqtada mavjudligi talab qilinadi.

4.8.7 - teorema (bukilish nuqta uchun ikkinchi yetarlilik sharti). *Berilgan f funksiya c nuqtaning biror atrofida ikki marta differensiallanuvchi bo'lib, $f''(c) = 0$ bo'lsin. Agar c nuqtada uchinchi tartibli hosila mavjud bo'lib, $f^{(3)}(c) \neq 0$ bo'lsa, f funksiya grafigi $(c, f(c))$ nuqtada bukilishga ega bo'ladi.*

Isbot. Aniqlik uchun $f^{(3)}(c) > 0$ deylik. U holda, 4.3.1 - tasdiqqa ko'ra, ikkinchi tartibli $f''(x)$ hosila c nuqtada o'sadi, va $f''(c) = 0$ bo'lgani uchun, ikkinchi tartibli hosila c nuqtadan chapda manfiy va undan o'ngda musbat bo'ladi. Shuning uchun, 4.8.6 - teoreмага asosan, f funksiya grafigi $(c, f(c))$ nuqtada bukilishga ega. ■

Agar $f'''(c) = 0$ bo'lsa, 4.8.7 - teorema f funksiya grafigi $(c, f(c))$ nuqtada bukilishga ega bo'lishi haqida hech qanday ma'lumot bera olmaydi. Bu holda biror ijobiy natija olish uchun funksiyaning yuqoriroq tartibli hosilalarini tekshirish lozim.

4.8.8 - teorema. *Faraz qilaylik, $k \in \mathbf{N}$ uchun f funksiya c nuqtaning biror atrofida $2k$ -tartibli hosilalarga ega bo'lib, c nuqtada*

$$f''(c) = f'''(c) = \dots = f^{(2k)}(c) = 0 \quad (4.8.14)$$

bo'lsin. Agar c nuqtada $f^{(2k+1)}(c) \neq 0$ bo'lsa, $(c, f(c))$ nuqta f funksiya grafigining bukilish nuqtasi bo'ladi.

Isbot. Ikkinchi tartibli hosila $f''(x)$ uchun Teylor formulasidan foydalanamiz. Bu formulaga asosan, c va x nuqtalar orasida shunday ξ topiladiki, u uchun

$$f''(x) = f''(c) + f^{(3)}(c)(x-c) + \frac{f^{(4)}(c)}{2!}(x-c)^2 + \frac{f^{(5)}(c)}{3!}(x-c)^3 + \dots + \frac{f^{(2k-1)}(c)}{(2k-3)!}(x-c)^{2k-3} + \frac{f^{(2k)}(\xi)}{(2k-2)!}(x-c)^{2k-2} \quad (4.8.15)$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

Agar (4.8.14) tengliklarni e'tiborga olsak, (4.8.15) dan

$$f''(x) = \frac{f^{(2k)}(\xi)}{(2k-2)!}(x-c)^{2k-2}, \quad 0 < \frac{\xi-c}{x-c} < 1, \quad (4.8.16)$$

munosabatni olamiz.

Aniqlik uchun $2k+1$ - tartibli hosila c nuqtada musbat bo'lsin, deb faraz qilamiz, ya'ni $f^{(2k+1)}(c) > 0$ bo'lsin. Natijada, 4.3.1 - tasdiqqa asosan, oldingi $f^{(2k)}(x)$ hosilaning c nuqtada o'sishi kelib chiqadi. Boshqacha aytganda, bu hosila c nuqtadan chapda bu nuqtadagi qiymatdan kichik va undan o'ngda esa, bu qiymatdan katta qiymat qabul qiladi. Bundan, $f^{(2k)}(c) = 0$ bo'lgani va ξ nuqta c va x nuqtalar orasida yotgani uchun,

$$\begin{aligned} x < c \quad \text{da} \quad f^{(2k)}(\xi) < 0 \quad \text{bo'ladi va} \\ x > c \quad \text{da} \quad f^{(2k)}(\xi) > 0 \quad \text{bo'ladi} \end{aligned} \quad (4.8.17)$$

degan shartning bajarilishi ma'lum bo'ladi.

Demak, $(x-c)^{(2k-2)}$ funksiya juft bo'lgani uchun,

$$f^{(2k)}(\xi)(x-c)^{2k-2} \quad (4.8.18)$$

ifoda c nuqtaning chap va o'ng tomonlarida turli ishoralarga ega. Shunday ekan, (4.8.16) tenglikdan ikkinchi tartibli $f''(x)$ hosila ham xuddi shunday xossaga ega ekani kelib chiqadi. U holda, 4.8.6 - teoremaga ko'ra, f funksiya grafigi ($c, f(c)$) nuqtada bukilishga ega.

$f^{(2k+1)}(c) < 0$ bo'lganda ham isbot xuddi shu yo'l bilan amalga oshiriladi. ■

4. Funksiya grafigining asimptotalari. Funksiya grafigi o'rganilayotganda ko'pincha yaxshi ma'lum bo'lgan shunday «etalon» funksiya topishga harakat qilinadiki, uning grafigi qaralayotgan funksiya grafigiga iloji boricha yaqin bo'lsin. Ko'p hollarda ana shunday etalon funksiya sifatida

$$y = kx + b \quad (4.8.19)$$

ko'rinishga ega bo'lgan chiziqli funksiya olinadi.

Ta'rif. Agar f funksiya

$$f(x) = kx + b + \alpha(x) \quad (4.8.20)$$

ko'rinishga ega bo'lib, bunda

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \alpha(x) = 0 \quad (4.8.21)$$

bo'lsa, (4.8.19) tenglik bilan aniqlangan funksiya f funksiyaning $x \rightarrow +\infty$ dagi **asimptotasi** deb ataladi.

Masalan,

$$f(x) = \frac{2x^2 + 3x + 5}{x + 1}$$

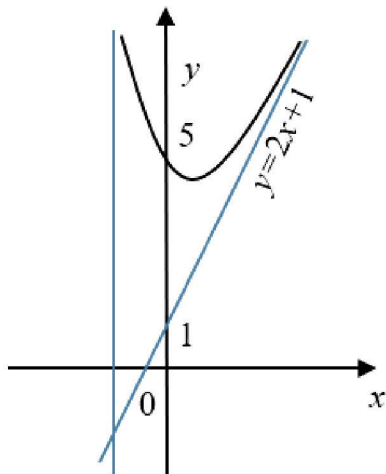
funksiya grafigi

$$y = 2x + 1$$

asimptotaga ega, chunki (4.12-rasm)

$$f(x) = 2x + 1 + \frac{4}{x + 1}.$$

4.12-rasm

Funksiyaning $x \rightarrow -\infty$ dagi asimptotasi ham xuddi yuqoridagidek aniqlanadi.

4.8.9 - teorema. Berilgan f funksiya grafigi $x \rightarrow +\infty$ da (4.8.19) asimptotaga ega bo'lishi uchun quyidagi ikki

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{f(x)}{x} = k \quad (4.8.22)$$

va

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} [f(x) - kx] = b \quad (4.8.23)$$

limitlarning mavjud bo'lishi zarur va yetarli.

Isbot. 1) Faraz qilaylik, (4.8.20) va (4.8.21) shartlar bajarilsin. (4.8.20) tenglikni

$$\frac{f(x)}{x} = k + \frac{b}{x} + \frac{\alpha(x)}{x} \quad (4.8.24)$$

kabi yozib olamiz. Agar (4.8.21) ni e'tiborga olsak, (4.8.24) tenglikdan (4.8.22) kelib chiqadi va (4.8.20) tenglikdan esa, (4.8.23) ni olamiz.

2) Endi (4.8.22) va (4.8.23) limitlar mavjud bo'lsin, deb faraz qilamiz. Limitga o'tish amali chiziqli bo'lgani uchun, (4.8.23) tenglikni

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} [f(x) - kx - b] = 0$$

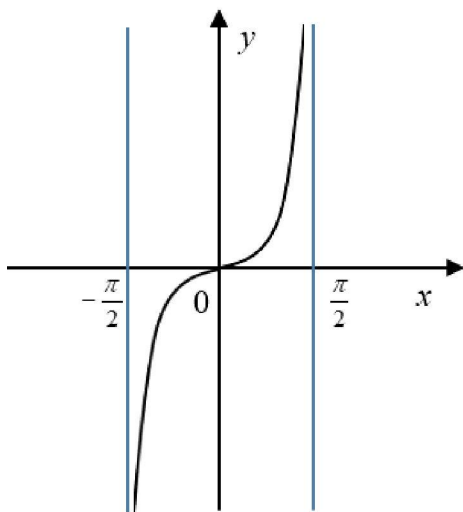
deb yozib olishimiz mumkin.

Ravshanki, bundan (4.8.21) asimptotik tenglikka ega bo'lamiz. ■

Ta'rif. Agar quyidagi ikki

$$\lim_{x \rightarrow a+0} f(x) \text{ yoki } \lim_{x \rightarrow a-0} f(x)$$

bir tomonlama limitlardan kamida bittasi $+\infty$ yoki $-\infty$ ga teng bo'lsa, f funksiya grafigi $x = a$ vertikal asimptotaga ega deyiladi (4.13-rasmga qarang).

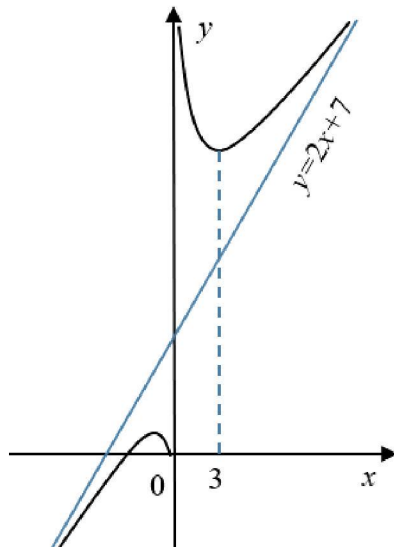

4.13-rasm

5. Funksiya grafigini xomaki chizish. Bu bandda, yuqoridagi natijalarga asoslanib, funksiya grafigini o'rganish va qurishning asosiy bosqichlarini keltiramiz.

4.8.4 - misol. Quyidagi funksiyaning taxminiy grafigini chizing:

$$f(x) = (2x + 3)e^{2/x}. \quad (4.8.25)$$

4.14-rasm

1. Avvalo shuni qayd etamizki, (4.8.25) tenglik bilan f funksiya $x = 0$ nuqtadan boshqa barcha $x \in \mathbf{R}$ nuqtalarda aniqlangan. Shuning uchun, biz f funksiyaning tabiiy aniqlanish sohasi sifatida

$$D(f) = (-\infty, 0) \cup (0, +\infty) \quad (4.8.26)$$

to'plamni olishimiz mumkin (4.14-rasm).

2. Ravshanki, o'rganilayotgan funksiya nolga faqat $x_0 = -3/2$ nuqtada aylanadi. Bundan tashqari, funksiya $(-\infty, -\frac{3}{2})$ yarim to'g'ri chiziqda manfiy va $(-\frac{3}{2}, 0)$ hamda $(0, +\infty)$ intervallarda musbat qiymatlarni qabul qiladi.

0 nuqtada chap limit nolga teng:

$$\lim_{x \rightarrow 0-0} f(x) = 0, \quad (4.8.27)$$

bu nuqtada o'ng limit esa, $+\infty$ ga teng:

$$\lim_{x \rightarrow 0+0} f(x) = +\infty. \quad (4.8.28)$$

3. Berilgan (4.8.25) funksiya hosilasi

$$f'(x) = \frac{2}{x^2}(x^2 - 2x - 3)e^{2/x} = \frac{2}{x^2}(x+1)(x-3)e^{2/x} \quad (4.8.29)$$

ga teng.

Bevosita bu tenglikdan statsionar nuqtalar $x_1 = -1$ va $x_2 = 3$ ekani kelib chiqadi. $x_1 = -1$ nuqtadan chapda va $x_2 = 3$ nuqtadan o'ngda hosila musbat bo'lib, boshqa barcha nuqtalarda u manfiy bo'ladi. Demak, $x_1 = -1$ nuqta funksiyaning lokal maksimum va $x_2 = 3$ nuqta esa, uning lokal minimum nuqtalari ekan. Bundan tashqari,

$$f(-1) = e^{-2} = 0,135\dots, \quad f(3) = 9e^{2/3} = 17,529\dots$$

Funksiya $(-\infty, -1)$ yarim to'g'ri chiziqda o'sadi, $(-1, 0)$ va $(0, 3)$ intervallarda esa u kamayib, $(3, +\infty)$ yarim to'g'ri chiziqda funksiya yana o'sadi.

4. Ikkinchi tartibli hosila

$$f''(x) = \frac{20}{x^4} \left(x + \frac{3}{5} \right) e^{2/x} \quad (4.8.30)$$

ga teng.

Bu tenglikdan ikkinchi tartibli hosila $x_3 = -\frac{3}{5}$ nuqtada nolga aylanishi kelib chiqadi. Bundan tashqari,

$$f\left(-\frac{3}{5}\right) = \frac{9}{5} e^{-10/3} = 0,064\dots$$

ekanini ko'rish oson.

Ikkinchi tartibli hosila bu nuqtadan chapda manfiy va o'ngda musbat. Shuning uchun, $(x_3, f(x_3))$ nuqta (4.8.25) funksiya grafigining bukilish nuqtasidir. Bu nuqtadan chapda funksiya grafigining qavariqlik yo'nalishi tepaga qaragan, o'ngda esa bu yo'nalish pastga qaragan.

5. Teylor formulasidan $x \rightarrow \pm\infty$ da

$$e^{2/x} = 1 + \frac{2}{x} + \frac{O(1)}{x^2}, \quad x \rightarrow \pm\infty,$$

ekanligi kelib chiqadi.

Shuning uchun,

$$f(x) = (2x + 3) \left(1 + \frac{2}{x} + \frac{O(1)}{x^2} \right) = 2x + 7 + \frac{O(1)}{x}. \quad (4.8.31)$$

Bu tenglik funksiya grafigi

$$y = 2x + 7 \quad (4.8.32)$$

og'ma asimptotaga ega ekanligini anglatadi.

Bundan tashqari, (4.8.28) tenglikka ko'ra, ordinatalar o'qi grafikning vertikal asimptotasi bo'ladi.

1-5 bandlarda o'rnatilgan xossalarga asosan funksiya grafigining xomaki chizmasini qurishimiz mumkin (4.14-rasmga qarang).

§ 4.9. Misollar

1 - misol. Agar $f(x) = a^x$ bo'lsa, hosila ta'rifidan foydalanib $f'(2)$ ni hisoblang.

Ko'rsatma. (3.10.2) tenglikdan foydalaning.

2 - misol. Quyidagi

$$y = \ln x$$

funksiya Ox o'qini qanday burchak ostida kesadi?

Ko'rsatma. Hosilaning geometrik ma'nosidan foydalaning.

3 - misol. Agar $f(x)$ differensiallanuvchi va n natural son bo'lsa,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} n \left[f \left(x + \frac{1}{n} \right) - f(x) \right] = f'(x) \quad (4.9.1)$$

tenglikni isbotlang. Aksincha, agar (4.9.1) tenglik o'rinli bo'lsa, f funksiya hosilaga ega, deyish mumkinmi?

Ko'rsatma. (4.9.1) tenglikni isbotlash uchun hosila ta'rifidan foydalaning. Teskari tasdiqni tekshirish uchun $D(x)$ Dirixle funksiyasini tekshiring.

4 - misol. Agar

a) $f(x)$ funksiya $x = x_0$ nuqtada hosilaga ega bo'lib, $g(x)$ funksiya shu nuqtada hosilaga ega bo'lmasa, yoki

b) har ikkala $f(x)$ va $g(x)$ funksiyalar $x = x_0$ nuqtada hosilaga ega bo'lmasa,

$$F(x) = f(x)g(x)$$

funksiya $x = x_0$ nuqtada hosilaga ega emas deyish mumkinmi?

Ko'rsatma. a) $f(x) = x - x_0$ va $g(x) = |x - x_0|$ funksiyalarni $x = x_0$ nuqtada tekshiring.

b) $f(x) = D(x)$ va $g(x) = 1 - D(x)$ funksiyalarni istalgan x_0 nuqtada tekshiring.

5 - misol. Agar $f(x)$ funksiya chekli (a, b) intervalda differensiallanuvchi bo'lib,

$$\lim_{x \rightarrow a} f'(x) = \infty$$

bo'lsa, albatta

$$\lim_{x \rightarrow a} f(x) = \infty$$

bo'ladi, deyish mumkinmi?

Ko'rsatma. $f(x) = \sqrt{x - a}$ funksiyani tekshiring.

6 - misol. Limitni hisoblang:

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \sqrt[x]{x}.$$

Ko'rsatma. Avval $\ln \sqrt[x]{x} = \frac{\ln x}{x}$ deb, so'ngra Lopital qoidasidan foydalaning.

7 - misol. Limitni hisoblang:

$$\lim_{x \rightarrow +0} x^x.$$

Ko'rsatma. Almashtirish bajarib, avvalgi misolga keltiring.

8 - misol. Quyidagi egri chiziq asimptotasini toping:

$$y = \frac{x^{1+x}}{(1+x)^x} \quad (x > 0).$$

Ko'rsatma. 4.8.9 - teoremani qo'llang. Limitlarni hisoblashda ikkinchi ajoyib limit va Lopital qoidasidan foydalaning.

9 - misol. Agar $y = x^3 e^{2x}$ bo'lsa, $y^{(20)}$ ni toping.

Ko'rsatma. Leybnits formulasidan foydalaning.

10 - misol. Agar $f(x)$ funksiya cheksiz $(x_0, +\infty)$ intervalda differensiallanuvchi bo'lib,

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} f'(x) = 0$$

bo'lsa,

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{f(x)}{x} = 0$$

ekanini isbotlang.

Ko'rsatma. (4.4.3) Koshi formulasidan foydalaning.

11 - misol. Teylor formulasidan foydalanib, limitni hisoblang:

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{1 - (\cos x)^{\operatorname{tg} x}}{x \sin^2 x}$$

Ko'rsatma. $f(x) = (\cos x)^{\operatorname{tg} x} = e^{\operatorname{tg} x \ln(\cos x)}$ funksiya $O(x^4)$ qoldiq hadli va $g(x) = \sin^2 x$ funksiya $O(x^3)$ qoldiq hadli Teylor formulasini qo'llang.

12 - misol. Aniqmaslikni oching:

$$\lim_{x \rightarrow \frac{\pi}{4}} (\operatorname{tg} x)^{\operatorname{tg} 2x}$$

Ko'rsatma. $(\operatorname{tg} x)^{\operatorname{tg} 2x} = e^{\operatorname{tg} 2x \ln(\operatorname{tg} x)}$ deb, darajadagi funksiya limitini hisoblash uchun Lopital qoidasini qo'llang.

V Bob. Aniqmas integral

§ 5.1. Boshlang'ich funksiya

1. Boshlang'ich funksiya tushunchasi. Biror intervalda ikki f va F funksiyalar berilgan bo'lib, ular

$$F'(x) = f(x) \quad (5.1.1)$$

munosabat bilan bog'langan bo'lsin.

Yuqorida bayon qilinganidek, bunda f funksiya F funksiyaning hosilasi deyiladi. IV bobda F funksiyani bilgan holda f funksiyani topish usullarini ko'rib chiqdik.

Ushbu bobda esa biz teskari masalani o'rganamiz, ya'ni agar f funksiya ma'lum bo'lsa, hosilasi f ga teng bo'lgan F funksiyani topish usullari bilan tanishamiz.

Ta'rif. Agar F funksiya biror intervalda differensiallanuvchi bo'lib, (5.1.1) tenglik bajarilsa, F funksiya shu intervalda f funksiya uchun **boshlang'ich funksiya** deyiladi.

5.1.1 - misol. Ma'lumki, $(\sin x)' = \cos x$. Demak,

$$f(x) = \cos x$$

funksiyaning boshlang'ich funksiyasi

$$F(x) = \sin x$$

bo'ladi.

Matematikada ko'p hollarda berilgan amalga teskari amal yagona ravishda aniqlanmaydi. Masalan, kvadratga oshirish amaliga teskari amal kvadrat ildiz chiqarish amalidir. Bunda har bir haqiqiy

x soni uchun $a = x^2$ son yagona ravishda aniqlansada, ammo istalgan musbat a soni uchun shunday ikki turli x_1 va x_2 sonlar topiladiki, ularni har birining kvadrati a ga teng bo'ladi.

Shunga o'xshash hol berilgan funksiyaga boshlang'ich funksiyani topishda ham sodir bo'ladi. Chunonchi, agar $F(x)$ funksiya f uchun boshlang'ich funksiya bo'lsa, istalgan C o'zgarmasni olsak, $F(x) + C$ funksiya ham, albatta, yana boshlang'ich funksiya bo'ladi. Shu o'rinda f funksiyaning bundan boshqa boshlang'ich funksiyaga ega emasligini qayd etish lozim, ya'ni navbatdagi teorema o'rinlidir.

5.1.1 - teorema. *Agar ikki F_1 va F_2 funksiyalar biror intervalda f funksiya uchun boshlang'ich funksiyalar bo'lsa, u holda shunday C o'zgarmas son topiladiki, qayd etilgan intervalda*

$$F_1(x) - F_2(x) = C \quad (5.1.2)$$

tenglik bajariladi.

Isbot. Agar

$$g(x) = F_1(x) - F_2(x)$$

deb belgilasak, ravshanki,

$$g'(x) = F_1'(x) - F_2'(x) = f(x) - f(x) = 0$$

bo'ladi. Demak, Lagranj formulasining natijasiga ko'ra, $g(x) = const$ ekan. ■

Berilgan f funksiya uchun boshlang'ich funksiya topish jarayoni f funksiyani *integrallash* deyiladi. Masalan, $\cos x$ funksiyaning integrallash natijasi $\sin x$ funksiyasidir.

Agar F funksiya f uchun biror boshlang'ich funksiya bo'lsa, 5.1.1 - teoremadan istalgan boshqa boshlang'ich funksiyaning $F(x) + C$ ko'rinishga ega ekanligi kelib chiqadi, bunda C ixtiyoriy o'zgarmas sondir. Bu $F(x) + C$ funksiya f uchun boshlang'ich bo'lgan funksiyalarning eng umumiy ko'rinishi bo'lib, uning muhimligi tufayli, u aniqmas integral degan maxsus nomga ega. Aniqmas integral quyidagicha belgilanadi:

$$\int f(x) dx. \quad (5.1.3)$$

Shunday qilib, f funksiyadan olingan *aniqmas integral* quyidagi

$$\boxed{\int f(x)dx = F(x) + C} \quad (5.1.4)$$

ifodaga teng deb hisoblanadi, bunda F funksiya f funksiyaning biror boshlang'ich funksiyasi bo'lib, C esa ixtiyoriy o'zgarmas sonidir.

Masalan,

$$\int \cos x dx = \sin x + C.$$

Shuni aytish kerakki, hozirgi kunda matematik ilmiy adabiyotlarda bu belgilash sekin - asta yo'qola boshlab, uning o'rniga «aniqmas intervalda» olingan aniq integral tushunchasi ko'proq ishlatilyapti. Lekin darsliklarda bu belgilashdan xuddi avvalgidek keng foydalanilib kelinyapti.

Agar $F(x)$ funksiya $f(x)$ funksiyaning boshlang'ich funksiyasi bo'lsa, $dF(x) = f(x)dx$ bo'ladi. Shuning uchun, (5.1.4) tenglikni

$$\int dF(x) = F(x) + C \quad (5.1.5)$$

ko'rinishda ham yozish mumkin.

Masalan,

$$d(\arctg x) = \frac{dx}{1+x^2}$$

bo'lgani uchun

$$\int \frac{dx}{1+x^2} = \int d(\arctg x) = \arctg x + C.$$

Eslatma. Har qanday funksiya ham hosilaga ega bo'lmaganidek, har qanday funksiya ham boshlang'ich funksiyaga ega emas. Masalan, $D(x)$ Dirixle funksiyasini olishimiz mumkin. Ravshanki, bu funksiya uchun $F'(x) = D(x)$ tenglikni qanoatlantiradigan differensiallanuvchi $F(x)$ funksiya mavjud emas.

Ammo, qaralayotgan funksiya uzluksiz bo'lsa, quyida 6 - bobda ko'rsatilganidek (6.5.5 - teorema natijasiga qarang), u albat-ta boshlang'ich funksiyaga ega bo'ladi. Demak, barcha elementar funksiyalar uzluksiz bo'lgani sababli (3.6.9 - teoremaga qarang), har qanday elementar funksiya boshlang'ich funksiyaga ega. Navbatdagi badda eng sodda elementar funksiyalar va ularni boshlang'ich funksiyalarining jadvali keltiriladi.

2. Aniqmas integrallar jadvali. Eng sodda elementar funksiyalar hosilalarining jadvalidan bevosita unga mos aniqmas integral-larning jadvali kelib chiqadi. Bu jadval odatda quyidagi ko'rinishda keltiriladi:

$$1^0. \int x^\alpha dx = \frac{x^{\alpha+1}}{\alpha+1} + C, \quad \alpha \neq -1.$$

$$2^0. \int \frac{dx}{x} = \ln|x| + C \quad (x \neq 0).$$

$$3^0. \int a^x dx = \frac{a^x}{\ln a} + C \quad (0 < a \neq 1, -\infty < x < \infty).$$

$$4^0. \int \cos x dx = \sin x + C \quad (-\infty < x < \infty).$$

$$5^0. \int \sin x = -\cos x + C \quad (-\infty < x < \infty).$$

$$6^0. \int \frac{dx}{\cos^2 x} = \operatorname{tg} x + C \quad (x \neq \frac{\pi}{2} + k\pi, k \in \mathbf{Z}).$$

$$7^0. \int \frac{dx}{\sin^2 x} = -\operatorname{ctg} x + C \quad (x \neq k\pi, k \in \mathbf{Z}).$$

$$8^0. \int \frac{dx}{\sqrt{1-x^2}} = \arcsin x + C \quad (-1 < x < 1).$$

$$9^0. \int \frac{dx}{1+x^2} = \operatorname{arctg} x + C \quad (-\infty < x < \infty).$$

$$10^0. \int \frac{dx}{\sqrt{x^2+1}} = \ln|x + \sqrt{x^2+1}| + C \quad (-\infty < x < \infty).$$

$$11^0. \int \frac{dx}{\sqrt{x^2-1}} = \ln|x + \sqrt{x^2-1}| + C \quad (|x| > 1).$$

$$12^0. \quad \int \frac{dx}{1-x^2} = \frac{1}{2} \ln \left| \frac{1+x}{1-x} \right| + C \quad (|x| \neq 1).$$

Bu jadvaldagi barcha formulalarning (ayniqsa 10^0 - 12^0 tengliklarning) to'g'riligi o'ng tomonda turgan ifodadan bevosita hosila olish bilan tekshiriladi.

3. Yuqorida har qanday elementar funksiya boshlang'ich funktsiyaga ega bo'lishi qayd etilgan edi. Ammo shuni aytish kerakki, bunda boshlang'ich funktsiyaning elementar funksiya bo'lishi shart emas. Masalan, quyidagi

$$f_1(x) = \frac{\sin x}{x}, \quad f_2(x) = \frac{\cos x}{x}, \quad f_3(x) = e^{-x^2}, \quad f_4(x) = \frac{1}{\ln x}$$

elementar funktsiyalar boshlang'ich funktsiyalarga ega, lekin bu boshlang'ich funktsiyalar elementar funktsiyalar emas. Bundan chiqdi, ularni hisoblash uchun boshlang'ich funktsiyalar jadvali foyda bermaydi va demak, bunda boshqa biror usuldan foydalanish zarur.

Agar biror funktsiyaning boshlang'inch funktsiyasi elementar funksiya bo'lsa, u holda bu funksiya *elementar funktsiyalarda integrallanadi* deyiladi. Masalan, barcha ko'phadlar va $\sin x$, $\cos x$, $\operatorname{tg} x$ kabi barcha asosiy trigonometrik funktsiyalar elementar funktsiyalarda integrallanadi.

Qanday funktsiyalar elementar funktsiyalarda integrallanishi haqidagi masala matematik analiz shakillanayotgan davrda muhim ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsa, hozirga kelib bu masala o'z zaruriyatini yo'qotdi. Shunga qaramasdan, ananaga ko'ra, quyida 5.4 - paragrafda har qanday ratsional funksiya elementar funktsiyalarda integrallanishi isbotlanadi.

§ 5.2. Integrallashning asosiy usullari

1. Aniqmas integralning chiziqchiligi. Aniqmas integralning asosiy xossalardan biri chiziqchiligidir.

5.2.1 - tasdiq. Agar f va g funktsiyalar biror intervalda boshlang'ich funktsiyaga ega bo'lib, λ va μ lar ixtiyoriy haqiqiy sonlar

bo'lsa, u holda $\lambda f + \mu g$ funksiya ham o'sha intervalda boshlang'ich funksiyaga ega bo'lib,

$$\int [\lambda f(x) + \mu g(x)] dx = \lambda \int f(x) dx + \mu \int g(x) dx \quad (5.2.1)$$

tenglik bajariladi.

Isbot bevosita 4.1.2 - teorema va differensiallash amalining chi-ziqliligidan kelib chiqadi.

2. O'zgaruvchini almashtirib integrallash. O'zgaruvchini almashtirib integrallash usuli quyidagi tasdiqqa asoslanadi.

5.2.2 - tasdiq. Berilgan $g(t)$ funksiya $G(t)$ boshlang'ich funksiya-ga ega bo'lsin, ya'ni

$$\int g(t) dt = G(t) + C \quad (5.2.2)$$

bo'lsin.

Bundan tashqari, $\varphi(x)$ - ixtiyoriy differensiallanuvchi funksiya bo'lib, uning qiymatlari to'plami g funksiyaning aniqlanish sohasiga tegishli bo'lsin. U holda quyidagi

$$\int g[\varphi(x)] \varphi'(x) dx = G[\varphi(x)] + C \quad (5.2.3)$$

tenglik bajariladi

Isbot (5.2.3) tenglikning o'ng tomonida turgan funksiyani bevosita differensiallash hamda murakkab funksiya hosilasi haqidagi 4.1.5 - teoremani qo'llash orqali amalga oshiriladi.

O'zgaruvchini almashtirib integrallash usuli quyidagicha qo'llanadi. Aytaylik, $f(x)$ funksiya uchun boshlang'ich funksiya topish talab qilinsin. Biz bu funksiyani quyidagi

$$f(x) = g[\varphi(x)] \cdot \varphi'(x) \quad (5.2.4)$$

ko'rinishda yozib olishga erishdik deylik. Bunda g va φ lar 5.2.2 - tasdiqning shartlarini qanoatlantiruvchi funksiyalar bo'lsin. U holda

biz

$$\int f(x) dx = G[\varphi(x)] + C \quad (5.2.5)$$

deb yozishimiz mumkin.

Agar $t = \varphi(x)$ desak, $dt = \varphi'(x)dx$ bo'ladi va shuning uchun, (5.2.4) tenglikdan

$$f(x) dx = g[\varphi(x)] \cdot \varphi'(x) dx = g(t) dt$$

munosabat kelib chiqadi.

Demak, o'zgaruvchini almashtirib integrallash usuli aniqmas integral ostidagi ifodada x o'zgaruvchi o'rniga $t = \varphi(x)$ funksiyaga teskari bo'lgan $\varphi^{-1}(t)$ funksiyani qo'yishdan iborat deyish mumkin. Shu sababli, ushbu usul ko'pincha *o'rniga qo'yish usuli* deb ham ataladi.

Bu usulda ko'zda tutilgan natijaga erishish, asosan, $\varphi(x)$ funksiyani qanchalik to'g'ri tanlanishiga bog'liq, chunki bu funksiya tanlangandan keyin g funksiya yagona ravishda aniqlanadi. O'rniga qo'yish usuli uchun universal algoritm yo'q. Shu sababli, bu usul bilan mo'ljallangan amaliy natijaga erishish asosan hisoblovchining mahoratiga bog'liq, ya'ni uning ichki hissiga hamda formulalarni tegishli ravishda teng kuchli formulalarga almashtirish bo'yicha egalagan bilimiga bog'liqdir.

5.2.1 - misol. Quyidagi

$$\int e^{\sin x} \cos x dx$$

integralni hisoblang.

Agar $t = \sin x$ almashtirish bajarsak, $dt = \cos x dx$ bo'ladi va shuning uchun,

$$e^{\sin x} \cos x dx = e^t dt.$$

Demak,

$$\int e^{\sin x} \cos x dx = \int e^t dt = e^t + C = e^{\sin x} + C.$$

5.2.2 - misol. Quyidagi

$$\int \operatorname{tg} x \, dx = \int \frac{\sin x}{\cos x} \, dx$$

integralni hisoblang.

Agar $t = \cos x$ almashtirish bajarsak, $dt = -\sin x \, dx$ bo'ladi va shuning uchun,

$$\operatorname{tg} x \, dx = \frac{\sin x \, dx}{\cos x} = \frac{-dt}{t}.$$

Demak,

$$\int \operatorname{tg} x \, dx = - \int \frac{dt}{t} = -\ln |t| + C = -\ln |\cos x| + C.$$

5.2.3 - misol. Quyidagi

$$\int (2x + 5)^{2007} \, dx$$

integralni hisoblang.

Bir qarashda qavsni Nyuton binomi formulasi yordamida ochib, integral ostidagi ifodani 2008 ta haddan iborat yig'indi ko'rinishda yozib olib, so'ngra boshlang'ich funksiyani hisoblash kerakdek ko'rinadi. Ammo, agar quyidagi

$$t = 2x + 5, \quad dt = 2dx$$

almashtirishni bajarsak, integral oson hisoblanadi, ya'ni

$$\int (2x + 5)^{2007} \, dx = \int t^{2007} \frac{1}{2} \, dt = \frac{1}{2} \frac{t^{2008}}{2008} + C = \frac{(2x + 5)^{2008}}{4016} + C.$$

3. Bo'laklab integrallash.

5.2.3 - tasdiq. Agar u va v funksiyalar biror intervalda differensiallanuvchi bo'lib, $u'(x)v(x)$ ko'paytma shu intervalda boshlang'ich

funksiyaga ega bo'lsa, u holda $u(x)v'(x)$ ko'paytma ham shu intervalda boshlang'ich funksiyaga ega bo'ladi va

$$\boxed{\int u(x)v'(x) dx = u(x)v(x) - \int v(x)u'(x) dx} \quad (5.2.6)$$

tenglik bajariladi.

Isbot. Agar ko'paytma hosilasi uchun ma'lum bo'lgan

$$(uv)' = u'v + uv'$$

formuladan foydalansak,

$$u(x)v'(x) = [u(x)v(x)]' - u'(x)v(x)$$

bo'ladi. Bunda, o'ng tomon boshlang'ich funksiyaga ega bo'lgani uchun, chap tomon ham boshlang'ich funksiyaga egadir. Shunday ekan, bu tenglikni integrallab, talab qilingan (5.2.6) formulani olamiz. ■

Eslatma. (5.2.6) tenglikni odatda

$$\int u dv = uv - \int v du \quad (5.2.7)$$

ko'rinishda yoziladi.

Albatta, bo'laklab integrallash usuli (5.2.6) tenglikning o'ng tomonidagi integralning chap tomonidagi integraldan osonroq hisoblangan holdagina foyda beradi.

5.2.4 - misol. Quyidagi

$$\int x \cos x dx$$

integralni hisoblang.

Agar $u = x$, $dv = \cos x dx$ desak, $du = dx$, $v = \sin x$ bo'ladi va (5.2.7) formula bo'yicha bo'laklab integrallasak,

$$\int x \cos x dx = x \sin x - \int \sin x dx = x \sin x + \cos x + C$$

tenglikni olamiz.

5.2.5 - misol. Quyidagi

$$\int x^2 \cos x \, dx$$

integralni hisoblang.

Agar $u = x^2$, $dv = \cos x \, dx$ desak, $du = 2x \, dx$, $v = \sin x$ bo'ladi va bo'laklab integrallasak,

$$\int x^2 \cos x \, dx = x^2 \sin x - 2 \int x \sin x \, dx$$

tenglikni olamiz.

O'ng tomondagi integralni hisoblash uchun biz bu safar $u = x$, $dv = \sin x \, dx$ deb, yana bo'laklab integrallash formulasini qo'llaymiz. Natijada

$$\int x \sin x \, dx = x(-\cos x) - \int (-\cos x) \, dx = -x \cos x + \sin x + C$$

tenglik hosil bo'ladi.

Shunday qilib,

$$\int x^2 \cos x \, dx = x^2 \sin x + 2x \cos x - 2 \sin x + C.$$

E'tibor bering, yuqoridagi integralni hisoblashda bo'laklab integrallash formulasidan ikki marta foydalanishga to'g'ri keldi.

5.2.6 - misol. Quyidagi

$$\int x^\alpha \ln x \, dx \quad (\alpha \neq -1)$$

integralni hisoblang.

Agar $u = \ln x$, $dv = x^\alpha \, dx$ desak, $du = \frac{dx}{x}$, $v = \frac{x^{\alpha+1}}{\alpha+1}$ bo'ladi va, bo'laklab integrallash formulasiga ko'ra,

$$\int x^\alpha \ln x \, dx = \frac{x^{\alpha+1}}{\alpha+1} \ln x - \int \frac{x^{\alpha+1}}{\alpha+1} \frac{dx}{x} = \frac{x^{\alpha+1}}{\alpha+1} \ln x - \frac{x^{\alpha+1}}{(\alpha+1)^2} + C.$$

§ 5.3. Kompleks qiymatli funksiyalarni integrallash

Ta'rif. Kompleks qiymatli x haqiqiy o'zgaruvchili $f(x)$ funksiyasining **boshlang'ich** funksiyasi deb

$$F'(x) = f(x) \quad (5.3.1)$$

tenglikni qanoatlantiruvchi kompleks qiymatli $F(x)$ funksiyaga aytiladi.

5.3.1 - tasdiq. Kompleks qiymatli x haqiqiy o'zgaruvchili $F(x) = U(x) + iV(x)$ funksiya kompleks qiymatli $f(x) = u(x) + iv(x)$ funksiyaning boshlang'ich funksiyasi bo'lishi uchun $U(x)$ funksiya $u(x)$ ning va $V(x)$ funksiya $v(x)$ ning boshlang'ich funksiyasi bo'lishi zarur va yetarlidir.

Isbot bevosita boshlang'ich funksiya ta'rifidan kelib chiqadi.

Bu holda ham boshlang'ich funksiyaning umumiy ko'rinishi aniqmas integral deyiladi va quyidagicha belgilanadi

$$\int f(x) dx = F(x) + C, \quad (5.3.2)$$

bu yerda $C = C_1 + iC_2$ - ixtiyoriy kompleks o'zgarmas son. Shunday qilib, f kompleks qiymatli funksiyani integrallash masalasi ikki haqiqiy funksiyani, ya'ni f funksiyaning haqiqiy va mavhum qismlarini integrallashga kelar ekan.

Masalan, agar

$$f(x) = \cos x + i \sin x$$

bo'lsa,

$$\int f(x) dx = \sin x - i \cos x + C$$

bo'ladi.

Kompleks qiymatli funksiya uchun boshlang'ich funksiya topish jarayoni integrallash deyilib, u xuddi haqiqiy funksiyani integrallash amali ega bo'lgan xossalarga egadir.

5.3.1 - misol. Agar a va b haqiqiy sonlar bo'lib, $c = a + ib$ bo'lsa,

$$\Phi(x, c) = \begin{cases} \ln|x - c| + i \operatorname{arctg} \frac{x - a}{b}, & \text{agar } \operatorname{Im} c \neq 0 \text{ bo'lsa,} \\ \ln|x - c|, & \text{agar } \operatorname{Im} c = 0 \text{ bo'lsa,} \end{cases} \quad (5.3.3)$$

ko'rinishda aniqlangan funksiya

$$\varphi(x, c) = \frac{1}{x - c} \quad (5.3.4)$$

funksiyaning boshlang'ich funksiyasi bo'ladi.

Haqiqatan, agar (4.7.11) formulada $n = 1$ desak,

$$\Phi'(x, c) = \frac{1}{x - c}$$

bo'ladi.

Shuning uchun,

$$\int \frac{dx}{x - c} = \Phi(x, c) + C. \quad (5.3.5)$$

5.3.2 - misol. Faraz qilaylik, a va b haqiqiy sonlar bo'lib, $c = a + ib$ bo'lsin. Agar $\Phi(x, c)$ (5.3.3) tenglik bilan aniqlangan funksiya bo'lsa, istalgan natural n soni uchun

$$\int \frac{dx}{(x - c)^n} = \frac{(-1)^{n-1}}{(n-1)!} \Phi^{(n-1)}(x, c) + C \quad (5.3.6)$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

Isbot bevosita (4.7.11) tenglikdan kelib chiqadi.

§ 5.4. Ratsional funksiyalarni integrallash

1. Algebraik ko'phadlarning xossalari. Ushbu bandda *kompleks algebraik ko'phadlarni*, ya'ni quyidagi ko'rinishdagi

$$P(z) = a_0 z^n + a_1 z^{n-1} + \dots + a_{n-1} z + a_n \quad (5.4.1)$$

funksiyalarni o'rganamiz, bu yerda a_k - berilgan kompleks sonlar bo'lib, $z = x + iy$ esa kompleks o'zgaruvchidir.

Agar $a_0 \neq 0$ bo'lsa, n natural son ko'phadning darajasi deyiladi va agar barcha $z \in \mathbf{C}$ larda $P(z) = 0$ bo'lsa, ko'phad aynan nolga teng deyiladi.

5.4.1 - tasdiq. *Agar ko'phad aynan nolga teng bo'lsa, uning barcha koeffitsientlari nolga teng bo'ladi.*

Isbot. Quyidagi

$$a_0 z^n + a_1 z^{n-1} + \dots + a_{n-1} z + a_n = 0, \quad z \in \mathbf{C},$$

ayniyat bajarilsin deylik.

Agar bu tenglikda $z = 0$ desak, $a_n = 0$ hosil bo'ladi. Shunday ekan, yuqoridagi ayniyatni

$$z[a_0 z^{n-1} + a_1 z^{n-2} + \dots + a_{n-1}] = 0, \quad z \in \mathbf{C}$$

ko'rinishda yozish mumkin.

Natijada, $z \neq 0$ uchun

$$a_0 z^{n-1} + a_1 z^{n-2} + \dots + a_{n-1} = 0$$

tenglikni olamiz.

Chap tomondagi funksiya uzluksiz bo'lgani sababli, bu tenglik $z = 0$ da ham o'rinni bo'ladi, ya'ni, bundan chiqdi, tenglik barcha $z \in \mathbf{C}$ larda bajariladi. Hosil bo'lgan ayniyatda $z = 0$ desak, $a_{n-1} = 0$ ni olamiz. Bu jarayonni davom ettirsak, P ko'phadni barcha koeffitsientlarining nolga tengligi kelib chiqadi. ■

5.4.2 - tasdiq. *Agar ikki ko'phad bir-biriga aynan teng bo'lsa, u holda ular bir xil koeffitsientlarga egadir.*

Ushbu tasdiq yuqoridagi 5.4.1 - tasdiqning natijasidir. Haqiqatan, bu ko'phadlarning ayirmasi aynan nolga teng bo'lib, natijada ayirmaning barcha koeffitsientlari noldan iborat bo'ladi.

Har qanday musbat darajali ko'phadni darajasi kichikroq bo'lgan ixtiyoriy ko'phadga bo'lish haqidagi navbatdagi tasdiq algebraik ko'phadlar nazariyasida muhim ahamiyatga egadir.

5.4.3 - tasdiq. Agar $P(z)$ darajasi $n \geq 1$ bo'lgan ixtiyoriy ko'phad bo'lsa, u holda darajasi $m \leq n$ bo'lgan istalgan $H(z)$ ko'phad uchun darajasi $n - m$ bo'lgan shunday $Q(z)$ va darajasi m dan kichik bo'lgan shunday $R(z)$ ko'phadlar topiladiki, ular uchun

$$P(z) = H(z) \cdot Q(z) + R(z) \quad (5.4.2)$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

Bu tasdiqdagi ko'phadlarni nomlash uchun odatdagi atamalardan foydalaniladi, ya'ni P - bo'linuvchi, H - bo'luvchi, Q - nisbat, R - qoldiq deb ataladi.

5.4.3 - tasdiq «burchak» usuli bilan bo'lish orqali isbotlanadi.

5.4.1 - misol. Agar

$$P(z) = z^5 + 3z^3 + 4z^2 + 5z + 6, \quad H(z) = z^2 + 1$$

ko'phadlar berilgan bo'lsa,

$$P(z) = (z^2 + 1)(z^3 + 2z + 4) + (3z + 2)$$

deb yozish mumkin, ya'ni (5.4.2) dagi belgilashlarda

$$Q(z) = z^3 + 2z + 4, \quad R(z) = 3z + 2$$

tengliklar bajariladi.

Faraz qilaylik, c ixtiyoriy kompleks son bo'lsin. Agar (5.4.2) tenglikda $H(z)$ ko'phad sifatida chiziqli ikki had deb ataluvchi birinchi darajali $z - c$ ko'phadni olsak,

$$P(z) = (z - c) \cdot Q(z) + R$$

tenglikni olamiz, bu yerda R - nolinch darajali ko'phad, ya'ni o'zgarmas kompleks son. Bu tenglikda $z = c$ desak, $R = P(c)$ tenglik hosil bo'ladi. Shunday qilib, biz *Bezu teoremasi* deb ataluvchi quyidagi tasdiqni isbotladik.

5.4.1 - teorema (E.Bezu (E.Bézout)). Agar $P(z)$ darajasi $n \geq 1$ bo'lgan ixtiyoriy ko'phad bo'lsa, u holda istalgan c kompleks soni uchun darajasi $n - 1$ bo'lgan shunday $Q(z)$ ko'phad topiladiki, u

$$P(z) = (z - c) \cdot Q(z) + P(c) \quad (5.4.3)$$

tenglikni qanoatlantiradi.

Agar (5.4.2) tenglikda qoldiq aynan nol bo'lsa, ya'ni $R(z) \equiv 0$ bo'lsa, $P(z)$ ko'phad $H(z)$ ko'phadga bo'linadi deymiz.

Ta'rif. Agar $P(c) = 0$ bo'lsa, c soni P ko'phadning ildizi deb ataladi.

5.4.2 - teorema. Darajasi $n \geq 1$ bo'lgan $P(z)$ ko'phad $(z - c)$ ikki hadga bo'linishi uchun c soni P ko'phadning ildizi bo'lishi zarur va yetarlidir.

Isbot bevosita Bezu teoremasidan kelib chiqadi. Haqiqatan, (5.4.3) formulaga ko'ra,

$$P(z) = (z - c) \cdot Q(z) \quad (5.4.4)$$

tenglik faqat va faqat $P(c) = 0$ bo'lganda bajariladi.

Ushbu paragrafda $z = x + iy$ kompleks o'zgaruvchini qarashimizga asosiy sabab shundaki, faqat shu holdagina har qanday ko'phad ildizga ega bo'ladi deb aytish mumkin. Bu haqidagi tasdiq algebra-ning asosiy teoremasi deyilib, uning isbotini buyuk nemis matematigi Gauss nomi bilan bog'lashadi.

Algebraning asosiy teoremasi. Musbat darajali har qanday algebraik ko'phad ildizga ega.

Algebraning asosiy teoremasining isboti odatda kompleks o'zgaruvchili funksiyalar nazariyasi kursida keltiriladi.

E'tibor bering, agar biz algebraik ko'phadlarning faqat haqiqiy ildizlari bilan cheklanganimizda, teorema o'rinli bo'lmas edi. Masalan, $P(x) = x^2 + 1$ ko'phad haqiqiy ildizga ega emas.

Shuni qayd etib o'tamizki, ko'phad koeffitsientlarini ozgina o'zgartirish natijasida haqiqiy ildizlarning soni o'zgarishi mumkin. Masalan, ikkinchi darajali

$$P(x, a) = x^2 - a$$

ko'phad $a = 0$ da yagona (ikki karrali) haqiqiy ildizga ega: $x_0 = 0$. Agarda a koeffitsient noldan farqli bo'lsa, u nolga qanchalik yaqin bo'lmasin, natija o'zgaradi. Chunonchi, agar $a > 0$ bo'lsa, $P(x, a)$ ko'phad ikki haqiqiy ildizga ega: $x_1 = -\sqrt{a}$, $x_2 = \sqrt{a}$, lekin $a < 0$ bo'lganda esa, bu ko'phad umuman haqiqiy ildizga ega emas.

Algebraning asosiy teoremasiga asoslanib, n - darajali istalgan ko'phad n ta (kompleks) ildizga ega ekanini ko'rsatamiz.

5.4.3 - teorema. Agar $P(z)$ - (5.4.1) ko'rinishga ega bo'lgan $n \geq 1$ darajali ko'phad bo'lsa, shunday n ta $c_1, c_2, \dots, c_n$ kompleks sonlar topiladiki, ular uchun

$$P(z) = a_0(z - c_1) \cdot (z - c_2) \cdot \dots \cdot (z - c_{n-1}) \cdot (z - c_n) \quad (5.4.5)$$

tenglik bajariladi.

Isbot. Algebraning asosiy teoremasiga ko'ra, P ko'phad biror kompleks c_1 soniga teng bo'lgan ildizga ega. Demak, (5.4.4) tenglikka ko'ra, darajasi $n - 1$ ga teng bo'lgan shunday $Q_1(z)$ ko'phad topiladiki, u uchun

$$P(z) = (z - c_1) \cdot Q_1(z) \quad (5.4.6)$$

tenglik bajariladi.

Agar $n > 1$ bo'lsa, yana algebraning asosiy teoremasiga ko'ra, $Q_1(z)$ ko'phad ham biror c_2 ga teng bo'lgan ildizga ega bo'ladi. Demak, (5.4.4) ga ko'ra, endi darajasi $n - 2$ ga teng bo'lgan shunday $Q_2(z)$ ko'phad topiladiki, u uchun

$$Q_1(z) = (z - c_2) \cdot Q_2(z)$$

munosabat o'rinli bo'ladi.

Bundan, (5.4.6) ga asosan,

$$P(z) = (z - c_1) \cdot (z - c_2) \cdot Q_2(z)$$

ni olamiz.

Bu mulohazalarni davom ettirib, biz quyidagi

$$P(z) = (z - c_1) \cdot (z - c_2) \cdots (z - c_{n-1}) \cdot (z - c_n) \cdot Q_n \quad (5.4.7)$$

tenglikka kelamiz, bu yerda Q_n - nolinch darajali ko'phad, ya'ni kompleks o'zgarmas sonidir.

Nihoyat, agar (5.4.7) tenglikning o'ng tomonidagi qavslarni ochib, hosil bo'lgan ko'phaddagi z^k lar oldidagi koeffitsientlarni (5.4.1) ko'phaddagi mos koeffitsientlar bilan solishtirsak, $Q_n = a_0$ tenglikni olamiz. ■

Eslatma. (5.4.5) tenglikda ba'zi c_k ildizlar o'zaro ustma-ust tushishi mumkin. Shuni hisobga olgan holda, ko'phadni ikki hadlar ko'paytmasi sifatida quyidagicha yozib olsak bo'ladi:

$$P(z) = a_0(z - c_1)^{m_1} \cdot (z - c_2)^{m_2} \cdots (z - c_l)^{m_l}, \quad (5.4.8)$$

endi bu yerda barcha c_k sonlar har xildir. Har bir m_k ko'rsatkich natural bo'lib, u c_k ildizning *karrasi* deyiladi. Ravshanki,

$$m_1 + m_2 + \cdots + m_l = n. \quad (5.4.9)$$

Agar karra $m_k = 1$ bo'lsa, c_k ildiz *oddiy*, aks holda esa u *karrali* ildiz deyiladi.

Ravshanki, c soni P ko'phadning m - karrali ildizi bo'lishi uchun, $Q(c) \neq 0$ shartni qanoatlantiruvchi biror ko'phad topilib,

$$P(z) = (z - c)^m Q(z)$$

tenglikning bajarilishi zarur va yetarlidir.

2. Ratsional funksiyalar xossalari. Aytaylik, P va Q - kompleks koeffitsientli algebraik ko'phadlar bo'lib, $Q(z) \not\equiv 0$ bo'lsin, ya'ni Q nolga teng nolinch darajali ko'phad bo'lmasin. Ushbu banda biz quyidagi

$$f(z) = \frac{P(z)}{Q(z)} \quad (5.4.10)$$

ko'rinishga ega bo'lgan *ratsional funksiyalarni* o'rganamiz. Ravshan-ki, berilgan $f = \frac{P}{Q}$ ratsional funksiyaning aniqlanish sohasi $\mathbf{C}$ kompleks tekislikdan maxrajning nollari olib tashlangan to'plamga teng:

$$D(f) = \mathbf{C} \setminus \{z : Q(z) = 0\}. \quad (5.4.11)$$

Xususan, har qanday ko'phad ham, $Q(z) \equiv 1$ deb qarasaq, ratsional funksiya bo'ladi. Agar f va g funksiyalar ratsional bo'lsa, bevosita tekshirish orqali $f+g$, $f-g$, $f \cdot g$ va $\frac{f}{g}$ ($g(z) \neq 0$ bo'lganda) funksiyalar ham ratsional ekanini ko'rish mumkin.

Agar $P(z)$ ko'phadning darajasi $Q(z)$ ko'phadning darajasidan kichik bo'lsa, $\frac{P(z)}{Q(z)}$ ratsional funksiya *to'g'ri kasr* deyiladi.

5.4.4 - tasdiq. Berilgan $\frac{P(z)}{Q(z)}$ ratsional funksiya *to'g'ri kasr bo'lib, c kompleks soni $Q(z)$ ko'phadning m - karrali ildizi bo'lsin, ya'ni quyidagi tenglik bajarilsin:*

$$Q(z) = (z - c)^m Q_1(z), \quad \text{bu yerda } Q_1(c) \neq 0. \quad (5.4.12)$$

U holda

$$\frac{P(z)}{Q(z)} = \frac{A}{(z - c)^m} + \frac{P_1(z)}{(z - c)^{m-1} Q_1(z)} \quad (5.4.13)$$

tenglik bajariladi.

Bu tenglikda $A = \frac{P(c)}{Q_1(c)}$ o'zgarmas son bo'lib, $P_1(z)$ esa shunday ko'phadki, (5.4.13) ning o'ng tomonidagi u qatnashgan oxirgi kasr *to'g'ri kasrdir*.

Isbot. Quyidagi

$$\frac{P(z)}{Q(z)} - \frac{A}{(z - c)^m} = \frac{P(z)}{(z - c)^m Q_1(z)} - \frac{A}{(z - c)^m} = \frac{P(z) - A Q_1(z)}{(z - c)^m Q_1(z)} \quad (5.4.14)$$

ayirmani qaraymiz.

Ravshanki, shartga ko'ra, c soni (5.4.14) ning o'ng tomonidagi oxirgi kasr suratning ildizidir. Haqiqatan,

$$P(c) - AQ_1(c) = P(c) - \frac{P(c)}{Q_1(c)}Q_1(c) = 0.$$

Shunday ekan,

$$P(z) - AQ_1(z) = (z - c)P_1(z).$$

Bu tenglikni (5.4.14) ga qo'ysak, talab qilingan (5.4.13) munosabatni olamiz. ■

1 - eslatma. Biz c kompleks soni qaralayotgan to'g'ri kasrning nafaqat maxrajining ildizi, balki suratining ham ildizi bo'lgan holni inkor qilmaymiz. Bu holda (5.4.13) dagi A o'zgarimas nolga aylanadi.

2 - eslatma. Shuni aytish kerakki, (5.4.13) tenglikning o'ng tomonidagi ikkinchi kasr maxraji, darajasi dastlabki kasr maxrajining darajasidan kichik bo'lgan ko'phaddir ((5.4.2) tenglikka qarang).

5.4.4 - teorema. Berilgan $\frac{P(z)}{Q(z)}$ ratsional funksiya to'g'ri kasr bo'lib, $Q(z)$ ko'phad quyidagi

$$Q(z) = (z - c_1)^{m_1} \cdot (z - c_2)^{m_2} \cdots (z - c_n)^{m_n} \quad (5.4.15)$$

ko'rinishga ega bo'lsin, ya'ni $k = 1, 2, \dots, n$ uchun c_k kompleks soni $Q(z)$ ko'phadning m_k - karrali ildizi bo'lsin.

U holda ratsional funksiya quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\begin{aligned} \frac{P(z)}{Q(z)} &= \sum_{k=1}^n \sum_{j=1}^{m_k} \frac{A_{kj}}{(z - c_k)^j} = \\ &= \frac{A_{11}}{(z - c_1)} + \frac{A_{12}}{(z - c_1)^2} + \cdots + \frac{A_{1m_1}}{(z - c_1)^{m_1}} + \\ &+ \frac{A_{21}}{(z - c_2)} + \frac{A_{22}}{(z - c_2)^2} + \cdots + \frac{A_{2m_2}}{(z - c_2)^{m_2}} + \cdots + \\ &+ \frac{A_{n1}}{(z - c_n)} + \frac{A_{n2}}{(z - c_n)^2} + \cdots + \frac{A_{nm_n}}{(z - c_n)^{m_n}}. \end{aligned} \quad (5.4.16)$$

Bu tenglikda A_{kj} lar kompleks o'zgarmaslar bo'lib, ularning bir qismi nolga teng bo'lishi mumkin.

Isbot ketma - ket 5.4.4 - tasdiqni qo'llashdan iborat. Chunonchi, bu teoremani har bir qo'llash natijasida hosil bo'ladigan to'g'ri kasr maxrajining darajasi kamayib boradi. Bu jarayonni toki o'sha daraja birga teng bo'lguncha davom ettirish yetarlidir.

3. Ratsional funksiyalarning integrallanishi.

5.4.5 - teorema. *Haqiqiy o'zgaruvchili har qanday ratsional funksiya elementar funksiyalarda integrallanadi.*

Isbot bevosita 5.4.4 - teoremadan kelib chiqadi. Haqiqatan, har qanday ratsional funksiyani ko'phad va to'g'ri kasr yig'indisi ko'rinishida yozish mumkin. O'z navbatida, har qanday to'g'ri kasr esa, 5.4.4 - teoreмага ko'ra (z ni haqiqiy o'zgaruvchi x deb qarab, y 'ni mavhum qismi $y = 0$ deb),

$$\varphi_j(x, c_k) = \frac{1}{(x - c_k)^j} \quad (5.4.17)$$

ko'rinishdagi kasrlarning chiziqli kombinatsiyasi sifatida yoziladi (bu yerda c_k -kompleks sonlar).

Nihoyat, yuqorida ko'rilgan 5.3.2 - misolga asosan, (5.4.17) ko'rinishdagi ifodalarning boshlang'ich funksiyalari elementar funksiyalardan iboratdir. ■

1 - eslatma. Agar $c = a + ib$ va x haqiqiy o'zgaruvchi desak,

$$\Phi(x, c) = \begin{cases} \ln|x - c| + i \arctg \frac{x - a}{b}, & \text{agar } \operatorname{Im} c \neq 0 \text{ bo'lsa,} \\ \ln|x - c|, & \text{agar } \operatorname{Im} c = 0 \text{ bo'lsa,} \end{cases} \quad (5.4.18)$$

ko'rinishda berilgan funksiya, (5.3.6) ga asosan,

$$\int \frac{dx}{(x - c)^j} = \frac{(-1)^{j-1}}{(j - 1)!} \Phi^{(j-1)}(x, c) + C \quad (5.4.19)$$

tenglikni qanoatlantiradi. Boshqacha aytganda, bu tenglikning o'ng tomonidagi ifoda (5.4.17) uchun boshlang'ich funksiyadir.

Demak, ratsional funksiyaning boshlang'ich funksiyasi ratsional kasrlar hamda quyidagi ikki :

$$L(x) = \ln|x - c| \quad (5.4.20)$$

va

$$A(x) = \operatorname{arctg} \frac{x - a}{b} \quad (5.4.21)$$

funksiyalarning yig'indisidan iborat bo'lar ekan.

2 - eslatma. Agar haqiqiy o'zgaruvchili ratsional funksiyada koeffitsientlari ham haqiqiy bo'lsa, u holda, albatta, boshlang'ich funksiya ham haqiqiy qiymatli funksiya bo'ladi. Bunday funksiyalar uchun yuqoridagi teorema kabi tasdiq o'rinlidir:

haqiqiy o'zgaruvchili va haqiqiy koeffitsientli har qanday ratsional funksiya elementar funksiyalarda integrallanadi va uning boshlang'ich funksiyasi logarifm, arktangens va ratsional funksiyalar orqali ifodalanadi.

Haqiqatan, agar $f(x)$ haqiqiy koeffitsientli ratsional funksiya bo'lsa, u holda 5.4.4 - teoremaga ko'ra, bunday funksiya ham (5.4.16) ko'rinishda ifodalanadi, bu yerda c_k sonlar va A_{kj} koeffitsientlar, umuman aytganda, kompleks sonlardir. Shunday ekan, f uchun boshlang'ich funksiya ratsional funksiyalar va (5.4.20) hamda (5.4.21) ko'rinishlardagi funksiyalarning kompleks koeffitsientlar bilan olingan chiziqli kombinatsiyasi orqali ifodalanadi.

Ammo f uchun boshlang'ich funksiya haqiqiy funksiya bo'lgani sababli, ravshanki, bu boshlang'ich funksiya yuqoridagi chiziqli kombinatsiyaning haqiqiy qismiga teng bo'ladi. Bu chiziqli kombinatsiyaning mavhum qismi esa o'zgarmasga teng bo'lib, biz bu o'zgar-masni nolga teng deb hisoblashimiz mumkin.

4. Ba'zi trigonometrik integrallarni hisoblash. Ushbu banda biz ikki o'zgaruvchili ratsional funksiyalarni qaraymiz. Avval ikki o'zgaruvchili ko'phad tushunchasini kiritaylik.

Ta'rif. *Ikki u va v haqiqiy o'zgaruvchili haqiqiy ko'phad deb quyidagi chekli yig'indiga aytiladi:*

$$P(u, v) = \sum_{k, m} c_{km} u^k v^m, \quad (5.4.22)$$

bu yerda c_{km} koeffitsientlar haqiqiy sonlardir.

Masalan,

$$P(u, v) = u^4 + 3u^3v + 5uv^2 + 7v^3 + 9$$

funksiya ikki o'zgaruvchili ko'phadga misol bo'ladi.

Ta'rif. Ikki u va v o'zgaruvchili ratsional funksiya deb (5.4.22) ko'rinishdagi ikki ko'phadning nisbatiga aytamiz:

$$R(u, v) = \frac{P(u, v)}{Q(u, v)}.$$

5.4.5 - Tasdiq. Agar $R(u, v)$ ikki o'zgaruvchili ratsional funksiya bo'lsa, u holda

$$f(x) = R(\sin x, \cos x)$$

ko'rinishdagi funksiya elementar funksiyalarda integrallanadi.

Isbot. O'zgaruvchini almashtirish usulidan foydalanamiz. Buning uchun, universal trigonometrik almashtirish deb ataluvchi, quyidagi

$$t = \operatorname{tg} \frac{x}{2} \quad (5.4.23)$$

almashtirishni bajaramiz.

U holda

$$x = 2 \operatorname{arctg} t, \quad dx = \frac{2dt}{1+t^2}$$

bo'ladi.

Bundan tashqari,

$$\sin x = \frac{2t}{1+t^2}$$

va, shunga o'xshash,

$$\cos x = \frac{1-t^2}{1+t^2}$$

tengliklar o'rinli bo'ladi.

Shunday ekan, (5.4.23) almashtirishni bajarsak,

$$\int R(\sin x, \cos x) dx = \int R\left(\frac{2t}{1+t^2}, \frac{1-t^2}{1+t^2}\right) \frac{2dt}{1+t^2}$$

munosabatni olamiz.

Ravshanki, o'ng tomondagi integral ostida t argumentning ratsional funksiyasi turibdi. Shuning uchun, 5.4.5 - teoremaga asosan, bu integral $t = \operatorname{tg} \frac{x}{2}$ o'zgaruvchining elementar funksiyasidir. Demak, bunday boshlang'ich funksiya x o'zgaruvchining ham elementar funksiyasi bo'ladi. ■

5.4.2 - misol. Quyidagi

$$\int \frac{dx}{\cos x - 2 \sin x + 3}$$

integralni hisoblang.

(5.4.23) universal trigonometrik almashtirishni qo'llasak,

$$\begin{aligned} \int \frac{dx}{\cos x - 2 \sin x + 3} &= \int \frac{1}{\frac{1-t^2}{1+t^2} - 2\frac{2t}{1+t^2} + 3} \frac{2dt}{1+t^2} = \\ &= \int \frac{2dt}{1-t^2-4t+3+3t^2} = \int \frac{dt}{t^2-2t+2} = \\ &= \int \frac{dt}{(t-1)^2+1} = \operatorname{arctg}(t-1) + C \end{aligned}$$

hosil bo'ladi.

Demak,

$$\int \frac{dx}{\cos x - 2 \sin x + 3} = \operatorname{arctg} \left(\operatorname{tg} \frac{x}{2} - 1 \right) + C.$$

§ 5.5. Misollar

1 - misol. Integralni hisoblang:

$$\int \frac{dx}{\sqrt{e^x - 1}}.$$

Ko'rsatma. $t = \sqrt{e^x - 1}$ almashtirish bajaring.

2 - misol. Integralni hisoblang:

$$\int (x \ln x)^3 dx.$$

Ko'rsatma. $t = \ln x$ almashtirish bajarib, bo'laklab integrallashni qo'llang.

3 - misol. Integralni hisoblang:

$$\int \frac{dx}{\sin x \cdot \cos^4 x}.$$

Ko'rsatma. (5.4.23) universal trigonometrik almashtirishni qo'llab, ratsional funksiyani integrallashga keltiring. So'ngra, 5.4.4 - tasdiqdan foydalaning.

4 - misol. Integralni hisoblang:

$$\int \frac{2x + 1}{3x - 2} dx.$$

Ko'rsatma. Ushbu

$$\frac{2x + 1}{3x - 2} = \frac{a}{3x - 2} + b$$

tenglikdan a va b koeffitsientlarni toping.

5 - misol. Integralni hisoblang:

$$\int \frac{dx}{\sqrt{(x-a)(b-x)}}, \quad a < x < b.$$

Ko'rsatma. Quyidagi

$$\frac{x-a}{b-a} = \sin^2 t$$

almashtirishni bajaring.

6 - misol. Integralni hisoblang:

$$\int \sqrt{a^2 + x^2} dx.$$

Ko'rsatma. $x = a \operatorname{sh} t$ almashtirish bajaring.

7 - misol. Agar $f'(x^2) = \frac{1}{x}$ ($x > 0$) bo'lsa, $f(x)$ funksiyani toping.

Ko'rsatma. $f'(x)$ funksiyani topib, uni integrallang.

8 - misol. Integralni hisoblang:

$$\int \frac{a_1 \sin x + b_1 \cos x}{a \sin x + b \cos x} dx.$$

Ko'rsatma. Quyidagi

$$a_1 \sin x + b_1 \cos x = A(a \sin x + b \cos x) + B(a \sin x + b \cos x)'$$

tenglikdan A va B koeffitsientlarni toping.

9 - misol. Integralni hisoblang:

$$\int \frac{x^5 dx}{\sqrt{1-x^2}}.$$

Ko'rsatma. $1 - x^2 = t^2$ almashtirish bajaring.

10 - misol. Integralni hisoblang:

$$\int \frac{dx}{(x-2)^2(x+3)^3}.$$

Ko'rsatma. $t = \frac{x-2}{x+3}$ almashtirish bajaring.

VI Bob. Aniq integral

§ 6.1. Integral - integral yig'indilar limiti sifatida

1. Egri chiziqli trapetsiya yuzasi. Aniq integral tushunchasi biror kesmada berilgan funksiya grafigi va absissalar o'qi bilan chegaralangan geometrik shakl yuzasini hisoblash masalasi bilan uzviy bog'liqdir.

Biror $[a, b]$ kesmada f funksiya berilgan bo'lib, u manfiy bo'lmagan qiymatlar qabul qilsin. Bu funksiya grafigi, absissalar o'qi hamda $x = a$ va $x = b$ vertikal to'g'ri chiziqlarning ikki kesmalari bilan chegaralangan shaklni T deb belgilaylik:

$$T = \{(x, y) \in R^2 : 0 \leq y \leq f(x), \quad a \leq x \leq b\}. \quad (6.1.1)$$

T shaklni odatda *egri chiziqli trapetsiya* deyishadi. Bu shaklning $S = S(T)$ yuzasini hisoblash maqsadida $[a, b]$ kesmani

$$a = x_0 < x_1 < x_2 < \dots < x_n = b$$

nuqtalar yordamida $[x_{k-1}, x_k]$, $k = 1, 2, \dots, n$ qisman kesmalarga ajratamiz.

U holda T egri chiziqli trapetsiya quyidagi:

$$T_k = \{(x, y) \in R^2 : 0 \leq y \leq f(x), \quad x_k \leq x \leq x_{k-1}\}$$

ko'rinishdagi kichik egri chiziqli trapetsiyalarning yig'indisiga ay lanadi.

Agar

$$\Delta x_k = x_k - x_{k-1}$$

deb belgilash kiritsak, T_k kichik egri chizikli trapetsiyaning $S_k = S(T_k)$ yuzasi taqriban

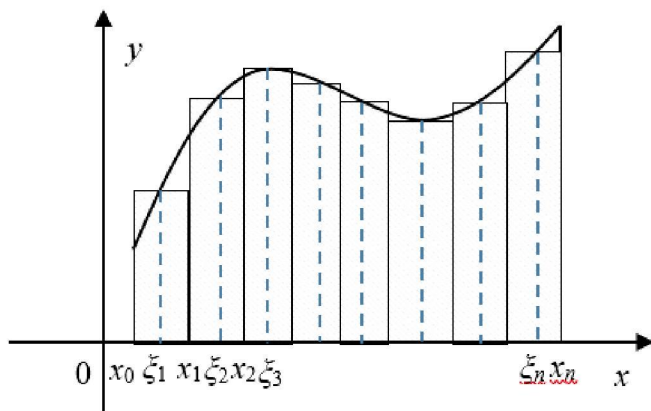
$$S(T_k) \simeq f(\xi_k) \Delta x_k$$

ga teng bo'ladi, bu yerda ξ_k nuqta $[x_{k-1}, x_k]$ kesmaning ixtiyoriy nuqtasidir.

Shunday ekan, butun T egri chizikli trapetsiyaning yuzasi taqriban

$$S(T) \simeq \sum_{k=1}^n f(\xi_k) \Delta x_k \quad (6.1.2)$$

ga teng bo'ladi (6.1-rasm).

6.1-rasm

Agar har bir qismaniy $[x_{k-1}, x_k]$ segmentning uzunligini kichiklashtirsak (va natijada, bo'linish nuqtalari soni n ni oshirsak), (6.1.2) yig'indi egri chizikli trapetsiya yuzasiga yanada yaqinroq bo'lishini kutish tabiiydir.

Shuni qayd etish joizki, biz egri chizikli trapetsiya yuzasining aniq ta'rifiga ega emasmiz. Shu sababli, bizning yuqoridagi mulohazalarimiz mana shu yuzani intuitiv tushunishimizga asoslangan edi. Biz boshqa yo'l tutsak ham bo'ladi, chunonchi, qismaniy segmentlar

uzunligi nolga intilgan vaqtdagi (6.1.2) yig'indining limitini (6.1.1) egri chiziqli trapetsiya yuzasi deb atashimiz mumkin.

2. Integral yig'indilar limiti. Shunday qilib, f funksiya (bu safar manfiy bo'lmashligi shart emas) biror $[a, b]$ kesmada aniqlangan bo'lsin. Bu kesmaning P bo'linishi deb shunday $P = \{x_k\}_{k=0}^n$ nuqtalar to'plamiga aytamizki, ular

$$P = \{a = x_0 < x_1 < \dots < x_n = b\}$$

shartni qanoatlantirsin. Har bir $[x_{k-1}, x_k]$ qismaniy segmentda biror ξ_k nuqtani tanlaymiz:

$$x_{k-1} \leq \xi_k \leq x_k.$$

Ta'rif. Berilgan f funksiyaning P bo'linish va $\{\xi_j\}$ nuqtalar tanlanishiga mos **integral yig'indisi** deb, ushbu

$$\sigma_P(f) = \sigma_P(f, \{\xi_j\}) = \sum_{k=1}^n f(\xi_k) \Delta x_k \quad (6.1.3)$$

songa aytiladi, bu yerda $\Delta x_k = x_k - x_{k-1}$.

P bo'linishning *diametri* deb eng katta qismaniy segmentning uzunligiga aytamiz:

$$d = d(P) = \max_{1 \leq k \leq n} \Delta x_k. \quad (6.1.4)$$

Ta'rif. Agar ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ son olinganda ham shunday $\delta = \delta(\varepsilon) > 0$ son topilsaki, $d(P) < \delta$ shartni qanoatlantiruvchi har qanday P bo'linish uchun ξ_j oraliq nuqtalarning tanlanishiga bog'liq bo'lmagan holda biror I soni bilan quyidagi

$$|I - \sigma_P(f, \{\xi_j\})| < \varepsilon \quad (6.1.5)$$

tengsizlik bajarilsa, u holda I soniga (6.1.3) **integral yig'indilarining** $d(P) \rightarrow 0$ **dagi limiti** deyiladi.

Bunda quyidagicha yoziladi:

$$I = \lim_{d(P) \rightarrow 0} \sigma_P(f).$$

Ta'rif. Agar berilgan f funksiya uchun (6.1.3) yig'indilarning $d(P) \rightarrow 0$ dagi I limiti mavjud bo'lsa, u holda f funksiya $[a, b]$ kesmada **Riman bo'yicha integrallanuvchi** deyiladi.

Ko'rsatilgan I limit f funksiyadan $[a, b]$ kesma bo'yicha olingan **Riman aniq integrali** deyiladi va quyidagicha belgilanadi:

$$\int_a^b f(x) dx = I \quad (6.1.6)$$

(«integral a dan be gacha ef iks de iks» deb o'qiladi).

(6.1.6) tenglikda f funksiya integral ostidagi funksiya deb, a soni integralning quyi chegarasi va b soni esa integralning yuqori chegarasi deb ataladi.

Eslatma. Berilgan f funksiyaning $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'lishi uchun istalgan integral yig'indining, bo'linish diametri kichiklashganda istalgancha kichik qilish mumkin bo'lgan biror $\alpha_P(f)$ kattalik bilan birga, quyidagi:

$$\sigma_P(f) = \int_a^b f(x) dx + \alpha_P(f) \quad (6.1.7)$$

ko'rinishga ega bo'lishi zarur va yetarli.

3. Nyuton-Leybnits formulasi. Ushbu bandeda biz differensial hisobni integral hisob bilan bog'lovchi asosiy formulani isbotlaymiz. Tarixan shunday sodir bo'lganki, bu formulaning turli ko'rinishlarini har xil vaqtlarda bir-biridan bog'liqsiz ravishda ko'pgina matematiklar isbotlashgan. Nyuton xam bu formula haqida o'z us-tozi Barroudan xabar topib, undan ko'p foydalangan. Lekin matematik adabiyotlarda ushbu formulani, differensial va integral hisobni shakllanishida eng katta hissa qo'shganligiga hurmat ramzi sifatida,

Nyuton va Leybnits nomlari bilan bog'lashadi. Darhaqiqat, fan tarixchilarining mehnati zoye ketmadi va hozir bu formulani ko'pincha sodda qilib *integral hisobning asosiy formulasi* deb atashadi.

Riman integralining yuqoridagi integral yig'indilar limiti sifatida keltirilgan ta'rif biroz uzunroq va murakkabroq bo'lib ko'rinishiga qaramasdan, bu ta'rif yordamida integral hisobining asosiy teoremasini eng sodda isbotini berish mumkin.

6.1.1 - teorema (Nyuton-Leybnits formulasi). *Faraz qilaylik, f funksiya $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'lsin. Bundan tashqari, F funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lib, har bir ichki nuqtada differentsiallanuvchi bo'lsin va*

$$F'(x) = f(x), \quad a < x < b, \quad (6.1.8)$$

tenglik bajarilsin.

U holda quyidagi

$$\boxed{\int_a^b f(x) dx = F(b) - F(a)} \quad (6.1.9)$$

formula (*integral hisobining asosiy formulasi*) o'rinli bo'ladi.

Isbot. Berilgan $[a, b]$ kesmaning ixtiyoriy $P = \{a = x_0 < x_1 < \dots < x_n = b\}$ bo'linishini olamiz. Lagranj formulasiga asosan, har qanday qismiy $[x_{k-1}, x_k]$ kesmada shunday ξ_k nuqta topiladiki, u uchun

$$F(x_k) - F(x_{k-1}) = F'(\xi_k)\Delta x_k$$

tenglik bajariladi. Bu tenglikni, (6.1.8) ga ko'ra,

$$F(x_k) - F(x_{k-1}) = f(\xi_k)\Delta x_k \quad (6.1.10)$$

ko'rinishda yozish mumkin. Endi (6.1.10) tengliklarni k bo'yicha 1 dan n gacha yig'ib, zaruriy qisqartirishlarni bajarsak,

$$F(b) - F(a) = \sum_{k=1}^n [F(x_k) - F(x_{k-1})] = \sum_{k=1}^n f(\xi_k)\Delta x_k \quad (6.1.11)$$

tenglikni olamiz.

Bu tenglikning chap tomoni $[a, b]$ kesmaning bo‘linishiga bog‘liq emas. Tenglikning o‘ng tomoni esa integral yig‘indidan iborat bo‘lib, uning limiti f funksiyadan $[a, b]$ kesma bo‘yicha olingan integralga teng. Shunday ekan, (6.1.11) tenglikda limitga o‘tib, talab qilingan (6.1.9) formulani olamiz. ■

Eslatma. Odatda quyidagi

$$F(x) \Big|_a^b = F(x) \Big|_{x=a}^{x=b} = F(b) - F(a) \quad (6.1.12)$$

belgilashlardan foydalaniladi.

Bunda (6.1.9) integral hisobining asosiy formulasini ko‘pincha

$$\int_a^b f(x) dx = F(x) \Big|_a^b \quad (6.1.13)$$

ko‘rinishda yozishadi.

4. Integrallanuvchi funksiyalarga misollar.

6.1.1 - misol. O‘zgarmas $f(x) = c$ funksiya istalgan $[a, b]$ kesma integrallanuvchidir. Haqiqatan, istalgan $P = \{x_k\}$ bo‘linish va ixtiyoriy $\xi_k \in [x_{k-1}, x_k]$ uchun $f(\xi_k) = c$ tenglikdan

$$\sigma_P(f, \{\xi_k\}) = c\Delta x_1 + c\Delta x_2 + \dots + c\Delta x_n = c(b - a)$$

munosabat kelib chiqadi.

Demak,

$$\lim_{d \rightarrow 0} \sigma_P(f, \{\xi_k\}) = c(b - a).$$

Shuning uchun

$$\int_a^b c dx = c(b - a). \quad (6.1.14)$$

6.1.1 - tasdiq. Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'lsa, u shu kesmada chegaralangan bo'ladi.

Isbot. Faraz qilaylik, f funksiya $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'lib, I uni integral yig'indilarining limiti bo'lsin. Demak, ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ uchun shunday $\delta(\varepsilon) > 0$ topiladiki, bo'linish diametri $d(P) < \delta$ bo'lgan istalgan (6.1.3) ko'rinishdagi integral yig'indi (6.1.5) shartni qanoatlantiradi. Xususan, $\varepsilon = 1$ desak, $d(P) < \delta(1)$ bo'lganda

$$\left| \sum_{k=1}^n f(\xi_k) \Delta x_k \right| \leq |I| + 1 \quad (6.1.15)$$

tengsizlikni olamiz.

Albatta, f funksiyaning har bir qismaniy $[x_{k-1}, x_k]$ kesmada chegaralangan ekanini ko'rsatish yetarli. Isbotni teskarisini faraz qilish yo'li bilan olib boramiz. Demak, faraz qilaylik, berilgan funksiya biror qismaniy kesmada chegaralanmagan bo'lsin, masalan, $[x_0, x_1]$ da. Quyidagi

$$f(\xi_1) \Delta x_1 = \sum_{k=1}^n f(\xi_k) \Delta x_k - \sum_{k=2}^n f(\xi_k) \Delta x_k$$

tenglikka ko'ra, (6.1.15) dan

$$|f(\xi_1)| \Delta x_1 \leq |I| + 1 + \left| \sum_{k=2}^n f(\xi_k) \Delta x_k \right| \quad (6.1.16)$$

kelib chiqadi.

Biroq bu tengsizlik f funksiyaning $[x_0, x_1]$ qismaniy kesmada chegaralanmagan degan farazimizga ziddir. Haqiqatan, $k \geq 2$ bo'lsa, har qanday tayinlangan $\xi_k \in [x_{k-1}, x_k]$ oraliq nuqtalar uchun shunday $\xi_1 \in [x_0, x_1]$ nuqtani ko'rsatish mumkiniki, funksiyaning chegaralanmaganligiga ko'ra, (6.1.16) ning chap tomoni uning o'ng tomonidan katta bo'ladi.

O'rnatilgan qarama-qarshilik 6.1.1 - tasdiq o'rinli ekanini ko'rsatadi. ■

Shunday qilib, Riman bo'yicha integrallanuvchi har qanday funktsiya chegaralangan ekan. Ammo bu tasdiqning teskarisi o'rinli emas. Haqiqatan, navbatdagi misolda chegaralangan, lekin Riman bo'yicha integrallanmaydigan funktsiyaga misol keltiramiz.

6.1.2 - misol. Dirixle funktsiyasi

$$D(x) = \begin{cases} 1, & \text{agar } x \text{ ratsional bo'lsa,} \\ 0, & \text{agar } x \text{ irratsional bo'lsa,} \end{cases}$$

hech qanday $[a, b] \subset \mathbf{R}$, $a < b$, kesmada integrallanuvchi emas.

Haqiqatan, $[a, b]$ sonlar o'qining ixtiyoriy kesmasi bo'lib, P uning ixtiyoriy bo'linishi bo'lsin. Quyidagi ikki integral yig'indini qaraymiz:

$$\sigma_P(D, \{\xi_k\}) = \sum_{k=1}^n D(\xi_k) \Delta x_k$$

va

$$\sigma_P(D, \{\eta_k\}) = \sum_{k=1}^n D(\eta_k) \Delta x_k.$$

Oraliq ξ_k nuqta sifatida $[x_{k-1}, x_k]$ kesmadan istalgan ratsional nuqtani olamiz va ikkinchi yig'indi uchun oraliq $\eta_k \in [x_{k-1}, x_k]$ nuqta sifatida istalgan irratsional nuqtani olamiz. U holda, ravshanki, $D(\xi_k) = 1$ va shuning uchun

$$\sigma_P(D, \{\xi_k\}) = \sum_{k=1}^n \Delta x_k = b - a.$$

Xuddi shunga o'xshash, $D(\eta_k) = 0$ va shuning uchun

$$\sigma_P(D, \{\eta_k\}) = 0.$$

Modomiki $b - a \neq 0$ ekan, oxirgi ikki integral yig'indi o'zaro teng emas. Bundan chiqdi, Dirixle funktsiyasining integral yig'indilari yuqoridagi ta'rif bo'yicha limitga ega bo'la olmaydi. Demak, Dirixle funktsiyasi $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanmas ekan.

Agar $R[a, b]$ simvol orqali $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi funksiyalar to'plamini belgilasak, u holda $R[a, b]$ berilgan $[a, b]$ kesmada chegaralangan funksiyalar to'plamining qismiy to'plami bo'ladi. Bundan tashqari, bu qismiy to'plam xosmasdir, ya'ni u chegaralangan funksiyalar to'plami bilan ustma-ust tushmaydi.

Dirixle funksiyasining integrallanmasligiga sabab uni sonlar o'qi-ni har bir nuqtasida uzilishga ega ekanligidadir. Biroq bundan Riman bo'yicha integrallanuvchi funksiya uzilish nuqtasiga ega bo'la olmaydi degan fikr kelib chiqmaydi.

6.1.3 - misol. Har qanday $c \in [a, b]$ uchun

$$g_c(x) = \begin{cases} 1, & \text{agar } x = c \text{ bo'lsa,} \\ 0, & \text{agar } x \neq c \text{ bo'lsa,} \end{cases} \quad (6.1.17)$$

funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lib,

$$\int_a^b g_c(x) dx = 0 \quad (6.1.18)$$

tenglik o'rinlidir.

Haqiqatan, agar c nuqta P bo'linishning hech bir nuqtasi bilan ustma-ust tushmasa,

$$\sigma_P(g_c, \{\xi_k\}) = \sum_{k=1}^n g_c(\xi_k) \Delta x_k \quad (6.1.19)$$

integral yig'indida oshib borsa bitta had noldan farqli bo'lib, ravshan-ki, u ham $d(P)$ dan kichik yoki teng bo'ladi. Agarda c nuqta P bo'linishning biror nuqtasi bilan ustma-ust tushsa, (6.1.19) yig'indida noldan farqli had oshib borsa ikkita bo'ladi. Lekin har ikkala holda ham integral yig'indilar $d(P) \rightarrow 0$ da nolga intilishi aniq. Demak, (6.1.18) tenglik o'rinli bo'lar ekan. ■

§ 6.2. Riman integralining asosiy xossalari

1. Riman integralining chiziqiligi. Ushbu bandeda Riman integralining integral ostidagi funksiyadan chiziqli bog'liq ekanini ko'rsatamiz.

6.2.1 - teorema. Agar f va g funksiyalar $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'lsa, istalgan haqiqiy λ va μ sonlar uchun $\lambda f + \mu g$ funksiya ham shu kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'lib,

$$\int_a^b [\lambda f(x) + \mu g(x)] dx = \lambda \int_a^b f(x) dx + \mu \int_a^b g(x) dx \quad (6.2.1)$$

tenglik bajariladi.

Isbot. Agar P berilgan $[a, b]$ kesmaning istalgan bo'linishi bo'lsa, $\lambda f + \mu g$ funksiyaning (6.1.3) ko'rinishdagi integral yig'indisi f va g funksiyalar integral yig'indilari bilan quyidagicha bog'langan bo'ladi:

$$\sigma_P(\lambda f + \mu g) = \lambda \sigma_P(f) + \mu \sigma_P(g). \quad (6.2.2)$$

Shartga ko'ra f va g funksiyalar integrallanuvchi, shuning uchun, (6.1.7) tenglikka asosan, ularning integral yig'indilarini quyidagi:

$$\sigma_P(f) = \int_a^b f(x) dx + \alpha_P(f)$$

va

$$\sigma_P(g) = \int_a^b g(x) dx + \alpha_P(g),$$

ko'rinishlarda yozish mumkin, bu yerdagi $\alpha_P(f)$ va $\alpha_P(g)$ kattaliklarni bo'linish diametri kichiklashganda istalgancha kichik qilish mumkin.

Demak,

$$\begin{aligned} \sigma_P(\lambda f + \mu g) &= \lambda \int_a^b g(x) dx + \mu \int_a^b g(x) dx + \\ &+ \lambda \alpha_P(f) + \mu \alpha_P(g). \end{aligned} \quad (6.2.3)$$

Modomiki

$$\lambda \alpha_P(f) + \mu \alpha_P(g)$$

kattalikni P bo'linish diametri kichiklashganda istalgancha kichik qilish mumkin ekan, (6.2.3) tenglik $\lambda f + \mu g$ funksiya Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'lib, (6.2.1) tenglik o'rinli ekanini anglatadi. ■

Navbatdagi muhim xossani integralning integrallash kesmasining funksiyasi sifatida *additivligi* deb atashadi.

6.2.2 - teorema. *Agar $a < b < c$ bo'lib, f funksiya $[a, b]$ va $[b, c]$ kesmalarda integrallanuvchi bo'lsa, bu funksiya $[a, c]$ kesmada ham integrallanuvchi bo'ladi va quyidagi tenglik bajariladi:*

$$\int_a^c f(x) dx = \int_a^b f(x) dx + \int_b^c f(x) dx. \quad (6.2.4)$$

Isbot. 1. P^* simvol orqali $[a, c]$ kesmaning b nuqtani o'z ichiga olgan ixtiyoriy bo'linishini belgilaymiz, ya'ni, agar

$$P^* = \{a = x_0 < x_1 < x_2 < \dots < x_n = c\}$$

desak, biror m nomer uchun $b = x_m$ bo'ladi. Ravshanki, bu holda P^* bo'linish quyidagi ikki bo'linish yig'indisidan iborat bo'ladi:

1) $[a, b]$ kesmaning diametri $d(P_1) \leq d(P)$ bo'lgan

$$P_1 = \{a = x_0 < x_1 < x_2 < \dots < x_m = b\}$$

bo'linishi va

2) $[b, c]$ kesmaning diametri $d(P_2) \leq d(P)$ bo'lgan

$$P_2 = \{b = x_m < x_{m+1} < x_{m+2} < \dots < x_n = c\}$$

bo'linishi.

Mana shu P^* bo'linishga mos kelgan f funksiyaning integral yig'indisini

$$\sum_{k=1}^n f(\xi_k) \Delta x_k = \sum_{k=1}^m f(\xi_k) \Delta x_k + \sum_{k=m+1}^n f(\xi_k) \Delta x_k \quad (6.2.5)$$

ko'rinishda yozish mumkin.

Shartga ko'ra, f funksiya $[a, c]$ va $[c, b]$ kesmalarda integral-lanuvchidir. Shuning uchun, (6.2.5) ning o'ng tomonidagi integral yig'indilar f funksiyadan mos ravishda $[a, c]$ va $[c, b]$ kesmalarda olingan integrallarga intiladi. Demak, (6.2.5) ning chap tomonidagi integral yig'indi (6.2.4) ning o'ng tomonidagi integrallar yig'indisiga intiladi, ya'ni

$$\lim_{d(P^*) \rightarrow 0} \sigma_{P^*}(f) = \int_a^b f(x) dx + \int_b^c f(x) dx. \quad (6.2.6)$$

2. Endi $[a, c]$ kesmaning, b nuqtani o'z ichiga olmagan, ixtiyoriy P bo'linishini qaraymiz. Aytaylik, b nuqta x_{m-1} va x_m nuqtalar orasida yotsin, ya'ni

$$x_{m-1} < b < x_m.$$

Agar P bo'linishga b nuqtani qo'shsak, $[a, c]$ kesmaning yangi bo'linishini olamiz. Ana shu bo'linishni P^* simvol orqali belgilaymiz. Bunda, albatta, $d(P^*) \leq d(P)$ bo'ladi. Ravshanki, bu ikki bo'linishlarga mos keluvchi (6.1.3) ko'rinishdagi integral yig'indilar ayirmasini quyidagicha yozish mumkin

$$\sigma_P(f) - \sigma_{P^*}(f) =$$

$$= f(\xi_m)(x_m - x_{m-1}) - f(\xi'_m)(b - x_{m-1}) - f(\xi''_m)(x_m - b), \quad (6.2.7)$$

bu yerda $\xi'_m \in [x_{m-1}, b]$ va $\xi''_m \in [b, x_m]$. Integrallanuvchi funksiyaning chegaralanganligi haqidagi 6.1.1 - tasdiqqa ko'ra, shunday $M > 0$ o'zgarimas topiladiki, barcha $x \in [a, c]$ uchun $|f(x)| \leq M$ tengsizlik bajariladi. Shuning uchun (6.2.7) dan

$$\begin{aligned} |\sigma_P(f) - \sigma_{P^*}(f)| &\leq M(x_m - x_{m-1}) + M(b - x_{m-1}) + M(x_m - b) = \\ &= 2M\Delta x_m \leq 2Md(P) \end{aligned} \quad (6.2.8)$$

kelib chiqadi.

Demak, har ikkala integral yig'indi bitta limitga ega bo'lib, (6.2.6) ga ko'ra,

$$\lim_{d(P) \rightarrow 0} \sigma_P(f) = \int_a^b f(x) dx + \int_b^c f(x) dx,$$

ya'ni (6.2.4) tenglik bajarilar ekan. ■

Eslatma. Biz (6.2.4) tenglikda $a < b < c$ deb faraz qilgan edik. Agar istalgan a uchun

$$\int_a^a f(x) dx = 0 \quad (6.2.9)$$

deb kelishib olinsa, (6.2.4) tenglik $a \leq b \leq c$ bo'lganda ham o'rinli bo'ladi. Shuni alohida qayd etamizki, (6.2.9) tenglik isbotlanmaydi va u faqat kelishuv natijasidir.

Navbatdagi tasdiq, $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi funksiya qiymatini shu kesmaga tegishli bo'lgan ixtiyoriy c nuqtada o'zgartirsak, o'zgartirilgan funksiya yana integrallanuvchi bo'lib, bunda integralning qiymati o'zgarimasligini ko'rsatadi.

6.2.1 - tasdiq. Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'lib, $c \in [a, b]$ bo'lsa, istalgan haqiqiy μ uchun

$$f_\mu(x) = \begin{cases} f(x), & \text{agar } x \neq c \text{ bo'lsa,} \\ \mu, & \text{agar } x = c \text{ bo'lsa,} \end{cases}$$

funksiya ham $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lib,

$$\int_a^b f_\mu(x) dx = \int_a^b f(x) dx$$

tenglik bajariladi.

Isbot bevosita 6.2.1 - teorema va 6.1.3 - misoldan kelib chiqadi. Buning uchun, quyidagi o'z-o'zidan ko'rinib turgan,

$$f_\mu(x) = f(x) + [\mu - f(c)]g_c(x)$$

tenglikdan foydalanish yetarli.

Eslatma. Agar $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi funksiyaning qiymatlarini shu kesmaning istalgan chekli sondagi nuqtalarida o'zgartirsak, hosil bo'lgan funksiya yana integrallanuvchi bo'lib, bunda integralning qiymati o'zgarmaydi.

Shuni aytish kerakki, Dirixle funksiyasi nolga aynan teng funksiyadan sanoqli sondagi nuqtalarda (barcha ratsional nuqtalarda) farq qiladi. Demak, agar integrallanuvchi funksiya qiymatlarini sanoqli sondagi nuqtalarda o'zgartirsak, Dirixle funksiyasi misolida ko'rganimizdek, o'zgartirilgan funksiya Riman bo'yicha integrallanmasligi ham mumkin ekan.

6.2.1 - misol. Aytaylik, $c \in \mathbf{R}$ bo'lsin. Shu nuqtada uzilishga ega bo'lgan

$$h_c(x) = \begin{cases} 1, & \text{agar } x \geq c \text{ bo'lsa,} \\ 0, & \text{agar } x < c \text{ bo'lsa,} \end{cases} \quad (6.2.10)$$

funksiyani aniqlab, uning istalgan $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi ekanini ko'rsatamiz.

Haqiqatan, agar c nuqta $[a, b]$ kesmadan tashqarida yotsa, bu kesmada $h_c(x)$ o'zgarmas bo'lib, 6.1.1 - misolga ko'ra, u integrallanuvchi bo'ladi.

Bordi-yu $c \in [a, b]$ bo'lsa, (6.2.10) funksiya $[c, b]$ kesmada o'zgarmas bo'lib, $[a, c]$ kesmada esa, c nuqtadan boshqa barcha nuqtalarda o'zgarماسga teng bo'ladi. Shuning uchun, u har ikkala kesmalarda ham integrallanuvchi bo'ladi. Demak, 6.2.3 - teoremaga ko'ra, bu

funksiya butun $[a, b]$ kesmada integrallanuvchidir. Xususan, agar $c \in [a, b]$ bo'lsa,

$$\int_a^b h_c(x) dx = b - c \quad (6.2.11)$$

tenglik bajariladi.

Shuni aytish kerakki, $h_c(x)$ funksiya *pog'onasimon* (yoki *bo'lakli-o'zgarmas*) deb ataluvchi funksiyalarga eng sodda misoldir. Umuman, *pog'onasimon* deb quyidagi ko'rinishdagi funksiyaga aytiladi:

$$f(x) = \sum_{j=1}^n a_j h_{c_j}(x), \quad (6.2.12)$$

bu yerda a_j va c_j berilgan haqiqiy sonlardir.

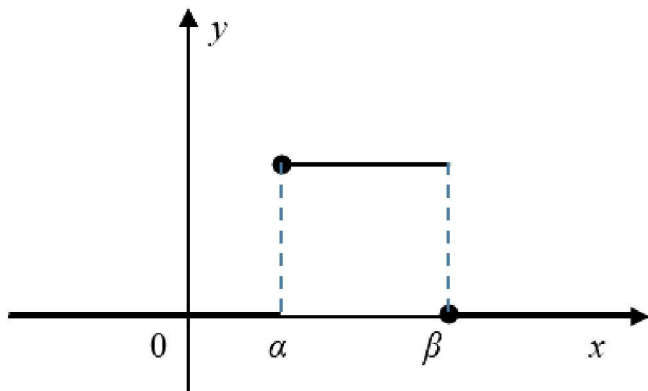
6.2.2 - misol. $\Delta = [\alpha, \beta)$ - sonlar o'qining biror yarim intervali bo'lsin, ya'ni

$$\Delta = \{x \in \mathbf{R} : \alpha \leq x < \beta\}.$$

Quyidagi

$$\omega(x, \Delta) = \begin{cases} 1, & \text{agar } x \in \Delta \text{ bo'lsa,} \\ 0, & \text{agar } x \notin \Delta \text{ bo'lsa,} \end{cases} \quad (6.2.13)$$

funksiyani aniqlayamiz (6.2-rasm).

6.2-rasm

Ushbu $\omega(x, \Delta)$ funksiya Δ yarim intervalning *xarakteristik funksiyasi* deyiladi. Agar $h_\alpha(x)$ va $h_\beta(x)$ (6.2.10) tenglik orqali aniqlangan pog'onasimon funksiyalar bo'lsa, ravshanki,

$$\omega(x, \Delta) = h_\alpha(x) - h_\beta(x).$$

Aniqlanishiga ko'ra, $\omega(x, \Delta)$ funksiya istalgan kesmada integrallanuvchi bo'lib, agar Δ yarim interval biror $[a, b]$ kesmaning ichida yotsa, (6.2.1) va (6.2.11) tengliklarga asosan,

$$\int_a^b \omega(x, \Delta) dx = \int_a^b h_\alpha(x) dx - \int_a^b h_\beta(x) dx = (b - \alpha) - (b - \beta) = \beta - \alpha.$$

Shunday qilib, agar Δ yarim interval $[a, b]$ kesmaning ichida joylashgan bo'lib, uning uzunligini $|\Delta| = \beta - \alpha$ desak,

$$\int_a^b \omega(x, \Delta) dx = |\Delta| \quad (6.2.14)$$

tenglik bajarilar ekan.

6.2.3 - misol. $P = \{a = x_0 < x_1 < x_2 < \dots < x_n = b\}$ - berilgan $[a, b]$ kesmaning biror bo'linishi bo'lsin. Bu kesmada $h(x)$ funksiyani shunday aniqlaymizki, u har bir qismaniy $\Delta_k = [x_{k-1}, x_k]$ yarim intervalda o'zgarmas bo'lib, μ_k qiymatni qabul qilsin, ya'ni

$$h(x) = \mu_k, \quad \text{agar } x \in \Delta_k \quad \text{bo'lsa} \quad (6.2.15)$$

($k = n$ bo'lganda Δ_k sifatida $\Delta_n = [x_{n-1}, x_n] = [x_{n-1}, b]$ kesma olinadi).

Albatta, bunday aniqlangan $h(x)$ funksiya pog'onasimondir. Agar 6.2.2 - misoldagi belgilashlardan foydalanib, $\omega(x, \Delta_k)$ deb Δ_k qismaniy yarim intervalning xarakteristik funksiyasini olsak, $h(x)$ funksiyani quyidagi ko'rinishda yozish mumkin bo'ladi:

$$h(x) = \sum_{k=1}^n \mu_k \omega(x, \Delta_k). \quad (6.2.16)$$

Demak, xulosa qilib shuni aytish mumkinki, istalgan pog‘onasimon funksiya har qanday $[a, b]$ kesmada Riman bo‘yicha integralanuvchi bo‘lar ekan. Bundan tashqari, (6.2.14) tenglikka ko‘ra,

$$\int_a^b h(x) dx = \sum_{k=1}^n \mu_k \int_a^b \omega(x, \Delta_k) dx = \sum_{k=1}^n \mu_k |\Delta_k|.$$

Bundan, (6.2.15) ta‘rifni hisobga olsak, oraliq nuqtalar $\xi_k \in [x_{k-1}, x_k)$ istalgancha tanlanganda ham,

$$\int_a^b h(x) dx = \sum_{k=1}^n h(\xi_k) \Delta x_k \quad (6.2.17)$$

tenglikni olamiz. Boshqacha aytganda, P bo‘linishning qisman intervallarida o‘zgarmas qiymat qabul qiluvchi $h(x)$ pog‘onasimon funksiyadan olingan integral shu P bo‘linishga mos keluvchi integral yig‘indiga teng bo‘lar ekan.

Integralning navbatdagi xossasi tengsizlik belgisi bilan bog‘langan funksiyalardan olingan integrallar haqidadir.

6.2.1 - lemma. *Berilgan f funksiya $[a, b]$ kesmada Riman bo‘yicha integrallanuvchi bo‘lsin. Agar*

$$f(x) \geq 0, \quad a \leq x \leq b, \quad (6.2.18)$$

bo‘lsa, quyidagi tengsizlik bajariladi:

$$\int_a^b f(x) dx \geq 0. \quad (6.2.19)$$

Isbot. Agar f funksiyadan olingan integral manfiy bo‘lganda edi, (6.1.7) tenglikka ko‘ra, P bo‘linishning diametri yetarlicha kichik bo‘lganda, $\sigma_P(f)$ integral yig‘indi ham manfiy bo‘lar edi. Ammo (6.2.18) shartga asosan f funksiyaning barcha integral yig‘indilari musbatdir. Bu qarama-qarshilik lemmani isbotlaydi. ■

6.2.3 - teorema. Berilgan f va g funksiyalar $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'lsin. Agar

$$f(x) \leq g(x), \quad a \leq x \leq b, \quad (6.2.20)$$

bo'lsa, quyidagi tengsizlik bajariladi:

$$\int_a^b f(x) dx \leq \int_a^b g(x) dx. \quad (6.2.21)$$

Isbot bevosita 6.2.1 - teorema va 6.2.1 - lemmadan kelib chiqadi.

§ 6.3. Darbuning yuqori va quyi integrallari

1. Darbuning yuqori va quyi yig'indilari. Yuqorida ko'rganimizdek, Riman integralining ta'rifiuning xossalarini nisbatan oson isbotlashga imkon beradi. Ammo bu ta'rif yordamida berilgan funksiyaning biror kesmada integrallanuvchiligini aniqlash ancha murakkabdir.

Integralning yana boshqacha aniqlash usulini fransuz matematigi J.G.Darbu taklif qilgan. Darbu ta'rifining ustunligi shundan iboratki, u bo'yicha integrallanish kriteriyasi nisbatan yaqqolroq ifodalalanib, osonroq tekshiriladi. Bu usulning asl mohiyati integrallanishga tekshirilayotgan f funksiyani ikkita pog'onasimon funksiyalar bilan ikki tomondan yaqinlashtirishdadir; ulardan biri f dan kichik bo'lib yaqinlashsa, ikkinchisi esa f dan katta bo'lib unga yaqinlashadi.

Faraz qilaylik, f funksiya biror $[a, b]$ kesmada aniqlangan bo'lib, shu kesmada chegaralangan bo'lsin. Bundan tashqari, $P = \{a = x_0 < x_1 < x_2 < \dots < x_n = b\}$ berilgan kesmaning ixtiyoriy bo'linishi bo'lsin.

Endi $h(x)$ pog'onasimon funksiyani shunday aniqlaymizki, u har bir $[x_{k-1}, x_k]$ qismaniy yarim intervalda biror μ_k qiymatni qabul qilsin (agar $k = n$ bo'lsa, biz $h(x)$ funksiya oxirgi qismaniy $[x_{n-1}, x_n] =$

$[x_{n-1}, b]$ kesmada o'zgarmasga teng deb olamiz). Bunday aniqlangan $h(x)$ funksiya, 6.2.3 - misolda ko'rganimizdek, Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'ladi va undan olingan integral (6.2.17) formula bo'yicha hisoblanadi.

Faraz qilamiz, $h(x)$ pog'onasimon funksiya shunday aniqlangan bo'lsinki, u uchun

$$h(x) \leq f(x), \quad a \leq x \leq b, \quad (6.3.1)$$

tengsizlik bajarilsin. Bu bahoni ta'minlash uchun $h(x)$ funksiyaning $\mu_k = m_k$ qiymatlarini quyidagicha aniqlash kifoya:

$$m_k = \inf \{ f(t) : t \in [x_{k-1}, x_k] \}. \quad (6.3.2)$$

Hosil bo'lgan funksiyaning $h(x, P)$ simvoli bilan belgilaymiz. Demak, agar $\Delta_k = [x_{k-1}, x_k]$ desak ($k = n$ bo'lganda, odatdagidek, $\Delta_n = [x_{n-1}, x_n]$ deb hisoblaymiz), biz quyidagi ta'rifga ega bo'lamiz:

agar $x \in \Delta_k$ bo'lsa,

$$h(x, P) = m_k, \quad k = 1, 2, \dots, n. \quad (6.3.3)$$

Pog'onasimon $h(x, P)$ funksiyaning P bo'linishga mos keluvchi *Darbuning quyi pog'onasimon funksiyasi* deb ataymiz.

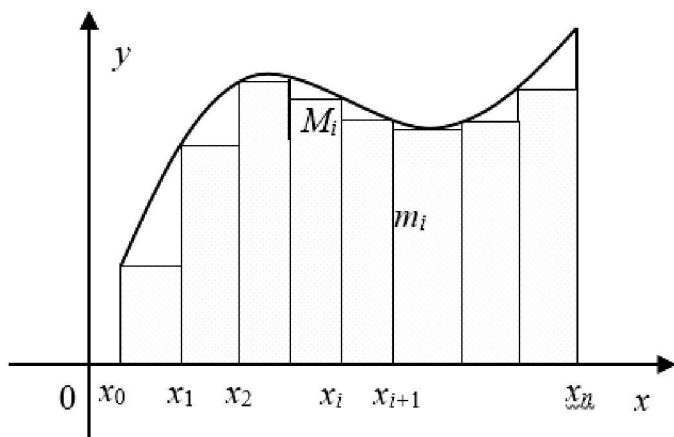
Shunday qilib, Darbuning quyi pog'onasimon funksiyasi (6.3.1) tengsizlikni qanoatlantirib, undan olingan integral, (6.2.17) ga ko'ra,

$$\int_a^b h(x, P) dx = \sum_{k=1}^n m_k \Delta x_k \quad (6.3.4)$$

ga teng (6.3-rasm).

(6.3.4) tenglikning o'ng tomonidagi yig'indi P bo'linishga mos keluvchi *Darbuning quyi yig'indisi* deyiladi va odatda quyidagicha belgilanadi:

$$s(f, P) = \sum_{k=1}^n m_k \Delta x_k. \quad (6.3.5)$$

6.3-rasm

Xuddi shu singari, berilgan P bo'linish uchun *Darbuning yuqori pog'onasimon funksiyasi* $H(x) = H(x, P)$ ni shunday aniqlaymizki, u har bir $\Delta_k = [x_{k-1}, x_k]$ qismaniy yarim intervalda o'zgarmas bo'lib, quyidagi

$$M_k = \sup \{ f(t) : t \in [x_{k-1}, x_k] \} \quad (6.3.6)$$

tenglik bilan aniqlangan qiymatlarni qabul qilsin.

Shunday qilib,

$$H(x, P) = M_k, \quad x \in \Delta_k, \quad k = 1, 2, \dots, n. \quad (6.3.7)$$

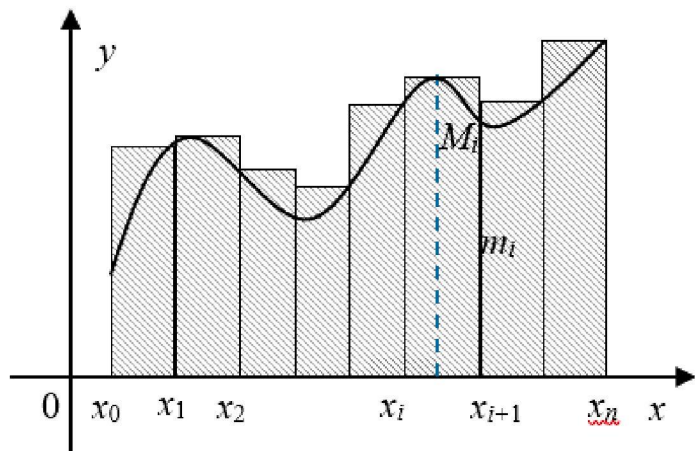
Yuqori pog'onasimon funksiya integrali

$$\int_a^b H(x, P) dx = \sum_{k=1}^n M_k \Delta x_k \quad (6.3.8)$$

ga teng (6.4-rasm).

(6.3.8) tenglikning o'ng tomonidagi yig'indi P bo'linishga mos kelgan *Darbuning yuqori yig'indisi* deyiladi va odatda quyidagicha belgilanadi:

$$S(f, P) = \sum_{k=1}^n M_k \Delta x_k. \quad (6.3.9)$$

6.4-rasm

Darbuning har qanday bo'linishga mos kelgan yuqori pog'onasimon funksiyasi quyidagi

$$H(x, P) \geq f(x), \quad a \leq x \leq b, \quad (6.3.10)$$

tengsizlikni qanoatlantirishi aniq.

Shuni aytish kerakki, shartimizga ko'ra o'rganilayotgan funksiya chegaralangan bo'lgani uchun, (6.3.2) va (6.3.6) kattaliklar va buning natijasida, Darbuning quyi (6.3.5) va yuqori (6.3.9) yig'indilari chegaralangan aniq sonlardir.

2. Darbuning yuqori va quyi integrallari. Darbuning quyi va yuqori yig'indilari xossalarini navbatdagi bir qator sodda jumalarda keltiramiz. Bu jumalarda f funksiyani $[a, b]$ kesmada aniqlangan va chegaralangan ixtiyoriy funksiya deb qaraymiz.

1 - jumla. Berilgan $[a, b]$ kesmaning istalgan ikki P_1 va P_2 bo'linishlari uchun $h(x, P_1)$ quyi pog'onasimon funksiya $H(x, P_2)$ yuqori pog'onasimon funksiya katta emas, ya'ni

$$h(x, P_1) \leq H(x, P_2), \quad a \leq x \leq b. \quad (6.3.11)$$

Isbot (6.3.1) va (6.3.10) tengsizliklardan kelib chiqadi.

2 - jumla. Darbuning istalgan quyi pog'onasimon funksiyasidan olingan integral Darbuning har qanday yuqori pog'onasimon funksiyasidan olingan integraldan katta emas, ya'ni

$$\int_a^b h(x, P_1) dx \leq \int_a^b H(x, P_2) dx.$$

Isbot 1 - jumla bilan 6.2.3 - teoremdan kelib chiqadi.

3 - jumla. Darbuning istalgan quyi yig'indisi Darbuning har qanday yuqori yig'indisidan katta emas, ya'ni

$$s(f, P_1) \leq S(f, P_2). \quad (6.3.12)$$

Isbot Darbuning quyi va yuqori yig'indilari ta'rifi hamda 2 - jumladan kelib chiqadi.

4 - jumla. Darbuning barcha quyi yig'indilari to'plami yuqoridan chegaralangan bo'lib, Darbuning barcha yuqori yig'indilari to'plami quyidan chegaralangan bo'ladi.

Isbot 3 - jumladan kelib chiqadi.

Ta'rif. Berilgan f funksiyadan $[a, b]$ kesma bo'yicha olingan **Darbuning quyi integrali** $\underline{I}(f)$ deb $[a, b]$ kesmaning barcha bo'linishlari bo'yicha olingan Darbu quyi yig'indilarining aniq yuqori chegarasiga aytamiz, ya'ni

$$\underline{I}(f) = \sup_P s(f, P). \quad (6.3.13)$$

Ta'rif. Berilgan f funksiyadan $[a, b]$ kesma bo'yicha olingan **Darbuning yuqori integrali** $\bar{I}(f)$ deb $[a, b]$ kesmaning barcha bo'linishlari bo'yicha olingan Darbu yuqori yig'indilarining aniq quyi chegarasiga aytamiz, ya'ni

$$\bar{I}(f) = \inf_P S(f, P). \quad (6.3.14)$$

Ravshanki, Darbuning bunday aniqlangan quyi va yuqori integralarining mavjudligini 4 - jumla ta'minlaydi.

5 - jumla. Darbuning quyi integrali Darbuning yuqori integralidan katta emas, ya'ni

$$\underline{I}(f) \leq \bar{I}(f). \quad (6.3.15)$$

Isbot 3 - jumladan kelib chiqadi.

Ta'rif. Agar f funksiya uchun Darbuning quyi integrali Darbuning yuqori integraliga teng bo'lsa:

$$\underline{I}(f) = \overline{I}(f), \quad (6.3.16)$$

u holda bu funksiya $[a, b]$ kesmada Darbu ma'nosida integrallandi deyimiz, bunda Darbuning quyi va yuqori integrallarining umumiy qiymatini, ya'ni $I_D = \overline{I} = \underline{I}$ sonni f funksiyaning $[a, b]$ kesma bo'yicha Darbu ma'nosidagi integrali deyimiz.

Endi P bo'linishga yangi nuqtalarni qo'shganda Darbuning quyi va yuqori yig'indilari qanday o'zgarishini kuzatamiz.

6 - jumla. Agar P berilgan $[a, b]$ kesmaning ixtiyoriy bo'linishi bo'lib, P^* esa P ga chekli sondagi nuqtalarni qo'shishdan hosil bo'lgan yangi bo'linish bo'lsa, Darbuning quyi va yuqori yig'indilari quyidagi tengsizliklarni qanoatlantiradi:

$$s(f, P) \leq s(f, P^*), \quad S(f, P^*) \leq S(f, P). \quad (6.3.17)$$

Shunday qilib, bo'linishga yangi nuqtalarni qo'shganda Darbuning quyi yig'indilari o'sib, Darbuning yuqori yig'indilari esa kamayar ekan.

Isbot. Shubhasiz, bu jumlaning P bo'linishga faqat bitta nuqta qo'shilgan holda isbotlash yetarlidir.

(6.3.17) dagi tengsizliklardan o'ngdaxisini isbotlaymiz. Aytaylik, boshlang'ich bo'linish

$$P = \{a = x_0 < x_1 < \dots < x_n = b\}$$

ko'rinishga ega bo'lib, yangi P^* bo'linish (x_{m-1}, x_m) intervalda yotgan bitta x^* nuqtani:

$$x_{m-1} < x^* < x_m,$$

qo'shishdan hosil bo'lsin.

Bunda $\Delta_m = [x_{m-1}, x_m)$ qisman yarim interval ikkiga bo'linadi:

$$\Delta_m = \Delta'_m \cup \Delta''_m,$$

bu yerda $\Delta'_m = [x_{m-1}, x^*)$ va $\Delta''_m = [x^*, x_m)$.

Ravshanki, bu qo'shilish natijasida (6.3.9) yig'indining faqat m - nomerli bitta hadi o'zgaradi. Demak,

$$S(f, P) - S(f, P^*) = M_m \Delta x_m - M'_m \Delta' x_m - M''_m \Delta'' x_m, \quad (6.3.18)$$

bu yerda M'_m va M''_m sonlar f funksiyaning mos ravishda Δ'_m va Δ''_m yarim intervallardagi aniq yuqori chegaralari bo'lib, $\Delta' x_m = (x^* - x_{m-1})$ va $\Delta'' x_m = (x_m - x^*)$.

Agar o'z-o'zidan ko'rinib turgan

$$M'_m \leq M_m, \quad M''_m \leq M_m$$

tengsizliklarni va

$$\Delta' x_m + \Delta'' x_m = \Delta x_m$$

tenglikni hisobga olsak, (6.3.18) dan talab qilingan tengsizlik kelib chiqadi:

$$S(f, P) - S(f, P^*) = (M_m - M'_m) \Delta' x_m + (M_m - M''_m) \Delta'' x_m \geq 0. \quad (6.3.19)$$

Xuddi shunga o'xshash (6.3.17) dagi tengsizliklardan chapdagi ham isbotlanadi. ■

7 - jumla (Darbu ma'nosida integrallanish kriteriyasi).

Chegaralangan f funksiyaning Darbu ma'nosida integrallanuvchi bo'lishi uchun ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ son olganda ham shunday P_ε bo'linish topilib, uning uchun

$$S(f, P_\varepsilon) - s(f, P_\varepsilon) < \varepsilon \quad (6.3.20)$$

tengsizlikning bajarilishi zarur va yetarli.

Isbot. 1. Avval f funksiya Darbu ma'nosida integrallanuvchi bo'lsin, deylik. U holda, (6.3.16) ta'rifga ko'ra,

$$\sup_P s(f, P) = \underline{I}(f) = I_D = \bar{I}(f) = \inf_P S(f, P). \quad (6.3.21)$$

Aniq chegaralarning ta'riflariga binoan shunday ikki $P_1 = P_1(\varepsilon)$ va $P_2 = P_2(\varepsilon)$ bo'linishlar topiladiki, ular uchun

$$s(f, P_1) > I_D - \frac{\varepsilon}{2}, \quad S(f, P_2) < I_D + \frac{\varepsilon}{2} \quad (6.3.22)$$

tengsizliklar bajariladi.

Bu ikki P_1 va P_2 bo'linishlarni birlashtirish natijasida hosil bo'lgan bo'linishni P_ε simvoli bilan belgilaymiz. U holda, 6 - jumlagacha ko'ra, P_1 va P_2 bo'linishlardan P_ε bo'linishga o'tishda quyi yig'indilar faqat o'sishi mumkin va yuqori yig'indilar esa, aksincha, faqat kamayishi mumkin. Shuning uchun, (6.3.22) ga ko'ra,

$$s(f, P_\varepsilon) > I_D - \frac{\varepsilon}{2}, \quad S(f, P_\varepsilon) < I_D + \frac{\varepsilon}{2}.$$

Bundan, shubhasiz, (6.3.20) tengsizlik kelib chiqadi.

2. Endi (6.3.20) shart bajarilsin, deylik. Ma'lumki, istalgan P bo'linish uchun

$$s(f, P) \leq \underline{I}(f) \leq \bar{I}(f) \leq S(f, P)$$

tengsizliklar bajariladi. Shunday ekan, istalgan bo'linish uchun quyidagi baho o'rinli bo'ladi:

$$\bar{I}(f) - \underline{I}(f) \leq S(f, P) - s(f, P).$$

Bu bahoda $P = P_\varepsilon$ desak, (6.3.20) ga ko'ra,

$$\bar{I}(f) - \underline{I}(f) < \varepsilon \quad (6.3.23)$$

tengsizlikka ega bo'lamiz.

Ravshanki, bundan, $\varepsilon > 0$ ixtiyoriyligiga ko'ra, $\bar{I}(f) = \underline{I}(f)$ tenglik kelib chiqadi. Demak, f funksiya Darbu ma'nosida integrallanuvchi ekan. ■

7 - jumlada o'rnatilgan Darbu ma'nosidagi integrallanish kriteriyasi berilgan funksiyaning integrallanuvchi bo'lishi haqidagi masalasi to'la hal qiladi.

Navbatdagi jumlalar integralga berilgan ikki ta'rifni, ya'ni Darbuning aniq yuqori va aniq quyi integrallarning ustma-ust tushishi ma'nosidagi ta'rifi bilan Rimanning integral yig'indilar limiti ma'nosidagi ta'riflarini o'zaro bog'lashga yordam beradi. Chunoschi, bu juumlalarda Darbuning quyi integrali quyi integral yig'indilarning, Darbuning yuqori integrali esa yuqori integral yig'indilarning limiti ekani ko'rsatiladi.

Daslab, 6 - jumлага qo'shimcha ravishda, quyi va yuqori yig'indilarning berilgan bo'linishga qo'shimcha chekli sondagi nuqtalar qo'shilgandagi o'zgarishini baholaymiz.

8 - jumla. Berilgan f funksiya $[a, b]$ kesmada chegaralangan bo'lib, M bu funksiyaning $[a, b]$ kesmada aniq yuqori va m esauning aniq quyi chegaralari bo'lsin. Bundan tashqari, P berilgan $[a, b]$ kesmaning ixtiyoriy bo'linishi va $d = d(P)$ uning diametri bo'lsin.

Agar P^* bo'linish P bo'linishga yangi N ta nuqta qo'shish bilan hosil bo'lgan bo'linish bo'lsa, Darbuning quyi yig'indilari

$$s(f, P^*) \leq s(f, P) + N(M - m)d(P) \quad (6.3.24)$$

tengsizlikni va Darbuning yuqori yig'indilari esa

$$S(f, P) \leq S(f, P^*) + N(M - m)d(P) \quad (6.3.25)$$

tengsizlikni qanoatlantiradi.

Isbot. Ravshanki, (6.3.24) va (6.3.25) tengsizliklarni $N = 1$ da isbotlash yetarli, chunki umumiy holga N marta bittadan nuqtalar qo'shish bilan o'tish mumkin.

Shuning uchun, masalan, (6.3.25) tengsizlikni $N = 1$ da isbotlaymiz.

Aytaylik, boshlang'ich bo'linish $P = \{a = x_0 < x_1 < \dots < x_n = b\}$ ko'rinishga ega bo'lib, yangi P^* bo'linish (x_{m-1}, x_m) intervalda yotgan bitta x^* nuqtani, yani

$$x_{m-1} < x^* < x_m$$

shartni qanoatlantiruvchi nuqtani qo'shishdan hosil bo'lsin.

Bunda $\Delta_m = [x_{m-1}, x_m)$ qismaniy yarim interval ikkiga bo'linadi, ya'ni

$$\Delta_m = \Delta'_m \cup \Delta''_m,$$

bu yerda $\Delta'_m = [x_{m-1}, x^*)$ va $\Delta''_m = [x^*, x_m)$.

Ravshanki, bu qo'shilishda (6.3.9) yig'indida faqat m - nomerli bitta had o'zgaradi. Demak, xuddi 6 - jumla isbotidagidek ((6.3.19) ga qarang),

$$\begin{aligned} S(f, P) - S(f, P^*) &= (M_m - M'_m)\Delta'x_m + \\ &+ (M_m - M''_m)\Delta''x_m, \end{aligned} \quad (6.3.26)$$

bu yerda M'_m va M''_m sonlar f funksiyaning mos ravishda Δ'_m va Δ''_m yarim intervallardagi aniq yuqori chegaralari bo'lib, $\Delta'x_m = x^* - x_{m-1}$ va $\Delta''x_m = x_m - x^*$.

Nihoyat, o'z-o'zidan ko'rinib turgan

$$M_m - M'_m \leq M - m, \quad M_m - M''_m \leq M - m$$

tengsizliklarni hisobga olsak, (6.3.26) dan talab qilingan (6.3.25) bahoni $N = 1$ da olamiz:

$$\begin{aligned} &S(f, P) - S(f, P^*) \leq \\ &\leq (M - m)\Delta'x_m + (M - m)\Delta''x_m = (M - m)\Delta x_m \leq (M - m)d(P). \end{aligned}$$

Demak, yuqorida qayd qilinganidek, (6.3.25) tengsizlik ixtiyoriy N uchun ham o'rinli bo'lar ekan.

Xuddi shu singari (6.3.24) tengsizlik ham isbotlanadi. ■

Ta'rif. *Biror A haqiqiy soni berilgan bo'lsin. Agar istalgan $\varepsilon > 0$ uchun shunday $\delta > 0$ topilsaki, ixtiyoriy P bo'linish olganda ham $d(P) < \delta$ shartdan*

$$|s(f, P) - A| < \varepsilon$$

tengsizlik kelib chiqsa, A son Darbuning quyi $s(f, P)$ yig'indilarining $d(P) \rightarrow 0$ dagi limiti deyiladi.

Xuddi shunga o'xshab Darbuning yuqori $S(f, P)$ yig'indilarining $d(P) \rightarrow 0$ dagi limiti aniqlanadi.

9 - jumla (Darbuning asosiy lemmasi). Berilgan f funksiya $[a, b]$ kesmada aniqlangan va chegaralangan bo'lsin. U holda, $d(P) \rightarrow 0$ da Darbuning quyi va yuqori yig'indilarining limiti mavjud bo'lib, quyi yig'indilar limiti Darbuning f funksiyadan olingan quyi integraliga teng, ya'ni

$$\lim_{d(P) \rightarrow 0} s(f, P) = \underline{I},$$

yuqori yig'indilari limiti esa Darbuning f funksiyadan olingan yuqori integraliga teng, ya'ni

$$\lim_{d(P) \rightarrow 0} S(f, P) = \bar{I}$$

bo'ladi.

Isbot. Avval Darbuning yuqori yig'indilarini qaraymiz. Istalgan $\varepsilon > 0$ uchun shunday $\delta = \delta(\varepsilon) > 0$ topilishini ko'rsatamizki, diametri δ dan kichik bo'lgan ixtiyoriy P bo'linish uchun

$$\bar{I} \leq S(f, P) < \bar{I} + \varepsilon \quad (6.3.27)$$

tengsizlik o'rinli bo'lsin.

Buning uchun aniq quyi chegara ta'rifidan foydalanamiz. Bu ta'rifga ko'ra, istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday P_ε bo'linish topiladiki, u uchun

$$S(f, P_\varepsilon) < \bar{I} + \frac{\varepsilon}{2} \quad (6.3.28)$$

tengsizlik bajariladi.

Aytaylik, $N = N(\varepsilon)$ son P_ε bo'linish nuqtalari soni bo'lsin. U holda

$$\delta = \delta(\varepsilon) = \frac{\varepsilon}{2} \cdot \frac{1}{N(M - m)} \quad (6.3.29)$$

deymiz, bu yerda M orqali f funksiyaning $[a, b]$ kesmadagi aniq yuqori chegarasi va m orqali esa bu funksiyaning aniq quyi chegarasi belgilangan (biz f o'zgarmasga aynan teng emas deb hisoblashimiz mumkin, shuning uchun, $M - m > 0$).

Endi P diametri $d(P) < \delta$ shartni qanoatlantiruvchi ixtiyoriy bo'linish bo'lsin. Modomiki, $\bar{I}$ yuqori yig'indi $\{S(f, P)\}$ lardan $[a, b]$

kesmaning barcha P bo'linishlari bo'yicha olingan aniq quyi chegara ekan, biz tanlagan bo'linish uchun (6.3.27) da chapdagi tengsizlik bajariladi. Shuning uchun, bu bo'linish uchun (6.3.27) dagi qo'sh tengsizlikning o'ng qismini isbotlash yetarli.

Tanlab olgan P bo'linishimizga P_ε bo'linishning barcha nuqtalarini qo'shishdan hosil bo'lgan bo'linishni P^* simvol orqali belgilaymiz. U holda, 8 - jumlaning qo'llab, (6.3.29) tanlashga ko'ra,

$$S(f, P) \leq S(f, P^*) + N \cdot (M - m)\delta = S(f, P^*) + \frac{\varepsilon}{2} \quad (6.3.30)$$

tengsizlikni olamiz.

Agar P^* bo'linishni P_ε bo'linishga P bo'linishning barcha nuqtalarini qo'shish bilan hosil bo'lgan deb qarasaq, 6 - jumlagina ko'ra,

$$S(f, P^*) \leq S(f, P_\varepsilon). \quad (6.3.31)$$

Nihoyat, agar (6.3.30) tengsizlikda avval (6.3.31), so'ngra (6.3.28) baholardan foydalansak,

$$S(f, P) \leq S(f, P_\varepsilon) + \frac{\varepsilon}{2} < \bar{I} + \varepsilon$$

tengsizlikka ega bo'lamiz. Demak, (6.3.27) dagi tengsizlikning o'ng tomoni ham bajarilar ekan.

Ravshanki, (6.3.27) tengsizlikdan Darbuning yuqori integrali Darbuning yuqori yig'indilarining limiti ekani bevosita kelib chiqadi.

Xuddi shunga o'xshab, Darbuning quyi yig'indilarining limiti Darbuning quyi integrali ekani isbotlanadi. ■

Darbuning asosiy lemmasidan Darbu ma'nosida integrallanishning navbatdagi yana bir kriteriysini olamiz.

10 - jumla. *Berilgan $[a, b]$ kesmada chegaralangan f funksiyaning Darbu ma'nosida integrallanuvchi bo'lishi uchun Darbuning quyi yig'indilari limiti Darbuning yuqori yig'indilari limitiga teng bo'lishi, ya'ni*

$$\lim_{d(P) \rightarrow 0} s(f, P) = \lim_{d(P) \rightarrow 0} S(f, P) \quad (6.3.32)$$

tenglikning bajarilishi zarur va yetarlidir.

Isbot bevosita 9 - jumla va Darbu ma'nosidagi integralning (6.3.16) ta'rifidan kelib chiqadi.

§ 6.4. Riman integrali bilan Darbu ma'nosidagi integralning ustma-ust tushishi

1. Riman bo'yicha integrallanish kriteriyasi.

1. Ushbu paragrafdagi bizning asosiy maqsadimiz - Darbuning asosiy lemmasiga asoslanib Riman va Darbu integrallarining ustma-ust tushishini ko'rsatishdir.

6.4.1 - teorema. Berilgan f funksiya $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'lishi uchun uning shu kesmada Darbu ma'nosida integrallanuvchi bo'lishi zarur va yetarli. Bunda Riman integrali Darbu ma'nosidagi integralga teng bo'ladi.

Isbot. 1) Dastavval f funksiya $[a, b]$ kesmada Darbu ma'nosida integrallanuvchi bo'lib,

$$P = \{a = x_0 < x_1 < \dots < x_n = b\}$$

shu kesmaning ixtiyoriy bo'linishi bo'lsin.

Agar m_k va M_k lar orqali f funksiyaning $[x_{k-1}, x_k]$ qisman kesmadagi mos ravishda aniq quyi va aniq yuqori chegaralarini belgilasak, $\xi_k \in [x_{k-1}, x_k]$ nuqtani ixtiyoriy tanlaganda ham

$$m_k \leq f(\xi_k) \leq M_k$$

tengsizlik bajariladi.

Bu qo'sh tengsizlikni Δx_k ga ko'paytirib, k bo'yicha yig'ib chiqsak,

$$s(f, P) \leq \sigma_P(f, \{\xi_k\}) \leq S(f, P) \quad (6.4.1)$$

tengsizlikni olamiz.

10 - jumлага ko'ra, (6.4.1) ning chap qismida turgan Darbuning quyi yig'indilari ham, uning o'ng qismida turgan Darbuning yuqori

yig'indilari ham bitta limitga intiladi. Shuning uchun, (6.4.1) tengsizlikka asosan, integral yig'indilar ham xuddi o'sha limitga intiladi. Bu esa, o'z navbatida, Riman integrali mavjud bo'lib, Darbu ma'nosidagi integralga tengligini anglatadi.

2) Endi f funksiya $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'lib,

$$P = \{a = x_0 < x_1 < \dots < x_n = b\}$$

shu kesmaning ixtiyoriy bo'linishi bo'lsin. Bu bo'linish diametri-
ni $d(P)$ orqali belgilaymiz. Har bir $[x_{k-1}, x_k]$ kesmadan ξ_k nuqtani shunday tanlaymizki,

$$f(\xi_k) > M_k - \frac{d(P)}{b-a} \quad (6.4.2)$$

tengsizlik bajarilsin. Bundan tashqari, $\theta_k \in [x_{k-1}, x_k]$ nuqtani shunday tanlaymizki,

$$f(\theta_k) < m_k + \frac{d(P)}{b-a} \quad (6.4.3)$$

tengsizlik bajarilsin.

Ikki (6.4.2) va (6.4.3) tengsizliklarni birgalikda quyidagi

$$f(\theta_k) - \frac{d(P)}{b-a} < m_k \leq M_k < f(\xi_k) + \frac{d(P)}{b-a}$$

ko'rinishda yozish mumkin.

Bu qo'sh tengsizlikni Δx_k ga ko'paytirib, k bo'yicha yig'ib chiqsak,

$$\begin{aligned} \sigma_P(f, \{\theta_k\}) - d(P) &< s(f, P) \leq \\ &\leq S(f, P) < \sigma_P(f, \{\xi_k\}) + d(P) \end{aligned} \quad (6.4.4)$$

tengsizlikka ega bo'lamiz.

Ushbu tengsizlikning chap va o'ng tomonidagi integral yig'indilar, f funksiya Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'lgani sababli, $d(P) \rightarrow 0$ da f funksiyadan olingan Riman integraliga intiladi. Bundan chiqdi, xuddi shu limitga Darbuning quyi va yuqori yig'indilari ham

intiladi. Nihoyat, 10 - jumлага asosan, bundan f funksiyadan olingan Darbu ma'nosidagi integral mavjud bo'lib, u Riman bo'yicha integralga tengligi kelib chiqadi. ■

2. Isbotlangan teorema «Darbu ma'nosidagi integrallar» degan atamani tashlab, keyinchalik bunday integrallarni ham Riman integrali deyishga imkon beradi. Shuni aytish joizki, bu teoremaga asosan, avval o'rnatilgan Darbu ma'nosida integrallanish kriteriysi bir vaqtning o'zida Riman bo'yicha integrallanish kriteriysi ham bo'ladi.

Eslatib o'tamiz, m_k va M_k simvollar orqali mos ravishda (6.3.2) va (6.3.6) tenglilar bilan aniqlangan sonlar belgilangan edi.

6.4.2 - teorema (Riman bo'yicha integrallanish kriteriysi).

Chegaralangan f funksiyaning $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'lishi uchun ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ olganda ham shu kesmani quyidagi

$$\sum_{k=1}^n (M_k - m_k) \Delta x_k < \varepsilon \quad (6.4.5)$$

tengsizlikni qanoatlantiruvchi P bo'linishining topilishi zarur va yetarlidir.

Isbot o'z-o'zidan ko'rinib turgan

$$S(f, P) - s(f, P) = \sum_{k=1}^n (M_k - m_k) \Delta x_k$$

tenglik va 7 - jumladan bevosita kelib chiqadi.

Yuqoridagi kriteriy Riman integralining navbatdagi muhim xos-salarini isbotlashga imkon beradi.

6.4.3 - teorema. *Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lsa, bu funksiya istalgan $[c, d] \subset [a, b]$ kesmada ham integrallanuvchi bo'ladi.*

Isbot. Berilgan f funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lib, $[c, d] \subset [a, b]$ bo'lsin. Integrallanish kriteriysiga (6.4.2 - teorema)

ko'ra, ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ olganda ham $[a, b]$ kesmaning shunday P_ε bo'linishi topiladiki, uning uchun navbatdagi baho bajariladi:

$$S(f, P_\varepsilon) - s(f, P_\varepsilon) < \varepsilon. \quad (6.4.6)$$

Agar biz P_ε bo'linishga ikki c va d nuqtalarni qo'shsak, 7 - jumla-ga asosan, yuqori yig'indilar faqat kamayishi va quyi yig'indilar esa faqat oshishi mumkin. Shuning uchun (6.4.6) tengsizlik saqlanadi. Demak, umumiylikni saqlagan holda, biz P_ε bo'linish c va d nuqta-larni o'z ichiga oladi deyishimiz mumkin.

Shunday ekan, P_ε bo'linishning $[c, d]$ kesmada yotuvchi nuqtalari $[c, d]$ kesmaning biror P^* bo'linishini hosil qiladi. Bundan tashqari, shubhasiz,

$$S(f, P^*) - s(f, P^*) \leq S(f, P_\varepsilon) - s(f, P_\varepsilon). \quad (6.4.7)$$

Agar (6.4.6) va (6.4.7) tengsizliklarni birgalikda qarasaq, $[c, d]$ kesmaning P^* bo'linishiga mos kelgan Darbuning yuqori $S(f, P^*)$ va quyi $s(f, P^*)$ yig'indilari uchun quyidagi

$$S(f, P^*) - s(f, P^*) < \varepsilon$$

tengsizlikni olamiz. Demak, 6.4.2 - teoremaga asosan, f funksiya $[c, d]$ kesmada integrallanuvchidir. ■

Natija. Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lsa, ixtiyoriy $c \in (a, b)$ uchun bu funksiya $[a, c]$ va $[c, b]$ kesmalarda ham integrallanuvchi bo'lib,

$$\int_a^c f(x) dx = \int_a^b f(x) dx + \int_b^c f(x) dx \quad (6.4.8)$$

tenglik bajariladi.

Eslatma. Mazkur tasdiq 6.2.2 - teoremaga teskari tasdiqdir. O'sha teoremada (6.4.8) tenglik $a \leq b \leq c$ munosabatni qanoat-lantiruvchi har qanday a, b, c sonlar uchun isbotlangan edi. Biz in-tegralni uning yuqori chegarasi quyi chegarasidan kichik bo'lganda

shunday aniqlashimiz mumkinki, natijada (6.4.8) tenglik istalgan a, b, c sonlar uchun o'rinli bo'ladi. Chunonchi, agar $a < b$ bo'lsa,

$$\int_b^a f(x) dx = - \int_a^b f(x) dx \quad (6.4.9)$$

deymiz.

Ravshanki, integralni bunday aniqlashimizda (6.4.8) tenglik har qanday a, b, c haqiqiy sonlar uchun o'rinli bo'ladi (albatta, bunda integral ostidagi funksiya mos integrallash oraliqlarida aniqlangan bo'lishi zarur).

Shuni alohida qayd etish joizki, integralning yuqori chegarasi quyi chegarasidan kichik bo'lgan vaqtda (6.4.9) tenglik isbotlanmasdan, faqat chapdagi integralning ta'rif sifatida qabul qilinadi.

3. Agar funksiyaning kesmadagi tebranishi tushunchasini kiritsak, (6.4.5) integrallanish kriteriysini boshqa (matematik adabiyotlarda ko'p uchraydigan) ko'rinishda yozish mumkin.

Ta'rif. Faraz qilaylik, Δ sonlar o'qidagi ixtiyoriy kesma bo'lib, u berilgan f funksiyaning aniqlanish sohasiga kirsin. U holda f funksiyaning Δ kesmadagi **tebranishi** deb quyidagi kattalikka aytiladi:

$$\omega(f, \Delta) = \sup_{x \in \Delta, y \in \Delta} |f(x) - f(y)|. \quad (6.4.10)$$

Masalan, agar $f(t)$ funksiya temperaturaning vaqtga bog'liqligini ko'rsatsa va Δ orqali 24 soatga teng bo'lgan vaqt intervalini belgilasak, (6.4.10) kattalik temperaturaning bir kecha-kunduzdagi o'rtacha tebranishlarini anglatadi.

Biror kesmadagi funksiyaning tebranishiuning shu kesmadagi aniq yuqori va aniq quyi chegaralarining ayirmasiga tengligini tekshirish qiyin emas:

$$\omega(f, \Delta) = \sup_{x \in \Delta} f(x) - \inf_{y \in \Delta} f(y). \quad (6.4.11)$$

Tebranish tushunchasidan foydalanib, 6.4.2 - teoremani navbatdagi ko'rinishda keltirish mumkin.

6.4.2* - teorema (Riman bo'yicha integrallanish kriteriyasi).

Chegaralangan f funksiyaning $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'lishi uchun ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ olganda ham berilgan kesmaning shunday

$$P = \{a = x_0 < x_1 < \dots < x_n = b\}$$

bo'linishi topilib, u uchun

$$\sum_{k=1}^n \omega(f, \Delta_k) \Delta x_k < \varepsilon \quad (6.4.12)$$

tengsizlikning bajarilishi zarur va yetarli, bu yerda $\Delta_k = [x_{k-1}, x_k]$.

2. Murakkab funksiyaning integrallanishi.

Ta'rif. *Agar g funksiya $[A, B]$ kesmada aniqlangan bo'lib, shunday o'zgarmas $L > 0$ topilsaki, istalgan ikki $x \in [A, B]$ va $y \in [A, B]$ nuqtalar uchun*

$$|g(x) - g(y)| \leq L|x - y| \quad (6.4.13)$$

*tengsizlik bajarilsa, g funksiya berilgan kesmada **Lipshits shartini** qanoatlantiradi deyiladi.*

6.4.1 - misol. Ushbu

$$g(x) = |x|$$

funksiya butun sonlar o'qida Lipshits shartini qanoatlantiradi. Haqiqatan,

$$|g(x) - g(y)| = ||x| - |y|| \leq |x - y|,$$

ya'ni (6.4.13) shart $L = 1$ o'zgarmas bilan bajarilar ekan.

6.4.2 - misol. Ushbu

$$g(x) = x^2$$

funksiya sonlar o'qidagi ixtiyoriy kesmada Lipshits shartini qanoatlantiradi. Haqiqatan, agar $|x| \leq M$ va $|y| \leq M$ bo'lsa,

$$|g(x) - g(y)| = |x + y| \cdot |x - y| \leq 2M|x - y|,$$

ya'ni (6.4.13) shart $L = 2M$ o'zgarimas bilan bajarilar ekan.

Ravshanki, biror kesmada Lipshits shartini qanoatlantiruvchi har qanday funksiya shu kesmada uzluksiz ham bo'ladi. Haqiqatan, agar $y \rightarrow x$ bo'lsa, (6.4.13) shartdan $g(y) \rightarrow g(x)$ kelib chiqadi, qaysiki o'z navbatida, g funksiyaning x nuqtadagi uzluksizligini anglatadi. Bu tasdiqling teskarisi o'rinli emas, albatta. Masalan,

$$g(x) = \sqrt{x}, \quad 0 \leq x \leq 1$$

funksiya $[0, 1]$ kesmada uzluksiz, ammo u shu kesmada Lipshits shartini qanoatlantirmasligini ko'rish qiyin emas.

Eslatma. Agar $C^1[a, b]$ simvol orqali $[a, b]$ kesmada uzluksiz funksiyalar to'plamini, $C^1[a, b]$ simvol orqali $[a, b]$ kesmada uzluksiz differensiallanuvchi funksiyalar to'plamini va nihoyat, $\text{Lip}[a, b]$ simvol orqali $[a, b]$ kesmada Lipshits shartini qanoatlantiruvchi funksiyalar to'plamini belgilasak, u holda quyidagi munosabat o'rinli bo'ladi:

$$C^1[a, b] \subset \text{Lip}[a, b] \subset C[a, b]. \quad (6.4.14)$$

O'ng tomondagi tegishlilikni biz yuqorida ko'rsatgan edik. Chapdagi tegishlilik Lagranj formulasidan va $C^1[a, b]$ dan olingan ixtiyoriy g funksiyaning hosilasi, Veyersht rassning birinchi teoremasiga ko'ra, $[a, b]$ kesmada chegaralanganligidan kelib chiqadi. Haqiqatan, ma'lumki,

$$g(x) - g(y) = g'(\xi)(x - y),$$

shuning uchun

$$|g(x) - g(y)| \leq M|x - y|,$$

ya'ni $C^1[a, b]$ dan olingan har qanday funksiya Lipshits shartini qanoatlantirar ekan. Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, (6.4.14) dagi har ikkala tegishlilik qat'iydir.

6.4.4 - teorema. Berilgan φ funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lib, uning qiymatlari biror $[A, B]$ kesmaga tegishli bo'lsin.

Agar g funksiya $[A, B]$ kesmada Lipshits shartini qanoatlantirsa,

$$f(x) = g[\varphi(x)], \quad a \leq x \leq b, \quad (6.4.15)$$

murakkab funksiya ham $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'ladi.

Isbot. Lipshits shartiga ko'ra, $[a, b]$ kesmaning ixtiyoriy $P = \{a = x_0 < x_1 < \dots < x_n = b\}$ bo'linishi olinganda hamda $\xi_k \in [x_{k-1}, x_k]$ va $\eta_k \in [x_{k-1}, x_k]$ nuqtalar ixtiyoriy tanlanganda ham quyidagi

$$|f(\xi_k) - f(\eta_k)| = |g[\varphi(\xi_k)] - g[\varphi(\eta_k)]| \leq L|\varphi(\xi_k) - \varphi(\eta_k)| \leq L \cdot \omega(\varphi, \Delta_k)$$

tengsizlik bajariladi. Bu tengsizlikning o'ng tomonida φ funksiyaning $\Delta_k = [x_{k-1}, x_k]$ qisimiy kesmadagi tebranishi turibdi.

Demak,

$$\omega(f, \Delta_k) \leq L \cdot \omega(\varphi, \Delta_k). \quad (6.4.16)$$

Shunday ekan, (6.4.16) ni Δx_k ga ko'paytirib, k bo'yicha 1 dan n gacha yig'ib chiqsak,

$$\sum_{k=1}^n \omega(f, \Delta_k) \Delta x_k \leq L \sum_{k=1}^n \omega(\varphi, \Delta_k) \Delta x_k \quad (6.4.17)$$

bo'ladi.

Shartga ko'ra φ funksiya integrallanuvchi edi. Bundan chiqdi, (6.4.17) ning o'ng tomonini, P bo'linishni tanlash hisobiga, istalgan $\varepsilon > 0$ dan kichik qilish mumkin. Demak, f funksiya ham integrallanuvchi bo'lar ekan. ■

1 - natija. Agar $P(t)$ ixtiyoriy ko'phad bo'lib, f funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lsa, $g(x) = P[f(x)]$ murakkab funksiya ham $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'ladi.

Ravshanki, $P(t)$ ko'phad uzluksiz differensiallanuvchi funksiya bo'lganligi sababli sonlar o'qining istalgan kesmasida Lipshits shartini qanoatlantiradi. Demak, natija 6.4.4 - teoremadan kelib chiqadi.

2 - natija. *Biror kesmada integrallanuvchi ikki funksiya ko'paytmasi ham shu kesmada integrallanuvchi bo'ladi.*

Agar

$$fg = \frac{1}{2} [(f+g)^2 - (f-g)^2]$$

tenglikni e'tiborga olsak, isbot, o'ng tomonning, yuqorida qayd qilinganidek, integrallanuvchi ekanidan kelib chiqadi.

3 - natija. *Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lsa, $|f|$ funksiya ham shu kesmada integrallanuvchi bo'lib, quyidagi tengsizlik bajariladi:*

$$\left| \int_a^b f(x) dx \right| \leq \int_a^b |f(x)| dx. \quad (6.4.18)$$

Isbot. Berilgan f funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lsin. Ma'lumki, $g(x) = |x|$ funksiya sonlar o'qining istalgan kesmasida Lipshits shartini qanoatlantiradi. Bundan chiqdi, 6.4.4 - teoreмага asosan, $g[f(x)] = |f(x)|$ murakkab funksiya ham $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'ladi.

Endi (6.4.18) tengsizlikni isbotlash qoldi xolos. Buning uchun

$$-|f(x)| \leq f(x) \leq |f(x)|$$

tengsizlikni integrallab, 6.2.2 - teoremadan foydalanamiz. Natijada,

$$-\int_a^b |f(x)| dx \leq \int_a^b f(x) dx \leq \int_a^b |f(x)| dx$$

tengsizlikni olamiz, qaysiki, shubhasiz, (6.4.18) tengsizlikka teng kuchlidir. ■

Shuni aytish kerakki, teskari tasdiq o'rinli emas, ya'ni $|f(x)|$ funksiyaning integrallanuvchi ekanidan $f(x)$ funksiyaning integrallanuvchi ekani, umuman aytganda, kelib chiqmaydi.

6.4.3 - misol. Agar $D(x)$ Dirixle funksiyasi bo'lsa,

$$f(x) = 2D(x) - 1$$

funksiyani qaraymiz. Ravshanki,

$$f(x) = \begin{cases} 1, & \text{agar } x \text{ ratsional bo'lsa,} \\ -1, & \text{agar } x \text{ irratsional bo'lsa.} \end{cases}$$

Shuning uchun, $|f(x)| \equiv 1$ funksiya integrallanuvchi bo'lsa-da, f funksiya integrallanuvchi bo'lmaydi (aks holda Dirixle funksiyasi $D(x) = [1 + f(x)]/2$ ham integrallanuvchi bo'lar edi).

§ 6.5. Integrallanuvchi funksiyalar sinflari

1. Monoton funksiyalarning integrallanuvchanligi. Integrallanish kriteriyasining (6.4.2 - teorema) sodda natijasi sifatida ixtiyoriy monoton funksiyaning integrallanuvchi ekanini ko'rsatamiz.

6.5.1 - teorema. *Kesmada monoton bo'lgan har qanday funksiya shu kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'ladi.*

Isbot. Aniqlik uchun f funksiyani $[a, b]$ kesmada o'suvchi bo'lsin, deylik. Bunda, albatta, $f(a) < f(b)$ desak bo'ladi (agar $f(a) = f(b)$ bo'lsa, f funksiya qaralayotgan kesmada o'zgarmas bo'lib, u, 6.1.1 - misolda ko'rsatilganidek, integrallanuvchi bo'ladi). Bundan tashqari, $P = \{a = x_0 < x_1 < \dots < x_n = b\}$ berilgan kesmaning ixtiyoriy bo'linishi bo'lib, $d(P)$ uning diametri bo'lsin. U holda, ravshanki, ixtiyoriy qisman yarim interval $[x_{k-1}, x_k)$ uchun quyidagi munosabat o'rinlidir:

$$f(x_{k-1}) = m_k \leq M_k \leq f(x_k), \quad (6.5.1)$$

bu yerda m_k va M_k sonlar mos ravishda (6.3.2) va (6.3.6) tengliklar bilan aniqlangan aniq chegaralardir. Demak,

$$M_k - m_k \leq f(x_k) - f(x_{k-1})$$

va shuning uchun,

$$\sum_{k=1}^n [M_k - m_k] \Delta x_k \leq d(P) \sum_{k=1}^n [f(x_k) - f(x_{k-1})] = d(P)[f(b) - f(a)]. \quad (6.5.2)$$

Agar istalgan $\varepsilon > 0$ uchun

$$\delta = \delta(\varepsilon) = \frac{\varepsilon}{f(b) - f(a)}$$

desak, diametri $d(P) < \delta$ bo'lgan har qanday P bo'linish uchun (6.5.2) dan (6.4.5) baho kelib chiqadi. Bundan chiqdi, 6.4.2 - teoreмага asosan, f funksiya integrallanuvchi bo'lar ekan. ■

Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada aniqlangan bo'lib, bu kesmaning shunday

$$P = \{a = x_0 < x_1 < x_2 < \dots < x_n = b\}$$

bo'linishi mavjud bo'lsaki, f funksiya har bir qismaniy (x_{k-1}, x_k) kesmada monoton bo'lsa, u holda f funksiyani qaralayotgan kesmada *bo'lakli monoton* deymiz.

Natija. *Kesmada bo'lakli monoton bo'lgan har qanday funksiya shu kesmada integrallanuvchi bo'ladi.*

Haqiqatan, isbot 6.2.2 - va 6.5.1 - teoremalardan bevosita kelib chiqadi.

2. Uzlüksiz funksiyalarning integrallanuvchanligi. Uzlüksiz funksiyalarning integrallanuvchanligi tekis uzluksizlik tushunchasi yordamida o'rnatiladi.

Ta'rif. *Agar ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ son olganda ham shunday $\delta > 0$ son topilsaki, har qanday $x_1 \in E$ va $x_2 \in E$ nuqtalar uchun*

$$|x_1 - x_2| < \delta \quad \Rightarrow \quad |f(x_1) - f(x_2)| < \varepsilon \quad (6.5.3)$$

implikatsiya o'rinli bo'lsa, f funksiya E to'plamda tekis uzluksiz deyiladi.

Shubhasiz, E to'plamda tekis uzluksiz bo'lgan har qanday funksiya E to'plamning har biq nuqtasida uzluksiz bo'ladi. Agar E ixtiyoriy to'plam bo'lsa, teskari tasdiq o'rinli emas, albatta. Lekin E to'plam kesma bo'lganda, natija boshqacha bo'lar ekan. Chunonchi, ixtiyoriy kesmada berilgan funksiyalar uchun uzluksizlik va tekis uzluksizlik tushunchalari ustma-ust tushadi.

6.5.2 - teorema (G. Kantor). *Kesmada uzluksiz bo'lgan har qanday funksiya shu kesmada tekis uzluksizdir.*

Isbot. Berilgan f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lsin. Bu funksiyaning tekis uzluksiz ekanini teskarisini faraz qilish yo'li bilan isbotlaymiz. Shunday qilib, f funksiya $[a, b]$ kesmada tekis uzluksiz bo'lmasin deylik. Bundan chiqdi, quyidagi shartni qanoatlantiruvchi $\varepsilon_0 > 0$ son topiladi:

ixtiyoriy $\delta > 0$ son olganda ham, uning qanday kichik bo'lishidan qat'iy nazar, $[a, b]$ kesmadan doim shunday ikki x' va x'' nuqtalar topiladiki, ular uchun

$$|x' - x''| < \delta \quad (6.5.4)$$

bo'lib, f funksiya uchun esa, (6.5.3) tengsizlikka teskari tengsizlik bajariladi, ya'ni

$$|f(x') - f(x'')| \geq \varepsilon_0. \quad (6.5.5)$$

(6.5.4) da δ ning ixtiyoriy musbat son ekanligidan foydalanib, unga ketma-ket $\delta_n = \frac{1}{n}$ qiymatlarni beramiz. (6.5.4) va (6.5.5) tengsizliklarga asosan, har bir shunday δ_n uchun $[a, b]$ kesmadan shunday ikki x'_n va x''_n nuqtalar topiladiki,

$$|x'_n - x''_n| < \frac{1}{n} \quad (6.5.6)$$

bo'lib,

$$|f(x'_n) - f(x''_n)| \geq \varepsilon_0 \quad (6.5.7)$$

tengsizlik bajariladi.

Bolsano-Veyershtrass (2.4.1 - teorema) teoremasiga asosan, $\{x'_n\}$ ketma-ketlikdan yaqinlashuvchi qisman ketma-ketlik ajratish mumkin. Belgilashlarda chalkashmaslik maqsadida, qisman ketma-ketlikni qayta nomerlab, $\{x'_n\}$ ketma-ketlikning o'zi biror $c \in [a, b]$ songa intiladi deyishimiz mumkin. U holda, (6.5.6) bahodan, $\{x''_n\}$ ketma-ketlikning ham xuddi shu c soniga yaqinlashishi kelib chiqadi. Shartga ko'ra, f funksiya $[a, b]$ kesmaning har bir nuqtasida uzluksiz edi. Shuning uchun,

$$f(x'_n) \rightarrow f(c), \quad f(x''_n) \rightarrow f(c), \quad n \rightarrow \infty,$$

bu esa (6.5.7) tengsizlikka ziddir. ■

Funksiya tebranishi tushunchasidan foydalanib (oldingi bandga qarang), funksiyaning kesmadagi tekis uzluksizligi ta'rifini quyidagi ko'rinishda ham keltirish mumkin. Biz $|\Delta|$ simvol orqali Δ kesmaning uzunligini belgilaganimizni eslatib o'tamiz.

6.5.1 - tasdiq. Berilgan f funksiyaning $[a, b]$ kesmada tekis uzluksiz bo'lishi uchun istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $\delta > 0$ son topilib, uzunligi δ dan kichik bo'lgan har qanday $\Delta \subset [a, b]$ kesmada f funksiyaning tebranishi ε dan kichik bo'lishi zarur va yetarlidir, ya'ni istalgan $\Delta \subset [a, b]$ kesma uchun quyidagi implikatsiyaning bajarilishi zarur va yetarli:

$$|\Delta| < \delta \quad \Rightarrow \quad \omega(f, \Delta) < \varepsilon. \quad (6.5.8)$$

Darhaqiqat, agar $\Delta = [x_1, x_2]$ desak, $E = [a, b]$ bo'lgan holda (6.5.3) va (6.5.8) implikatsiyalarning teng kuchliligiga shubha yo'q.

6.5.3 - teorema. Kesmada uzluksiz bo'lgan har qanday funksiya shu kesmada integrallanuvchidir.

Isbot. Berilgan f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lsin. U holda, 6.5.3 - teoreмага ko'ra, u shu kesmada tekis uzluksiz ham bo'ladi. Shunday ekan, ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $\delta > 0$ topiladiki, u uchun (6.5.8) implikatsiya o'rinli bo'ladi.

Endi $P = \{a = x_0 < x_1 < \dots < x_{n-1} < x_n = b\}$ orqali $[a, b]$ kesmaning shunday bo'linishini belgilaylikki, uning diametri δ dan kichik bo'lsin, ya'ni ixtiyoriy $k = 1, 2, \dots, n$ uchun $x_k - x_{k-1} < \delta$ bo'lsin. U holda, (6.5.8) shartga ko'ra,

$$\omega(f, \Delta_k) < \varepsilon$$

tengsizlik bajariladi.

Demak,

$$\sum_{k=1}^n \omega(f, \Delta_k) \Delta x_k < \sum_{k=1}^n \varepsilon \cdot \Delta x_k = \varepsilon(b - a). \quad (6.5.9)$$

Mazkur bahodan, P bo'linishni tanlash hisobiga, (6.5.9) ning chap tomonidagi ifodani istalgancha kichik qilish mumkinligi kelib chiqadi. Bu esa f funksiyaning $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi ekani ni anglatadi (6.4.2* - teoreмага qarang). ■

Agar f funksiya berilgan kesmaning, oshib borsa biror chekli sondagi nuqtalaridan tashqari, barcha nuqtalarida uzluksiz bo'lib, o'sha chekli sondagi nuqtalarda birinchi tur uzilishga ega bo'lsa, bunday funksiyani qaralayotgan kesmada *bo'lakli uzluksiz* deymiz.

Natija. *Kesmada bo'lakli uzluksiz bo'lgan har qanday funksiya shu kesmada integrallanuvchi bo'ladi.*

Haqiqatan, ravshanki, har qanday bo'lakli uzluksiz funksiyani biri uzluksiz va ikkinchisi pog'onasimon bo'lgan ikki funksiya yig'indisi sifatida yozish mumkin. Ma'lumki, bunday ikki funksiyaning har biri integrallanuvchi bo'ladi. Demak, ularning yig'indisi ham integrallanuvchidir.

3. Yuqori chegarasi o'zgaruvchi bo'lgan integral. Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lsa, 6.4.3 - teoreмага ko'ra, u istalgan kichikroq kesmada ham integrallanuvchi bo'ladi va demak, ixtiyoriy $x \in [a, b]$ uchun quyidagi funksiyani aniqlash mumkin:

$$F(x) = \int_a^x f(t) dt. \quad (6.5.10)$$

Mazkur (6.5.10) funksiya *yuqori chegarasi o'zgaruvchi bo'lgan integral* deyiladi.

Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lsa, (6.5.10) integral shu kesmada uzluksiz funksiya bo'lishini ko'rsatish qiyin emas. Biz bundanda kuchliroq natijani, ya'ni qayd qilingan integral $[a, b]$ kesmada Lipshits shartini qanoatlantiruvchi funksiya ekanini isbotlaymiz.

6.5.4 - teorema. *Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lsa, yuqori chegarasi o'zgaruvchi bo'lgan (6.5.10) integral shu kesmada Lipshits shartini qanoatlantiruvchi funksiya bo'ladi.*

Isbot. Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lsa, 6.1.1 - teoreмага ko'ra, u shu kesmada chegaralangan bo'ladi, ya'ni

$$|f(x)| \leq M, \quad a \leq x \leq b.$$

Shuning uchun, (6.4.12) tenglikni va (6.4.22) bahoni hisobga olib, $a \leq x < y \leq b$ bo'lganda talab qilingan natijaga ega bo'lamiz:

$$|F(y) - F(x)| = \left| \int_x^y f(t) dt \right| \leq \int_x^y |f(t)| dt \leq \int_x^y M dt = M|y-x|. \quad \blacksquare$$

Riman bo'yicha integrallanuvchi har qanday f funksiya uchun biz yuqori chegarasi o'zgaruvchi bo'lgan (6.5.10) integralni $[a, b]$ kesmaning har bir nuqtasida differentsiallanuvchi bo'ladi deya olmaymiz. Ammo f funksiya uzluksiz bo'lgan nuqtalarda hosila mavjud bo'lib, u f ning shu nuqtadagi qiymatiga teng bo'ladi.

6.5.1 - misol. $[-1, 1]$ kesmada berilib, $x = 0$ nuqtada birinchi turdagi uzilishga ega bo'lgan

$$f(x) = \begin{cases} 0, & \text{agar } -1 \leq x < 0 \text{ bo'lsa,} \\ 1, & \text{agar } 0 \leq x \leq 1 \text{ bo'lsa,} \end{cases}$$

funksiyani qaraymiz. Sodda hisoblashlar shuni ko'rsatadiki, unga mos yuqori chegarasi o'zgaruvchi bo'lgan

$$F(x) = \int_{-1}^x f(t) dt$$

integral quyidagicha aniqlanadi:

$$F(x) = \frac{x + |x|}{2}.$$

Bevosita bu tenglikdan $F(x)$ funksiyaning noldan farqli barcha nuqtalarda differentsiallanuvchi bo'lib, $x = 0$ nuqtaning o'zida esa differentsiallanuvchi emasligi kelib chiqadi. Bu hol tasodifiy emas,

chunki integral ostidagi funksiya aynan $x = 0$ nuqtada uzilishga ega bo'lib, qolgan barcha nuqталarda uzluksizdir.

6.5.5 - teorema. Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lib, biror $c \in [a, b]$ nuqtada uzluksiz bo'lsa, yuqori chegarasi o'zgaruvchi bo'lgan (6.5.10) integral ana shu c nuqtada hosilaga ega bo'ladi va quyidagi tenglik bajariladi:

$$F'(c) = f(c).$$

Isbot. Shartga ko'ra, f funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lib, c nuqtada uzluksiz bo'lsin. Bundan chiqdi, ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ uchun shunday $\delta > 0$ topiladiki,

$$|x - c| < \delta \quad \text{bo'lganda} \quad |f(x) - f(c)| < \varepsilon \quad \text{bo'ladi.} \quad (6.5.11)$$

Faraz qilaylik, $c+h \in [a, b]$ bo'lsin. Navbatdagi tenglikni qaraymiz:

$$\frac{F(c+h) - F(c)}{h} - f(c) = \frac{1}{h} \int_c^{c+h} f(x) dx - f(c) = \frac{1}{h} \int_c^{c+h} [f(x) - f(c)] dx.$$

Agar $0 < |h| < \delta$ bo'lsa, (6.5.11) ga ko'ra, oxirgi integralda integral ostidagi funksiya absolyut qiymati bo'yicha ε dan katta bo'lmaydi. Shuning uchun,

$$\left| \frac{F(c+h) - F(c)}{h} - f(c) \right| \leq \varepsilon \cdot \frac{1}{h} \int_c^{c+h} dx = \varepsilon.$$

Demak,

$$\lim_{h \rightarrow 0} \frac{F(c+h) - F(c)}{h} = f(c)$$

ekan. ■

Natija. Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lsa, yuqori chegarasi o'zgaruvchi bo'lgan (6.5.10) integral shu kesmada uzluksiz differentsiallanuvchi bo'lib, quyidagi tenglik bajariladi:

$$\frac{d}{dx} \int_a^x f(t) dt = f(x), \quad a \leq x \leq b.$$

Shunday qilib, biror kesmada uzluksiz bo'lgan ixtiyoriy funksiya shu kesmada boshlang'ich funksiyaga ega bo'lishi isbotlandi. Xususan, 3.6.9 - teorema ko'ra, har qanday $f(x)$ elementar funksiya boshlang'ich funksiyaga ega. Bunday boshlang'ich funksiya sifatida biror tayinlangan a nuqta bilan quyidagi

$$F(x) = \int_a^x f(t) dt \quad (6.5.12)$$

funksiyani olish mumkin.

Elementar funksiyalarda integrallanmaydigan $f(x)$ funksiyaning boshlang'ich funksiyasi ba'zi muhim hollarda maxsus funksiya deb ataladi. Bunday maxsus funksiyalar qatoriga, masalan, *integrallanган sinus*:

$$\text{Si } x = \int_0^x \frac{\sin t}{t} dt$$

hamda *xatolar funksiyasi* (*error function*):

$$\text{erf } x = \frac{2}{\sqrt{\pi}} \int_0^x e^{-t^2} dt$$

kiradi.

4. Aniq integrallarni hisoblash qoidalari.

6.5.2 - tasdiq (o'zgaruvchini almashtirish qoidasi). Berilgan g funksiya $[\alpha, \beta]$ kesmada uzluksiz differensiallanuvchi bo'lib, uning qiymatlar to'plami $[a, b]$ kesma bo'lsin. Bundan tashqari,

$$g(\alpha) = a, \quad g(\beta) = b$$

tengliklar bajarilsin.

Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lsa,

$$\int_a^b f(x) dx = \int_{\alpha}^{\beta} f[g(t)] g'(t) dt \quad (6.5.13)$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

Isbot. 6.5.5 - teoremaning natijasiga ko'ra, f funksiya F boshlang'ich funksiyaga ega. Shunday ekan,

$$\Phi(t) = F[g(t)], \quad \alpha \leq t \leq \beta,$$

murakkab funksiya

$$\Phi'(t) = F'[g(t)]g'(t) = f[g(t)]g'(t)$$

hosilaga ega. Demak, Nyuton-Leybnits formulasiga asosan,

$$\begin{aligned} \int_{\alpha}^{\beta} f[g(t)] g'(t) dt &= \int_{\alpha}^{\beta} \Phi'(t) dt = \Phi(\beta) - \Phi(\alpha) = \\ &= F[g(\beta)] - F[g(\alpha)] = F(b) - F(a) = \int_a^b f(x) dx. \quad \blacksquare \end{aligned}$$

6.5.2 - misol. Integralni hisoblang:

$$I = \int_0^{\pi/4} \frac{\sin^2 x}{\cos^4 x} dx$$

Agar $t = \operatorname{tg} x$ almashtirish bajarsak, quyidagi natijani olamiz:

$$I = \int_0^{\pi/4} \frac{\operatorname{tg}^2 x}{\cos^2 x} dx = \int_0^1 t^2 dt = \frac{t^3}{3} \Big|_{t=0}^{t=1} = \frac{1}{3}.$$

6.5.3 - tasdiq (bo'laklab integrallash qoidasi). Agar u va v funksiyalar $[a, b]$ kesmada differensiallanuvchi bo'lib, ularning hosilalari shu kesmada integrallanuvchi bo'lsa, quyidagi tenglik bajariladi:

$$\int_a^b u(x)v'(x) dx = u(x)v(x) \Big|_a^b - \int_a^b v(x)u'(x) dx. \quad (6.5.14)$$

Isbot. Ravshanki, $u(x)v(x)$ ko'paytma

$$u(x)v'(x) + u'(x)v(x)$$

funksiya uchun boshlang'ich funksiyadir. Demak, Nyuton-Leybnits formulasiga ko'ra,

$$\int_a^b [u(x)v'(x) + u'(x)v(x)] dx = u(x)v(x) \Big|_a^b. \quad \blacksquare$$

Eslatma. (6.5.14) formula o'ng tomonidagi birinchi had *integraldan tashqari had* deyiladi.

6.5.3 - misol. Integralni hisoblang:

$$I = \int_1^2 x \ln x dx.$$

Agar $u = \ln x$ va $dv = x dx$ deb, bo'laklab integrallash qoidasini qo'llasak, quyidagi natijani olamiz:

$$I = \frac{x^2}{2} \ln x \Big|_1^2 - \int_1^2 \frac{x^2}{2} \frac{dx}{x} = 2 \ln 2 - \frac{x^2}{4} \Big|_1^2 = 2 \ln 2 - 1 + \frac{1}{4} = 2 \ln 2 - \frac{3}{4}.$$

6.5.4 - tasdiq (integral ko'rinishdagi qoldiq hadli Teylor formulasi). Agar n manfiy bo'lmagan butun son bo'lib, f funksiya a nuqtaning biror atrofida $(n+1)$ marta uzluksiz differensiallanuvchi

bo'lsa, u holda o'sha atrofdan olingan har qanday x uchun quyidagi tenglik bajariladi:

$$f(x) = f(a) + f'(a)(x-a) + f''(a)\frac{(x-a)^2}{2!} + \dots + f^{(n)}(a)\frac{(x-a)^n}{n!} + \frac{1}{n!} \int_a^x (x-t)^n f^{(n+1)}(t) dt. \quad (6.5.15)$$

Isbot. Agar $n = 0$ bo'lsa, (6.5.15) tenglik

$$f(x) = f(a) + \int_a^x f'(t) dt$$

ko'rinishga kelib, Nyuton-Leybnist formulasi bilan ustma-ust tushadi. Endi matematik induksiya usulidan foydalanamiz. Buning uchun

$$f(x) = f(a) + f'(a)(x-a) + f''(a)\frac{(x-a)^2}{2!} + \dots + f^{(n-1)}(a)\frac{(x-a)^{n-1}}{(n-1)!} + \frac{1}{(n-1)!} \int_a^x (x-t)^{n-1} f^{(n)}(t) dt \quad (6.5.16)$$

tenglik o'rinli deb faraz qilib, bundan (6.5.15) tenglikni keltirib chiqaramiz. Ana shu maqsadda (6.5.16) dagi integralni bo'laklab integrallaymiz:

$$\begin{aligned} & \frac{1}{(n-1)!} \int_a^x (x-t)^{n-1} f^{(n)}(t) dt = \\ & = -\frac{1}{(n-1)!} \frac{(x-t)^n}{n} f^{(n)}(t) \Big|_{t=a}^{t=x} + \frac{1}{(n-1)!} \int_a^x \frac{(x-t)^n}{n} f^{(n+1)}(t) dt = \\ & = \frac{(x-a)^n}{n!} f^{(n)}(a) + \frac{1}{n!} \int_a^x (x-t)^n f^{(n+1)}(t) dt. \end{aligned}$$

Hosil bo'lgan ifodani (6.5.16) ga qo'ysak, talab qilingan (6.5.15) tenglikni olamiz.

5. O'rta qiymat formulasi. Biror $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lgan f funksiyani qaraymiz.

Ta'rif. Berilgan f funksiyaning $[a, b]$ kesmadagi **o'rta qiymati** deb quyidagi kattalikka aytiladi:

$$E(f) = \frac{1}{b-a} \int_a^b f(x) dx. \quad (6.5.17)$$

Masalan, agar $[a, b]$ kesmani uzunligi $l = (b-a)$ ga teng bo'lgan biror metal g'olaning matematik ideallashtirilgani deb qarab, funksiyaning $f(x)$ qiymatini $x \in [a, b]$ nuqtadagi temperatura desak, u holda (6.5.17) kattalik metal g'olaning o'rtacha temperaturasini anglatadi. Shubhasiz, agar f funksiya o'zgarmas bo'lsa, ya'ni $f(x) = c$ desak, o'rtacha qiymat ham c ga teng bo'ladi.

Ushbu misolda g'ola bir jinsli deb faraz qilingan edi. Bordi-yu g'olaning zichligini o'zgaruvchi deb, uning x nuqtadagi qiymatini $\rho(x)$ ga teng desak, u holda o'rtacha qiymat sifatida quyidagi kattalik olinadi:

$$E_\rho(f) = \frac{1}{I(\rho)} \int_a^b f(x) \rho(x) dx, \quad (6.5.18)$$

bu yerda

$$I(\rho) = \int_a^b \rho(x) dx. \quad (6.5.19)$$

Odatda $\rho(x) \geq 0$ va $I(\rho) > 0$ deb faraz qilinadi.

Shuni aytish kerakki, bu umumiy holda ham o'zgarmaning o'rtacha qiymati o'sha songa teng o'zgarmaning bo'ladi.

Matematik adabiyotlarda o'rta qiymat haqidagi teorema odatda navbatdagi ko'rinishda keltiriladi.

6.5.6 - teorema. Berilgan f va ρ funksiyalar $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lib, ρ quyidagi shartni qanoatlantirsin:

$$\rho(x) \geq 0, \quad a \leq x \leq b. \quad (6.5.20)$$

Agar

$$m(f) = \inf_{a \leq x \leq b} f(x), \quad M(f) = \sup_{a \leq x \leq b} f(x) \quad (6.5.21)$$

desak,

$$m(f) \leq \mu \leq M(f) \quad (6.5.22)$$

shartni qanoatlantiruvchi shunday μ son topiladiki, u uchun quyidagi tenglik bajariladi:

$$\int_a^b f(x) \rho(x) dx = \mu \int_a^b \rho(x) dx. \quad (6.5.23)$$

Isbot. Yuqoridagi (6.5.21) belgilashga ko'ra, barcha $x \in [a, b]$ lar uchun

$$m(f) \leq f(x) \leq M(f)$$

tengsizlik o'rinli. Bu qo'sh tengsizlikni hadma-had $\rho(x) \geq 0$ ga ko'paytiramiz:

$$m(f) \cdot \rho(x) \leq f(x) \cdot \rho(x) \leq M(f) \cdot \rho(x).$$

Endi bu tengsizlikni integrallasak,

$$m(f) \cdot I(\rho) \leq \int_a^b f(x) \rho(x) dx \leq M(f) \cdot I(\rho) \quad (6.5.24)$$

bo'ladi, bu yerda $I(\rho)$ (6.5.19) tenglik bilan aniqlangan kattalikdir.

Agar $I(\rho) > 0$ bo'lsa,

$$\mu = \frac{1}{I(\rho)} \int_a^b f(x) \rho(x) dx \quad (6.5.25)$$

deb belgilaymiz. Buday aniqlangan μ soni uchun (6.5.23) tenglik o'z-o'zidan ko'rinib turibdi. Bundan tashqari, (6.5.22) shart bevosita (6.5.24) dan kelib chiqadi.

Bordi-yu $I(\rho) = 0$ bo'lsa, (6.5.24) tengsizlikka ko'ra, (6.5.23) tenglikning har ikki tomonidagi integrallar nolga teng bo'lib, (6.5.23) tenglik, albatta, istalgan μ uchun bajariladi. ■

1 - eslatma. Agar $I(\rho) > 0$ bo'lsa, (6.5.18) tenglik bilan aniqlangan o'rta qiymat uchun quyidagi ikki tomonlama baho o'rinli bo'ladi:

$$m(f) \leq E_\rho(f) \leq M(f). \quad (6.5.26)$$

Haqiqatan, (6.5.18) va (6.5.25) tengliklarga ko'ra $\mu = E_\rho(f)$. Demak, (6.5.22) va (6.5.26) baholar ustma-ust tushar ekan.

Shunday qilib, har qanday funksiyaning (6.5.18) ko'rinishdagi o'rta qiymati bu funksiyaning aniq yuqori va aniq quyi chegaralari orasida yotadi.

1 - natija (birinchi o'rta qiymat formulasi). Agar 6.5.6 - teoremda f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lsa, u holda berilgan kesmada shunday ξ nuqta topiladiki, u uchun quyidagi formula o'rinli bo'ladi:

$$\int_a^b f(x) \rho(x) dx = f(\xi) \int_a^b \rho(x) dx. \quad (6.5.27)$$

Ushbu formulani isbotlash uchun avval kesmada uzluksiz har qanday funksiya shu kesmada o'zining maksimum va minimumlari orasida yotgan barcha qiymatlarni qabul qilishini ko'rsatamiz. Haqiqatan, Veyershtassning ikkinchi teoremasiga binoan (3.5.5 - teorema), $[a, b]$ kesmada shunday α va β nuqtalar topiladiki, ular uchun

$$m(f) = \min_{a \leq x \leq b} f(x) = f(\alpha), \quad M(f) = \max_{a \leq x \leq b} f(x) = f(\beta)$$

bo'ladi. Shunday ekan, 3.5.3 - teoreмага ko'ra, (6.5.22) shartni qanoatlantiruvchi har qanday μ son uchun shunday $\xi \in [\alpha, \beta]$ nuqta topiladiki, u uchun $f(\xi) = \mu$ tenglik bajariladi. Demak, (6.5.27) tenglik (6.5.23) dan kelib chiqadi.

Agar (6.5.27) formulada $\rho(x) \equiv 1$ desak, sodda almashtirishlardan keyin,

$$\frac{1}{b-a} \int_a^b f(x) dx = f(\xi) \quad (6.5.28)$$

tenglik hosil bo'ladi. Demak, $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lgan funksiya o'zining o'rta qiymatini shu kesmaning biror nuqtasida qabul qiladi. Odatda ana shu (6.5.28) formulani *birinchi o'rta qiymat formulasi* deb atashadi.

2 - natija (ikkinchi o'rta qiymat formulasi). Berilgan $[a, b]$ kesmada uzluksiz f funksiya va differensiallanuvchi g funksiya berilgan bo'lsin. Bundan tashqari, g funksiyaning hosilasi shu kesmada integrallanuvchi bo'lib, $g'(x) \geq 0$ bo'lsin. U holda $[a, b]$ da shunday ξ nuqta topiladiki, u uchun

$$\int_a^b f(x) g(x) dx = g(a) \int_a^{\xi} f(x) dx + g(b) \int_{\xi}^b f(x) dx \quad (6.5.29)$$

formula o'rinli bo'ladi.

Natijani isbotlash uchun

$$F(x) = \int_a^x f(t) dt, \quad a \leq x \leq b,$$

deb belgilaylik.

U holda (6.5.12) tenglikka ko'ra, $F'(x) = f(x)$. Shunday ekan, bo'laklab integrallasak, quyidagiga ega bo'lamiz:

$$\begin{aligned} \int_a^b f(x) g(x) dx &= \int_a^b F'(x) g(x) dx = \\ &= F(b)g(b) - F(a)g(a) - \int_a^b F(x) g'(x) dx. \end{aligned} \quad (6.5.30)$$

Shartga ko'ra $g'(x) \geq 0$ ekan, biz oxirgi integralga birinchi o'rta qiymat formulasini qo'llashimiz mumkin. Demak,

$$\int_a^b F(x) g'(x) dx = F(\xi) \int_a^b g'(x) dx = F(\xi)[g(b) - g(a)],$$

bu yerda ξ nuqta $[a, b]$ kesmaning biror nuqtasidir.

Bu munosabatni (6.5.30) tenglikka qo'ysak va $F(a) = 0$ ekanini hisobga olsak,

$$\int_a^b f(x) g(x) dx = g(a)F(\xi) + g(b)[F(b) - F(\xi)]$$

formulani olamiz. Ravshanki, bu tenglik talab qilingan (6.5.29) formulaning o'zidir.

Ikkinchi o'rta qiymat formulasini *Bonne formulasi* ham deyishadi.

2 - eslatma. Bonne formulasi nisbatan umumiyroq holda ham o'rinli ekanini qayd etamiz. Chunonchi, $[a, b]$ kesmada f funksiya integrallanuvchi bo'lib, g funksiya esa faqat monoton bo'lgan holda ham bu formula o'rinlidir. Ammo bunda (6.5.29) formulaning isboti ancha murakkablashadi.

§ 6.6. Xosmas integrallar

Yuqorida biz chegaralangan f funksiya dan chegaralangan $[a, b]$ kesmada olingan integral tushunchasini kiritdik. Ammo, ko'p hollarda chegaralanmagan oraliqda olingan, yoki chegaralanmagan funksiya dan olingan integrallarni o'rganishga to'g'ri keladi. Bunday integrallar xosmas deb atalib, ular integral yig'indilarining limiti sifatida emas, balki biz yuqorida o'rgangan («xos») integrallarining limiti sifatida aniqlanadi.

1. Birinchi turdagi xosmas integrallar.

1. Mazkur bandeda biz chegaralanmagan oraliqda olingan integrallarni chegaralangan oraliqda olingan integrallar limiti sifatida aniqlaymiz.

Ta'rif. Faraz qilaylik, $f(x)$ funksiya $x \geq a$ da aniqlangan bo'lib, istalgan $A > a$ uchun $[a, A]$ kesmada integrallanuvchi bo'lsin. Agar

$$\lim_{A \rightarrow +\infty} \int_a^A f(x) dx \quad (6.6.1)$$

limit mavjud bo'lsa, bu limit f funksiyaadan olingan **birinchi tur xosmas integral** deyiladi va

$$\int_a^{+\infty} f(x) dx \quad (6.6.2)$$

ko'rinishda belgilanadi. Bunda f funksiya $(a, +\infty)$ sohada xosmas ma'noda integrallanuvchi deb ataladi.

Shuni qayd etish kerakki, (6.6.1) limit mavjud bo'lmagan vaqtda ham (6.6.2) ifoda (birinchi tur) xosmas integral deb ataladi.

Agar yuqoridagi limit mavjud bo'lsa, (6.6.2) xosmas integral yaqinlashadi deyiladi va

$$\int_a^{+\infty} f(x) dx = \lim_{A \rightarrow +\infty} \int_a^A f(x) dx \quad (6.6.3)$$

deb yoziladi. Aksincha, agar (6.6.1) limit mavjud bo'lmasa, (6.6.2) xosmas integral *uzoqlashadi* deyiladi.

E'tibor bering, (6.6.3) tenglik isbotlanmaydi; u yaqinlashuvchi xosmas integral qiymatining ta'ri fi deb qabul qilinadi.

6.6.1 - misol. Agar $a > 0$ bo'lsa, $p \in \mathbf{R}$ ning quyidagi

$$\int_a^{+\infty} \frac{dx}{x^p} \quad (6.6.4)$$

xosmas integral yaqinlashadigan barcha qiymatlari topilsin.

Avval $p \neq 1$ deylik. U holda har qanday $A > a$ uchun

$$\int_a^A \frac{dx}{x^p} = \frac{A^{1-p} - a^{1-p}}{1-p}. \quad (6.6.5)$$

Ravshanki, (6.6.5) tenglik o'ng tomonining $A \rightarrow +\infty$ dagi limiti faqat va faqat $p > 1$ bo'lganda mavjuddir. Bu holda

$$\int_a^{+\infty} \frac{dx}{x^p} = \frac{a^{1-p}}{p-1}, \quad p > 1, \quad a > 0, \quad (6.6.6)$$

bo'ladi.

Bordi-yu $p < 1$ bo'lsa, (6.6.5) tenglikning o'ng tomoni $A \rightarrow +\infty$ da $+\infty$ ga uzoqlashadi. Nihoyat, agar $p = 1$ bo'lsa,

$$\int_a^A \frac{dx}{x} = \ln \frac{A}{a}$$

tenglikka ega bo'lamiz va ushbu holda ham limit $+\infty$ ga tengdir. Buni odatda quyidagicha yozishadi:

$$\int_a^{+\infty} \frac{dx}{x^p} = +\infty, \quad p \leq 1, \quad a > 0.$$

Shunday qilib, (6.6.4) birinchi turdagi xosmas integral $p > 1$ da yaqinlashib, $p \leq 1$ da esa uzoqlashar ekan.

Agar ahamiyat bersak, xosmas (6.6.2) integralning yaqinlashishi $A \rightarrow +\infty$ da ushbu

$$F(A) = \int_a^A f(x) dx$$

funksiyaning limiti mavjudligini anglatadi. Shuning uchun, xosmas integralning yaqinlashish kriteriysi sifatida funksiyaning cheksizlikdagi limiti mavjudligi uchun Koshi kriteriysini olsak bo‘ladi.

6.6.1 - teorema (Koshi kriteriysi). *Xosmas (6.6.2) integralning yaqinlashishi uchun ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $A = A(\varepsilon)$ son topilib, bu son uchun quyidagi implikatsiyaning bajarilishi zarur va yetarlidir:*

$$(A' > A) \wedge (A'' > A) \Rightarrow \left| \int_{A'}^{A''} f(x) dx \right| < \varepsilon. \quad (6.6.7)$$

Isbot 3.2.2 - teoremadan bevosita kelib chiqadi.

Navbatdagi teoremda xosmas integralning chiziqlilik xossasi o‘rnatiladi.

6.6.2 - teorema. *Agar f va g funksiyalardan a dan $+\infty$ gacha olingan xosmas integrallar yaqinlashsa, u holda ixtiyoriy λ va μ haqiqiy sonlar uchun $\lambda f + \mu g$ yig‘indidan olingan integral ham yaqinlashadi va quyidagi tenglik bajariladi:*

$$\int_a^{+\infty} [\lambda f(x) + \mu g(x)] dx = \lambda \int_a^{+\infty} f(x) dx + \mu \int_a^{+\infty} g(x) dx. \quad (6.6.8)$$

Isbot. Yig‘indidan olingan integralning yaqinlashishi quyidagi

$$\left| \int_{A'}^{A''} [\lambda f(x) + \mu g(x)] dx \right| \leq |\lambda| \left| \int_{A'}^{A''} f(x) dx \right| + |\mu| \left| \int_{A'}^{A''} g(x) dx \right|$$

tengsizlik va (6.6.7) Koshi kriteriysidan bevosita kelib chiqadi. (6.6.8) tenglik esa aniq integral va limitning chiziqlilik xossasi natijasidir.

2. Agar teoremda xosmas integrallarning yaqinlashishi yoki uzoqlashishi uchun yetarlilik shartlar o‘rnatilgan bo‘lsa, bunday teorema matematik adabiyotlarda yaqinlashish yoki uzoqlashish alomati deb nomlanadi. Navbatdagi yaqinlashish alomati o‘rganilayotgan integralni yaqinlashishi avvaldan ma‘lum bo‘lgan integral bilan taqqoslashga asoslangandir.

6.6.3 - teorema (taqqoslashning umumiy alomati). Faraz qilaylik, $g(x) \geq 0$ funksiya berilib,

$$\int_a^{\infty} g(x) dx \quad (6.6.9)$$

integral yaqinlashsin. Agar f funksiya istalgan $A > a$ uchun $[a, A]$ kesmada integrallanuvchi bo'lib,

$$|f(x)| \leq g(x) \quad (6.6.10)$$

tengsizlikni qanoatlantirsa, (6.6.2) xosmas integral ham yaqinlashadi.

Isbot bevosita 6.6.1 - teoremadan kelib chiqadi.

Yuqorida o'rganilgan 6.6.1 - misol yordamida biz taqqoslayotgan $g(x)$ funksiyaamizni aniq ko'rinishda tanlab olishimiz mumkin.

6.6.4 - teorema (taqqoslashning xususiy alomati). Faraz qilaylik, $a > 0$ bo'lib, f funksiya har qanday $A > a$ uchun $[a, A]$ kesmada integrallanuvchi bo'lsin.

1) Agar biror $p > 1$ uchun

$$|f(x)| \leq \frac{C}{x^p}, \quad x \geq a > 0, \quad p > 1, \quad C > 0, \quad (6.6.11)$$

tengsizlik bajarilsa, u holda (6.6.2) xosmas integral yaqinlashadi.

2) Agar biror $p \leq 1$ uchun

$$f(x) \geq \frac{C}{x^p}, \quad x \geq a > 0, \quad p \leq 1, \quad C > 0, \quad (6.6.12)$$

tengsizlik bajarilsa, u holda (6.6.2) xosmas integral uzoqlashadi.

Isbot. Agar 6.6.1 - misolning natijasidan foydalansak, teoremaning birinchi qismi bevosita 6.6.3 - teoremadan va ikkinchi qismi esa, 6.2.3 - teoremadan kelib chiqadi.

3. Navbatdagi alomat asosan integral ostidagi funksiya ossilyatsiyalanganda, ya'ni turli ishorali qiymatlar qabul qilib tebrangan holda qo'llaniladi.

6.6.5 - teorema (Dirixle-Abel alomati). *Faraz qilaylik,*

1) *f* funksiya $x \geq a$ yarim to'g'ri chiziqda uzluksiz bo'lib, uning

$$F(x) = \int_a^x f(t) dt \quad (6.6.13)$$

boshlang'ich funksiyasi shu yarim to'g'ri chiziqda chegaralangan bo'lsin;

2) *g* funksiya $x \geq a$ yarim to'g'ri chiziqda uzluksiz differensiallanuvchi bo'lib, quyidagi shartlarni qanoatlantirsin:

$$g(x) \geq 0, \quad g'(x) \leq 0, \quad \lim_{x \rightarrow \infty} g(x) = 0. \quad (6.6.14)$$

U holda

$$\int_a^{+\infty} f(x) g(x) dx \quad (6.6.15)$$

xosmas integral yaqinlashadi.

Isbot. Koshi kriteriyasidan foydalanish maqsadida quyidagi integralni bo'laklab integrallaymiz:

$$\begin{aligned} \int_{A'}^{A''} f(x) g(x) dx &= F(A'')g(A'') - F(A')g(A') - \\ &- \int_{A'}^{A''} F(x)g'(x)dx, \end{aligned} \quad (6.6.16)$$

bu yerda *F* funksiya (6.6.13) tenglik orqali aniqlangan. Shartga ko'ra, bu funksiya chegaralangan:

$$|F(x)| \leq M, \quad x \geq a.$$

Shunday ekan, (6.6.16) tenglikka asosan,

$$\left| \int_{A'}^{A''} f(x) g(x) dx \right| \leq M[g(A'') + g(A')] + M \int_{A'}^{A''} |g'(x)| dx. \quad (6.6.17)$$

Hosilasiga (6.6.14) da qo'yilgan shartga ko'ra, $|g'(x)| = -g'(x)$. Shuning uchun, (6.6.17) ning o'ng tomonidagi integral $g(A') - g(A'')$ ga teng. Demak,

$$\left| \int_{A'}^{A''} f(x) g(x) dx \right| \leq 2Mg(A'). \quad (6.6.18)$$

Teorema shartiga asosan ((6.6.14) ga qarang), g funksiyaning cheksizlikdagi limiti nolga teng. Bundan chiqdi, ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $A = A(\varepsilon)$ topiladiki, $A' > A$ bo'lganda

$$g(A') < \frac{\varepsilon}{2M}$$

tengsizlik bajariladi. Agar bu bahoni (6.6.18) ga qo'ysak,

$$\left| \int_{A'}^{A''} f(x) g(x) dx \right| < \varepsilon$$

tengsizlikka ega bo'lamiz. Demak, Koshi kriteriysiga (6.6.1 - teorema) asosan, (6.6.15) integral yaqinlashar ekan. ■

6.6.2 - misol. Quyidagi integralni yaqinlashishga tekshiring:

$$\int_1^{+\infty} \frac{\sin x}{x^p} dx, \quad p > 0. \quad (6.6.19)$$

Agar

$$f(x) = \sin x, \quad g(x) = \frac{1}{x^p}$$

desak, Dirixle-Abel alomatining barcha shartlari bajarilishini tekshirish qiyin emas. Demak, bu alomatga binoan (6.6.19) integral yaqinlashadi.

Dirixle-Abel alomati yordamida xosmas integrallarning uzoqlashishini ham ko'rsatish mumkin.

6.6.3 - misol. Ushbu

$$\int_1^{+\infty} \frac{\sin^2 x}{x} dx \quad (6.6.20)$$

xosmas integralning uzoqlashishini ko'rsating.

Buning uchun quyidagi tenglikdan foydalanamiz:

$$\frac{1}{x} = \frac{\cos 2x}{x} + 2 \frac{\sin^2 x}{x}. \quad (6.6.21)$$

Bu tenglikning o'ng tomonidagi birinchi kasrdan olingan xosmas integral Dirixle-Abel alomatiga asosan yaqinlashadi. Ravshanki, bu yerdagi ikkinchi kasrdan olingan xosmas integral (6.6.20) dagi integralni ikkilanganiga teng. Shunday ekan, agar (6.6.20) integral yaqinlashganda edi, 6.6.2 - teoremaga ko'ra, (6.6.21) tenglikning chap tomonida turgan kasrdan olingan xosmas integral ham yaqinlashar edi. Ammo, 6.6.1 - misolda ko'rsatilganidek, bu integral uzoqlashadi. Demak, (6.6.20) integral ham uzoqlashar ekan.

Shuni aytish zarurki, navbatdagi misolda ko'rsatilganidek, birinchi turdagi xosmas integralning yaqinlashishidan integral ostidagi funksiyaning na faqat cheksizlikda nolga intilishi, hattokiuning chegaralanganligi ham kelib chiqmaydi.

6.6.4 - misol. Quyidagi xosmas integralni yaqinlashishga tekshiring:

$$\int_1^{+\infty} x^q \sin(x^p) dx, \quad p > 0, \quad q \geq 0. \quad (6.6.22)$$

Buning uchun, ko'paytmasi (6.6.22) integral ostidagi funksiyaga teng bo'lgan

$$f(x) = x^{p-1} \sin(x^p), \quad g(x) = x^{q-p+1}$$

funksiyalarni qaraymiz.

Ravshanki, $f(x)$ funksiyaning boshlang'ich funksiyalaridan biri chegaralangan $-\frac{1}{p} \cos(x^p)$ funksiya bo'lib, $g(x)$ funksiya esa, $q - p + 1 < 0$ shart bajarilganda, cheksizlikda nolga monoton yaqinlashadi. Shunday ekan, Dirixle-Abel alomatiga ko'ra,

$$p > q + 1$$

shart bajarilganda (6.6.22) xosmas integral yaqinlashadi.

Ammo, q yuqoridagi shartni qanoatlantirgan holda, istalgancha katta musbat son bo'la oladi. Bundan chiqdi, yarim to'g'ri chiziqda yaqinlashuvchi integral ostidagi funksiya shu sohada chegaralanmagan bo'lishi ham mumkin ekan.

4. Xosmas integrallarni hisoblashda o'rniga qo'yish (o'zgaruvchilarni almashtirish) va bo'laklab integrallash usullaridan foydalaniladi.

6.6.1 - tasdiq (o'zgaruvchilarni almashtirish). *Faraz qilaylik, $g(t)$ funksiya $t \geq \alpha$ yarim to'g'ri chiziqda uzluksiz differenaiallanuvchi bo'lib, quyidagi shartlarni qanoatlantirsin:*

- 1) $g(\alpha) = a$;
- 2) $\lim_{t \rightarrow +\infty} g(t) = +\infty$;
- 3) $g'(t) \geq 0$, $\alpha \leq t < +\infty$.

Agar $f(x)$ funksiya $x \geq a$ yarim to'g'ri chiziqda uzluksiz bo'lsa,

$$\int_a^{+\infty} f(x) dx = \int_{\alpha}^{+\infty} f[g(t)]g'(t) dt \quad (6.6.23)$$

tenglik o'rinli bo'ladi. Bundan tashqari, bu xosmas integrallarning birini yaqinlashishidan ikkinchisining ham yaqinlashishi kelib chiqadi.

Isbot. $A > a$ va $B > \alpha$ sonlar $A = g(B)$ tenglik bilan bog'langan bo'lsin. U holda, 6.5.2 - tasdiqqa ko'ra,

$$\int_a^A f(x) dx = \int_{\alpha}^B f[g(t)]g'(t) dt. \quad (6.6.24)$$

Yuqoridagi 3) shartga asosan, $A \rightarrow +\infty$ intilish $B \rightarrow +\infty$ intilishga teng kuchlidir, shuning uchun isbotlanayotgan tasdiq (6.6.24) tenglikdan kelib chiqadi. ■

6.6.2 - tasdiq (bo'laklab integrallash). Berilgan u va v funksiyalar $x \geq a$ yarim to'g'ri chiziqda uzluksiz differensiallanuvchi bo'lib, quyidagi limit mavjud bo'lsin:

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} u(x)v(x) = B.$$

U holda,

$$\int_a^{+\infty} u(x)v'(x) dx = B - u(a)v(a) - \int_a^{+\infty} v(x)u'(x) dx, \quad (6.6.25)$$

tenglik o'rinli bo'ladi. Bundan tashqari, ikki xosmas integralning birini yaqinlashishidan ikkinchisining ham yaqinlashishi kelib chiqadi.

Isbot. 6.5.2 - tasdiqqa ko'ra, istalgan $A > a$ uchun,

$$\int_a^A u(x)v'(x) dx = u(A)v(A) - u(a)v(a) - \int_a^A v(x)u'(x) dx$$

tenglik bajariladi.

Bu tenglikda $A \rightarrow +\infty$ deb limitga o'tsak, talab qilingan tasdiqni olamiz. ■

5. Xuddi yuqoridagidek, $(-\infty, a)$ yarim to'g'ri chiziq bo'yicha olingan birinchi tur xosmas integral ham aniqlanadi:

$$\int_{-\infty}^a f(x) dx = \lim_{A \rightarrow -\infty} \int_A^a f(x) dx. \quad (6.6.26)$$

Xosmas (6.6.26) integral ham xuddi (6.6.2) integral ega bo'lgan xossalarga ega.

Endi butun sonlar o'qi bo'yicha olingan quyidagi

$$\int_{-\infty}^{+\infty} f(x) dx. \quad (6.6.27)$$

birinchi tur xosmas integralni o'rganamiz.

Agar $f(x)$ funksiya sonlar o'qidagi istalgan $[A, B]$ kesmada integrallanuvchi bo'lib, quyidagi ikki karrali limit

$$\lim_{A \rightarrow -\infty, B \rightarrow +\infty} \int_A^B f(x) dx \quad (6.6.28)$$

mavjud bo'lsa, (6.6.27) xosmas integral yaqinlashuvchi deyiladi va bu limit (6.6.27) xosmas integral qiymati sifatida qabul qilinadi.

Istalgan haqiqiy a son uchun

$$\int_{-\infty}^{+\infty} f(x) dx = \int_{-\infty}^a f(x) dx + \int_a^{+\infty} f(x) dx \quad (6.6.29)$$

tenglik bajarilishini ko'rsatish qiyin emas. Bunda (6.6.29) tenglikning chap tomonidagi xosmas integral faqat va faqat bu tenglikning o'ng tomonidagi har ikkala xosmas integrallar yaqinlashgandagina yaqinlashadi.

2. Xosmas integrallarning absolyut va shartli yaqinlashishi.

Ta'rif. Faraz qilaylik, $f(x)$ funksiya $x \geq a$ da aniqlangan bo'lib, har bir $[a, A]$ kesmada integrallanuvchi bo'lsin. Agar

$$\int_a^{+\infty} |f(x)| dx \quad (6.6.30)$$

xosmas integral yaqinlashsa,

$$\int_a^{+\infty} f(x) dx \quad (6.6.31)$$

*xosmas integral **absolyut yaqinlashadi** deyiladi.*

Bevosita 6.6.3 - teoremadan har qanday absolyut yaqinlashuvchi xosmas integralning yaqinlashishi kelib chiqadi.

6.6.5 - misol. Quyidagi integralni absolyut yaqinlashishga tekshiring:

$$\int_1^{+\infty} \frac{\sin x}{x^2} dx.$$

Bu integral absolyut yaqinlashadi, chunki 6.6.3 - teoreмага asosan, quyidagi integral yaqinlashadi:

$$\int_1^{+\infty} \frac{|\sin x|}{x^2} dx.$$

Ta'rif. Agar (6.6.31) integral yaqinlashib, (6.6.30) integral uzoqlashsa, (6.6.31) xosmas integral **shartli yaqinlashadi** deyiladi.

6.6.6 - misol. Quyidagi

$$\int_1^{+\infty} \frac{\sin x}{x} dx \quad (6.6.32)$$

integral shartli yaqinlashadi. Haqiqatan, Dirixle-Abel alomatiga ko'ra, bu integral yaqinlashadi, ammo, o'z-o'zidan ko'rinib turgan

$$\frac{|\sin x|}{x} \geq \frac{\sin^2 x}{x}, \quad x > 0,$$

tengsizlikdan foydalanib, (6.6.20) integralning uzoqlashishini hisobga olsak, ushbu

$$\int_1^{+\infty} \frac{|\sin x|}{x} dx$$

integralning uzoqlashishini ko'ramiz. Ravshanki, bundan (6.6.32) integralning shartli yaqinlashishi kelib chiqadi.

3. Xosmas integralning bosh qiymati. Ko'pgina muhim tadbiqlarda (6.6.28) ko'rinishdagi ikki karrali limitga o'tayotgan vaqtda qo'shimcha ravishda $A = -B$ shart talab qilinadi, ya'ni integrallash chegaralari koordinatalar boshiga nisbatan simmetrik joylashgan deb hisoblanadi. Bunda hosil bo'lgan xosmas integral maxsus nomga ega.

Ta'rif. Berilgan f funksiya $\mathbf{R}$ butun sonlar o'qida aniqlangan bo'lib, bu o'qning har bir kesmasida integrallanuvchi bo'lsin. Agar

$$\lim_{A \rightarrow +\infty} \int_{-A}^A f(x) dx \quad (6.6.33)$$

limit mavjud bo'lsa, u holda f funksiyani $\mathbf{R}$ da Koshi bo'yicha integrallanuvchi deymiz.

Bu limit f funksiyadan olingan xosmas integralning bosh qiymati yoki Koshi ma'nosidagi integral deyiladi va quyidagi ko'rinishda belgilanadi:

$$\text{V.p.} \int_{-\infty}^{+\infty} f(x) dx = \lim_{A \rightarrow +\infty} \int_{-A}^A f(x) dx. \quad (6.6.34)$$

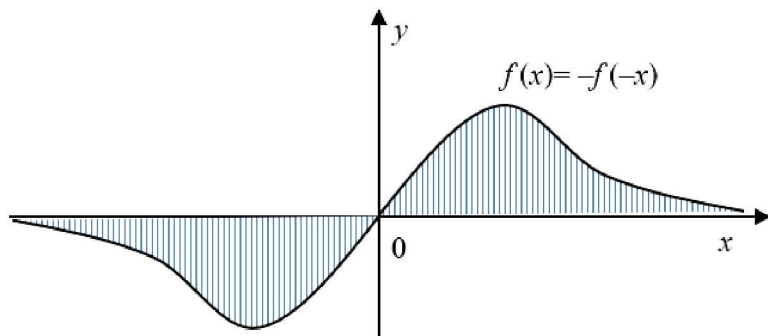
Bunda ikki V.p. xarflar fransuzcha «bosh qiymat»ni anglatuvchi «valeur principal» so'zlarining bosh harflaridir.

6.6.7 - misol. Agar f toq funksiya bo'lsa, ya'ni $f(-x) = -f(x)$ bo'lsa, u holda

$$\int_{-A}^0 f(x) dx = \int_0^A f(-x) dx = - \int_0^A f(x) dx,$$

shuning uchun (6.5-rasm),

$$\lim_{A \rightarrow +\infty} \int_{-A}^A f(x) dx = - \int_0^A f(x) dx + \int_0^A f(x) dx = 0.$$

6.5-rasm

Demak, har bir segmentda integrallanuvchi toq funksiya uchun quyidagi tenglik bajarilar ekan:

$$\text{V.p.} \int_{-\infty}^{+\infty} f(x) dx = 0.$$

4. Ikkinchi turdagi xosmas integrallar.

1. Ma'lumki, 6.1.1 - teoreмага ko'ra, kesmada integrallanuvchi har qanday funksiya shu kesmada chegaralangan bo'lishi shart, aks holda integral yig'indilarining limiti mavjud bo'lmaydi, xuddi shunday, Darbuning quyi va yuqori yig'indilari ham ma'noga ega bo'lmaydi. Ammo, ba'zi muhim hollarda, chegaralanmagan funksiya-dan ham olingan integralga aniq bir ma'no berish mumkin.

Masalan,

$$f(x) = \frac{1}{\sqrt{x}}, \quad 0 < x \leq 1, \quad (6.6.35)$$

funksiyani qaraylik.

Biz bu funksiyaning $[0, 1]$ kesmada integrallanishi haqida gapira olmaymiz, chunki bu kesma nuqtalaridan birida, ya'ni 0 nuqtada, qaralayotgan funksiya aniqlanmagan.

Faraz qilaylik, nol nuqtada biz bu funksiyaning $f(0) = A$ deb aniqladik ham deylik. Endi f funksiya $[0, 1]$ kesmaning barcha nuq-

talarida aniqlangan bo'ldi. Ammo, biz A sonni qanday tanlashimizdan qat'iy nazar, ravshanki, f funksiya $[0, 1]$ kesmada chegaralangan bo'la olmaydi, natijada, bu kesmada u Riman bo'yicha integrallanuvchi ham bo'lmaydi.

Endi boshqacha yo'l tutaylik. Agar $0 < \varepsilon < 1$ bo'lsa, (6.6.35) funksiya ixtiyoriy $[\varepsilon, 1]$ kesmada uzluksizdir va demak, integrallanuvchi ham bo'ladi. Bu funksiyani $[\varepsilon, 1]$ kesmada Nyuton-Leybnits formulasiidan foydalanib integrallaymiz:

$$\int_{\varepsilon}^1 \frac{dx}{\sqrt{x}} = 2\sqrt{x} \Big|_{x=\varepsilon}^{x=1} = 2 - 2\sqrt{\varepsilon}.$$

Shubhasiz, $\varepsilon \rightarrow 0$ da integral 2 soniga yaqinlashadi va shuning uchun, (6.6.35) funksiyadan $[0, 1]$ kesma bo'yicha olingan integralning qiymatini 2 ga teng deb hisoblashimiz tabiiydir.

O'rganilgan misol umumiy holga o'tish uchun asos bo'la oladi.

Ta'rif. Berilgan f funksiya $(a, b]$ yarim intervalda aniqlangan bo'lib, $0 < \varepsilon < b - a$ intervaldan olingan har qanday ε uchun $[a + \varepsilon, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lsin.

Agar

$$\lim_{\varepsilon \rightarrow 0+0} \int_{a+\varepsilon}^b f(x) dx$$

limit mavjud bo'lsa, bu limit f funksiyadan olingan **ikkinchi tur xosmas integral** deyiladi. Bunda f funksiya $[a, b]$ kesmada xosmas ma'noda integrallanuvchi deb ataladi.

Bunday xosmas integral uchun odatdagi belgilashdan foydalaniladi:

$$\int_a^b f(x) dx = \lim_{\varepsilon \rightarrow 0+0} \int_{a+\varepsilon}^b f(x) dx. \quad (6.6.36)$$

E'tibor bering, (6.6.36) tenglik isbotlanmaydi; u yaqinlashuvchi xosmas integral qiymatining ta'rif deb qabul qilinadi.

Shuni qayd etish kerakki, (6.6.36) limit mavjud bo'lmagan vaqtda ham quyidagi

$$\int_a^b f(x) dx$$

ifoda (ikkinchi tur) xosmas integral deb ataladi.

Ikkinchi tur xosmas integrallar uchun ham xuddi birinchi tur xosmas integrallar kabi yaqinlashish va uzoqlashish tushunchalari kiritiladi hamda yaqinlashish alomatlari o'rnatiladi. Xususan, bunday integrallar uchun umumiy va xususiy taqqoslash alomatlari isbotlanadi.

2. Agar f funksiya b nuqtada maxsuslikka ega bo'lib, har qanday $b - a > \varepsilon > 0$ uchun $[a, b - \varepsilon]$ ko'rinishdagi kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'lsa, u holda ikkinchi tur xosmas integral qiymati quyidagi limit ko'rinishida aniqlanadi:

$$\lim_{\varepsilon \rightarrow 0+0} \int_a^{b-\varepsilon} f(x) dx. \quad (6.6.37)$$

Ravshanki, oddiygina o'zgaruvchini almashtirish yordamida ikkinchi tur xosmas integralni birinchi tur xosmas integralga keltirish mumkin. Chunonchi, (6.6.37) integralda

$$t = \frac{1}{b-x}$$

almashtirishni bajarsak,

$$\int_a^{b-\varepsilon} f(x) dx = \int_{1/(b-a)}^{1/\varepsilon} f\left(b - \frac{1}{t}\right) \frac{dt}{t^2}$$

tenglikka ega bo'lamiz.

Bu tenglikda $\varepsilon \rightarrow 0 + 0$ deb limitga o'tsak,

$$\int_a^b f(x) dx = \int_{1/(b-a)}^{\infty} f\left(b - \frac{1}{t}\right) \frac{dt}{t^2} \quad (6.6.38)$$

tenglik hosil bo'лади. Bunda har ikkala xosmas integral bir vaqtda yoki yaqinlashadi yoki uzoqlashadi.

3. Ikkinchi tur xosmas integrallar uchun ham absolyut va shartli yaqinlashish tushunchalarini kiritish mumkin. Chunonchi, agar $|f(x)|$ funksiyadan olingan ikkinchi tur xosmas integral yaqinlashsa, $f(x)$ funksiyadan olingan xosmas integral absolyut yaqinlashadi deyiladi. Bundan tashqari, agar $f(x)$ dan olingan integral yaqinlashib, $|f(x)|$ dan olingan integral uzoqlashsa, f funksiyaning integrali shartli yaqinlashadi deyiladi.

6.6.8 - misol. Quyidagi:

$$\int_0^1 \frac{1}{x} \cos \frac{1}{x} dx$$

ikkinchi tur xosmas integralning shartli yaqinlashishini ko'rsatamiz.

Agar $t = \frac{1}{x}$ deb o'zgaruvchini almashtirsak,

$$\int_{\varepsilon}^1 \frac{1}{x} \cos \frac{1}{x} dx = \int_1^{1/\varepsilon} \frac{\cos t}{t} dt$$

tenglikni olamiz.

Bundan chiqdi,

$$\int_0^1 \frac{1}{x} \cos \frac{1}{x} dx = \int_1^{+\infty} \frac{\cos t}{t} dt,$$

chunki o'ng tomondagi integral Dirixle-Abel alomatiga ko'ra yaqinlashadi. Demak, chap tomondagi integral ham yaqinlashar ekan.

Agar berilgan integral ostidagi funksiyani $f(x)$ deb belgilasak, $|f(x)|$ funksiyadan olingan integral uzoqlashishini ko'rsatish qiyin emas. Haqiqatan, agar u yaqinlashganda edi, yana yuqoridagi almashtirishni bajarib,

$$\int_0^1 \left| \frac{1}{x} \cos \frac{1}{x} \right| dx = \int_1^{+\infty} \frac{|\cos t|}{t} dt$$

tenglikni olar edik, ammo o'ng tomondagi integral, xuddi 6.6.6 - misoldagi singari, uzoqlashadi.

Shunday qilib, qaralayotgan integralning shartli yaqinlashishi isbotlandi.

Shuni aytish kerakki, manfiy bo'lmagan $f(x) \geq 0$ funksiyadan $(a, b]$ yarim kesmada olingan integral faqat bitta holda, ya'ni bu funksiyadan $[a + \varepsilon, b]$ kesmada olingan integrallar $\varepsilon \rightarrow 0$ da $+\infty$ ga intilgandagina uzoqlashadi. Shuning uchun, odatda

$$\int_a^b |f(x)| dx = +\infty$$

deb yozishadi. Ushbu belgilash faqat manfiy bo'lmagan funksiyalardan olingan integral uzoqlashganda ishlatiladi.

Masalan,

$$\int_0^1 \left| \frac{1}{x} \cos \frac{1}{x} \right| dx = +\infty.$$

4. Berilgan funksiya $[a, b]$ kesmaning biror ichki c nuqtasida maxsuslikka ega bo'lganda ham bu funksiyadan olingan ikkinchi tur xosmas integrallar o'rganiladi. Chunonchi, agar f funksiya ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ uchun $[a, c - \varepsilon]$ va $[c + \varepsilon, b]$ ko'rinishdagi kesmalarda integrallanuvchi bo'lsa, u holda f funksiyadan olingan xosmas integral ikki xosmas integralning yig'indisi sifatida aniqlanadi:

$$\int_a^b f(x) dx = \int_a^c f(x) dx + \int_c^b f(x) dx.$$

Bunday aniqlangan ikkinchi tur xosmas integrallar uchun Koshi ma'nosidagi yoki bosh qiymat ma'nosidagi integral tushunchasini kiritish mumkin. Chunonchi,

$$\text{V.p.} \int_a^b f(x) dx = \lim_{\varepsilon \rightarrow 0+0} \left(\int_a^{c-\varepsilon} f(x) dx + \int_{c+\varepsilon}^b f(x) dx \right). \quad (6.6.39)$$

6.6.9 - misol. Agar f funksiya $[-1, 1]$ kesmada toq bo'lib (ya'ni barcha $x \in [-1, 1]$ lar uchun $f(-x) = -f(x)$ bo'lib), $x = 0$ nuqtada maxsuslikka ega bo'lsa, uning Koshi ma'nosidagi xosmas integralini hisoblang.

Berilgan funksiyaning ta'rifiga ko'ra,

$$\int_{-1}^{-\varepsilon} f(x) dx = \int_{\varepsilon}^1 f(-x) dx = - \int_{\varepsilon}^1 f(x) dx$$

tenglikka ega bo'lamiz. Shuning uchun,

$$\int_{-1}^{-\varepsilon} f(x) dx + \int_{\varepsilon}^1 f(x) dx = 0.$$

Demak, nolda maxsuslikka ega bo'lgan toq funksiya uchun

$$\text{V.p.} \int_{-1}^1 f(x) dx = 0$$

bo'lar ekan.

6.6.10 - misol. Agar $a < c < b$ bo'lsa, navbatdagi tenglikni isbotlang:

$$\text{V.p.} \int_a^b \frac{dx}{x-c} = \ln \frac{b-c}{c-a}. \quad (6.6.40)$$

Agar $\varepsilon > 0$ yetarlicha kichik bo'lsa, quyidagini olamiz:

$$\int_a^{c-\varepsilon} \frac{dx}{x-c} + \int_{c+\varepsilon}^b \frac{dx}{x-c} = \ln \frac{\varepsilon}{|a-c|} + \ln \frac{b-c}{\varepsilon} = \ln \frac{b-c}{c-a}.$$

Demak, yuqoridagi (6.6.39) ta'rifga ko'ra, talab qilingan (6.6.40) tenglik bajarilar ekan.

§ 6.7. Haqiqiy argumentli kompleks qiymatli funksiyalardan olingan aniq integral

1. Berilgan $[a, b]$ kesmada aniqlangan $f : [a, b] \rightarrow \mathbf{C}$ funksiya kompleks qiymatlar qabul qilsin deylik. Bundan chiqdi, shunday ikki haqiqiy funksiyalar $u : [a, b] \rightarrow \mathbf{R}$ va $v : [a, b] \rightarrow \mathbf{R}$ mavjudki, ular uchun quyidagi tenglik o'rinli bo'ladi:

$$f(x) = u(x) + iv(x), \quad a \leq x \leq b. \quad (6.7.1)$$

Bunday aniqlangan f funksiyadan Riman bo'yicha aniq integral xuddi haqiqiy qiymatli funksiyalar holidagidek olinadi. Chunonchi, $[a, b]$ kesmaning istalgan P bo'linishini qaraylik:

$$P = \{a = x_0 < x_1 < x_2 < \dots < x_n = b\}.$$

Har bir qismiy $[x_{k-1}, x_k]$ kesmada biror ξ_k nuqtani tanlaymiz:

$$x_{k-1} \leq \xi_k \leq x_k.$$

Endi integral yig'indini tuzamiz:

$$\sigma_P(f) = \sigma_P(f, \{\xi_j\}) = \sum_{k=1}^n f(\xi_k) \Delta x_k, \quad (6.7.2)$$

bu yerda $\Delta x_k = x_k - x_{k-1}$.

Agar ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $\delta > 0$ topilsaki, diametri $d(P) < \delta$ bo'lgan har qanday P bo'linish va $\xi_k \in [x_{k-1}, x_k]$ nuqtalarni ixtiyoriy tanlanishi uchun

$$|\sigma_P(f, \{\xi_j\}) - I| < \varepsilon$$

tengsizlik bajarilsa, I kompleks son (6.7.2) integral yig'indilarning P bo'linish diametri $d(P)$ nolga intilgandagi limiti deyiladi.

Agar f funksiyaning integral yig'indilari limiti mavjud bo'lsa, bu funksiya $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi deyiladi. Aynan shu limit f ning aniq integrali deb ataladi:

$$\int_a^b f(x) dx = \lim_{d(P) \rightarrow 0} \sigma_P(f). \quad (6.7.3)$$

Kompleks qiymatli $f(x)$ funksiya integrallanuvchi bo'lishi uchun uning $u(x)$ haqiqiy va $v(x)$ mavhum qismlarining integrallanuvchi bo'lishi zarur va yetarlidir. Bu tasdiqni va bunda bajariladigan quyidagi

$$\int_a^b f(x) dx = \int_a^b u(x) dx + i \int_a^b v(x) dx \quad (6.7.4)$$

tenglikni isbotlash qiyin emas.

(6.7.4) tenglik yordamida kompleks qiymatli funksiya olingan integralning barcha asosiy xossalari keltirib chiqarish mumkin.

Navbatdagi muhim xossani biz bevosita integral ta'rifidan foydalanib isbotlaymiz.

6.7.1 - tasdiq. Agar $f : [a, b] \rightarrow \mathbf{C}$ funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lsa, $|f(x)|$ funksiya ham $[a, b]$ da integrallanuvchi bo'lib,

$$\left| \int_a^b f(x) dx \right| \leq \int_a^b |f(x)| dx \quad (6.7.5)$$

tengsizlik bajariladi.

Isbot. Shartga ko'ra, $u(x) = \operatorname{Re} f(x)$ va $v(x) = \operatorname{Im} f(x)$ funksiyalar integrallanuvchidir. Bundan

$$|f(x)| = \sqrt{u^2(x) + v^2(x)}$$

funksiyaning ham integrallanuvchi ekani kelib chiqadi. Haqiqatan, o'z-o'zidan ko'rinib turgan

$$\begin{aligned} |f(x) - f(y)| &= \sqrt{[u(x) - u(y)]^2 + [v(x) - v(y)]^2} \leq \\ &\leq |u(x) - u(y)| + |v(x) - v(y)| \end{aligned}$$

tengsizlikdan istalgan Δ kesma uchun shu kesmadagi tebranish

$$\omega(f, \Delta) \leq \omega(u, \Delta) + \omega(v, \Delta)$$

tengsizlikni qanoatlantirishi kelib chiqadi.

Shunday ekan, Rimanning integrallanish kriteriysiga (6.4.2* - teorema) asosan, u va v funksiyalar integrallanuvchi bo'lgani sababli, $|f|$ funksiya ham integrallanuvchi bo'ladi.

Endi (6.7.2) formulaga yig'indining moduli haqidagi (1.8.14) tengsizlikni qo'llasak,

$$|\sigma_P(f)| \leq \sum_{k=1}^n |f(\xi_k)| \Delta x_k$$

bahoni olamiz.

Bu tengsizlikda $d(P) \rightarrow 0$ deb limitga o'tsak, talab qilingan (6.7.5) tengsizlikka ega bo'lamiz. ■

§ 6.8. Misollar

1 - misol. Agar $f(x)$ funksiya $[0, +\infty)$ da uzluksiz bo'lib, $\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = A$ bo'lsa,

$$\lim_{n \rightarrow +\infty} \int_0^1 f(nx) dx \quad (6.8.1)$$

limitni toping.

Ko'rsatma. Avval $A = 0$ holni qarab, (6.8.1) dagi integralni $(0, \frac{1}{\sqrt{n}})$ va $(\frac{1}{\sqrt{n}}, 1)$ intervallar bo'yicha integrallar yig'indisi sifatida yozib oling. So'ngra umumiy holni o'rganilgan holga keltiring.

2 - misol. Agar f funksiya $T > 0$ davrga ega bo'lgan davriy funksiya bo'lib, $[0, T]$ kesmada integrallanuvchi bo'lsa,

$$\lim_{n \rightarrow +\infty} \int_0^T f(nx) dx = \frac{1}{T} \int_0^T f(t) dt$$

tenglik bajarilishini isbotlang.

Ko'rsatma. Avval $nx = t$ almashtirish bajarib, so'ngra f funksiyaning davriyligidan foydalaning.

3 - misol. Agar $f(x)$ funksiya $x > 0$ da monoton o'suvchi bo'lib,
 $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{f(x)}{x} = +\infty$ bo'lsa,

$$\int_0^{\infty} \sin(f(x)) dx$$

integral yaqinlashadimi?

Ko'rsatma. $f(x) = (4[x]^2 + 1)\frac{\pi}{2}$ funksiyani tekshiring.

4 - misol. Agar $[a, b]$ kesmada $f'(x)$ monoton va $|f'(x)| \geq A$ bo'lsa,

$$\left| \int_a^b \sin(f(x)) dx \right| \leq \frac{2}{A} \quad (6.8.2)$$

tengsizlikni isbotlang.

Ko'rsatma. (6.8.2) integralda $t = f(x)$ almashtirish bajaring. Hosil bo'lgan integralga (6.5.29) Bonne formulasini qo'llang (o'sha yerdagi 2 - eslatmaga qarang).

5 - misol. Agar $f(x)$ funksiya $(0, a)$ intervalda monoton bo'lib, $\int_0^a x^p f(x) dx$ integral mavjud bo'lsa, $\lim_{x \rightarrow +0} x^{p+1} f(x) = 0$ tenglikni isbotlang.

Ko'rsatma. Ikkinchi tur xosmas integral yaqinlashishi uchun Koshi kriteriysini keltiring va undan foydalaning.

6 - misol. Berilgan $[a, b]$ kesmada $g(x)$ funksiya uzluksiz bo'lsin. Agar $f(a) = f(b) = 0$ tenglikni qanoatlantiruvchi har qanday uzluksiz differensiallanuvchi f funksiya uchun

$$\int_a^b f(x)g(x) dx = 0$$

tenglik bajarilsa, $g(x) \equiv 0$ ekanini isbotlang.

Ko'rsatma. Berilgan kesmaning biror nuqtasida $g(x) \neq 0$ deb faraz qilib, f funksiyani $e^{-1/x^2(1-x)^2}$ funksiya yordamida tanlash hisobiga ziddiyat oling.

7 - misol. Berilgan $[a, b]$ kesmada $u(x)$ uzluksiz differensiallanuvchi va $v(x)$ uzluksiz bo'lsin. Agar $[a, b]$ kesmada uzluksiz differensiallanuvchi va $f(a) = f(b) = 0$ shartni qanoatlantiruvchi har qanday f funksiya uchun

$$\int_a^b [u(x)f'(x) + v(x)f(x)] dx = 0 \quad (6.8.3)$$

tenglik bajarilsa, $u'(x) = v(x)$ ekanini isbotlang.

Ko'rsatma. Avval (6.8.3) tenglik

$$\int_a^b [u'(x) - v(x)]f(x)dx = 0$$

munosabatga teng kuchli ekanini ko'rsating. So'ngra 5 - misoldan foydalaning.

8 - misol. Agar $f(x)$ funksiya $[0, 1]$ kesmada integrallanuvchi bo'lib,

$$\int_0^1 f(x)dx > 0 \quad (6.8.4)$$

bo'lsa, u holda shunday $[a, b] \subseteq [0, 1]$ kesma topilib, unda $f(x) \geq 0$ tengsizlik bajarilishini isbotlang.

Ko'rsatma. Agar $[0, 1]$ kesma bo'linishining diametri yetarlicha kichik bo'lsa, (6.8.4) tengsizlik Darbuning quyi yig'indilari uchun ham bajarilishidan foydalaning.

9 - misol. Agar $f(x)$ funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lsa,

$$\lim_{h \rightarrow 0+0} \int_a^{b-h} |f(x+h) - f(x)|dx = 0$$

ekanini isbotlang.

Ko'rsatma. Kantor teoremasiga ko'ra f funksiya $[a, b]$ kesmada tekis uzluksiz ekanligidan foydalaning.

10 - misol. Integrallanuvchi toq funksiyaning istalgan boshlang'ich funksiyasi juft va juft funksiyaning boshlang'ich funksiyalari orasida faqat bittasi toq ekanini isbotlang.

Ko'rsatma. Berilgan f funksiyaning istalgan F boshlang'ich funksiyasini quyidagi

$$F(x) = \int_0^x f(t)dt + C$$

aniq integral ko'rinishida yozib oling.

11 - misol. Agar $f(x)$ funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lib, biror $c \in (a, b)$ nuqtada birinchi tur uzilishga ega bo'lsa, u holda $F(x) = \int_0^x f(t) dt$ funksiya ana shu c nuqtada differensiallanuvchi emasligini ko'rsating.

Ko'rsatma. $F(x)$ funksiyaning c nuqtadagi hosilasi ta'rifidan foydalaning.

12 - misol. Agar $f(x)$ funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lib, manfiy bo'lmasa,

$$\lim_{n \rightarrow +\infty} \left(\int_a^b f^n(x) dx \right)^{1/n} = \max_{x \in [a, b]} f(x) \quad (6.8.5)$$

tenglikni isbotlang.

Ko'rsatma. Agar $M = \max_{x \in [a, b]} f(x)$ va (6.8.5) dagi ketma-ketlikni a_n desak, $a_n \leq M(b-a)^{\frac{1}{n}}$ ekanini va istalgan $\varepsilon > 0$ uchun biror $[\alpha, \beta]$ kesmada $f(x) \geq M - \varepsilon$ bo'lgani uchun $a_n \geq (M - \varepsilon)(\beta - \alpha)^{\frac{1}{n}}$ ekanini isbotlang.

13 - misol. Agar uzluksiz $f(x)$ funksiya $[0, 1]$ kesmada monoton

kamaysa, istalgan $a \in (0, 1)$ uchun

$$\int_0^a f(x) dx \geq a \int_0^1 f(x) dx \quad (6.8.6)$$

tengsizlikni isbotlang.

Ko'rsatma. Avval (6.8.6) tengsizlikning chapidagi integralda $x = at$ almashtirish bajaring, so'ngra uni o'ngdagi integral bilan taqqoslang.

14 - misol. Agar $f(x)$ va $g(x)$ funksiyalar $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lsa, quyidagi, Koshi-Bunyakovskiy tengsizligi deb ataluvchi, tengsizlikni isbotlang:

$$\left| \int_a^b f(x)g(x) dx \right| \leq \sqrt{\int_a^b |f(x)|^2 dx} \sqrt{\int_a^b |g(x)|^2 dx}. \quad (6.8.7)$$

Ko'rsatma. Istalgan A va B sonlar uchun, ravshanki,

$$AB \leq \frac{A^2}{2} + \frac{B^2}{2}.$$

Demak, agar

$$A(x) = \frac{|f(x)|}{\sqrt{\int_a^b |f(x)|^2 dx}}, \quad B(x) = \frac{|g(x)|}{\sqrt{\int_a^b |g(x)|^2 dx}}$$

desak,

$$\int_a^b A(x)B(x) dx \leq 1$$

bo'ladi.

15 - misol. Agar $f(x)$ funksiya $[0, 1]$ kesmada uzluksiz differentsiallanuvchi bo'lib, $f(1) - f(0) = 1$ bo'lsa,

$$\int_0^1 |f'(x)|^2 dx \geq 1$$

tengsizlikni isbotlang.

Ko'rsatma. Ravshanki,

$$f(1) - f(0) = \int_0^1 f'(x) dx = 1.$$

Bu tenglikda f' va 1 funksiyalar uchun Koshi-Bunyakovskiy tengsizligini qo'llang.

16 - misol. Agar $x \neq 0$ da $f(x) = \frac{\sin x}{x}$ va $f(0) = 0$ desak, $f(x)$ funksiyaning $[-1, 1]$ kesmada integrallanuvchi va $F(x) = \int_{-1}^x f(t) dt$ funksiya $(-1, 1)$ intervalda differensiallanuvchi ekanini ko'rsating. $F'(0)$ ni toping.

Ko'rsatma. Birinchi ajoyib limitdan foydalanib, 6.2.1 - tasdiq va 6.5.5 - teoremlarni qo'llang.

VII Bob. Aniq integralning geometrik tadbiqlari

§ 7.1. Egri chiziq yoyining uzunligi

1. Ushbu bandeda biz *uzluksiz yassi egri chiziq* deb ataluvchi egri chiziqlarning uzunligini topish bilan shug'ullanamiz. Bunda uzluksiz yassi egri chiziq deganda biror $[\alpha, \beta]$ kesmaning uni tekislikka uzluksiz akslantirishdagi aksi tushuniladi. Ammo shuni qayd etish kerakki, umumiy holda kesmani uzluksiz akslantirishning aksi bizning tasavvurimizdagi egri chiziq bo'lmashligi ham mumkin. Masalan, $[0, 1]$ kesmada aniqlangan shunday uzluksiz akslantirish ko'rsatish mumkin-ki (bunday akslantirishlar Peano akslantirishi deb ataladi), uning aksi $[0, 1] \times [0, 1]$ kvadratni to'raligicha qoplaydi (2 - tom, 11.3.2 - paragrafga ham qarang). Shuning uchun biz uzunligini biror ma'noda o'lchash mumkin bo'lgan egri chiziqlar sinfini ajratib olishimiz zarur.

Faraz qilaylik, $[\alpha, \beta]$ kesmada ikki uzluksiz funksiya aniqlangan bo'lsin:

$$x = \varphi(t), \quad y = \psi(t), \quad t \in [\alpha, \beta]. \quad (7.1.1)$$

Bu ikki funksiyani $[\alpha, \beta]$ kesmada aniqlangan va $\mathbf{R}^2$ tekislikda qiymat qabul qiluvchi bitta

$$\Phi(t) = (\varphi(t), \psi(t))$$

vektor-funksiyaning komponentalari sifatida qarash mumkin. Bunday vektor-funksiyaning $R(\Phi)$ qiymatlar to'plami koordinatalari (7.1.1) tengliklarni qanoatlantiruvchi $\mathbf{R}^2$ tekislikdagi barcha nuqtalar to'plamidan iborat bo'ladi.

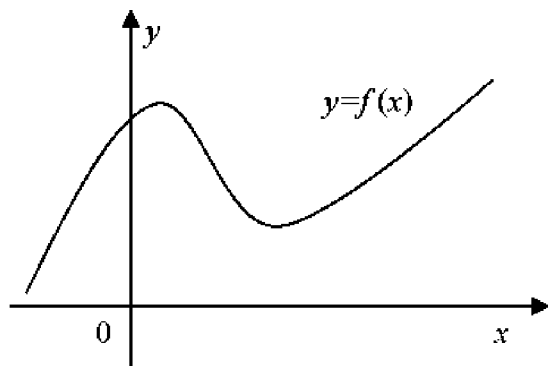
Faraz qilaylik, istalgan ikki o'zaro farqli t_1 va $t_2 \in [\alpha, \beta]$ lar uchun $\Phi(t_1) \neq \Phi(t_2)$ shart bajarilsin. U holda $R(\Phi)$ to'plam $\mathbf{R}^2$ tekislikda $\Phi(\alpha)$ va $\Phi(\beta)$ nuqtalarni tutashtiruvchi biror $L = R(\Phi) \subset \mathbf{R}^2$ egri chiziqni aniqlaydi. Ravshanki, bunday egri chiziq *o'zini o'zi kesmaydi*, ya'ni t ning turli qiymatlariga egri chiziqda ham turli nuqtalar mos keladi. Shunday aniqlangan L egri chiziq *sodda yassi egri chiziq* deyiladi.

E'tibor bering, L egri chiziq uzluksiz bo'ladi, ya'ni, sodda qilib aytganda, bunday egri chiziqni chizganimizda qo'limiz qog'ozdan ko'tarilmaydi.

(7.1.1) tenglamalar L chiziqni parametrlashtiradi deyiladi va bundagi t kattalik *parametr* deb ataladi. Ravshanki, bitta egri chiziqning o'zi turli tenglamalar bilan parametrlashtirilishi mumkin. Sodda egri chiziq *yoy* ham deb ataladi.

Masalan, $[a, b]$ kesmada aniqlangan $f : [a, b] \rightarrow \mathbf{R}$ uzluksiz funksiyaning grafigi sodda yassi egri chiziq bo'ladi. Eslatib o'tamiz, berilgan f funksiyaning grafigi $\Gamma(f)$ deganda biz $\mathbf{R}^2$ tekislikda yotgan quyidagi to'plamni tushunamiz (7.1-rasm):

$$\Gamma(f) = \{ (x, y) \in \mathbf{R}^2 : f(x) = y, \quad a \leq x \leq b \}. \quad (7.1.2)$$

7.1-rasm

$\Gamma(f)$ grafikning sodda yassi egri chiziq ekaniga ishonch hosil qilish

uchun x ni parametr deb qabul qilish kifoya. Bunda $\Phi(x) = (x, f(x))$ vektor-funksiya $L = \Gamma(f)$ egri chiziqni aniqlaydi.

Agar (7.1.1) tenglamalar bilan aniqlangan L egri chiziq faqat bir holda, ya'ni $t_1 = \alpha$, $t_2 = \beta$ bo'lganda o'zini o'zi kessa, ya'ni $\Phi(\alpha) = \Phi(\beta)$ tenglik o'rinli bo'lsa, bunday holga mos kelgan egri chiziq *yopiq sodda yassi egri chiziq* deb ataladi.

Masalan, $\mathbf{R}^2$ koordinatalar tekisligida yotuvchi va markazi koordinatalar boshida bo'lgan birlik aylananı parametrik ravishda quyidagi

$$x = \cos t, \quad y = \sin t, \quad t \in [0, 2\pi],$$

ko'rinishda yozish mumkin. Ravshanki, bunda $\Phi(0) = \Phi(2\pi)$. Demak, aylana yopiq sodda yassi egri chiziq bo'lar ekan.

Ushbu badda bundan buyon L egri chiziq deganda sodda egri chiziqni tushunamiz.

Bundan keyingi bayonimizni osonlashtirish maqsadida, $\mathbf{R}^2$ koordinatalar tekisligini $\mathbf{C}$ kompleks tekislik deb, ya'ni barcha $z = x + iy$ kompleks sonlar to'plami deb hisoblaymiz. Bunda x va y haqiqiy sonlar z kompleks sonining mos ravishda haqiqiy va mavhum qismlari deb ataladi.

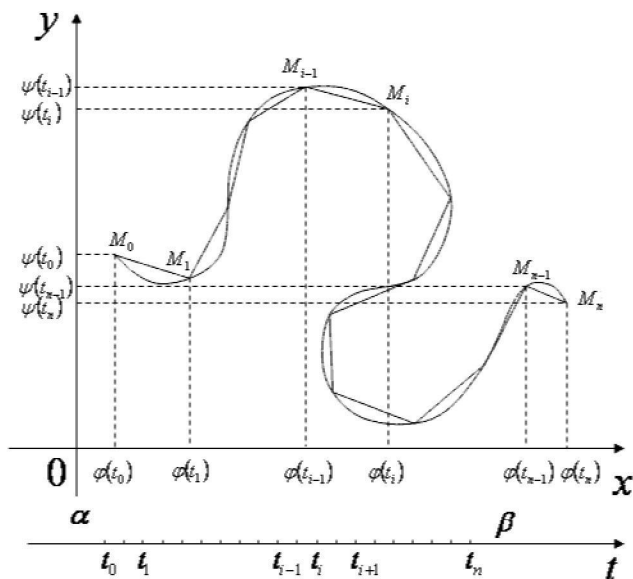
Bu holda $\Phi(t)$ vektor-funksiyani kompleks qiymatli funksiya deb hisoblash mumkin:

$$\Phi(t) = \varphi(t) + i\psi(t).$$

Shunday qilib, L egri chiziq

$$x = \varphi(t), \quad y = \psi(t), \quad t \in [\alpha, \beta],$$

tenglamalar bilan parametrlashtirilgan bo'lib, $\Phi(t) = \varphi(t) + i\psi(t)$ bo'lsin.

7.2-rasm

Endi P deb $[\alpha, \beta]$ kesmaning

$$P = \{\alpha = t_0 < t_1 < \dots < t_n = \beta\} \quad (7.1.3)$$

ko'rinishdagi bo'linishi olamiz.

Ravshanki, $M_k = \Phi(t_k)$ nuqtalar L egri chiziqda yotadi. Bu nuqtalarni ketma-ket kesmalar bilan birlashtirib, L egri chiziqqa ichki chizilgan quyidagi

$$l(P) = M_0 M_1 M_2 \dots M_n$$

siniq chiziqni qaraymiz. Bunda har bir $M_{k-1} M_k$ kesma $l(P)$ siniq chiziqning *bo'limi* deyiladi. Har bir $M_{k-1} M_k$ bo'lim uzunligi

$$|M_{k-1} M_k| = |\Phi(t_k) - \Phi(t_{k-1})|$$

tenglik orqali aniqlangani uchun, $l(P)$ siniq chiziqning uzunligi

$$|l(P)| = \sum_{k=1}^n |\Phi(t_k) - \Phi(t_{k-1})| \quad (7.1.4)$$

ga teng (7.2-rasm).

L egri chiziqning uzunligi $|L|$ deb L egri chiziqqa ichki chizilgan siniq chiziqlar uzunliklarining aniq yuqori chegarasiga aytiladi:

$$|L| = \sup_P \sum_{k=1}^n |\Phi(t_k) - \Phi(t_{k-1})|. \quad (7.1.5)$$

Agar egri chiziq chekli uzunlikka ega bo'lsa, u *to'g'ri-rilanuvchi* deyiladi. Aksincha, uzunlik chekli bo'lmasa, bu egri chiziqni to'g'ri-rilanmaydi deymiz. Ravshanki, har qanday to'g'ri-rilanuvchi egri chiziqning uzunligi manfiy bo'lmagan songa teng.

7.1.1 - t'ar'iz. Faraz qilaylik, $L \subset \mathbf{C}$ egri chiziq $[\alpha, \beta]$ kesmada uzluksiz differensiallanuvchi $\Phi : [\alpha, \beta] \rightarrow \mathbf{C}$ funksiyasining aksi bo'lsin. U holda L egri chiziq to'g'ri-rilanuvchi bo'lib, uning uzunligi ushbu

$$|L| = \int_{\alpha}^{\beta} |\Phi'(t)| dt \quad (7.1.6)$$

qiymatga teng bo'ladi.

Isbot. 1) $L(t)$ orqali $\Phi : [\alpha, t] \rightarrow \mathbf{C}$ funksiyaning aksini, ya'ni L egri chiziqning mos qismini belgilaymiz. $S(t)$ mana shu $L(t)$ egri chiziqning uzunligi bo'lsin, ya'ni

$$S(t) = |L(t)|.$$

Avval $S(t)$ funksiyani $[\alpha, \beta]$ kesmada chegaralangan ekanligini isbotlaymiz. Ravshanki, bu funksiya o'suvchidir, shuning uchun $S(\beta)$ ni chekli ekanligini isbotlash yetarli.

(7.1.3) ko'rinishdagi istalgan P bo'linish uchun, Nyuton - Leybnis formulasiga asosan, ushbu

$$\Phi(t_k) - \Phi(t_{k-1}) = \int_{t_{k-1}}^{t_k} \Phi'(s) ds$$

tenglik bajariladi. Shuning uchun, P bo'linish orqali aniqlangan $l(P)$ siniq chiziq uzunligi, (7.1.4) tenglikka binoan,

$$|l(P)| = \sum_{k=1}^n \left| \int_{t_{k-1}}^{t_k} \Phi'(s) ds \right|$$

ga teng. Demak,

$$|l(P)| \leq \sum_{k=1}^n \int_{t_{k-1}}^{t_k} |\Phi'(s)| ds = \int_{\alpha}^{\beta} |\Phi'(s)| ds.$$

Endi chap tomondagi ifodaning aniq yuqori chegarasini olsak,

$$|L| \leq \int_{\alpha}^{\beta} |\Phi'(s)| ds \quad (7.1.7)$$

tengsizlik hosil bo'ladi.

Shunday qilib, L egri chiziq to'g'rilanuvchi bo'lib, uning uzunligi (7.1.7) bahoni qanoatlantirar ekan. Bundan, o'z-o'zidan ko'rinib turgan $S(t) \leq S(\beta) = |L|$ munosabatga ko'ra, $S(t)$ funksiyani chegaralanganligi kelib chiqadi.

2) Endi $S(t)$ funksiyani differensiallanuvchi ekanligini isbotlab, uni hosilasini topamiz. Faraz qilaylik, $t \in [\alpha, \beta]$ va $h > 0$ sonlar $(t+h) \in [\alpha, \beta]$ shartni qanoatlantirsin. U holda (7.1.7) tengsizlikning isbotini $\alpha = t$ va $\beta = t+h$ lar uchun qaytarib, quyidagi

$$S(t+h) - S(t) \leq \int_t^{t+h} |\Phi'(s)| ds \quad (7.1.8)$$

tengsizlikni hosil qilamiz.

Bizga yuqoridagi ayirma uchun quyidan ham baho kerak bo'ladi. Agar $\Phi(t+h) - \Phi(t)$ ayirma $\Phi(t)$ va $\Phi(t+h)$ nuqtalarni tutashtiruvchi vektorni ham ifodalashini hisobga olsak,

$$|\Phi(t+h) - \Phi(t)| \leq S(t+h) - S(t) \quad (7.1.9)$$

tengsizlikka ega bo'lamiz. Natijada, (7.1.9) dan

$$\left| \frac{\Phi(t+h) - \Phi(t)}{h} \right| \leq \frac{S(t+h) - S(t)}{h} \quad (7.1.10)$$

baho kelib chiqadi.

Demak, h ning ishorasi qanday bo'lishidan qat'iy nazar, $S(t)$ funksiyaning monotonligiga ko'ra, (7.1.8) va (7.1.10) munosabatlardan quyidagi

$$\left| \frac{\Phi(t+h) - \Phi(t)}{h} \right| \leq \frac{S(t+h) - S(t)}{h} \leq \frac{1}{h} \int_t^{t+h} |\Phi'(s)| ds$$

tengsizlikni olamiz.

Hosilaning uzluksizligiga ko'ra, bu qo'sh tengsizlikning chap va o'ng tomonlari $h \rightarrow 0$ da $|\Phi'(t)|$ ga intiladi. Shunday ekan,

$$\frac{dS(t)}{dt} = |\Phi'(t)|. \quad (7.1.11)$$

3) Agar (7.1.11) tenglikni integrallab, unga Nyuton - Leybnis formulasini qo'llasak,

$$S(\beta) - S(\alpha) = \int_{\alpha}^{\beta} S'(t) dt = \int_{\alpha}^{\beta} |\Phi'(t)| dt$$

tenglikka ega bo'lamiz. Lekin, $S(\beta) - S(\alpha) = |L|$ bo'lgani uchun, bu tenglik isbot qilinishi talab qilingan (7.1.6) formulaning o'zidir. ■

Natija. Agar L egri chiziq (7.1.1) tenglamalar yordamida parametrlashtirilgan bo'lib, $\varphi(t)$ va $\psi(t)$ funksiyalar $[\alpha, \beta]$ kesmada uzluksiz differensiallanuvchi bo'lsa, u holda L egri chiziq to'g'riylanuvchi bo'lib, uning uzunligi quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$|L| = \int_{\alpha}^{\beta} \sqrt{[\varphi'(t)]^2 + [\psi'(t)]^2} dt. \quad (7.1.12)$$

Isbot kompleks qiymatli $\Phi(t)$ funksiyaning hosilasi ham kompleks qiymatli

$$\Phi'(t) = \varphi'(t) + i\psi'(t)$$

funksiya bo'lib, uning absolyut qiymati

$$|\Phi'(t)| = \sqrt{[\varphi'(t)]^2 + [\psi'(t)]^2}$$

ga tengligidan bevosita kelib chiqadi.

Eslatma. 7.1.1 - teoremaning isbotidan ko'rinib turibdiki, bu teoremaning tasdig'i va demak, yuqoridagi natija ham, har qanday yopiq sodda yassi egri chiziq uchun ham o'rinli bo'ladi.

7.1.1 - misol. Quyidagi

$$x^{2/3} + y^{2/3} = a^{2/3}, \quad a > 0, \quad x > 0, \quad y > 0,$$

astroida yoyi uzunligini hisoblang.

Bu egri chiziqni quyidagicha paramertlashtirish mumkin:

$$x(t) = \varphi(t) = a \cos^3 t, \quad y(t) = \psi(t) = a \sin^3 t, \quad 0 \leq t \leq \pi/2.$$

Ravshanki,

$$\varphi'(t) = -3a \cos^2 t \cdot \sin t, \quad \psi'(t) = 3a \sin^2 t \cdot \cos t.$$

Shuning uchun,

$$[\varphi'(t)]^2 + [\psi'(t)]^2 = 9a^2 \cos^4 t \sin^2 t + 9a^2 \sin^4 t \cos^2 t = \frac{9a^2}{4} \sin^2 2t.$$

U holda, (7.1.12) formulani qo'llab,

$$|L| = \int_0^{\pi/2} \frac{3a}{2} \sin 2t \, dt = -\frac{3a}{4} \cos 2t \Big|_0^{\pi/2} = \frac{3a}{2}$$

tenglikni olamiz.

2. Endi $[a, b]$ kesmada aniqlangan $f : [a, b] \rightarrow \mathbf{R}$ uzluksiz differensiallanuvchi funksiyaning (7.1.2) grafignini qaraylik. Yuqorida qayd

qilinganidek, $\Gamma(f)$ sodda yassi egri chiziq bo'ladi. Shu egri chiziqning yuqoridagi (7.1.5) ta'rif bo'yicha aniqlangan uzunligini $|\Gamma(f)|$ deb, shu kattalikni topamiz. Buning uchun $\Phi(x) = (x, f(x))$ deb, (7.1.12) formuladan foydalansak, quyidagi

$$|\Gamma(f)| = \int_a^b \sqrt{1 + [f'(x)]^2} dx \quad (7.1.13)$$

natijaga ega bo'lamiz.

Shunday qilib, uzluksiz diffrensiallanuvchi f funksiya grafigi bo'lgan egri chiziqning uzunligi (7.1.13) formula orqali hisoblanar ekan.

(7.1.13) formulaning qo'llanishiga misol keltirishdan avval sh *x* giperbolik sinus va ch *x* giperbolik kosinus funksiyalarning ta'riflarini eslatib o'tamiz:

$$\text{sh } x = \frac{e^x - e^{-x}}{2}, \quad \text{ch } x = \frac{e^x + e^{-x}}{2}.$$

Bu funksiyalarning navbatdagi:

$$1 + (\text{sh } x)^2 = (\text{ch } x)^2$$

va

$$(\text{ch } x)' = \text{sh } x, \quad (\text{sh } x)' = \text{ch } x$$

sodda xossalari yuqoridagi ta'riflardan to'g'ridan to'g'ri kelib chiqadi.

7.1.2 - misol. Quyidagi

$$y = \text{ch } x, \quad 0 \leq x \leq a,$$

egri chiziq uzunligini toping.

Agar giperbolik sinus va kosinuslarning yuqoridagi xossalardan foydalansak, misolning yechimi bevosita (7.1.13) formuladan kelib chiqadi:

$$|L| = \int_0^a \sqrt{1 + [(\text{ch } x)']^2} dx = \int_0^a \sqrt{1 + (\text{sh } x)^2} dx =$$

$$= \int_0^a \operatorname{ch} x \, dx = \operatorname{sh} x \Big|_0^a = \operatorname{sh} a.$$

Yuqoridagi giperbolik kosinusning grafigi *zanjirsimon chiziq* deb ataladi. Bunga sabab shundan iboratki, agar biror zanjirni ikki uchidan mahkamlab osib qo'yilsa, osilib turgan zanjir shakli mana shu egri chiziq ko'rinishida bo'ladi.

3. Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lib, faqat (a, b) intervaldagina uzluksiz differensiallanuvchi bo'lsa, (7.1.13) dagi integral, umuman aytganda, ikkinchi turdagi xosmas integral bo'ladi. Bu holda integral yaqinlashishini qo'shimcha ravishda o'rganish lozim. Agar integral yaqinlashsa, funksiya grafigi to'g'rilanuvchi bo'ladi.

Eslatma. Ikkinchi turdagi (7.1.13) xosmas integral faqat va faqat f' funksiya $[a, b]$ kesmada absolyut integrallanuvchi bo'lgandagina yaqinlashadi. Bu tasdiq, quyidagi o'z-o'zidan ko'rinib turgan

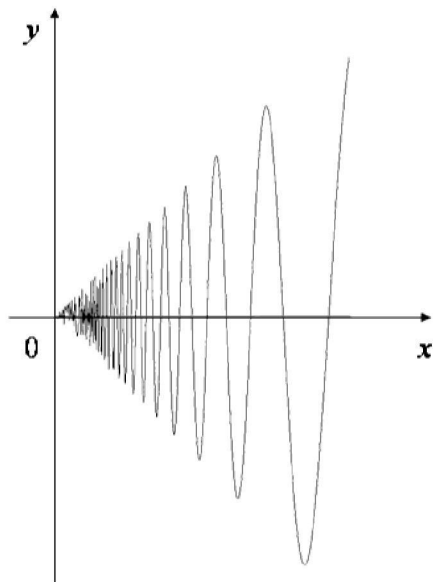
$$|f'(x)| < \sqrt{1 + |f'(x)|^2} \leq 1 + |f'(x)|$$

tengsizlikka ko'ra, umumiy taqqoslash alomatidan kelib chiqadi.

7.1.3 - misol. Ushbu

$$f(x) = \begin{cases} x \sin \frac{1}{x}, & \text{agar } 0 < x \leq 1 \text{ bo'lsa,} \\ 0, & \text{agar } x = 0 \text{ bo'lsa,} \end{cases}$$

funksiya grafigi to'g'rilanmaydigan egri chiziq ekanini ko'rsatamiz (7.3-rasm).

7.3-rasm

Haqiqatan, agar $x > 0$ bo'lsa,

$$f'(x) = \sin \frac{1}{x} - \frac{1}{x} \cos \frac{1}{x}$$

tenglikni olamiz. Endi $f'(x)$ funksiyaning absolyut integrallanmasligi ravshan. Demak, yuqoridagi egri chiziq to'g'rilanmas ekan.

Agar f' hosiladan $[a, b]$ kesmada olingan xosmas integral absolyut yaqinlashsa, yuqoridagi eslatmada qayd qilinganidek, f funksiya grafigi to'g'rilanuvchi bo'lib, uning uzunligini (7.1.13) formula yordamida hisoblash mumkin.

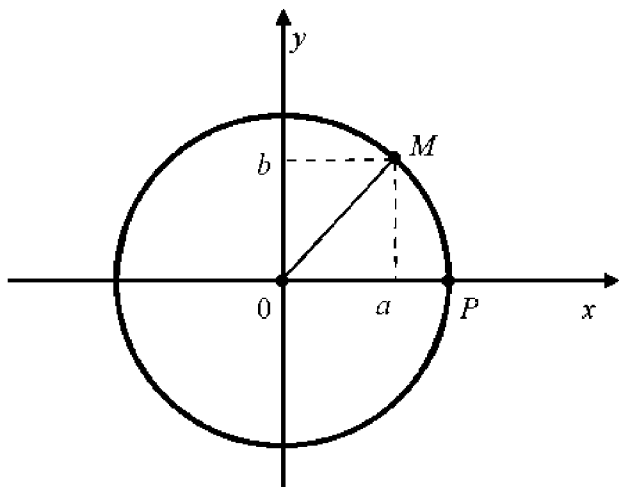
7.1.4 - misol. Birlik aylananing $P = (1, 0)$ va $M = (a, b)$, $b \geq 0$, nuqtalarini tutashtiruvchi PM yoy uzunligini hisoblang (7.4-rasm).

Bu yoy, albatta, $f(x) = \sqrt{1 - x^2}$ funksiya grafigi bo'ladi. Modomiki

$$1 + |f'(x)|^2 = 1 + \left(\frac{x}{\sqrt{1 - x^2}} \right)^2 = \frac{1}{1 - x^2}$$

ekan, quyidagi natijaga ega bo'lamiz:

$$|\widehat{PM}| = \int_a^1 \sqrt{1 + |f'(x)|^2} dx = \int_a^1 \frac{dx}{\sqrt{1-x^2}} = \frac{\pi}{2} - \arcsin a. \quad (7.1.14)$$

7.4-rasm

Biz $M = (-1, 0)$ bo'lganda $\widehat{PM}$ yoy uzunligini yunoncha π harfi bilan belgilagan edik. Shunday ekan,

$$\pi = \int_{-1}^1 \frac{dx}{\sqrt{1-x^2}}.$$

Integral ostidagi funksiya juft bo'lgani uchun,

$$\frac{\pi}{2} = \int_0^1 \frac{dx}{\sqrt{1-x^2}}.$$

Bu tenglik yordamida (7.1.14) formulaning o'ng tomonidagi xosmas integralni ($0 < a < 1$ bo'lganda) xos integral orqali yozish mumkin:

$$|\widehat{PM}| = \frac{\pi}{2} - \int_0^a \frac{dx}{\sqrt{1-x^2}} = \frac{\pi}{2} - \arcsin a. \quad (7.1.15)$$

4. Ushbu bandda uch o'lchovli $\mathbf{R}^3$ fazoda berilgan egri chiziqni o'rganamiz ($\mathbf{R}^3$ fazoning ta'rifini §7.3 da keltirilgan). Berilgan $[\alpha, \beta]$ kesmani $\Phi(t) = (\varphi(t), \psi(t), \chi(t))$ akslantirishdagi aksi fazoviy egri chiziq deb ataladi. Agar bunda hosil bo'lgan egri chiziqni L orqali belgilasak, u uch o'lchovli $\mathbf{R}^3$ fazoning qism to'plami bo'ladi.

Yassi egri chiziqqa o'xshash, L fazoviy egri chiziqning uzunligi ham unga ichki chizilgan sinik chiziq uzunliklarining aniq yuqori chegarasi sifatida aniqlanadi.

Agar $\Phi(t)$ akslantirishning

$$x = \varphi(t), \quad y = \psi(t), \quad z = \chi(t), \quad \alpha \leq t \leq \beta,$$

komponentalari uzluksiz differensiallanuvchi bo'lsa, L egri chiziq to'g'rilanuvchi bo'lib, uning uzunligi

$$|L| = \int_{\alpha}^{\beta} \sqrt{[\varphi'(t)]^2 + [\psi'(t)]^2 + [\chi'(t)]^2} dt \quad (7.1.16)$$

formula orqali aniqlanadi.

Keltirilgan formulani isbotlash uchun avval 7.1.1 - teorema isbotini deyarli so'zma-so'z qaytarib,

$$|L| = \int_{\alpha}^{\beta} |\Phi'(t)| dt \quad (7.1.17)$$

tenglikni o'rnatamiz. So'ngra $\Phi(t)$ akslantirishning hosilasi deb

$$\Phi'(t) = (\varphi'(t), \psi'(t), \chi'(t))$$

akslantirishni olib, uning uchun

$$|\Phi'(t)| = \sqrt{[\varphi'(t)]^2 + [\psi'(t)]^2 + [\chi'(t)]^2}$$

formuladan foydalansak, talab qilingan (7.1.16) tenglikka kelamiz.

§ 7.2. Yassi shakl yuzi

$\mathbf{R}^2$ koordinatalar tekisligining ixtiyoriy E to'plamini qaraylik. Bizning galdagi maqsadimiz bu to'plam yuzini ta'riflash va uni hisoblash usulini topishdir.

Avvalam bor shuni qayd etaylikki, berilgan E to'plamning yuzaga ega yoki ega emasligi bu to'plam chegarasining qanchalik kattaligiga bog'liqdir. Shu sababli biz E to'plam chegarasi tushunchasini kiritishdan boshlaymiz.

Faraz qilaylik, $b = (b_1, b_2)$ nuqta $\mathbf{R}^2$ tekislikning ixtiyoriy nuqtasi bo'lsin. Istalgan $\varepsilon > 0$ uchun b nuqtaning ε -atrofi deb markazi b nuqtada bo'lib, radiusi ε ga teng bo'lgan doiraga, ya'ni

$$|x - b| \equiv \sqrt{(x_1 - b_1)^2 + (x_2 - b_2)^2} < \varepsilon \quad (7.2.1)$$

shartni qanoatlantiruvchi barcha $x = (x_1, x_2) \in \mathbf{R}^2$ nuqtalar to'plamiga aytamiz.

Ta'rif. $\mathbf{R}^2$ tekislikning ixtiyoriy E qismaniy to'plami berilgan bo'lsin. Agar $b \in \mathbf{R}^2$ nuqtaning istalgan ε -atrofida E to'plamga ham tegishli bo'lgan, ham tegishli bo'lmagan nuqtalari bo'lsa, b nuqta E to'plamning chegaraviy nuqtasi deyiladi.

Chegaraviy nuqtalar to'plami E to'plamning chegarasi deb ataladi va odatda ∂E simvoli orqali belgilanadi.

Masalan, agar a, b, c, d sonlar $a < b$ va $c < d$ shartlarni qanoatlantiruvchi ixtiyoriy haqiqiy sonlar bo'lsa,

$$F = \{(x, y) \in \mathbf{R}^2 : a \leq x \leq b, \quad c \leq y \leq d\} \quad (7.2.2)$$

to'g'ri to'rtburchak chegarasi quyidagi to'rtta kesmaning yig'indisidan iborat:

$$\partial F = S_1 \cup S_2 \cup S_3 \cup S_4,$$

bu yerda

$$S_1 = \{(x, y) \in \mathbf{R}^2 : a \leq x \leq b, \quad y = c\},$$

$$S_2 = \{(x, y) \in \mathbf{R}^2 : x = a, \quad c \leq y \leq d\},$$

$$S_3 = \{(x, y) \in \mathbf{R}^2 : a \leq x \leq b, \quad y = d\},$$

$$S_4 = \{(x, y) \in \mathbf{R}^2 : x = b, \quad c \leq y \leq d\}.$$

E'tibor bering, xuddi shu to'plam quyidagi:

$$G = \{(x, y) \in \mathbf{R}^2 : a < x < b, \quad c < y < d\} \quad (7.2.3)$$

to'g'ri to'rtburchakning ham chegarasi bo'ladi, ya'ni $\partial F = \partial G$. Bu ikki F va G to'g'ri to'rtburchaklarning farqi shundaki, F to'plam barcha chegaraviy nuqtalarini o'z ichiga olsa, G to'plam esa birorta ham chegaraviy nuqtasini o'z ichiga olmaydi. Oson ko'rsatish mumkinki,

$$\partial G \equiv \partial F = F \setminus G = \{(x, y) \in F : (x, y) \notin G\}.$$

Ta'rif. Agar biror F to'plam o'zining barcha chegaraviy nuqtalarini o'z ichiga olsa, u **yopiq to'plam** deyiladi.

Masalan, (7.2.2) to'g'ri to'rtburchak yopiq to'plamdir.

Ta'rif. Agar G to'plam birorta ham chegaraviy nuqtasini o'z ichiga olmasa, u **ochiq to'plam** deyiladi.

Masalan, (7.2.3) to'g'ri to'rtburchak ochiq to'plamdir.

Ixtiyoriy to'plamning yuzini ta'riflashdan oldin biz *regulyar to'g'ri to'rtburchak* yuzini aniqlaymiz. Regulyar to'g'ri to'rtburchak bu (7.2.2) ko'rinishdagi to'plamdir. Bu to'plam $[a, b]$ va $[c, d]$ kesmalarni ko'paytmasi ham deyiladi va $F = [a, b] \times [c, d]$ ko'rinishda belgilanadi.

Shunday qilib, **regulyar to'g'ri to'rtburchak** deganda, biz tomonlari koordinata o'qlariga parallel bo'lgan ixtiyoriy yopiq to'g'ri to'rtburchakni tushunar ekanmiz.

Ta'rif. Quyidagi son:

$$|P| = (b - a) \cdot (d - c) \quad (7.2.4)$$

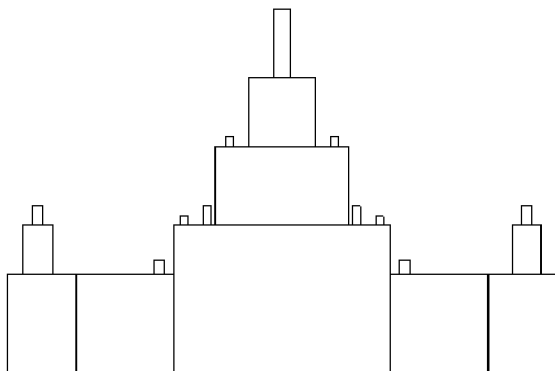
(7.2.2) ko'rinishdagi P regulyar to'g'ri to'rtburchakning **yuzi** deb ataladi.

Ravshanki, ixtiyoriy regulyar to'g'ri to'rtburchakning yuzi biror musbat sonidir.

Ta'rif. Chekli sondagi (yopiq) regulyar P_k to'g'ri to'rtburchaklarning birlashmasini, ya'ni

$$F = P_1 \cup P_2 \cup \dots \cup P_n \quad (7.2.5)$$

to'plamni **yopiq ko'pburchakli shakl** deb ataymiz (7.5-rasm).

7.5-rasm

Yopiq ko'pburchakli F shakldan barcha chegaraviy nuqtalarini olib tashlash natijasida hosil bo'lgan

$$G = F \setminus \partial F$$

to'plamni **ochiq ko'pburchakli shakl** deyviz.

Nihoyat, agar biror $E \subset \mathbf{R}^2$ to'plam berilib, u uchun shunday ochiq ko'pburchakli shakl G topilsaki, ular

$$G \subset E \subset (G \cup \partial G)$$

munosabatni qanoatlantirsa, E to'plamni *ko'pburchakli shakl* deymiz. Bunda G berilgan E ko'pburchakli shaklning *ichki qismi* deb ataladi.

Shunday qilib, biz aniqlagan *ko'pburchakli shakl chegarasini o'z ichiga olishi yoki olmasligi, yoki bo'lmasa, chegaraning biror qisminigina o'z ichiga olishi mumkin* ekan.

Agar ikki ko'pburchakli shakllarning ichki qismlari umumiy nuqtalarga ega bo'lmasa, ularni *biri ikkinchisi ustiga tushmaydigan* ko'pburchakli shakllar deymiz.

Ta'rif. Agar Q *ko'pburchakli shakl* (7.2.5) *ko'rinishga ega bo'lib, P_k regulyar to'g'ri to'rtburchaklar o'zaro biri ikkinchisini ustiga tushmasa, u holda bu shaklning yuzi* ($|Q|$ orqali belgilanadi) *deb quyidagi sanga aytamiz:*

$$|Q| = \sum_{k=1}^n |P_k|. \quad (7.2.6)$$

Bu ta'rifning korrektiligi, ya'niuning (7.2.4) formulaga zid bo'lmay, Q qay tarzda regulyar to'g'ri to'rtburchaklarga bo'linishiga bog'liq emasligi, navbatdagi sodda tasdiqlardan kelib chiqadi.

7.2.1 - tasdiq. Agar P regulyar to'g'ri to'rtburchak quyidagi

$$P = P_1 \cup P_2 \quad (7.2.7)$$

ko'rinishga ega bo'lib, bunda P_1 va P_2 biri ikkinchisi ustiga tushmaydigan regulyar to'g'ri to'rtburchaklar bo'lsa, u holda

$$|P| = |P_1| + |P_2| \quad (7.2.8)$$

bo'ladi.

Isbot o'z-o'zidan ko'rinib turibdi. Haqiqatan, agar masalan, $P_1 = [a, h] \times [c, d]$ va $P_2 = [h, b] \times [c, d]$ bo'lsa, $P = [a, b] \times [c, d]$ bo'lib, (7.2.7) tenglik bajariladi. Shunday ekan, (7.2.4) ta'rifga ko'ra,

$$|P_1| + |P_2| = (h-a)(d-c) + (b-h)(d-c) = (b-a)(d-c) = |P|. \quad \blacksquare$$

7.2.2 - tasdiq. Agar P regulyar to'g'ri to'rtburchak quyidagi

$$P = P_1 \cup P_2 \cdots \cup P_n$$

ko'rinishga ega bo'lib, bunda P_k o'zaro biri ikkinchisi ustiga tushmaydigan regulyar to'g'ri to'rtburchaklar bo'lsa, u holda

$$|P| = |P_1| + |P_2| + \dots + |P_n|$$

bo'ladi.

Isbot. Biz umumiylikni saqlagan holda, berilgan P regulyar to'g'ri to'rtburchak ikki, vertikal va gorizontal, parallel to'g'ri chiziqlar ketma-ketligi yordamida P_k larga bo'lingan deb faraz qilishimiz mumkin, chunki aks holda P_k larni yanada kichikroq bo'laklarga bo'lib, talab qilingan ko'rinishga keltira olamiz. Shunday ekan, isbot 7.2.1 - tasdiqni ketma-ket qo'llashdan kelib chiqadi. ■

7.2.3 - tasdiq. Faraz qilaylik, Q ko'pburchakli shakl ikki xil usulda o'zaro biri ikkinchisini ustiga tushmaydigan regulyar to'g'ri to'rtburchaklar birlashmasi bo'lib ifodalansin, ya'ni:

$$Q = P_1 \cup P_2 \dots \cup P_n$$

va

$$Q = P'_1 \cup P'_2 \dots \cup P'_m.$$

U holda quyidagi tenglik bajariladi:

$$|P_1| + |P_2| + \dots + |P_n| = |P'_1| + |P'_2| + \dots + |P'_m|.$$

Isbot. Q ko'pburchakli shaklni yanada kichikroq o'zaro biri ikkinchisi ustiga tushmaydigan to'g'ri to'rtburchaklarga shunday bo'lamizki, bunda P_k va P'_j to'g'ri to'rtburchaklardan har birini hosil bo'lgan mayda to'g'ri to'rtburchaklar birlashmasi ko'rinishida tasvirlash mumkin bo'lsin. Bundan so'ng isbot 7.2.2 - tasdiqni qo'llash bilan yakunlanadi. ■

7.2.4 - tasdiq. Ko'pburchakli shakl yuzining (7.2.6) ta'rifini korrektdir.

Isbot bevosita 7.2.3 - tasdiqdan kelib chiqadi.

Ko'pburchakli shakl yuzining eng muhim xossalari quyidagilardan iboratdir.

1⁰. **Musbatligi.** Istalgan Q ko'pburchakli shakl uchun quyidagi tengsizlik o'rinli:

$$|Q| > 0.$$

2⁰. **Additivligi.** Agar Q ko'pburchakli shakl biri ikkinchisi ustiga tushmaydigan ikki Q_1 va Q_2 ko'pburchakli shakllar birlashmasidan iborat bo'lsa, ya'ni

$$Q = Q_1 \cup Q_2, \quad Q_1 \cap Q_2 = \emptyset$$

bo'lsa, u holda

$$|Q| = |Q_1| + |Q_2|$$

bo'ladi.

3⁰. **Monotonligi.** Agar P ko'pburchakli shakl Q ko'pburchakli shaklning qismaniy to'plami bo'lsa, ya'ni $P \subset Q$ bo'lsa, u holda

$$|P| \leq |Q|$$

bo'ladi.

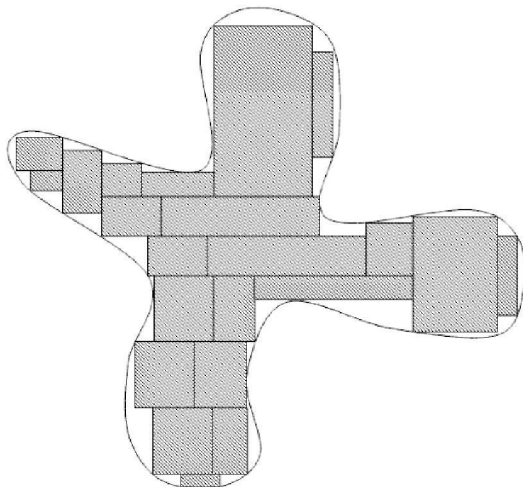
Endi biz tekislikdagi istalgan geometrik shaklning yuzini o'rganishga o'tishimiz mumkin.

Ta'rif. $\mathbf{R}^2$ tekislikning istalgan chegaralangan to'plamini **yassi shakl** deymiz.

Aytaylik, E yassi shakl va P biror ko'pburchakli shakl bo'lsin. Agar $P \subset E$ bo'lsa, P ko'pburchakli shaklni E shaklga *ichki chizilgan* deymiz. Aksincha, agar $E \subset P$ bo'lsa, P ko'pburchakli shaklni E shaklga *tashqi chizilgan* deymiz (7.6 va 7.7-rasmlar).

Ta'rif. Berilgan E yassi shaklning **quyi yuzi** $|E|_*$ deb bu shaklga ichki chizilgan ko'pburchakli shakllar yuzlarining aniq yuqori chegarasiga aytiladi:

$$|E|_* = \sup_{P \subset E} |P|. \quad (7.2.9)$$

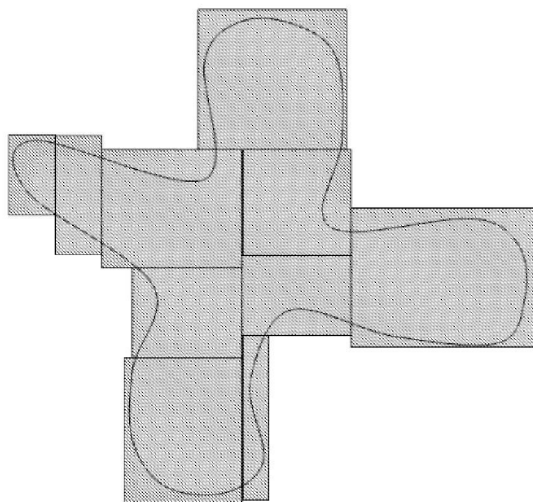

7.6-rasm

Agar E shaklga birorta ham ko'pburchakli shaklni ichki chizib bo'lmasa, $|E|_* = 0$ deb qabul qilinadi.

Ta'rif. Berilgan E yassi shaklning **yuqori yuzi** $|E|^*$ deb bu shaklga tashqi chizilgan ko'pburchakli shakllar yuzlarining aniq quyi chegarasiga aytiladi:

$$|E|^* = \inf_{Q \supset E} |Q|. \quad (7.2.10)$$

7.7-rasm

Ta'rif. Agar yassi shaklning quyi yuzi yuqori yuzi bilan ustma-ust tushsa, u **kvadratlanuvchi** deyiladi. Bunda

$$|E| = |E|_* = |E|^* \quad (7.2.11)$$

son kvadratlanuvchi E shaklning **yuzi** deb ataladi.

7.2.2 - teorema. Berilgan E yassi shaklning kvadratlanuvchi bo'lishi uchun ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ son olganda ham unga ichki va tashqi chizilgan shunday mos ravishda P va Q ko'pburchakli shakllar topilib, ularning yuzlari

$$|Q| - |P| < \varepsilon \quad (7.2.12)$$

shartni qanoatlantirishi zarur va yetarlidir.

Isbot. 1. Agar E yassi shakl kvadratlanuvchi bo'lsa, ta'rifga ko'ra, istalgan $\varepsilon > 0$ uchun shunday ichki chizilgan P va tashqi chizilgan Q ko'pburchakli shakllar topiladiki, ular

$$|P| > |E| - \frac{\varepsilon}{2}, \quad |Q| < |E| + \frac{\varepsilon}{2}$$

tengsizliklarni qanoatlantiradi. Ravshanki, bundan (7.2.12) tengsizlik kelib chiqadi.

2. Agar (7.2.12) shart bajarilsa, u holda quyi va yuqori yuzalar uchun quyidagi

$$|P| \leq |E|_* \leq |E|^* \leq |Q|$$

o'z-o'zidan ko'rinib turgan tengsizliklardan

$$|E|^* - |E|_* < \varepsilon$$

munosabatni olamiz.

Bu tengsizlikdan, $\varepsilon > 0$ ning ixtiyoriyligiga ko'ra, yuqori va quyi yuzlarning ustma-ust tushishi kelib chiqadi. Demak, E shakl kvadratlanuvchi bo'lar ekan. ■

Natija. Berilgan E yassi shaklning kvadratlanuvchi bo'lishi uchun uni chegarasining yuzi nolga teng bo'lishi zarur va yetarlidir.

Haqiqatan, agar P shakl E ga ichki chizilgan ochiq ko'pburchakli shakl bo'lib, Q esa E ga tashqi chizilgan yopiq ko'pburchakli shakl bo'lsa, u holda

$$S = Q \setminus P = \{M \in Q : M \notin P\}$$

to'plam, ravshanki, ∂E chegarani o'z ichiga oluvchi yopiq ko'pburchakli shakl bo'ladi. Bundan tashqari,

$$|S| = |Q| - |P|$$

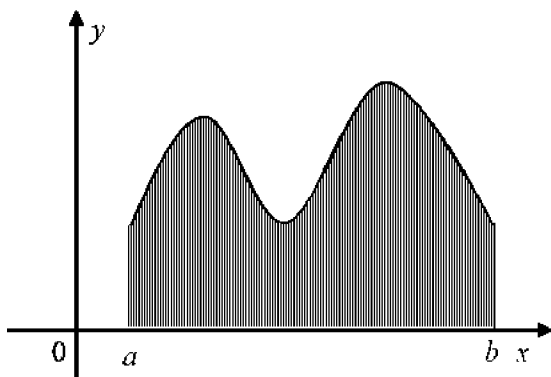
tenglik o'rinli. Demak, (7.2.12) shart chegaraning $|\partial E|^*$ tashqi yuzi nolga tengligini anglatadi. Bundan chiqdi, $|\partial E| = 0$ ekan.

Endi egri chiziqli trapetsiya deb ataluvchi shakllar yuzini o'rganishga o'tamiz.

Ta'rif. Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lib, manfiy bo'lmasa,

$$T = \{(x, y) \in \mathbf{R}^2 : x \in [a, b], 0 \leq y \leq f(x)\} \quad (7.2.13)$$

ko'rinishdagi to'plamni egri chiziqli trapetsiya deb ataymiz (7.8-rasm).

7.8-rasm

7.2.3 - teorema. (7.2.13) egri chiziqli trapetsiya kvadratlanuvchi bo'lib, uning yuzi quyidagicha aniqlanadi:

$$|T| = \int_a^b f(x) dx. \quad (7.2.14)$$

Isbot. 6.5.3 - teoremaga ko'ra, f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lgani sababli u shu kesmada integrallanuvchidir. Endi 6 - paragrafdagi 7 - jumлага asosan, istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham $[a, b]$ kesmaning shunday P bo'linishi topiladiki, unga mos Darbuning yuqori va quyi yig'indilari quyidagi:

$$S_P(f) - s_P(f) < \varepsilon \quad (7.2.15)$$

shartni qanoatlantiradi.

Shuni qayd etamizki, Darbuning $s_P(f)$ quyi yig'indisi egri chiziqli trapetsiyaga ichki chizilgan ko'pburchakli shakl yuziga teng bo'lib, Darbuning $S_P(f)$ yuqori yig'indisi egri chiziqli trapetsiyaga tashqi chizilgan ko'pburchakli shakl yuziga teng bo'ladi. Shunday ekan, (7.2.15) shart, 7.2.2 - teoremaga ko'ra, T egri chiziqli trapetsiyaning kvadratlanuvchi ekanini anglatadi. Bundan tashqari, istalgan P bo'linish uchun quyidagi tengsizliklar bajariladi:

$$s_P(f) \leq |T| \leq S_P(f).$$

Bu tengsizliklar va (7.2.15) shart birgalikda Darbuning quyi va yuqori integrallari o'zaro ustma-ust tushib, $|T|$ ga tengligini ko'rsatadi. Shunday ekan, 6.4.2 - teoremadan talab qilingan (7.2.14) tenglik kelib chiqadi. ■

1 - natija. Agar f va g funksiyalar $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lib,

$$g(x) \leq f(x), \quad a \leq x \leq b,$$

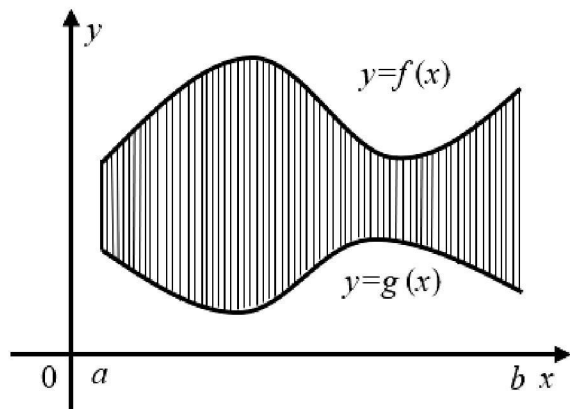
tengsizlikni qanoatlantirsa, u holda

$$E = \{(x, y) : x \in [a, b], \quad g(x) \leq y \leq f(x)\}$$

yassi shakl kvadratlanuvchi bo'lib, uning yuzi

$$|E| = \int_a^b [f(x) - g(x)] dx \quad (7.2.16)$$

ga teng bo'ladi (7.9-rasm).

7.9-rasm

2 - natija (Kaval'eri prinsipi). Faraz qilaylik,

$$E_1 = \{(x, y) : x \in [a, b], \quad g_1(x) \leq y \leq f_1(x)\}$$

va

$$E_2 = \{(x, y) : x \in [a, b], \quad g_2(x) \leq y \leq f_2(x)\}$$

bo'lsin. Agar

$$f_1(x) - g_1(x) = f_2(x) - g_2(x), \quad a \leq x \leq b,$$

bo'lsa, $|E_1| = |E_2|$ bo'ladi.

7.2.1 - misol. Quyidagi doiraning yuzi topilsin:

$$K(r) = \{(x, y) \in \mathbf{R}^2 : x^2 + y^2 \leq r^2\}.$$

Ravshanki, bu tenglikni quyidagicha yozish mumkin:

$$K(r) = \{(x, y) \in \mathbf{R}^2 : -r \leq x \leq r, \quad -\sqrt{r^2 - x^2} \leq y \leq \sqrt{r^2 - x^2}\}.$$

Shuning uchun, (7.2.16) formuladan foydalansak,

$$|K(r)| = \int_{-r}^r [\sqrt{r^2 - x^2} + \sqrt{r^2 - x^2}] dx$$

hosil bo'ladi.

Endi $x = r \sin t$ trigonometrik almashtirishni qo'llasak,

$$\begin{aligned} |K(r)| &= 2 \int_{-r}^r \sqrt{r^2 - x^2} dx = 2r^2 \int_{-\pi/2}^{\pi/2} \sqrt{1 - \sin^2 t} \cos t dt = \\ &= 2r^2 \int_{-\pi/2}^{\pi/2} \cos^2 t dt \end{aligned}$$

munosabatni olamiz.

Demak,

$$|K(r)| = r^2 \left[t + \frac{1}{2} \sin 2t \right]_{t=-\pi/2}^{t=\pi/2} = \pi r^2. \quad (7.2.17)$$

§ 7.3. Jism hajmi

Ushbu paragrafda biz uch o'lchovli fazodagi aylanma jismlar deb ataluvchi maxsus to'plamlarning hajmini hisoblash bilan cheklanamiz.

Uch o'lchovli $\mathbf{R}^3$ fazo deganda $u = (x, y, z)$ haqiqiy sonlar uchligining tartiblangan to'plami tushuniladi. Bunda u ni $\mathbf{R}^3$ fazoning nuqtasi va x, y hamda z sonlarni u nuqtaning koordinatalari deyi-shadi. Yana x - absissa, y - ordinata z esa applikata deb ham ataladi.

Agar biror koordinatani tayinlab qo'ysak, masalan, $x = x_0$ desak, u holda (x_0, y, z) ko'rinishdagi nuqtalar Ox o'qiga perpendikulyar bo'lib, uni $x = x_0$ nuqtada kesadigan quyidagi tekislikni tashkil qiladi:

$$P(x_0) = \{(x_0, y, z), \quad y \in \mathbf{R}, \quad z \in \mathbf{R}\}. \quad (7.3.1)$$

Boshqa koordinatalar o'qlariga perpendikulyar tekisliklar ham xuddi shunga o'xshash kiritiladi. Bu tekisliklar bilan chegaralangan eng sodda shakl bu yopiq parallelepiped bo'lib, u quyidagi

ko'rinishga ega:

$$F = \{(x, y, z) \in \mathbf{R}^3 : a_1 \leq x \leq a_2, \quad b_1 \leq y \leq b_2, \quad c_1 \leq z \leq c_2\}, \quad (7.3.2)$$

bu yerda $a_1, a_2, b_1, b_2, c_1, c_2$ lar $a_1 < a_2, b_1 < b_2$ va $c_1 < c_2$ shartlarni qanoatlantiruvchi ixtiyoriy haqiqiy sonlardir.

Shunga o'xshash,

$$G = \{(x, y, z) \in \mathbf{R}^3 : a_1 < x < a_2, \quad b_1 < y < b_2, \quad c_1 < z < c_2\} \quad (7.3.3)$$

to'plam ochiq parallelepiped deyiladi.

Faraz qilaylik, $b = (b_1, b_2, b_3)$ nuqta $\mathbf{R}^3$ fazoning ixtiyoriy nuqtasi bo'lsin. Istalgan $\varepsilon > 0$ uchun b nuqtaning ε -atrofi deb radiusi ε ga teng bo'lib, markazi b nuqtada bo'lgan sharga, ya'ni

$$|x - b| \equiv \sqrt{(x_1 - b_1)^2 + (x_2 - b_2)^2 + (x_3 - b_3)^2} < \varepsilon$$

shartni qanoatlantiruvchi barcha $x = (x_1, x_2, x_3) \in \mathbf{R}^3$ nuqtalar to'plamiga aytamiz.

Ta'rif. $\mathbf{R}^3$ fazoning ixtiyoriy E qisman to'plami berilgan bo'lsin. Agar $b \in \mathbf{R}^3$ nuqtaning ixtiyoriy ε -atrofida E to'plamga ham tegishli bo'lgan, ham tegishli bo'lmagan nuqtalar topilsa, b nuqta E to'plamning chegaraviy nuqtasi deyiladi.

Chegaraviy nuqtalar to'plami E to'plamning chegarasi deyiladi va odatda ∂E simvol orqali belgilanadi.

Ta'rif. Agar F to'plam o'zining barcha chegaraviy nuqtalarini o'z ichiga olsa, u **yopiq** to'plam deyiladi.

Masalan, (7.3.2) parallelepiped yopiq to'plamdir.

Ta'rif. Agar G to'plam birorta ham chegaraviy nuqtasini o'z ichiga olmasa, u **ochiq** to'plam deyiladi.

Masalan, (7.3.3) parallelepiped ochiq to'plamdir.

Yopiq F parallelepipedning ham, ochiq G parallelepipedning ham chegarasi quyidagi to'plamdan iborat:

$$\partial G \equiv \partial F = F \setminus G = \{(x, y, z) \in F : (x, y, z) \notin G\}.$$

Har qanday parallelepipedning chegarasi yoq deb ataluvchi to'g'ri to'rtburchaklardan iboratdir.

Biz (7.3.2) ko‘rinishdagi to‘plamni *regulyar parallelepiped* dey-miz. Boshqacha aytganda, **regulyar parallelepiped** deganda biz *yoqlari koordinatalar o‘qlariga perpendikulyar bo‘lgan ixtiyoriy yopiq parallelepipedni tushunamiz.*

Ta’rif. (7.3.2) *ko‘rinishdagi regulyar parallelepipedning hajmi deb quyidagi songa aytamiz:*

$$|F| = (a_2 - a_1) \cdot (b_2 - b_1) \cdot (c_2 - c_1). \quad (7.3.4)$$

Ravshanki, istalgan regulyar parallelepipedning hajmi musbat son bo‘ladi.

Ta’rif. *Chekli sondagi P_k yopiq regulyar parallelepipedlarning birlashmasini, ya’ni*

$$F = P_1 \cup P_2 \cup \dots \cup P_n \quad (7.3.5)$$

to‘plamni yopiq ko‘pyoqli jism deb ataymiz.

Yopiq ko‘pyoqli F jismdanuning barcha chegaraviy nuqtalarini olib tashlash natijasida hosil bo‘lgan G to‘plamga *ochiq ko‘pyoqli jism* deyiladi, ya’ni

$$G = F \setminus \partial F.$$

Nihoyat, agar biror $E \subset \mathbf{R}^3$ to‘plam uchun shunday G ochiq ko‘pyoqli jism topilsaki,uning uchun

$$G \subset E \subset (G \cup \partial G)$$

munosabat bajarilsa, E to‘plamni *ko‘pyoqli jism* deymiz. Bunda G to‘plam E ko‘pyoqli jismning *ichki qismi* deb ataladi.

Shunday qilib, biz aniqlagan *ko‘pyoqli jism chegarasini o‘z ichiga olishi yoki olmashigi, yoki bo‘lmasa chegaraning biror qisminigina o‘z ichiga olishi mumkin ekan.*

Agar ikki ko‘pyoqli jismlarning ichki qismlari umumiy nuqtalarga ega bo‘lmasa, biz bu jismlarni *biri ikkinchisini ustiga tushmaydi* deymiz.

Ta’rif. *Agar Q ko‘pyoqli jism (7.3.5) ko‘rinishga ega bo‘lib, P_k regulyar parallelepipedlar o‘zaro biri ikkinchisining ustiga tushmasa,*

u holda bu jismning **hajmi** ($|Q|$ orqali belgilanadi) deb quyidagi songa aytiladi:

$$|Q| = \sum_{k=1}^n |P_k|. \quad (7.3.6)$$

Bu ta'rifning korrektligi xuddi ko'pburchakli shakl yuzi ta'rifining korrektligi kabi ko'rsatiladi.

Quyi va yuqori yuzalar tushunchalari singari quyi va yuqori hajmlar tushunchalari kiritiladi.

Faraz qilaylik, B uch o'lchovli $\mathbf{R}^3$ fazoning chegaralangan to'plami bo'lsin. Bunday to'plamni bundan buyon *jism* deb ataymiz. Jismga ichki va tashqi chizilgan ko'pyoqli jismlar tushunchalari xuddi ichki va tashqi chizilgan ko'pburchaklar singari aniqlanadi.

Ta'rif. Berilgan B jismning **quyi hajmi** $|B|_*$ deb B ga ichki chizilgan P ko'pyoqli jismlar hajmlarining aniq yuqori chegarasiga aytiladi:

$$|B|_* = \sup_{P \subset B} |P|.$$

Agar B jism ichiga birorta ham ko'pyoqli jism chizilmasa, $|B|_* = 0$ deb qabul qilinadi.

Ta'rif. Berilgan B jismning **yuqori hajmi** $|B|^*$ deb B ga tashqi chizilgan Q ko'pyoqli jismlar hajmlarining aniq quyi chegarasiga aytiladi:

$$|B|^* = \inf_{Q \supset B} |Q|.$$

Ta'rif. Berilgan B jismning quyi hajmi uning yuqori hajmiga teng bo'lsa, bu jism **kublanuvchi** deyiladi. Bunda

$$|B| = |B|_* = |B|^*$$

son kublanuvchi E jismning **hajmi** deb ataladi.

7.3.1 - teorema. Berilgan B jismning kublanuvchi bo'lishi uchun istalgan $\varepsilon > 0$ son olganda ham unga ichki va tashqi chizilgan shunday mos ravishda P va Q ko'pyoqli jismlar topilib, ularning hajmlari

$$|Q| - |P| < \varepsilon. \quad (7.3.7)$$

shartni qanoatlantirishi zarur va yetarlidir.

Bu teoremaning isboti xuddi 7.2.2 - teorema isbotidek olib boriladi.

Shuni aytish kerakki, jismlar hajmining umumiy nazariyasi karrali integrallar nazariyasida rivojlantiriladi. Shuning uchun, biz bu yerda hajmlarni faqat maxsus hollarda oddiy Riman integralidan foydalanib hisoblash usullari bilan tanishamiz.

Faraz qilaylik, $P(a)$ va $P(b)$ tekisliklar Ox o'qiga perpendikulyar bo'lib, bu o'qni mos ravishda a va b nuqtalarda kessin. Bundan tashqari, $B \subset \mathbf{R}^3$ yuqoridagi tekisliklar orasida joylashgan biror jism bo'lsin. U holda $B(x)$ simvol orqali B jismning $P(x)$ tekislik bilan kesishmasini belgilaymiz, ya'ni

$$B(x) = B \cap P(x).$$

$B(x)$ ni ba'zan *kesim* deb ham atashadi. Ravshanki, har bir kesim yassi shakl bo'ladi.

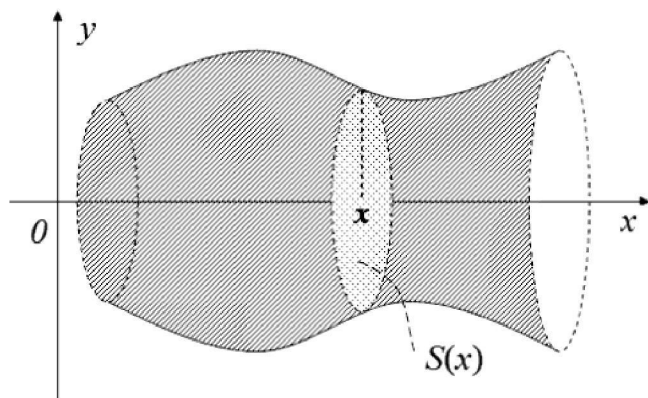
Har bir $x \in [a, b]$ uchun $B(x)$ kesim kvadratlanuvchi bo'lsin deylik va $S(x)$ simvol bilan bu shakl yuzini belgilaylik, ya'ni (7.10-rasm)

$$S(x) = |B(x)|.$$

Navbatdagi teorema jism hajmini hisoblashni biror kesmaga perpendikulyar bo'lgan ko'ndalang kesimlar yuzidan shu kesma bo'yicha olingan integralni hisoblashga olib keladi.

7.3.2 - teorema. (Kaval'eri prinsipi). *Faraz qilaylik, B ikki $P(a)$ va $P(b)$ tekisliklar orasida joylashgan jism bo'lib, B jismni $P(x)$ tekislik bilan kesimining $S(x)$ yuzi $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi funksiya bo'lsin. U holda B jismning $|B|$ hajmi uchun quyidagi formula o'rinli:*

$$|B| = \int_a^b S(x) dx. \quad (7.3.8)$$

7.10-rasm

Isbot odatda karrali integrallar nazariyasi deb ataluvchi bo'limda keltiriladi. Bu isbot karrali integralni takroriy integralga keltirish haqidagi teoremani B jismning xarakteristik funksiyasiga qo'llashga asoslanadi.

Biz bu teoremadan aylanma jismlarning hajmlarini hisoblash uchun foydalanamiz. Aylanma jismlar deganda biz egri chiziqli trapetsiyaning absissalar o'qi atrofida aylanishi natijasida hosil bo'lgan shaklni tushunamiz.

Shunday qilib, agar f funksiya $[a, b]$ kesmada manfiy bo'lmasa, B aylanma jism deb quyidagi to'plamga aytamiz:

$$B = \{(x, y, z) \in \mathbf{R}^3 : x \in [a, b], \quad y^2 + z^2 \leq f^2(x)\}. \quad (7.3.9)$$

Ravshanki, bu jism (7.2.13) egri chiziqli trapetsiyaning Ox o'qi atrofi-da aylantirishdan hosil bo'ladi.

7.3.3 - teorema. Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada manfiy bo'lmagan integrallanuvchi funksiya bo'lib, B (7.3.9) ko'rinishdagi aylanma jism bo'lsa, u holda B jism hajmi $|B|$ uchun quyidagi formula o'rinli:

$$|B| = \pi \int_a^b f^2(x) dx. \quad (7.3.10)$$

Isbot. Kaval'eri prinsipidan foydalanamiz. $P(x)$ yuqorida aniqlangan tekislik bo'lsin. $B(x)$ orqali B jismni shu tekislik bilan kesish natijasida hosil bo'lgan kesimini belgilaylik. Bu kesimning radiusi $f(x)$ ga teng bo'lgan doiradan iboratligi bevosita (7.3.9) ta'rifdan kelib chiqadi. Shuning uchun, bu kesimning $S(x)$ yuzi

$$S(x) = \pi f^2(x) \quad (7.3.11)$$

ga teng bo'ladi.

Shartga ko'ra $f(x)$ funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchidir. Shunday ekan, 6.4.4 - teoreмага ko'ra, $f^2(x)$ funksiya ham va demak, $S(x)$ funksiya ham $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'ladi. Demak, biz (7.3.8) formulani qo'llashimiz mumkin. Bu formuladan, (7.3.11) tenglikni hisobga olsak, talab qilingan (7.3.10) munosabatni olamiz. ■

7.3.1 - misol. Radiusi R ga teng bo'lgan

$$B(R) = \{(x, y, z) \in \mathbf{R}^3 : x^2 + y^2 + z^2 \leq R^2\}$$

sharning hajmini toping.

Ravshanki, bu shar, agar

$$f(x) = \sqrt{R^2 - x^2}, \quad -R \leq x \leq R,$$

deb olsak, (7.3.9) ko'rinishdagi aylanma jism bo'ladi.

Shuning uchun, (7.3.10) formulaga ko'ra,

$$|B(R)| = \pi \int_{-R}^R f^2(x) dx = \pi \int_{-R}^R (R^2 - x^2) dx = \pi \left[R^2 x - \frac{x^3}{3} \right]_{x=-R}^{x=R}.$$

Demak,

$$|B(R)| = \frac{4}{3} \pi R^3.$$

Shuni qayd etamizki, (7.3.10) formulani aylanma jism chegaralanmagan bo'lgan holda ham qo'llash mumkin. Bunda bu jism hajmi deganda biz unga yaqinlashuvchi chegaralangan jismlar hajmlarining limitini

tushunamiz. Albatta, bu holda xosmas integrallarni qarashga to'g'ri keladi.

7.3.2 - misol. Quyidagi

$$f(x) = \frac{1}{x}, \quad x \geq 1,$$

funksiya grafigining absissalar o'qi atrofida aylanishi natijasida hosil bo'lgan B jismning hajmini hisoblang.

Avval (7.3.10) formuladan $1 \leq x \leq b$ kesmada foydalanamiz. So'ngra, bu formulada $b \rightarrow +\infty$ deb limitga o'tsak,

$$|B| = \pi \int_1^{+\infty} f^2(x) dx = \pi \int_1^{+\infty} \frac{dx}{x^2} dx = \pi$$

tenglikni olamiz.

§ 7.4. Aylanma sirt yuzi

Ushbu paragrafda biz aylanma jismlarini chegaralovchi sirtlarinigina o'rganish bilan cheklanamiz.

Uch o'lchovli fazoda Ox_1 o'qi atrofida $x_2 = f(x_1)$ funksiya grafigi aylanishi natijasida hosil bo'lgan S sirtni qaraymiz. Qat'iyroq aytganda, bu sirtni quyidagicha ta'riflaymiz: f berilgan $[a, b]$ kesmada manfiy bo'lmagan funksiya bo'lsin. S aylanma sirt deb fazoning quyidagi ko'rinishdagi to'plamiga aytamiz:

$$S = \{(x_1, x_2, x_3) \in \mathbf{R}^3 : x_2^2 + x_3^2 = f^2(x_1), a \leq x_1 \leq b\}.$$

Aylanma sirtga muhim misol sifatida kesik konus sirtni olishimiz mumkin. Bu sirt kesmaning, aniqrog'i, $f(x_1) = kx_1 + c$ chiziqli funksiya grafigining aylanishi natijasida hosil bo'ladi, ya'ni

$$K = \{(x_1, x_2, x_3) \in \mathbf{R}^3 : x_2^2 + x_3^2 = (kx_1 + c)^2, a \leq x_1 \leq b\}.$$

Ma'lumki, bu kesik konus yon sirtining yuzi sodda ko'rinishga ega:

$$|K| = 2\pi r l, \quad (7.4.1)$$

bu yerda r — konusni asoslari radiuslarining o'рта arifmetigi, l esa konus yasovchisining uzunligidir.

Ixtiyoriy $P = \{a = x_0 < x_1 < \dots < x_n = b\}$ bo'linishni olaylik. Bu bo'linishga mos kelgan har bir

$$L_k = \{(x, y) \in \mathbf{R}^2 : x = x_k, \quad 0 \leq y \leq f(x_k)\}, \quad k = 0, 1, \dots, n,$$

kesmaning absissalar o'qi atrofida aylanishidan aylana hosil bo'ladi. Shu aylanalardan ikki ketma-ket kelganini asos qilib S_k kesik konuslarni yasaymiz. Nihoyat, mana shu kesik konuslardan tashkil topgan aylanma sirtini $S(P)$ orqali belgilaymiz.

Har bir S_k kesik konus yon sirtining yuzi $|S_k|$, (7.4.1) ga ko'ra, quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$|S_k| = 2\pi \frac{f(x_{k-1}) + f(x_k)}{2} \sqrt{(\Delta x_k)^2 + [f(x_k) - f(x_{k-1})]^2}.$$

Faraz qilaylik, f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz differensiallanuvchi bo'lsin. U holda, Lagranj formulasiga ko'ra, shunday $\xi_k \in (x_{k-1}, x_k)$ son topiladiki, u uchun

$$|S_k| = 2\pi \frac{f(x_{k-1}) + f(x_k)}{2} \sqrt{1 + [f'(\xi_k)]^2} \Delta x_k$$

tenglik bajariladi.

Kantor teoremasiga asosan f funksiya $[a, b]$ kesmada tekis uzluksizdir. Shu sababli, ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ olganda ham P bo'linish diametrini shunday kichik tanlash mumkinki, har bir qismiy kesmada

$$\frac{f(x_{k-1}) + f(x_k)}{2} = f(\xi_k) + \alpha_k$$

tenglikka ega bo'lamiz, bu yerda $|\alpha_k| < \varepsilon$. Shunday ekan, o'rganilayotgan $S(P)$ aylanma sirtning yuzi uchun

$$|S(P)| = 2\pi \sum_{k=1}^n [f(\xi_k) + \alpha_k] \sqrt{1 + [f'(\xi_k)]^2} \Delta x_k$$

tenglikni olamiz.

Demak,

$$|S(P)| = 2\pi \sum_{k=1}^n f(\xi_k) \sqrt{1 + [f'(\xi_k)]^2} \Delta x_k + O(\varepsilon).$$

Agar S aylanma sirt yuzini P bo'linish diametri nolga intilgandagi $S(P)$ sirtlar yuzlarining limitiga teng deb aniqlasak, oxirgi tenglikdan

$$|S| = 2\pi \int_a^b f(x) \sqrt{1 + |f'(x)|^2} dx \quad (7.4.1)$$

formulani olamiz.

7.4.1 - misol. Absissa o'qi atrofida

$$f(x) = \frac{1}{x}, \quad 1 \leq x \leq b, \quad b > 1,$$

funksiya grafigi aylanishi natijasida hosil bo'lgan $S(b)$ sirt yuzini toping.

Agar (7.4.1) formuladan foydalansak,

$$|S(b)| = 2\pi \int_1^b f(x) \sqrt{1 + |f'(x)|^2} dx = 2\pi \int_1^b \frac{1}{x} \sqrt{1 + \frac{1}{x^4}} dx$$

tenglikka ega bo'lamiz.

Bundan qaralayotgan sirt yuzi uchun quyidagi bahoni olamiz

$$|S(b)| = 2\pi \int_1^b \frac{1}{x} \sqrt{1 + \frac{1}{x^4}} dx \geq 2\pi \int_1^b \frac{dx}{x} = 2\pi \ln b.$$

Demak, $b \rightarrow +\infty$ da $|S(b)| \rightarrow +\infty$ bo'lar ekan.

Shuni aytish kerakki, qaralayotgan sirt yuzi cheksiz bo'lishiga qaramasdan, u chegaralagan jism, 7.3.2 - misolga ko'ra, chekli hajmga egadir. Xususan, bu sirt chegaralagan «idishga» uch litrdan biroz ko'proq ($V = \pi$) bo'yoq solish mumkin bo'lib, bunda bu «idish» to'ladi. Ammo xuddi shu «idish» sirtini bo'yash uchun esa, qancha ko'p bo'yoq bo'lsa ham yetmaydi.

§ 7.5. Misollar

1 - misol. Quyidagi

$$y = \frac{x}{2} \sqrt{a^2 + x^2} + \frac{a^2}{2} \ln(x + \sqrt{a^2 + x^2}), \quad 0 \leq x \leq 1,$$

funksiya grafigining uzunligini toping.

Ko'rsatma. (7.1.4) formulani qo'llang. Hosil bo'lgan integralda $x = b \operatorname{sh} t$ giperbolik almashtirishni bajaring.

2 - misol. Quyidagi

$$y = \frac{7}{8} x^{8/7}, \quad 0 \leq x \leq 4,$$

funksiya grafigi uzunligini toping.

Ko'rsatma. (7.1.4) formulani qo'llang.

3 - misol. Quyidagi

$$y = 2^x, \quad 0 \leq x \leq a,$$

funksiya grafigi uzunligini toping.

Ko'rsatma. (7.1.4) formulani qo'llang.

4 - misol. Quyidagi

$$x = \frac{9}{5} \cos^3 t, \quad y = \frac{9}{4} \sin^3 t$$

parametrik ko'rinishda berilgan yopiq egri chiziq uzunligini toping.

Ko'rsatma. (7.1.7) formulani qo'llang.

5 - misol. Quyidagi

$$x = \frac{1}{8}(t - \sin t), \quad y = \frac{1}{8}(t - \cos t), \quad 0 \leq x \leq 2\pi,$$

parametrik ko'rinishda berilgan egri chiziq uzunligini toping.

Ko'rsatma. (7.1.7) formulani qo'llang.

6 - misol. Quyidagi

$$y = 2x^2, \quad x + y = 2$$

egri chiziq bilan chegaralangan soha yuzini toping.

Ko'rsatma. (7.2.16) formulani qo'llang.

7 - misol. Ushbu

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$$

ellips yuzini toping.

Ko'rsatma. (7.2.16) formulani qo'llang.

8 - misol. Ushbu

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1$$

ellipsoid bilan chegaralangan jism hajmini hisoblang.

Ko'rsatma. (7.3.8) formulani qo'llang.

9 - misol. Quyidagi

$$y = \sin x, \quad y = 0, \quad 0 \leq x \leq \pi,$$

egri chiziqning Oy o'qi atrofida aylanishi natijasida hosil bo'lgan sirt chegaralagan jism hajmini toping.

Ko'rsatma. (7.3.10) formuladan foydalaning.

10 - misol. Quyidagi

$$y = \cos x, \quad |x| \leq \frac{\pi}{2},$$

funksiya grafigining Ox o'qi atrofida aylanishi natijasida hosil bo'lgan sirt yuzini toping.

Ko'rsatma. (7.4.1) formulani qo'llang.

VIII Bob. Tenglamalar ildizlarini va aniq integrallarni hisoblashning taqribiy usullari

§ 8.1. Tenglamalar ildizlarini hisoblashning taqribiy usullari

Bu paragrafda biz funksiya ildizlarini va uning ekstremumlarini taqribiy hisoblash usullarini ko'rib chiqamiz. Biz o'rganadigan barcha usullarda berilgan funksiyalarni uzluksiz deb hisoblaymiz.

Shunday qilib, f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lib, $f(a) < 0$ va $f(b) > 0$ shartlarni qanoatlantirsin. U holda, 3.5.1 - lemmaga ko'ra, (a, b) intervalda shunday c nuqta topiladiki, u uchun $f(c) = 0$ tenglik bajariladi, ya'ni c soni quyidagi

$$f(x) = 0 \tag{8.1.1}$$

tenglamaning yechimi bo'ladi.

Demak, f funksiyaga qo'yilgan shartlar c ildizning mavjudligini ta'minlar ekan. Endi biz mana shu ildizning qiymatini avvaldan berilgan istalgan aniqlikda hisoblash bilan shug'ullanamiz.

Dastavval biz (8.1.1) tenglama ildizini taqribiy hisoblashning «vilka usuli» deb nomlanadigan eng sodda usul bilan tanishamiz.

1."Vilka" usuli. Bu usulga asos qilib 3.5.1 - lemma isbotida foydalanilgan jarayon olingan. Ushbu lemmada biror kesmaning chekkalarida turli ishoraga ega bo'lgan uzluksiz funksiya grafigi absissalar o'qini kesib o'tishi isbotlangan edi. Isbotda qo'llangan jarayon esa kesmani teng ikki bo'lakka bo'lib, ulardan qaysi birining chekkalarida funksiya turli ishoraga ega bo'lsa, kesmaning o'sha qismini tanlashdan iborat edi.

Yuqorida qayd qilinganidek, f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluk-siz bo'lib, $f(a) < 0$ va $f(b) > 0$ shartlarni qanoatlantirsin. (8.1.1) tenglama ildizini topish maqsadida

$$h_k = \frac{b-a}{2^k} \quad (8.1.2)$$

belgilash kiritib, x_k rekurrent ketma-ketlikni quyidagicha aniqlaymiz:

$$x_0 = a \quad (8.1.3)$$

va $k \geq 0$ lar uchun

$$x_{k+1} = \begin{cases} x_k + h_{k+1}, & \text{agar } f(x_k) < 0 \text{ bo'lsa,} \\ x_k - h_{k+1}, & \text{agar } f(x_k) > 0 \text{ bo'lsa.} \end{cases} \quad (8.1.4)$$

Ravshanki, $h_1 = \frac{b-a}{2}$ va shuning uchun $x_1 = \frac{a+b}{2}$.

Shunday qilib, berilgan f funksiyaning ildizini topish jarayoni ketma-ket $f(x_k)$ qiymatlarni hisoblashdan iborat ekan. Agar bordiyu biror natural k uchun $f(x_k) = 0$ tenglik bajarilsa, biz x_k nuqtani qidirilayotgan ildiz deb e'lon qilib, jarayonni tugatamiz. Shuning uchun, bundan buyon $f(x_k) \neq 0$ deb faraz qilamiz.

8.1.1 - tasdiq. (8.1.2)-(8.1.4) tengliklar bilan aniqlangan x_k ketma-ketlik uchun

$$f(x_k - h_k) < 0, \quad f(x_k + h_k) > 0 \quad (8.1.5)$$

shartlar o'rinlidir.

Isbot oddiy bo'lib, u matematik induksiya usuli bilan olib boriladi.

8.1.2 - tasdiq. (8.1.2)-(8.1.4) tengliklar bilan aniqlangan x_k ketma-ketlik (8.1.1) tenglamaning biror c ildiziga yaqinlashadi va bunda quyidagi baho bajariladi:

$$|x_n - c| < \frac{(b-a)}{2^n}. \quad (8.1.6)$$

Isbot. (8.1.2) va (8.1.4) tengliklardan

$$\begin{aligned} |x_{n+p} - x_n| &\leq \sum_{k=1}^p |x_{n+k} - x_{n+k-1}| = \sum_{k=1}^p h_{n+k} = \\ &= \sum_{k=1}^p \frac{(b-a)}{2^{n+k}} = \frac{(b-a)}{2^n} \sum_{k=1}^p \frac{1}{2^k} < \frac{(b-a)}{2^n} \end{aligned}$$

bahoni olamiz.

Demak, ixtiyoriy natural n va p lar uchun

$$|x_{n+p} - x_n| < \frac{(b-a)}{2^n} \quad (8.1.7)$$

baho bajarilar ekan.

Hosil bo'lgan (8.1.7) baho $\{x_n\}$ ketma-ketlikning Koshi ketma-ketligi ekanini anglatadi va shuning uchun, bu ketma-ketlik biror c songa yaqinlashadi.

Agar (8.1.5) tengsizliklarni hisobga olsak, bevosita f funksiyaning uzluksizligidan $f(c) = 0$ tenglikni olamiz, ya'ni bu $x = c$ son (8.1.1) tenglamaning ildizi bo'lar ekan.

Nihoyat, agar (8.1.7) bahoda $p \rightarrow \infty$ da limitga o'tsak, talab qilingan (8.1.6) bahoga ega bo'lamiz. ■

Eslatma. Yuqorida f funksiyaga qo'yilgan (8.1.1) shart tenglamaning kamida bitta ildizi borligini ta'minlaydi. Albatta bunda (a, b) intervalda bir nechta ildiz bo'lgan hol va hattoki, cheksiz sondagi ildizlar bo'lgan hol ham inkor qilinmaydi. Masalan, $[-2, 2]$ kesmada

$$f(x) = 2x - |x + 1| + |x - 1| \quad (8.1.8)$$

funksiya uzluksiz bo'lib,

$$f(-2) = -2 < 0, \quad f(2) = 2 > 0$$

shartlarni qanoatlantiradi.

3.5.1 - lemmaga ko'ra, bu shartlardan $(-2, 2)$ interval ichida f funksiyaning ildizi mavjudligi kelib chiqadi. Ammo bu funksiyaning

aniqlanishidan $-1 \leq x \leq 1$ kesmaning har bir x nuqtasiuning ildizi ekanligi ko'rinib turibdi. Bundan chiqdi, (8.1.8) funksiya cheksiz ko'p ildizlarga ega ekan. Yuqorida ko'rilgan "vilka" usuli esa bu ildizlardan faqat bittasini, chunonchi, $c = 0$ ildizni topish usulini beradi.

2. Vatarlar usuli. Mazkur bandeda biz vatarlar usulini ko'rib chiqamiz. "Vilka" usulidan farqli o'laroq vatarlar usulida biz f funksiyaning $[a, b]$ kesmada uzluksizligidan tashqari, uning (a, b) intervalda qo'shimcha ravishda differensiallanuvchi bo'lishini ham talab qilamiz. Bunda funksiya grafigi vatari deb grafikni ixtiyoriy ikki nuqtasini birlashtiruvchi to'g'ri chiziq kesmasiga aytiladi.

Vatarlar usulidagi ildizning aniqlangan taqrribiy qiymatidan yangi taqrribiy qiymatiga o'tish g'oyasi quyidagidan iborat. Aytaylik, x_0 yuqoridagi (8.1.1) tenglama ildizining avvalgi qadamda aniqlangan taqrribiy qiymati bo'lsin. Agar f funksiya grafigining $(x_0, f(x_0))$ va $(b, f(b))$ nuqtalarini birlashtiruvchi vatar absissalar o'qini x_1 nuqtada kessa, mana shu x_1 son (8.1.1) tenglama ildizining yangi taqrribiy qiymati deb olinadi.

Agar x_k izlanayotgan c ildizning taqrribiy qiymati bo'lsa, keyingi x_{k+1} taqrribiy qiymat uchun formulani aniqlaylik. Buning uchun grafikning $(x_k, f(x_k))$ va $(b, f(b))$ koordinatalik nuqtalaridan o'tuvchi to'g'ri chiziqning tenglamasini, ya'ni

$$y(x) = f(x_k) + \frac{f(b) - f(x_k)}{b - x_k}(x - x_k) \quad (8.1.9)$$

tenglamani qaraymiz.

Qayd qilganimizdek, x_{k+1} son $y(x) = 0$ tenglamani ildizi bo'lishi kerak. Demak,

$$0 = f(x_k) + \frac{f(b) - f(x_k)}{b - x_k}(x_{k+1} - x_k)$$

va bundan chiqdi,

$$x_{k+1} = x_k - \frac{b - x_k}{f(b) - f(x_k)} f(x_k). \quad (8.1.10)$$

Mazkur rekurrent formula (8.1.1) tenglama ildizini taqribiy hisoblashning vatarlar usuli ketma-ketligini aniqlaydi. Bunda boshlang'ich yaqinlashish sifatida

$$x_0 = a \quad (8.1.11)$$

nuqtani olishimiz mumkin.

Agar f funksiyaning $[a, b]$ kesmadagi hosilasi musbat va o'suvchi bo'lsa, yuqoridagi ketma-ketlik korrekt aniqlanganligiga, ya'ni x_k nuqtalardan birortasi ham $[a, b]$ kesmadan tashqariga chiqmasligiga ishonch hosil qilamiz.

8.1.3 - tasdiq. *Berilgan f funksiya $[a, b]$ kesmada differensiallanuvchi bo'lib, uning $f'(x)$ hosilasi shu kesmada o'suvchi bo'lsin. U holda istalgan $x_0 \in [a, b]$ nuqta uchun*

$$\frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0} \quad (8.1.12)$$

ayirmali nisbat x ning funksiyasi sifatida $x > x_0$ da o'suvchi bo'ladi.

Isbot. Har qanday $h > 0$ uchun x ni $x + h$ ga o'zgartirganimizda (8.1.12) ayirmali nisbat qiymatining kamaymasligini ko'rsatish yetarli. Buning uchun Lagranj formulasidan foydalanamiz. Bu formulaga asosan, shunday $\xi_1 \in (x_0, x)$ nuqta topiladiki, u uchun

$$f(x) - f(x_0) = f'(\xi_1)(x - x_0), \quad x_0 < \xi_1 < x, \quad (8.1.13)$$

tenglik bajariladi.

Shunga o'xshash, $h > 0$ uchun shunday $\xi_2 \in (x, x + h)$ nuqta topiladiki,

$$f(x + h) - f(x) = f'(\xi_2)h, \quad x < \xi_2 < x + h, \quad (8.1.14)$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

Shunday ekan, (8.1.13) va (8.1.14) tengliklarga ko'ra,

$$\begin{aligned} f(x + h) - f(x_0) &= [f(x + h) - f(x)] + [f(x) - f(x_0)] = \\ &= f'(\xi_2)h + f'(\xi_1)(x - x_0). \end{aligned}$$

Endi $f'(x)$ hosila o'suvchi ekanini qayd qilsak, $\xi_2 \geq \xi_1$ bo'lgani uchun $f'(\xi_1) \leq f'(\xi_2)$ tengsizlikka ega bo'lamiz. Demak,

$$f(x+h) - f(x_0) \geq f'(\xi_1)h + f'(\xi_1)(x - x_0) = f'(\xi_1)(x + h - x_0).$$

Bu tengsizlikdan, (8.1.13) ga ko'ra, talab qilingan natijani, ya'ni

$$\frac{f(x+h) - f(x_0)}{x+h-x_0} \geq f'(\xi_1) = \frac{f(x) - f(x_0)}{x-x_0}$$

munosabatni olamiz. ■

Navbatdagi tasdiqda (8.1.10)-(8.1.11) tengliklar bilan aniqlangan $\{x_k\}$ ketma-ketlik o'suvchi bo'lib, yuqoridan (8.1.1) tenglamaning izlanayotgan $x = c$ ildizi bilan chegaralangan ekanini ko'rsatamiz.

8.1.4 - tasdiq. Berilgan f funksiya $[a, b]$ kesmada differensiallanuvchi bo'lib,

$$f(a) < 0, \quad f(b) > 0, \quad f'(x) > 0, \quad a \leq x \leq b, \quad (8.1.15)$$

shartlarni qanoatlantirsin. Bundan tashqari, $f'(x)$ hosila $[a, b]$ kesmada o'suvchi bo'lsin.

U holda (8.1.10)-(8.1.11) tengliklar bilan aniqlangan x_k ketma-ketlik o'suvchi bo'lib, uning barcha hadlari

$$x_k \leq c \quad (8.1.16)$$

bahoni qanoatlantiradi.

Isbot. Matematik induksiya usulidan foydalanamiz. Buning uchun, shartga ko'ra $x_0 = a < c$ bo'lgani sababli, $a \leq x_k \leq c$ deb faraz qilib, $x_k \leq x_{k+1} \leq c$ qo'sh tengsizlikni isbotlash yetarlidir.

Ma'lumki, $f(c) = 0$. Shuning uchun (8.1.10) tenglikni quyidagicha yozish mumkin:

$$x_{k+1} = x_k + \frac{b - x_k}{f(b) - f(x_k)} [f(c) - f(x_k)]. \quad (8.1.17)$$

Bu tenglikka ko'ra, agar $x_k = c$ bo'lsa, $x_{k+1} = c$ ekani kelib chiqadi. Ya'ni isbot qilinishi talab qilingan $x_k \leq x_{k+1} \leq c$ tengsizlik

bajarilar ekan. Shu sababli bundan buyon $a \leq x_k < c$ deb faraz qilamiz.

Sodda almashtirishlar yordamida (8.1.17) tenglikni

$$c - x_{k+1} = (c - x_k) \left[1 - \frac{(b - x_k)}{f(b) - f(x_k)} \frac{f(c) - f(x_k)}{(c - x_k)} \right] \quad (8.1.18)$$

ko'rinishga keltiramiz.

Agar

$$\theta_k = \frac{(b - x_k)}{f(b) - f(x_k)} \frac{f(c) - f(x_k)}{(c - x_k)} \quad (8.1.19)$$

deb belgilash kiritsak, (8.1.18) tenglik

$$c - x_{k+1} = (c - x_k)(1 - \theta_k) \quad (8.1.20)$$

ko'rinishga keladi.

Shartga ko'ra f o'suvchi bo'lgani sababli $\theta_k > 0$ bo'ladi. Bundan tashqari, farazimizga ko'ra $x_k < c < b$ bo'lgani uchun, 8.1.3 - tasdiq va (8.1.19) tenglikdan $\theta_k \leq 1$ tengsizlik kelib chiqadi. Demak,

$$0 < \theta_k \leq 1 \quad (8.1.21)$$

shart bajarilar ekan.

Shunday qilib, $x_k < c$ degan farazimizga ko'ra, (8.1.20) va (8.1.21) munosabatlardan

$$0 \leq c - x_{k+1} < c - x_k$$

baho kelib chiqadi. Bundan esa, o'z navbatida, (8.1.10)-(8.1.11) ketma-ketlik uchun talab qilingan

$$x_k < x_{k+1} \leq c$$

tengsizlikka ega bo'lamiz. ■

Shunday qilib, (8.1.10)-(8.1.11) ketma-ketlik korrekt aniqlangan ekan.

8.1.5 - tasdiq. Agar 8.1.4 - tasdiq shartlari bajarilsa, (8.1.10)-(8.1.11) tengliklar bilan aniqlangan x_k ketma-ketlik (8.1.1) tenglamaning $x = c$ ildiziga yaqinlashadi. Bundan tashqari, biror q , $0 < q < 1$, o'zgarmas uchun

$$|x_n - c| \leq (b - a) \cdot q^n \quad (8.1.22)$$

baho o'rinli bo'ladi.

Isbot. Agar

$$\varepsilon_k = c - x_k$$

deb belgilash kiritsak, 8.1.4 - tasdiqdan $\{\varepsilon_k\}$ ketma-ketlikning kamayuvchi va manfiy emasligi kelib chiqadi. Agar θ_k (8.1.19) formula bilan aniqlangan sonlar bo'lsa, (8.1.20) tenglikdan

$$\varepsilon_{k+1} = (1 - \theta_k)\varepsilon_k \quad (8.1.23)$$

rekurrent munosabatni olamiz.

Lagranj formulasiga ko'ra, shunday $\xi_k \in (x_k, c)$ va $\eta_k \in (x_k, b)$ sonlar topiladiki, ular uchun

$$\frac{f(c) - f(x_k)}{(c - x_k)} = f'(\xi_k)$$

va

$$\frac{f(b) - f(x_k)}{(b - x_k)} = f'(\eta_k)$$

tengliklar bajariladi.

Yuqoridagi ikki tenglikni (8.1.19) ga qo'ysak, θ_k quyidagi ko'rinishga keladi:

$$\theta_k = \frac{f'(\xi_k)}{f'(\eta_k)}.$$

Agar $\alpha = \frac{f'(a)}{f'(b)}$ desak, $f'(x)$ funksiyaning o'suvchi bo'lgani uchun,

$$\theta_k = \frac{f'(\xi_k)}{f'(\eta_k)} \geq \frac{f'(a)}{f'(b)} = \alpha$$

bahoga ega bo'lamiz. Shunday ekan, (8.1.23) dan quyidagi

$$\varepsilon_{k+1} \leq (1 - \alpha)\varepsilon_k$$

muhim tengsizlik kelib chiqadi. Demak,

$$0 \leq \varepsilon_{k+1} \leq (1 - \alpha)^{k+1}\varepsilon_0. \quad (8.1.24)$$

Ravshanki, f funksiyaga qo'yilgan shartlarga ko'ra,

$$0 < \alpha \leq 1.$$

Endi $\varepsilon_0 = c - x_0 = c - a < b - a$ ekanini hisobga olsak, (8.1.24) dan talab qilingan (8.1.22) bahoni olamiz. ■

Vatarlar usulining ustunligi taqribiy qiymatlar ketma-ketligining izlanayotgan ildizga tez yaqinlashishidadir. Bu usulning yana bir muhim xususiyati shundan iboratki, rekurrent ketma-ketlikni hisoblash vaqtida funksiya qiymatini oldingi nuqtada hisoblashning o'zi yetarlidir. Bundan tashqari, biz funksiyaning birinchi hosilasi mavjudligini talab qilsakda, hech bir nuqtada uning qiymatini hisoblashga zaruriyat yo'qdir.

Agar bizda bor ma'lumotlar hosilaning ham qiymatini hisoblashga imkon bersa, taqribiy qiymatlar ketma-ketligining ildizga yaqinlashish tezligini yanada oshirish mumkin. I.Nyuton taklif qilgan urinmalar usuli aynan shunday usuldir.

3. Urinmalar usuli (Nyuton usuli). Urinmalar usulining asosiy g'oyasi quyidagidan iborat. Aytaylik, x_0 yuqoridagi (8.1.1) tenglama ildizining taqribiy qiymati bo'lsin. Agar f funksiya grafigiga $(x_0, f(x_0))$ nuqtada o'tkazilgan urinma absissalar o'qini x_1 nuqtada kessa, ana shu x_1 nuqtani (8.1.1) tenglama ildizi uchun yangi taqribiy qiymat sifatida olamiz. Bu jarayonni davom ettirib, biz urinmalar usulining taqribiy qiymatlar ketma-ketligiga ega bo'lamiz.

Shunday qilib, grafikka $(x_k, f(x_k))$ nuqtada o'tkazilgan urinma tenglamasini qaraylik. Bu tenglama quyidagi ko'rinishga ega:

$$y = f(x_k) + f'(x_k)(x - x_k).$$

Agar $y(x_{k+1}) = 0$ bo'lsa,

$$0 = f(x_k) + f'(x_k)(x_{k+1} - x_k)$$

tenglik hosil bo'ladi. Demak,

$$x_{k+1} = x_k - \frac{f(x_k)}{f'(x_k)}. \quad (8.1.25)$$

Boshlang'ich yaqinlashish x_0 sifatida odatda ildizga yaqinligi avvaldan ma'lum bo'lgan nuqtalardan biri olinadi. (8.1.25) rekurrent formula orqali aniqlangan ketma-ketlik *urinmalar usulining taqrribiy qiymatlar ketma-ketligi* deyiladi.

Faraz qilaylik, ildizini topishimiz kerak bo'lgan f funksiya biror $[a, b]$ kesmada ikkinchi hosilaga ega bo'lib, quyidagi shartlarni qanoatlantirsin

$$f(a) < 0, f(b) > 0, f'(x) \geq m > 0, 0 \leq f''(x) \leq M, a \leq x \leq b. \quad (8.1.26)$$

U holda bu kesma ichida $f(c) = 0$ tenglikni qanoatlantiruvchi c nuqta mavjud va yagona bo'ladi. Biz (8.1.26) shartlar bajarilganda (8.1.25) ketma-ketlikning ana shu c ildizga yaqinlashishini ko'rsatamiz.

8.1.6 - tasdiq. Agar (8.1.26) shartlar bajarilsa, u holda (8.1.25) rekurrent munosabat bilan aniqlangan $\{x_k\}$ ketma-ketlik monoton kamayib, (8.1.1) tenglamaning $x = c$ ildiziga yaqinlashadi.

Isbot. Avval Teylor formulasidan foydalanamiz. Bu formulaga asosan, c va x_k nuqtalar orasida yotgan shunday ξ_k nuqta topiladiki, u uchun

$$f(c) - f(x_k) = f'(x_k)(c - x_k) + \frac{f''(\xi_k)}{2} (c - x_k)^2$$

tenglik bajariladi. Agar $f(c) = 0$ ekanini hisobga olib, $f'(x_k)$ ga bo'lib yuborsak,

$$x_k - \frac{f(x_k)}{f'(x_k)} = c + \frac{f''(\xi_k)}{2f'(x_k)} (c - x_k)^2$$

tenglikka kelamiz.

Endi (8.1.25) rekurrent munosabatni hisobga olsak, bu tenglikning chap tomoni x_{k+1} ga tengligini ko'ramiz. Demak,

$$x_{k+1} - c = \frac{f''(\xi_k)}{2f'(x_k)} (c - x_k)^2. \quad (8.1.27)$$

Hosil bo'lgan tenglikning o'ng tomoni, (8.1.26) shartlarga ko'ra, barcha k larda musbat. Bundan chiqdi, boshlang'ich x_0 nuqtaning qanday tanlanishidan qat'iy nazar, (8.1.25) ketma-ketlikning x_1 dan boshlab barcha nuqtalari (8.1.1) tenglamaning c ildizidan o'ngda yotar ekan.

Agar $x > c$ bo'lsa, (8.1.26) shartlardan $f(x) > f(c) = 0$ ekani kelib chiqadi. Shunday ekan, hosilaning musbatligiga ko'ra,

$$\frac{f(x)}{f'(x)} > 0, \quad x > c.$$

Bundan chiqdi, (8.1.25) tenglikka ko'ra, $x_k > c$ bo'lganda $x_{k+1} < x_k$ bo'ladi, ya'ni bu ketma-ketlik monoton kamayuvchi bo'lar ekan.

Shunday qilib, $\{x_n\}$ ketma-ketlik kamayuvchi va quyidan chegaralangandir. Demak, bu ketma-ketlik limitga ega. Bu limitni d orqali belgilab, (8.1.25) tenglikda $k \rightarrow \infty$ deb limitga o'tsak,

$$d = d - \frac{f(d)}{f'(d)}$$

tenglikka ega bo'lamiz. Bundan $f(d) = 0$ ekani kelib chiqadi. Demak, ildizning yagonaligiga ko'ra, $d = c$. Bu esa 8.1.6 - tasdiqning o'rinli ekanligini ko'rsatadi. ■

Shuni aytish kerakki, urinmalar usulidagi taqribiy qiymatlar ketma-ketligi vatarlar usulidagi ketma-ketlikka qaraganda ildizning aniq qiymatiga ancha tez yaqinlashadi. Navbatdagi tasdiq yaqinlashish tezligi asosan boshlang'ich yaqinlashishning tanlanishiga bog'liq ekanini ko'rsatadi.

8.1.7 - tasdiq. Agar (8.1.26) shartlar bajarilib,

$$|x_0 - c| < \frac{2m}{M} \quad (8.1.28)$$

bo'lsa, (8.1.25) tenglik orqali aniqlangan $\{x_k\}$ ketma-ketlik uchun

$$|x_n - c| \leq \frac{2m}{M} \cdot q^{2^n}, \quad n = 0, 1, \dots, \quad (8.1.29)$$

baho o'rinli bo'ladi, bu yerda

$$q = |x_0 - c| \cdot \frac{M}{2m} < 1. \quad (8.1.30)$$

Isbot. Agar $\varepsilon_k = x_k - c$ deb belgilab, (8.1.27) tenglikdan foydalansak, (8.1.26) shartlarga ko'ra,

$$\varepsilon_{k+1} \leq \frac{M}{2m} \varepsilon_k^2 \quad (8.1.31)$$

tengsizlikka ega bo'lamiz.

Endi (8.1.29) bahoni matematik induksiya usuli bilan o'rnatish qiyin emas. Haqiqatan, $n = 0$ uchun bu baho, (8.1.30) munosabatni hisobga olsak, o'z-o'zidan ko'rinib turgan tenglikka aylanadi. So'ngra, bahoni $n = k$ uchun o'rinli desak, (8.1.31) ga ko'ra,

$$\varepsilon_{k+1} \leq \frac{M}{2m} \varepsilon_k^2 \leq \frac{M}{2m} \left(\frac{2m}{M} \cdot q^{2^k} \right)^2 = \frac{2m}{M} \cdot q^{2 \cdot 2^k} = \frac{2m}{M} \cdot q^{2^{k+1}}.$$

Bu tengsizlik $n = k + 1$ da (8.1.29) baho bilan ustma-ust tushadi. Demak, induksiyaga ko'ra, (8.1.29) baho barcha n lar uchun o'rinli ekan. ■

8.1.1 - misol. Ushbu

$$x^m = a \quad (8.1.32)$$

tenglama ildizini hisoblash uchun Nyuton usulidagi taqrribiy qiymatlar ketma-ketligini toping.

Agar

$$f(x) = x^m - a \quad (8.1.33)$$

deb belgilash kiritsak, u holda $f'(x) = mx^{m-1}$ va $f''(x) = m(m-1)x^{m-2}$ bo'ladi. Demak, (8.1.33) funksiya (8.1.26) shartlarni qanoatlantiradi va (8.1.25) rekurrent formula

$$x_{k+1} = x_k - \frac{x_k^m - a}{mx_k^{m-1}}$$

ko'rinishga keladi. Bu formulani quyidagicha yozib olish ham mumkin:

$$x_{k+1} = \left(1 - \frac{1}{m}\right)x_k + \frac{a}{mx_k^{m-1}}. \quad (8.1.34)$$

Xususan, agar $m = 2$ desak, (8.1.34) tenglikdan a sonining kvadrat ildizini hisoblash uchun bizga ma'lum bo'lgan Nyuton formulasini olamiz:

$$x_{k+1} = \frac{1}{2} \left(x_k + \frac{a}{x_k}\right). \quad (8.1.35)$$

Shu o'rinda (8.1.26) shartlarning muhim ekanligini qayd etish zarur. Agar bu shartlar bajarilmasa, Nyuton usulidagi taqribiy qiymatlar ketma-ketligi (8.1.1) tenglama ildiziga yaqinlashmasligi ham mumkin.

8.1.2 -misol. Ushbu

$$x^4 - 8x^2 - 17 = 0 \quad (8.1.36)$$

tenglama ildizini $[-4, 1]$ kesmada hisoblash uchun Nyuton usulidagi taqribiy qiymatlar ketma-ketligini toping.

Buning uchun

$$f(x) = 17 + 8x^2 - x^4 \quad (8.1.37)$$

funksiyani qaraymiz.

Agar bu funksiya qiymatini $x = -4$ va $x = 1$ nuqtalarda hisoblasak,

$$f(-4) = -111 < 0, \quad f(1) = 24 > 0,$$

munosabatlarga ega bo‘lamiz. Demak, $[-4, 1]$ kesmada (8.1.36) tenglama ildizga ega ekan.

Nyuton usulidagi taqrbiy qiymatlar ketma-ketligi, (8.1.25) formulaga binoan, quyidagi rekurrent munosabat orqali aniqlanadi:

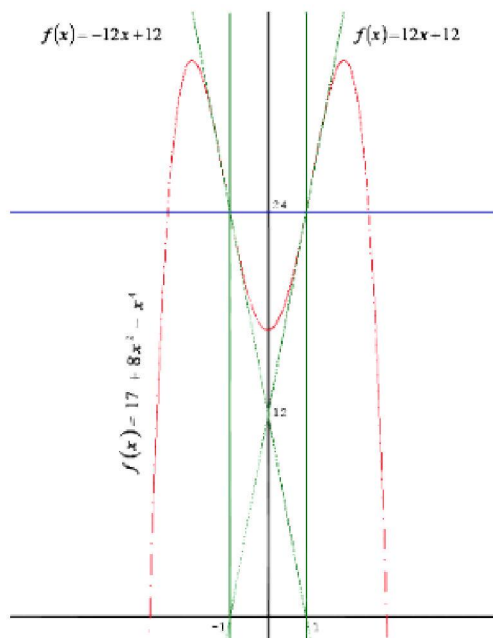
$$x_{k+1} = x_k - \frac{17 + 8x_k^2 - x_k^4}{16x_k - 4x_k^3}. \quad (8.1.38)$$

Agar boshlang‘ich yaqinlashish sifatida $x_0 = 1$ ni olsak, u holda to‘g‘ridan to‘g‘ri (8.1.38) formuladan

$$x_1 = -1, \quad x_2 = 1, \quad x_3 = -1, \dots$$

ketma-ketlikka ega bo‘lamiz.

Demak, $x_n = (-1)^n$. Ravshanki, bu ketma-ketlik uzoqlashadi.

8.1-rasm

Shuni qayd etish joizki, (8.1.37) funksiya $[-4, 1]$ kesmada (8.1.26) shartlarni qanoatlantirmaydi. Aynan shu sababli taqribiy qiymatlar ketma-ketligi ildizga yaqinlashish o'rniga $x = 1$ va $x = -1$ orasida «o'ralashib qolayapti» (8.1-rasmga qarang).

§ 8.2. Funksiyaning ekstremum nuqtalarini hisoblashning taqribiy usullari

Berilgan funksiyaning ekstremum nuqtalarini topish masalasi, IV bobda keltirilgan nazariyaga ko'ra, statsionar nuqtalarni, ya'ni hosilaning nollarini aniqlab, so'ngra bu statsionar nuqtalarni o'rganishdan iboratdir. Demak, ekstremum nuqtalarni taqribiy hisoblash 8.1 - paragrafda o'rganilgan masalaga kelar ekan. Ammo zamonaviy kompyuterlar funksiyaning ekstremum nuqtalarini, ularni hosilalarini topmasdan turib, taqribiy hisoblash imkoniyatini beradi. Ushbu paragrafda shunday usullardan biri bilan tanishamiz.

1. Funksiya ekstremum nuqtasini topish algoritmi. Ushbu bandda biz funksiya ekstremum nuqtasini taqribiy hisoblashning shunday usulini o'rganamizki, u funksiya nollarini topishning avvalgi paragrafda (1 - bandga qarang) o'rganilgan «vilka» usuliga o'xshashdir.

Faraz qilaylik, f funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lib, biror $c \in (a, b)$ nuqta uchun quyidagi shartlarni qanoatlantirsin:

- (i) f funksiya $[a, c]$ kesmada qat'iy o'ssin;
- (ii) f funksiya $[c, b]$ kesmada qat'iy kamaysin.

Shubhasiz, bu shartlar ostida c nuqta f funksiyaning $[a, b]$ kesmadagi maksimum nuqtasi bo'ladi. Biz yana shuni ta'kidlashimiz mumkinki, bunday aniqlangan f funksiya (a, b) interval ichida lokal minimumga ega emas.

Qo'yilgan shartlar o'rganiladigan funksiyalar sinfini ancha toraytirib qo'yadi, albatta. Lekin shunga qaramasdan bunday funksiyalar tadbirlarda ko'p uchrab turadi.

Bizning maqsadimiz c nuqtaga yaqinlashuvchi ketma-ketlikni tuzishdan iboratdir.

Aytaylik,

$$x_0 = a, \quad h_0 = \frac{b-a}{2} \quad (8.2.1)$$

bo'lsin. Biz c nuqtaga yaqinlashuvchi $\{x_n\}$ ketma-ketlikni quyidagi rekurrent formuladan aniqlaymiz:

$$x_n = x_{n-1} + h_{n-1}, \quad n = 1, 2, \dots, \quad (8.2.2)$$

bu yerdagi $\{h_n\}$ orttirmalar ketma-ketligi navbatdagi formuladan topiladi:

$$h_n = \begin{cases} h_{n-1}, & \text{agar } f(x_n) > f(x_{n-1}) \text{ bo'lsa,} \\ -\frac{h_{n-1}}{2}, & \text{agar } f(x_n) \leq f(x_{n-1}) \text{ bo'lsa.} \end{cases} \quad (8.2.3)$$

Bundan ko'rinadiki, biz f funksiya qiymatlarini $x_0 = a$ nuqtadan boshlab hisoblab, o'ngga qarab h_0 qadam bilan toki funksiyaning navbatdagi qiymati oldingisidan kichik bo'lgunga qadar harakatlanamiz. Bunga erishishimiz bilan biz teskari yo'nalishda ikki marta kichik qadam bilan harakatlana boshlaymiz. Agar funksiya kamayishdan to'xtasa, biz yana o'ngga qarab harakatlanamiz. Shunday qilib, biz goh o'suvchi va goh kamayuvchi bo'lgan $\{x_n\}_{n=0}^{\infty}$ ketma-ketlikka ega bo'lamiz.

Ravshanki, (8.2.2) ketma-ketlikning navbatdagi nuqtasi c nuqtadan o'ngda bo'lishi zahoti, yoki undan keyingi qadamda bu ketma-ketlik o'suvchidan kamayuvchiga o'zgaradi. Bundan so'ng ketma-ketlik ikki marta kichik qadam bilan kamaya boshlaydi. Bundan bevosita ko'rinib turibdiki, (8.2.2) ketma-ketlik nuqtalari bir tomonga (chap yoki o'ng tomonga) harakatlanayotganida ikkidandan kam bo'lmagan va to'rtidan ko'p bo'lmagan sonda qadam qo'yadi.

2. Taqrbiy qiymatlar ketma-ketligining yaqinlashishi.

Agar (8.2.2) ketma-ketlikning x_n elementi o'zidan oldingi va o'zidan keyingi elementlardan katta bo'lsa, ya'ni

$$x_n > x_{n-1} \quad \text{va} \quad x_n > x_{n+1}$$

tengsizliklar o'rinli bo'lsa, biz bu elementni (8.2.2) ketma-ketlikning o'ng burilish nuqtasi deb ataymiz.

Shunga o'xshash, agar (8.2.2) ketma-ketlikning x_m elementi o'zidan oldingi va o'zidan keyingi elementlardan kichik bo'lsa, ya'ni

$$x_m < x_{m-1} \quad \text{va} \quad x_m < x_{m+1}$$

tengsizliklar o'rinli bo'lsa, biz bunday elementni ketma-ketlikning *chap* burilish nuqtasi deb ataymiz.

O'ng va chap burilish nuqtalarini biz (8.2.2) ketma-ketlikning chekka nuqtalari deb ham ataymiz.

Navbatdagi ikki tasdiq yuqoridagi bandeda keltirilgan mulohazalardan bevosita kelib chiqadi.

1 - tasdiq. Agar x_n nuqta (8.2.2) ketma-ketlikning o'ng burilish nuqtasi bo'lsa, u holda quyidagi

$$x_{n+2}, x_{n+3}, x_{n+4}$$

uch nuqtalardan biri (8.2.2) ketma-ketlikning *chap* burilish nuqtasi bo'ladi.

2 - tasdiq. Agar x_m nuqta (8.2.2) ketma-ketlikning *chap* burilish nuqtasi bo'lsa, u holda quyidagi

$$x_{m+2}, x_{m+3}, x_{m+4}$$

uch nuqtalardan biri (8.2.2) ketma-ketlikning o'ng burilish nuqtasi bo'ladi.

Agar x_{n_1} orqali (8.2.2) ketma-ketlikning birinchi o'ng burilish nuqtasini belgilasak, x_{n_2} orqali undan keyingi chap burilish nuqtasini belgilasak va bu belgilashni davom ettirsak, u holda biz (8.2.2) ketma-ketlikning barcha chekka nuqtalaridan tuzilgan va navbatmanavbat nomerlangan qism ketma-ketligini olamiz.

Asosiy tasdiq quyidagidan iborat.

3 - tasdiq. Agar $\{x_{n_k}\}$ ketma-ketlik (8.2.2) ketma-ketlikning navbatmanavbat nomerlangan chekka nuqtalaridan iborat qism ketma-ketligi bo'lsa, u holda $k \geq 1$ lar uchun

$$n_k \leq 4k - 2 \tag{8.2.4}$$

tengsizlik o'rinli.

Isbot. Qism ketma-ketlikning tuzilishiga ko'ra $1 \leq n_1 \leq 2$. Bundan tashqari, 1 - va 2 - tasdiqlardan ketma-ketlikning har bir o'suvchi yoki kamayuvchi bo'lagi 4 dan ko'p bo'lmagan qadam natijasida hosil bo'lishi kelib chiqadi. Shunday ekan, qo'shni chekka nuqtalar nomerlari oshib borsa 4 taga farq qilishi mumkin, ya'ni

$$n_j - n_{j-1} \leq 4. \quad (8.2.5)$$

Bundan chiqdi, agar o'z-o'zidan ko'rinib turgan quyidagi

$$n_k = n_1 + \sum_{j=2}^k (n_j - n_{j-1})$$

ayniyatdan foydalansak, (8.2.5) tengsizlikdan

$$n_k \leq 2 + \sum_{j=2}^k 4 = 2 + 4(k-1) = 4k - 2$$

munosabatni olamiz. ■

8.2.1 - teorema. Agar f funksiya (i) va (ii) shartlarni qanoatlantirsa, (8.2.1)-(8.2.3) tengliklar bilan aniqlangan $\{x_n\}$ ketma-ketlik f funksiyaning $x = c$ maksimum nuqtasiga yaqinlashadi va bunda

$$|x_n - c| \leq A 2^{-n/4}, \quad A = 2\sqrt{2}(b-a), \quad (8.2.17)$$

baho bajariladi.

Isbot. Biz $\{x_{n_k}\}$ orqali (8.2.2) ketma-ketlikning chap va o'ng burilish nuqtalari ketma-ketligini belgilaymiz. Faraz qilaylik, $n_{k-1} < n \leq n_k$ tengsizlik bajarilsin. U holda bevosita chap va o'ng burilish nuqtalar ta'rifidan x_n va c nuqtalarning $x_{n_{k-1}}$ va x_{n_k} nuqtalar orasida yotishi kelib chiqadi. Shunday ekan,

$$|x_n - c| \leq |x_{n_k} - x_{n_{k-1}}|. \quad (8.2.7)$$

1 - va 2 - tasdiqlarga ko'ra, $x_{n_{k-1}}$ nuqtadan x_{n_k} nuqttagacha $h = (-1)^{k-1} \frac{b-a}{2^k}$ qadam bilan oshib borsa 4 qadamda borish mumkin.

Shuning uchun, ravshanki,

$$|x_{n_k} - x_{n_{k-1}}| \leq 4h = 4 \frac{b-a}{2^k}.$$

Bu baho va (8.2.7) tengsizlikka ko'ra,

$$|x_n - c| \leq 4 \frac{b-a}{2^k}.$$

O'z navbatida 3 - tasdiqqa ko'ra,

$$k \geq \frac{n_k + 2}{4} \geq \frac{n + 2}{4}$$

tengsizlikka ega bo'lamiz.

Shunday ekan,

$$|x_n - c| \leq 4 \frac{b-a}{2^{(n+2)/4}} = (b-a) \frac{2\sqrt{2}}{2^{n/4}}$$

va demak, talab qilingan (8.2.6) baho isbotlandi. ■

Shuni aytish joizki, o'rganilgan usul o'zining qo'llanishi soddaligi bilan ajralib turadi. Chunki bu usulni amalda qo'llash uchun biz funksiya qiymatini navbatdagi nuqtada hisoblab, uni oldingi qadamda hisoblagan qiymat bilan solishtirishimiz yetarlidir.

§ 8.3. Aniq integrallarni hisoblashning taqribiy usullari

Aniq integrallarni taqribiy hisoblash usullari asosida integralni integral yig'indilar limiti ko'rinishidagi ta'rifi, ya'ni quyidagi

$$\int_a^b f(x) dx = \lim_{d(P) \rightarrow 0} \sum_{k=1}^n f(\xi_k) \Delta x_k$$

tenglik yotadi.

Bu ta'rifga asosan biz integralni taqrriban unga mos integral yig'indi bilan almashtirishimiz mumkin. Turli usullar bilan

$$P = \{a = x_0 < x_1 < \dots < x_n = b\}$$

bo'linishni va $\xi_k \in [x_{k-1}, x_k]$ nuqtalarni tanlab, biz aniq integral hisoblashning har xil taqrribiy usullariga ega bo'lamiz.

1. To'g'ri to'rtburchaklar usuli. Berilgan $[a, b]$ kesmani n ta teng bo'lakka bo'lamiz (bu bo'linish odatda *tekis to'r* deyiladi):

$$x_k = a + kh, \quad k = 0, 1, 2, \dots, n, \quad \text{bu yerda} \quad h = \frac{b-a}{n}. \quad (8.3.1)$$

Oraliq ξ_k nuqtalar sifatida $[x_{k-1}, x_k]$ qismaniy kesmaning o'rtasini olamiz, ya'ni

$$\xi_k = \frac{x_{k-1} + x_k}{2}. \quad (8.3.2)$$

U holda aniq integralning taqrribiy qiymati $I_R(h, f)$ sifatida quyidagi ifodaga ega bo'lamiz:

$$I_R(h, f) = h \sum_{k=1}^n f(\xi_k). \quad (8.3.3)$$

To'g'ri to'rtburchaklar usulining xatoligini (bu xatolik qoldiq had ham deyiladi) $E_R(h, f)$ simvol orqali belgilaymiz, ya'ni

$$E_R(h, f) = \int_a^b f(x) dx - I_R(h, f). \quad (8.3.4)$$

Endi shu kattalikni baholaymiz. Buning uchun uzunligi h ga teng bo'lgan $[x_{k-1}, x_k]$ qismaniy kesmani alohida qaraylik. Dastavval bu kesmani almashtirish bajarib, $[-h/2, h/2]$ kesmaga keltiramiz. Faraz qilaylik, f funksiya ana shu kesmada ikki marta differensiallanuvchi bo'lsin. U holda, Teylor formulasiga ko'ra, biror $\eta = \eta_x, 0 < |\eta_x| < |x|$, uchun

$$f(x) = f(0) + f'(0)x + f''(\eta_x)\frac{x^2}{2} \quad (8.3.5)$$

tenglikni olamiz.

Shunday ekan, simmetrik kesmada integrallab,

$$\int_{-h/2}^{h/2} f(x) dx = hf(0) + \int_{-h/2}^{h/2} f''(\eta_x) \frac{x^2}{2} dx$$

tenglikni hosil qilamiz.

Shuni qayd etish joizki, $\eta = \eta_x$ nuqta x dan uzluksiz bog'liq bo'lmasligi mumkin. Ammo, agar $\varphi(0) = f''(0)$ desak, $\varphi(x) = f''(\eta_x)$ funksiyaning uzluksizligi (8.3.5) tenglikdan bevosita kelib chiqadi. Shuning uchun, o'rta qiymat haqidagi formulaga ko'ra,

$$\int_{-h/2}^{h/2} f''(\eta_x) \frac{x^2}{2} dx = f''(\theta) \int_{-h/2}^{h/2} \frac{x^2}{2} dx = f''(\theta) \frac{h^3}{24},$$

bu yerda $\theta \in (-h/2, h/2)$ intervaldan olingan biror nuqtadir. Shunday qilib,

$$\int_{-h/2}^{h/2} f(x) dx = hf(0) + f''(\theta) \frac{h^3}{24}. \quad (8.3.6)$$

Shubhasiz, xuddi shunday tenglik har bir qismaniy $[x_{k-1}, x_k]$ kesma uchun ham o'rinli, ya'ni

$$\int_{x_{k-1}}^{x_k} f(x) dx = hf(\xi_k) + f''(\theta_k) \frac{h^3}{24}, \quad (8.3.7)$$

bu yerda ξ_k — qismaniy kesmaning markazi bo'lib, θ_k esa (x_{k-1}, x_k) intervalning biror nuqtasidir.

Endi qoldiq hadni, (8.3.4) va (8.3.7) tengliklardan foydalanib, quyidagi ko'rinishda yozamiz:

$$E_R(h, f) = \sum_{k=1}^n \left(\int_{x_{k-1}}^{x_k} f(x) dx - f(\xi_k) h \right) = \sum_{k=1}^n f''(\theta_k) \frac{h^3}{24}. \quad (8.3.8)$$

Ma'lumki,

$$\min_{a \leq x \leq b} f''(x) \leq \frac{1}{n} \sum_{k=1}^n f''(\theta_k) \leq \max_{a \leq x \leq b} f''(x)$$

tengsizliklar o'rinli. Demak, ikkinchi hosilaning uzluksizligiga ko'ra, $[a, b]$ kesmadan shunday θ^* nuqta topiladiki, u uchun

$$\frac{1}{n} \sum_{k=1}^n f''(\theta_k) = f''(\theta^*). \quad (8.3.9)$$

Bu tenglik yordamida (8.3.8) qoldiq had yanada qulayroq ko'rinishga keladi:

$$E_R(h, f) = n \cdot f''(\theta^*) \frac{h^3}{24}. \quad (8.3.10)$$

Nihoyat, $nh = b - a$ bo'lgani uchun, (8.3.1)-(8.3.4) munosabatlardan va qoldiq hadning (8.3.10) ko'rinishidan foydalanib, quyidagi formulani olamiz:

$$\int_a^b f(x) dx = h \sum_{k=1}^n f(a + kh - h/2) + f''(\theta^*) \frac{(b-a)^3}{24n^2}, \quad h = \frac{b-a}{n}. \quad (8.3.11)$$

Bu (8.3.11) tenglik *to'g'ri to'rtburchaklar formulasi* deyiladi. Chunki bu holda (8.3.11) dagi aniq integralga teng bo'lgan egri chiziqli trapetsiya yuzi asosi $\Delta x_k = h$ va balandligi $f(\xi_k)$ bo'lgan to'g'ri to'rtburchaklar yuzlari yig'indisi bilan yaqinlashtiriladi. Shuni qayd etish joizki, agar f funksiya $[a, b]$ kesmada chiziqli bo'lsa, u holda (8.3.11) formuladan ko'rinib turibdiki, integralning to'g'ri to'rtburchaklar formulasi orqali hisoblangan taqrribiy qiymati uning aniq qiymati bilan ustma-ust tushadi.

2. Trapetsiyalar usuli. Yana tekis to'r deb ataluvchi bo'linishni olib, endi bu safar $f(\xi_k)$ sifatida quyidagi kattalikni olamiz:

$$f(\xi_k) = \frac{f(x_{k-1}) + f(x_k)}{2},$$

ya'ni, $\xi_k \in [x_{k-1}, x_k]$ nuqtalarni shunday tanlaymizki, yuqoridagi tenglik o'rinli bo'lsin. Boshqacha aytganda, $[x_{k-1}, x_k]$ qisman kesma ustida joylashgan egri chizikli trapetsiya yuzining taqribiy qiymati sifatida biz parallel tomonlarining uzunligi $f(x_{k-1})$ va $f(x_k)$ larga teng bo'lgan trapetsiya yuzini olamiz.

U holda aniq integralning taqribiy qiymati $I_T(h, f)$ sifatida quyidagi ifodaga ega bo'lamiz:

$$I_T(h, f) = h \sum_{k=1}^n \frac{f(x_{k-1}) + f(x_k)}{2}. \quad (8.3.12)$$

Trapetsiyalar usulining xatoligini hisoblash maqsadida yana uzunligi h ga teng bo'lgan $[x_{k-1}, x_k]$ qisman kesmani alohida qaraylik. Almashtirish bajarib bu kesmani $[-h/2, h/2]$ ga keltiramiz. Faraz qilaylik, f funksiya ana shu kesmada ikki marta differensiallanuvchi bo'lsin. Dastavval, quyidagi integralni bo'laklab integrallab, bizga qulay ko'rinishga keltiramiz:

$$\begin{aligned} \int_{-x}^x (x^2 - t^2) f''(t) dt &= (x^2 - t^2) f'(t) \Big|_{t=-x}^{t=x} + 2 \int_{-x}^x t f'(t) dt = \\ &= 2t f(t) \Big|_{t=-x}^{t=x} - 2 \int_{-x}^x f(t) dt = 2x f(x) + 2x f(-x) - 2 \int_{-x}^x f(t) dt. \end{aligned}$$

Shunday ekan, o'rta qiymat haqidagi formulani qo'llasak, navbatdagi tenglikka kelamiz:

$$\begin{aligned} \int_{-x}^x f(t) dt - x[f(-x) + f(x)] &= -\frac{1}{2} \int_{-x}^x (x^2 - t^2) f''(t) dt = \\ &= -\frac{f''(\theta)}{2} \int_{-x}^x (x^2 - t^2) dt = -f''(\theta) \frac{2x^3}{3}. \end{aligned}$$

Endi bu tenglikda $x = h/2$ deb,

$$\int_{-h/2}^{h/2} f(t) dt = h \frac{f(-h/2) + f(h/2)}{2} - f''(\theta) \frac{h^3}{12}$$

tenglikni olamiz, bu yerda $\theta \in [-h/2, h/2]$ bo'lgan biror nuqta.

Shubhasiz, xuddi shunday baho uzunligi h ga teng bo'lgan har bir qismaniy $[x_{k-1}, x_k]$ kesmada o'rinli:

$$\int_{x_{k-1}}^{x_k} f(x) dx = h \frac{f(x_{k-1}) + f(x_k)}{2} - f''(\theta_k) \frac{h^3}{12}, \quad (8.3.13)$$

Bundan, xuddi to'g'ri to'rtburchaklar usulidagidek, (8.3.13) tengliklarni yig'ib chiqsak, trapetsiyalar usulidagi xatolik uchun

$$E_T(h, f) = \int_a^b f(x) dx - I_T(h, f) = \sum_{k=1}^n f''(\theta_k) \frac{h^3}{12} \quad (8.3.14)$$

ifodani olamiz.

Ikkinchi tartibli $f''(x)$ hosilaning uzluksizligiga ko'ra, shunday $\theta^* \in [a, b]$ nuqta topiladiki, u uchun (8.3.9) tenglik bajariladi. Agar $h = \frac{b-a}{n}$ ekanini eslasak, u holda (8.3.12) ta'rif va (8.3.14) tenglikka ko'ra, quyidagi formulaga ega bo'lamiz:

$$\int_a^b f(x) dx = \frac{h}{2} \sum_{k=1}^n [f(a + (k-1)h) + f(a + kh)] - f''(\theta^*) \frac{(b-a)^3}{12n^2}. \quad (8.3.15)$$

Bu formulani navbatdagi ko'rinishda ham yozish mumkin:

$$\int_a^b f(x) dx = \frac{f(a) + f(b)}{2} + h \sum_{k=1}^{n-1} f(a + kh) - f''(\theta^*) \frac{(b-a)^3}{12n^2}. \quad (8.3.16)$$

Ushbu (8.3.16) formula *trapetsiyalar formulasi* deyiladi. Shuni aytish kerakki, aniq integralni taqribiy hisoblashning trapetsiyalar usulidagi xatolik tartibi ham xuddi to'g'ri to'rtburchaklar usulidagidek.

3. Parabolalar (Simpson) usuli . Agar (8.3.11) va (8.3.16) formulalarni taqqoslasak, trapetsiyalar formulasining xatoligi to'g'ri to'rtburchaklar formulasi xatoligidan ikki marta katta bo'lib, yana ishorasi bilan farq qilishini ko'rishimiz mumkin. Shuning uchun, $I_T(h, f) + 2I_R(h, f)$ yig'indi uchga ko'paytirilgan f funksiyaning integraliga yuqori tartibli aniqlikda yaqinlashishini kutsak bo'ladi. Boshqacha aytganda,

$$\int_a^b f(x) dx = \frac{1}{3}[I_T(h, f) + 2I_R(h, f)] + \alpha(h)$$

tenglik o'rinli bo'lib, bunda $h \rightarrow 0$ da $\alpha(h)$ yuqori tartib bilan nolga intilishini kutish tabiiydir. Bu tenglik qisman interval bo'yicha olingan integralning quyidagi ifodaga yaqinlashishini anglatadi:

$$\int_{x_{k-1}}^{x_k} f(x) dx \approx \frac{1}{3}h \left[\frac{f(x_{k-1}) + f(x_k)}{2} + 2f(\xi_k) \right], \quad (8.3.17)$$

bu yerda $\xi_k = (x_{k-1} + x_k)/2$.

(8.3.17) formuladagi yaqinlashish xatoligini baholash maqsadida f funksiyani to'rt marta uzluksiz differensiallanadi deb faraz qilib,

$$I_\varepsilon = \int_0^\varepsilon [f^{(4)}(t) + f^{(4)}(-t)] P_\varepsilon(t) dt \quad (8.3.18)$$

integralni qaraymiz, bu yerda $P_\varepsilon(t)$ — to'rtinchi tartibli quyidagi ko'phad:

$$P_\varepsilon(t) = \varepsilon \frac{(\varepsilon - t)^3}{3} - \frac{(\varepsilon - t)^4}{4}. \quad (8.3.19)$$

Bu ko'phadning quyida keltirilgan xossalarga ega ekanini ko'rish qiyin emas:

- (i) $P_\varepsilon(t) \geq 0, \quad 0 \leq t \leq \varepsilon;$
- (ii) $P_\varepsilon(\varepsilon) = P'_\varepsilon(\varepsilon) = P''_\varepsilon(\varepsilon) = 0;$
- (iii) $P'_\varepsilon(0) = 0;$
- (iv) $P_\varepsilon^{(3)}(0) = 4\varepsilon;$
- (v) $P_\varepsilon^{(3)}(\varepsilon) = -2\varepsilon;$
- (vi) $P_\varepsilon^{(4)}(t) \equiv -6, \quad 0 \leq t \leq \varepsilon;$
- (vii) ushbu tenglik o'rinli:

$$\int_0^\varepsilon P_\varepsilon(t) dt = \frac{\varepsilon^5}{30}.$$

Agar

$$\varphi(t) = f(t) + f(-t)$$

funksiyani qarasak, u

$$\varphi'(t) = f'(t) - f'(-t), \dots, \varphi^{(4)}(t) = f^{(4)}(t) + f^{(4)}(-t),$$

va

$$\varphi'(0) = \varphi'''(0) = 0$$

shartlarni qanoatlantiradi.

Shunday ekan, bu munosabatlardan foydalanib (8.3.18) integralni uch marta bo'laklab integrallasak ($P_\varepsilon(t)$ va φ funksiyalar xos-salariga asosan bunda hosil bo'ladigan barcha integraldan tashqari hadlar nolga aylanadi),

$$\begin{aligned} I_\varepsilon &= \int_0^\varepsilon \varphi^{(4)}(t) P_\varepsilon(t) dt = - \int_0^\varepsilon \varphi^{(3)}(t) P'_\varepsilon(t) dt = \\ &= \int_0^\varepsilon \varphi''(t) P''_\varepsilon(t) dt = - \int_0^\varepsilon \varphi'(t) P_\varepsilon^{(3)}(t) dt \end{aligned}$$

tenglikka ega bo'lamiz. Yana bir marta bo'laklab integrallab, (iv) va (v) shartlarni hisobga olsak, quyidagini olamiz:

$$\begin{aligned} I_\varepsilon &= -\varphi(\varepsilon) P_\varepsilon'''(\varepsilon) + \varphi(0) P_\varepsilon'''(0) + \int_0^\varepsilon \varphi(t) P_\varepsilon^{(4)}(t) dt = \\ &= 2\varepsilon[f(\varepsilon) + f(-\varepsilon)] + 8\varepsilon f(0) - 6 \int_0^\varepsilon [f(t) + f(-t)] dt. \end{aligned}$$

Oxirgi integralda almashtirish bajarib, navbatdagi muhim tenglikka kelamiz:

$$\int_{-\varepsilon}^\varepsilon f(t) dt = \frac{\varepsilon}{3}[f(\varepsilon) + 4f(0) + f(-\varepsilon)] - \frac{1}{6} \int_0^\varepsilon [f^{(4)}(t) + f^{(4)}(-t)] P_\varepsilon(t) dt. \quad (8.3.20)$$

O'ng tomondagi integralga o'rta qiymat haqidagi formulani qo'llasak, u quyidagi ko'rinishga keladi:

$$\begin{aligned} &\int_0^\varepsilon [f^{(4)}(t) + f^{(4)}(-t)] P_\varepsilon(t) dt = \\ &= [f^{(4)}(\eta) + f^{(4)}(-\eta)] \int_0^\varepsilon P_\varepsilon(t) dt = 2f^{(4)}(\theta) \frac{\varepsilon^5}{30}. \end{aligned}$$

Shunday qilib, (8.3.20) dan biz o'rganayotgan integral uchun

$$\int_{-\varepsilon}^\varepsilon f(t) dt = \frac{\varepsilon}{3}[f(\varepsilon) + 4f(0) + f(-\varepsilon)] - f^{(4)}(\theta) \frac{\varepsilon^5}{90} \quad (8.3.21)$$

tenglik hosil bo'ladi.

Xususan, $\varepsilon = h/2$ deb, (8.3.21) ni quyidagicha yozish mumkin:

$$\int_{-h/2}^{h/2} f(t) dt = \frac{h}{6}[f(-h/2) + 4f(0) + f(h/2)] - f^{(4)}(\theta) \frac{h^5}{2880}.$$

Xuddi shunga o'xshash baho uzunligi h ga teng bo'lgan har bir $[x_{k-1}, x_k]$ qisman kesma uchun o'rinli ekani turgan gap, ya'ni:

$$\int_{x_{k-1}}^{x_k} f(x) dx = \frac{h}{6}[f(x_{k-1}) + 4f(\xi_k) + f(x_k)] - f^{(4)}(\theta_k) \frac{h^5}{2880}. \quad (8.3.22)$$

Demak,

$$\int_a^b f(x) dx = \frac{h}{6} \sum_{k=1}^n [f(x_{k-1}) + 4f(\xi_k) + f(x_k)] - \frac{h^5}{2880} \sum_{k=1}^n f^{(4)}(\theta_k).$$

Shartga ko'ra $f^{(4)}(x)$ uzluksiz bo'lgani uchun shunday $\theta^* \in [a, b]$ nuqta topiladiki, u uchun

$$\frac{1}{n} \sum_{k=1}^n f^{(4)}(\theta_k) = f^{(4)}(\theta^*).$$

Nihoyat, $nh = b - a$ ekanini e'tiborga olsak, talab qilingan formulani olamiz:

$$\int_a^b f(x) dx = \frac{h}{6} \sum_{k=1}^n [f(x_{k-1}) + 4f(\xi_k) + f(x_k)] - f^{(4)}(\theta^*) \frac{(b-a)^5}{2880n^4}. \quad (8.3.23)$$

Bu (8.3.23) tenglik *Simpson formulasi* yoki *parabolalar formulasi* deyiladi [T. Simpson (1710-1761)]. E'tibor bering, (8.3.17) formulaning o'ng tomoni f funksiya grafigining abssissalari x_{k-1} , ξ_k va x_k bo'lgan uch nuqtasi orqali o'tuvchi parabola ostining yuziga teng. Aynan shu sababli (8.3.23) tenglik parabolalar formulasi deb ham ataladi.

(8.3.1) va (8.3.2) lardan foydalanib, (8.3.23) formulani yana quyidagi ko'rinishda ham yozish mumkin:

$$\int_a^b f(x) dx = \frac{h}{6}[f(a) + f(b)] + \frac{2h}{6} \sum_{k=1}^{n-1} f(a + kh) +$$

$$+ \frac{2h}{3} \sum_{k=1}^n f(a + kh - h/2) - f^{(4)}(\theta^*) \frac{(b-a)^5}{2880n^4}. \quad (8.3.24)$$

Simpson formulasi to'g'ri to'rtburchaklar hamda trapetsiyalar usullariga qaraganda ancha yuqori tartibli aniqlikka ega va shu sababli undan zamonaviy hisoblashlarda keng foydalaniladi. Shuni qayd qilish joizki, uchinchi tartibli algebraik ko'phad uchun Simpson formulasi orqali hisoblangan aniq integral qiymati shu integralning aniq qiymati bilan ustma-ust tushadi.

IX Bob. Sonli qatorlar

§ 9.1. Sonli qator yig'indisi tushunchasi

1. Biror $\{a_k\}$ sonli ketma-ketlik berilgan bo'lsin. Uning elementlaridan formal ravishda tuzilgan

$$a_1 + a_2 + a_3 + \dots + a_n + \dots$$

ko'rinishdagi ifodaga *sonli qator* (yoki oddiy qilib *qator*) deyiladi. Ketma-ketlikning a_k elementlari qatorning hadlari deb ataladi. Ushbu qatorni $\sum$ belgidan foydalanib yana quyidagicha ham belgilashadi:

$$\sum_{k=1}^{\infty} a_k, \quad (9.1.1)$$

bunda yig'indining yuqori chegarasi qator hadlari sonining cheksiz ekanini anglatadi.

2*. Sonli qator yig'indisi tushunchasini aniqlash bo'yicha uchta yondashishni keltirish mumkin. Birinchisida cheksiz sondagi hadlarni, ular qanchalik kichik bo'lishidan qat'iy nazar, qo'shib chiqish jarayoni hech qachon tugamaydi deb hisoblanib, bunday yig'indining biror ma'noga ega ekani umuman inkor etiladi. Bunday yondashish, Axilles va toshbaqa nomi bilan tanilgan, Zenon Eleyskiy (eramizdan avvalgi $\approx 490 - \approx 430$ - yillarda yashagan) paradoksida o'z aksini yaqqol topgan.

Bu paradoksga ko'ra, Axilles toshbaqaga yetib olish maqsadida, avval toshbaqa boshlang'ich vaqtda turgan P_0 nuqtaga kelishi kerak, ammo toshbaqa bu vaqt ichida boshqa biror P_1 nuqtada bo'ladi. Axilles P_1 nuqtaga yetib kelganda esa, toshbaqa navbatdagi P_2 nuqtaga

keladi va hokazo. Modomiki Axilles bosib o'tishi kerak bo'lgan yo'l cheksiz sondagi oraliqlardan (ularning uzunligi istalgancha kichik bo'lishiga qaramasdan) iborat ekan, ularni qo'shib chiqish jarayoni (Zenon fikricha) cheksiz ko'p vaqt talab qiladi va shuning uchun, Axilles hech qachon toshbaqaga yeta olmaydi.

Ikkinchi yondashish tarafdorlari istalgan cheksiz qator yig'indiga ega va bu yig'indini hisoblash uchun arifmetikaning oddiy qoidalari yetarli, deb hisoblaydilar. Ayniqsa o'rta asrlarda bunday qarash keng tarqalgan edi. Masalan,

$$S = 1 - 1 + 1 - 1 + 1 - 1 + \dots$$

belgilash kiritib, biz

$$S = 1 - (1 - 1 + 1 - 1 + \dots)$$

deb yozishimiz mumkin, ya'ni

$$S = 1 - S.$$

Bundan $S = \frac{1}{2}$ ekani kelib chiqadi. Qizig'i shundaki, bu yondashish tarafdorlarini butun sonlar yig'indisining to'g'ri kasr bo'lib qolgani ajablantirmagan.

Ammo bu yondashishning qoniqarli emasligi quyidagi

$$S^* = 1 + 1 + 1 + 1 + 1 + \dots$$

qator misolida yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki

$$S^* = 1 + (1 + 1 + 1 + 1 + \dots)$$

deb yozib olsak,

$$S^* = 1 + S^*$$

bo'ladi va bundan esa shubhasiz noto'g'ri bo'lgan $0 = 1$ natijani olamiz.

Nihoyat, uchinchi yondashish shundan iboratki, unda barcha sonli qatorlar ichidan faqat biror qoniqarli ma'noda yig'indi tushunchasini kiritish mumkinlarinigina ajratib olinib, qolganlarini esa o'rganilmaydi. Limitlar nazariyasiga tayangan bu yondashish XIX asr matematiklari tomonidan rivojlantirildi va u juda sermahsul bo'lib chiqdi. O'sha vaqtda kiritilgan sonli qator yig'indisi tushunchasi, yig'indiga ega bo'lgan qatorlar sinfini kengaytirish natijasida, doimo rivojlantirildi va hozir ham rivojlanib kelmoqda.

3. Navbatdagi maqsadimiz (9.1.1) cheksiz yig'indiga, xuddi chekli sondagi hadlar yig'indisi xossalriga ega bo'ladigan qilib, ma'no berishdan iboratdir. Buning uchun, dastlabki n ta hadning yig'indisini hisoblab, n cheksiz kattalashganda bu yig'indining o'zgarishini kuzatamiz.

Ta'rif. Berilgan (9.1.1) qatorning dastlabki n ta hadi yig'indisini bu qatorning **n - qismaniy yig'indisi** deb ataymiz va S_n simvoli orqali belgilaymiz:

$$S_n = \sum_{k=1}^n a_k = a_1 + a_2 + \dots + a_n. \quad (9.1.2)$$

9.1.1 - misol. Ushbu

$$\sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{2^k} = \frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{8} + \dots$$

qatorning qismaniy yig'indilari

$$S_n = \sum_{k=1}^n \frac{1}{2^k} = 1 - \frac{1}{2^n}$$

ga teng.

Demak, bu misolda $\{S_n\}$ qismaniy yig'indilar ketma-ketligi yaqinlashuvchi bo'lib, uning limiti 1 ga teng ekan. Shuning uchun aynan ana shu sonni berilgan sonli qatorning yig'indisi deb hisoblash tabiiydir.

Shunday qilib, biz sonli qator yig'indisining quyidagi ta'rifini berishimiz mumkin.

Ta'rif. Agar (9.1.1) sonli qator qisman yig'indilaridan tuzilgan ketma-ketlik limitga ega bo'lsa, u holda bunday qatorni **yaqinlashuvchi** deymiz.

Aksincha, agar qisman yig'indilar ketma-ketligining limiti mavjud bo'lmasa, (9.1.1) qatorni **uzoqlashuvchi** deymiz.

Yaqinlashuvchi sonli qator **yig'indisi** debuning qisman yig'indilari limitiga aytamiz:

$$S = \lim_{n \rightarrow \infty} S_n. \quad (9.1.3)$$

Bunda

$$S = \sum_{k=1}^{\infty} a_k$$

deb yozamiz, ya'ni bu tenglikning o'ng tomonidagi simvolni nafaqat qatorni belgilash uchun, balki, u yaqinlashgan vaqtda, qatorning yig'indisini belgilash uchun ham ishlatamiz.

Odatda, agar (9.1.3) tenglik bajarilsa, (9.1.1) qator S ga yaqinlashadi deyiladi.

4. Bevosita yuqoridagi ta'rifdan yaqinlashuvchi qator hadlarining nolga intilishi kelib chiqadi.

9.1.1 - tasdiq. Agar sonli qator yaqinlashuvchi bo'lsa, uning hadlari nolga yaqinlashadi.

Haqiqatan, agar (9.1.1) qatorning (9.1.2) tenglik bilan aniqlangan S_n qisman yig'indilari S soniga yaqinlashsa, $n \rightarrow \infty$ deb limitga o'tsak,

$$a_n = S_n - S_{n-1} = (S_n - S) - (S_{n-1} - S) \rightarrow 0,$$

ya'ni talab qilingan natijaga ega bo'lamiz.

Bu tasdiqning teskarisi o'rinli emas. Bunga misol sifatida, *garmonik qator* deb ataluvchi, quyidagi qatorni keltirish mumkin:

$$\sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{k} = 1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \frac{1}{4} + \dots$$

Ravshanki, bu qatorning hadlari nolga yaqinlashadi. Lekin, agar biz bu qatorni

$$\begin{aligned} \sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{k} &= 1 + \frac{1}{2} + \left(\frac{1}{3} + \frac{1}{4}\right) + \left(\frac{1}{5} + \frac{1}{6} + \frac{1}{7} + \frac{1}{8}\right) + \\ &+ \left(\frac{1}{9} + \frac{1}{10} + \dots + \frac{1}{16}\right) + \left(\frac{1}{17} + \frac{1}{18} + \dots + \frac{1}{32}\right) + \dots \end{aligned}$$

ko'rinishda yozib olib, har bir qavs ichidagi hadlar yig'indisi $1/2$ dan katta ekanini hisobga olsak, uning qisman yig'indilari $+\infty$ ga intilishiga amin bo'lamiz.

9.1.2 - misol. Geometrik progressiya hadlaridan tuzilgan quyidagi qatorni qaraymiz:

$$\sum_{k=1}^{\infty} q^{k-1} = 1 + q + q^2 + q^3 + \dots \quad (9.1.4)$$

Agar $|q| \geq 1$ bo'lsa, ravshanki, $|q^n| \geq 1$ bo'ladi. Demak, bu holda 9.1.1 - tasdiqqa ko'ra, (9.1.4) qator uzoqlashadi. Agarda $|q| < 1$ bo'lsa, bu qatorning n -qisman yig'indisi uchun

$$S_n = \sum_{k=1}^n q^{k-1} = \frac{1 - q^n}{1 - q}$$

formula induksiya usuli orqali oson tekshiriladi.

Shuning uchun, $|q| < 1$ bo'lganda (9.1.4) qator yaqinlashuvchi bo'lib, uning yig'indisi

$$\sum_{k=1}^{\infty} q^{k-1} = \frac{1}{1 - q}$$

ga tengdir.

Navbatdagi tasdiq yaqinlashuvchi qator yig'indisi chiziqchilik xosligiga ega ekanini anglatadi.

9.1.2 - tasdiq. Agar

$$\sum_{k=1}^{\infty} a_k, \quad \sum_{k=1}^{\infty} b_k$$

qatorlar yaqinlashsa, istalgan haqiqiy λ va μ sonlar uchun

$$\sum_{k=1}^{\infty} (\lambda a_k + \mu b_k)$$

qator ham yaqinlashadi va uning yig'indisi

$$\sum_{k=1}^{\infty} (\lambda a_k + \mu b_k) = \lambda \sum_{k=1}^{\infty} a_k + \mu \sum_{k=1}^{\infty} b_k \quad (9.1.5)$$

ga teng bo'ladi.

Isbot ketma-ketlik limitining chiziqiligidan kelib chiqadi. Haqiqatan, agar $S_n(a)$ simvol orqali $\sum a_k$ qatorning qisman yig'indilari ketma-ketligini, $S_n(b)$ simvol orqali esa $\sum b_k$ qatorning qisman yig'indilari ketma-ketligini belgilasak, (9.1.5) ning chap tomonidagi qator qisman yig'indilari uchun

$$S_n(\lambda a + \mu b) = \lambda S_n(a) + \mu S_n(b)$$

tenglikni olamiz.

Bu tenglikda, limit xossaligidan foydalanib, $n \rightarrow \infty$ deb limitga o'tsak, talab qilingan (9.1.5) tenglikka ega bo'lamiz.

5. Sonli qatorlar nazariyasidagi eng asosiy masala berilgan qatorning yaqinlashish yoki yaqinlashmasligini aniqlashdir. Navbatdagi shart qator yaqinlashishi uchun ham zaruriy, ham yetarli shart bo'lgani uchun uni kriteriy deb atashadi.

9.1.1 - teorema (Koshi kriteriyasi). (9.1.1) sonli qator yaqinlashishi uchun istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $N = N(\varepsilon)$ nomer topilib, $n \geq m \geq N$ shartni qanoatlantiruvchi barcha natural m va n sonlar uchun

$$\left| \sum_{k=m+1}^n a_k \right| < \varepsilon \quad (9.1.6)$$

tengsizlikning bajarilishi zarur va yetarli.

Isbot (9.1.2) tenglik bilan aniqlangan S_n qismaniy yig'indilar ketma-ketligi uchun Koshi kriteriyasi va o'z-o'zidan ko'rinib turgan

$$S_n - S_m = \sum_{k=m+1}^n a_k$$

tenglikdan bevosita kelib chiqadi.

Eslatma. Modomiki Koshi kriteriyasi qatorning dastlabki hadlariga bog'liq emas ekan, qatorning istalgan chekli sondagi hadlarini o'zgartirish uning yaqinlashishiga ta'sir qilmaydi. Chunonchi, agar (9.1.1) qator berilgan bo'lsa, istalgan natural N soni uchun

$$\sum_{k=N}^{\infty} a_k$$

ko'rinishdagi qatorlar (9.1.1) qator bilan bir vaqtda yaqinlashadi yoki uzoqlashadi.

6. Koshi kriteriyasi berilgan qatorning yaqinlashishini aniqlash uchun nihoyatda samarali vositadir. Ammo amaliyotda yaqinlashishning tekshirish osonroq bo'lgan turli yetarlilik shartlaridan ko'proq foydalaniladi. Shunday shartlar safiga, o'rganilayotgan qatorni yaqinlashishi avvaldan ma'lum bo'lgan boshqa bir qator bilan solishtirishga asoslangan, taqqoslash alomatlari kiradi.

9.1.2 - teorema (taqqoslashning umumiy alomati). *Ikki a_k va b_k haqiqiy sonlar ketma-ketligi*

$$|a_k| \leq b_k, \quad k = 1, 2, 3, \dots \quad (9.1.7)$$

tengsizliklarni qanoatlantirsin.

U holda, agar

$$\sum_{k=1}^{\infty} b_k$$

qator yaqinlashsa,

$$\sum_{k=1}^{\infty} a_k$$

qator ham yaqinlashadi.

Isbot. Bevosita Koshi kriteriysi va

$$\left| \sum_{k=m+1}^n a_k \right| \leq \sum_{k=m+1}^n b_k$$

tengsizlikdan kelib chiqadi.

9.1.3 - teorema (xususiylar taqqoslash alomati). Agar $0 < q < 1$ bo'lsa va $C > 0$ berilgan o'zgarmas bo'lib, biror N nomerdan boshlab

$$|a_k| \leq Cq^k, \quad k \geq N, \quad (9.1.8)$$

tengsizliklar bajarilsa,

$$\sum_{k=1}^{\infty} a_k$$

qator yaqinlashadi.

Isbot. Yuqorida qayd qilinganidek, qatorning istalgan chekli sondagi hadlarini o'zgartirish uning yaqinlashishiga ta'sir qilmaydi. Shunday ekan, bu tasdiq 9.1.2 - teorema va 9.1.2 - misoldan bevosita kelib chiqadi. ■

9.1.3 - misol. Quyidagi

$$\sum_{k=1}^{\infty} \frac{(-1)^k \cdot 2 + 1}{3^k} \quad (9.1.9)$$

qatorni qaraylik.

Ravshanki, bu qatorning hadlari

$$\left| \frac{(-1)^k \cdot 2 + 1}{3^k} \right| \leq \frac{3}{3^k}$$

bahoni qanoatlantiradi. Bundan chiqdi, (9.1.8) tengsizlik $q = 1/3$ va $C = 3$ qiymatlar uchun bajarilar ekan. Demak, (9.1.9) qator yaqinlashadi.

7*. Xuddi yuqoridagi singari kompleks sonli qator tushunchasi kompleks sonlarning formal cheksiz yig'indisi sifatida aniqlanadi, ya'ni

$$\sum_{k=1}^{\infty} c_k. \quad (9.1.10)$$

Bunda har bir had $c_k = a_k + ib_k$ ko'rinishga ega bo'lib, a_k va b_k lar haqiqiy sonlardir.

Agar

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \sum_{k=1}^n c_k = S$$

limit mavjud bo'lsa, (9.1.10) qator yaqinlashuvchi deyiladi, bunda S soni (9.1.10) qatorning yig'indisi deb ataluvchi kompleks sonidir. (9.1.10) kompleks qatorning yaqinlashishi quyidagi ikki

$$\sum_{k=1}^{\infty} a_k \quad \text{va} \quad \sum_{k=1}^{\infty} b_k$$

haqiqiy qatorlarning yaqinlashishiga teng kuchli ekanini ko'rsatish qiyin emas. Bunda

$$\sum_{k=1}^{\infty} a_k = \operatorname{Re} S \quad \text{va} \quad \sum_{k=1}^{\infty} b_k = \operatorname{Im} S$$

munosabatlar bajariladi.

9.1.4 - misol. Moduli $|z| < 1$ shartni qanoatlantiruvchi istalgan $z = x + iy$ kompleks son uchun

$$\sum_{k=1}^{\infty} z^{k-1} = \frac{1}{1-z} \quad (9.1.11)$$

tenglikni isbotlang.

Ma'lumki (9.1.2 - misolga qarang),

$$S_n(z) = \sum_{k=1}^n z^{k-1} = \frac{1-z^n}{1-z} \quad (9.1.12)$$

Agar bu tenglikda $n \rightarrow \infty$ deb limitga o'tsak, talab qilingan (9.1.11) munosabatni olamiz.

1 - eslatma. (9.1.11) ayniyat ayniqsa kompleks sonlarning trigonometrik ko'rinishidan foydalanilgan hollarda ko'p qo'llaniladi. Chunonchi, istalgan $z = x + iy$ kompleks son uchun $r = |z| = \sqrt{x^2 + y^2}$ va $\varphi = \arctg(y/x)$ deb belgilaylik. U holda

$$z = re^{i\varphi} = r(\cos \varphi + i \sin \varphi)$$

va natijada

$$z^n = r^n e^{in\varphi} = r^n (\cos n\varphi + i \sin n\varphi).$$

Shu sababli (9.1.11) ayniyatni, soddalik uchun yig'indi indeksini bir birlikka surib, quyidagi ko'rinishda yozish mumkin:

$$\sum_{k=0}^{\infty} r^k (\cos k\varphi + i \sin k\varphi) = \frac{1}{1 - r(\cos \varphi + i \sin \varphi)}.$$

Maxrajdagi mavhum sondan qutulish maqsadida quyidagi

$$\begin{aligned} \frac{1}{1 - r(\cos \varphi + i \sin \varphi)} &= \frac{1 - r \cos \varphi + i r \sin \varphi}{(1 - r \cos \varphi)^2 + r^2 \sin^2 \varphi} = \\ &= \frac{1 - r \cos \varphi + i r \sin \varphi}{1 - 2r \cos \varphi + r^2} \end{aligned}$$

tenglikni yozamiz.

Natijada qatorning haqiqiy qismi uchun

$$\sum_{k=0}^{\infty} r^k \cos k\varphi = \frac{1 - r \cos \varphi}{1 - 2r \cos \varphi + r^2} \quad (9.1.13)$$

tenglikni va qatorning mavhum qismi uchun, $k = 0$ ga mos kelgan hadning nolga tengligini hisobga olsak,

$$\sum_{k=1}^{\infty} r^k \sin k\varphi = \frac{r \sin \varphi}{1 - 2r \cos \varphi + r^2} \quad (9.1.14)$$

tenglikni olamiz.

Odatda (9.1.13) tenglik quyidagi ko'rinishda yoziladi:

$$\frac{1}{2} + \sum_{k=1}^{\infty} r^k \cos k\varphi = \frac{1}{2} \cdot \frac{1 - r^2}{1 - 2r \cos \varphi + r^2} \quad (9.1.15)$$

Bu (9.1.15) tenglikning o'ng tomonidagi funksiya *Puasson yadrosi* deb ataladi. Barcha $0 \leq r < 1$ larda o'rinli bo'lgan (9.1.14) va (9.1.15) munosabatlar matematikaning turli tarmoqlarida muhim ahamiyatga ega. Misol tariqasida kompleks o'zgaruvchili funksiyalar nazariyasini, analitik funksiyalar nazariyasini, xususiyl hosilali tenglamalar uchun chegaraviy masalalar nazariyasini va garmonik tahlilni keltirish mumkin.

2 - eslatma. (9.1.12) ayniyatdan $z = e^{i\varphi} \neq 1$ bo'lganda

$$\sum_{k=0}^n e^{ik\varphi} = \frac{1 - e^{i(n+1)\varphi}}{1 - e^{i\varphi}}$$

tenglik kelib chiqadi. Bunda haqiqiy qismni ajratsak, quyidagi muhim munosabatga ega bo'lamiz:

$$\frac{1}{2} + \sum_{k=1}^n \cos k\varphi = \frac{\sin\left(n + \frac{1}{2}\right)\varphi}{2 \sin \frac{\varphi}{2}}. \quad (9.1.16)$$

(9.1.16) tenglikning o'ng tomonidagi kattalik *Dirixle yadrosi* deb atalib, trigonometrik funksiyalar nazariyasida asosiy rol ni o'ynaydi.

§ 9.2. Musbat hadli qatorlar

1. Ushbu bandeda biz barcha hadlari manfiy bo'lmagan qatorlarni o'rganamiz. Bunday qatorlarni, o'rnatilgan an'anaga rioya qilgan holda, *musbat hadli qatorlar* deb ataymiz (aslida "manfiy bo'lmagan hadli qatorlar" deb atash mantiqan to'g'riroq bo'lar edi). Musbat hadli qatorni qarayatganimizni alohida ta'kidlash maqsadida qatorning n -hadini bu bandeda p_k simvoli orqali belgilaymiz.

Shunday qilib,

$$\sum_{k=1}^{\infty} p_k, \quad p_k \geq 0, \quad (9.2.1)$$

qatorni qaraymiz va uning qanday shartlarda yaqinlashishini o'rganamiz. Dastavval musbat hadli qatorlar yaqinlashishi haqidagi navbatdagi sodda kriteriyini keltiramiz.

9.2.1 - tasdiq. *Musbat hadli (9.2.1) qatorning yaqinlashishi uchun bu qator qismaniy yig'indilari ketma-ketligining chegaralangan bo'lishi zarur va yetarli.*

Haqiqatan, qaralayotgan holda qismaniy yig'indilar ketma-ketligi monoton o'suvchi bo'lib, 2.2.1 - teorema ko'ra, u faqat chegaralangan bo'lganda yaqinlashadi.

2. Navbatdagi teorema (9.1.8) ko'rinishdagi bahoning bajarilishini tekshirish yo'llaridan birini beradi.

9.2.1 - teorema (Koshi alomati). *Agar $0 < q < 1$ bo'lib, biror N nomerdan boshlab*

$$\sqrt[k]{p_k} \leq q, \quad k \geq N, \quad (9.2.2)$$

tengsizlik bajarilsa, (9.2.1) qator yaqinlashadi.

Isbot qaralayotgan qator hadlari

$$p_k \leq q^k$$

shartni qanoatlantirishidan kelib chiqadi. Chunki bu shart, 9.1.3 - teorema ko'ra, (9.2.1) qatorning yaqinlashishini kafolatlaydi.

9.2.2 - teorema (Dalamber alomati). *Agar $0 < q < 1$ bo'lib, biror N nomerdan boshlab*

$$\frac{p_{k+1}}{p_k} \leq q, \quad k \geq N, \quad (9.2.3)$$

tengsizlik bajarilsa, (9.2.1) qator yaqinlashadi.

Isbot. Ravshanki, (9.2.3) tengsizlikni

$$\frac{p_{k+1}}{q^{k+1}} \leq \frac{p_k}{q^k}, \quad k \geq N,$$

ko'rinishda yozib olish mumkin. Bu esa $\frac{p_k}{q^k}$ ketma-ketlikning $k \geq N$ da monoton kamayuvchi ekanini anglatadi. Shuning uchun,

$$\frac{p_k}{q^k} \leq \frac{p_N}{q^N} = C, \quad k \geq N.$$

Demak, 9.1.3 - teoreмага ko'ra (9.2.1) qator yaqinlashadi. ■

3. Navbatdagi alomatni qo'llash uchun ikki qo'shni hadlar nisbatining limitini hisoblash talab qilinadi.

9.2.3 - teorema (Dalambertning limit ko'rinishidagi alo-mati). Agar berilgan qatorning hadlari biror nomerdan boshlab musbat bo'lib,

$$\lim_{k \rightarrow \infty} \frac{p_{k+1}}{p_k} = Q \quad (9.2.4)$$

limit mavjud bo'lsa, (9.2.1) qator $Q < 1$ bo'lganda yaqinlashadi va $Q > 1$ bo'lganda esa uzoqlashadi.

Isbot. Shartga ko'ra, istalgan $\varepsilon > 0$ uchun $k \geq N(\varepsilon)$ bo'lganda

$$Q - \varepsilon < \frac{p_{k+1}}{p_k} < Q + \varepsilon \quad (9.2.5)$$

tengsizlik bajariladi.

1) Agar $Q < 1$ bo'lsa, $\varepsilon > 0$ ni shunday kichik qilib tanlaymizki, $Q + \varepsilon = q < 1$ bo'lsin. U holda (9.2.5) ning o'ng tomonidagi tengsizlikka ko'ra, barcha $k \geq N$ nomerlar uchun

$$\frac{p_{k+1}}{p_k} < q, \quad k \geq N,$$

baho o'rinli bo'ladi va demak, (9.2.1) qator 9.2.2 - teoreмага asosan yaqinlashadi.

2) Agar $Q > 1$ bo'lsa, $\varepsilon > 0$ ni shunday kichik qilib tanlaymizki $Q - \varepsilon = q > 1$ baho bajarilsan. U holda (9.2.5) ning chap tomonidagi tengsizlikka ko'ra, biror N nomerdan boshlab

$$\frac{p_{k+1}}{p_k} \geq 1$$

tengsizlik bajariladi, ya'ni

$$p_{k+1} \geq p_k.$$

Demak, (9.2.1) qator hadlari ketma-ketligi monoton o'sadi. Shuning uchun bunday ketma-ketlik nolga yaqinlashmaydi va natijada, (9.2.1) qator uzoqlashadi. ■

Yuqorida musbat hadli qatorlar uchun o'rnatilgan yaqinlashish alomatlarini qo'llab, umumiy ko'rinishdagi sonli qatorlar uchun yaqinlashish alomatlarini olish mumkin. Bunga misol tariqasida navbatdagi muhim ahamiyatga ega bo'lgan alomatni keltiramiz.

Shunday qilib, yana umumiy ko'rinishdagi

$$\sum_{k=1}^{\infty} a_k \quad (9.2.6)$$

sonli qatorni qaraymiz.

9.2.4 - teorema (yuqori limit ko'rinishidagi Koshi alo-mati). *Agar quyidagi*

$$\overline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \sqrt[k]{|a_k|} = Q \quad (9.2.7)$$

yuqori limit mavjud bo'lsa, (9.2.6) qator $Q < 1$ bo'lganda yaqinlashadi va $Q > 1$ bo'lganda esa uzoqlashadi.

Isbot. 1) Avval $Q < 1$ deylik. Yuqori limit ta'rifiga ko'ra, ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ uchun shunday $N(\varepsilon)$ nomer topiladiki, $k \geq N(\varepsilon)$ bo'lganda

$$\sqrt[k]{|a_k|} < Q + \varepsilon \quad (9.2.8)$$

tengsizlik bajariladi.

Musbat $\varepsilon > 0$ ni shunday kichik qilib tanlaymizki, $Q + \varepsilon = q < 1$ bo'lsin. U holda (9.2.8) tengsizlik

$$|a_k|^{1/k} \leq q, \quad k \geq N(\varepsilon),$$

ko'rinishga keladi, ya'ni

$$|a_k| \leq q^k, \quad k \geq N(\varepsilon).$$

Shu sababli, 9.1.3 - teoreмага ko'ra,

$$\sum_{k=1}^{\infty} |a_k|$$

qator yaqinlashadi. Demak, umumiy taqqoslash alomatiga, asosan, (9.1.2 - teorema), (9.2.6) qator ham yaqinlashadi.

2) Endi $Q > 1$ bo'lsin. U holda, (9.2.7) tenglikka ko'ra, shunday $\{a_{n_k}\}$ qisman ketma-ketlik topiladiki, istalgan $\varepsilon > 0$ uchun biror $N(\varepsilon)$ nomerdan boshlab (ya'ni $k \geq N(\varepsilon)$ bo'lganda)

$$|a_{n_k}|^{1/n_k} > Q - \varepsilon$$

tengsizlik bajariladi.

Musbat $\varepsilon > 0$ ni shunday kichik qilib olamizki, $Q - \varepsilon > 1$ bo'lsin. U holda $k \geq N(\varepsilon)$ lar uchun

$$|a_{n_k}|^{1/n_k} > 1$$

tengsizlik o'rinli bo'ladi, ya'ni

$$|a_{n_k}| > 1.$$

Demak, (9.2.6) qator hadlari nolga intilmaydi va natijada, ushbu qator uzoqlashadi. ■

4. Qatorlar uchun yuqorida keltirilgan yaqinlashish alomatlari berilgan qatorni hadlari geometrik progressiya tashkil qiluvchi boshqa bir qator bilan taqqoslashga asoslangan bo'lib, ular biroz "dag'al" alomatlar deb hisoblanadilar. Xususan, shuni qayd etish lozimki, chegaraviy $Q = 1$ hol uchun bu alomatlar qatorning yaqinlashuvchi yoki uzoqlashuvchi bo'lishini aniqlab bera olmaydi. Navbatdagi nisbatan "sezgir" alomat sonli qatorlarning ancha keng sinfi uchun ularning yaqinlashishi to'g'risidagi masalani hal qilishga imkon beradi.

9.2.5 - teorema (Koshi-Maklorenning integral alomati).

Agar $f(x)$ funksiya $x \geq 1$ yarim to'g'ri chiziqda monoton kamayuvchi bo'lib, manfiy bo'lmasa, u holda bu funksiya qiymatlaridan tuzilgan

$$\sum_{k=1}^{\infty} f(k) = f(1) + f(2) + f(3) + \dots \quad (9.2.9)$$

qatorning yaqinlashishi uchun

$$\int_1^{\infty} f(x) dx \quad (9.2.10)$$

xosmas integralning yaqinlashishi zarur va yetarli.

Isbot. Teorema shartiga ko'ra, istalgan natural k va ixtiyoriy $x \in [k-1, k]$ uchun

$$f(k) \leq f(x) \leq f(k-1), \quad k-1 \leq x \leq k,$$

qo'sh tengsizlik bajariladi.

Bu tengsizlikni $[k-1, k]$ kesma bo'yicha integrallasak,

$$\int_{k-1}^k f(k) dx \leq \int_{k-1}^k f(x) dx \leq \int_{k-1}^k f(k-1) dx$$

ga ega bo'lamiz, yoki

$$f(k) \leq \int_{k-1}^k f(x) dx \leq f(k-1).$$

Endi, hosil bo'lgan tengsizliklarni k bo'yicha $m+1$ dan n gacha yig'ib chiqsak,

$$\sum_{k=m+1}^n f(k) \leq \sum_{k=m+1}^n \int_{k-1}^k f(x) dx \leq \sum_{k=m+1}^n f(k-1)$$

munosabat hosil bo'ladi, yoki

$$\sum_{k=m+1}^n f(k) \leq \int_m^n f(x) dx \leq \sum_{k=m}^{n-1} f(k). \quad (9.2.11)$$

Nihoyat, f funksiyaning manfiy emasligini hisobga olib, Koshi kriteriyasini qo'llasak, (9.2.11) tengsizlikdan (9.2.9) qator faqat va faqat (9.2.10) xosmas integral yaqinlashgandagina yaqinlashishi kelib chiqadi. ■

9.2.1 - misol. Quyidagi qatorni qaraymiz:

$$\sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{k^{\alpha}}. \quad (9.2.12)$$

Koshi-Maklorenning integral alomatiga asosan, bu qator ushbu

$$\int_1^{\infty} \frac{dx}{x^{\alpha}} \quad (9.2.13)$$

birinchi tur xosmas integral bilan bir vaqtda yoki yaqinlashadi, yoki uzoqlashadi.

Yuqorida, 6.6.1 - misolda (9.2.13) integralning $\alpha > 1$ da yaqinlashishi va $\alpha \leq 1$ da uzoqlashishi ko'rsatilgan edi. Demak, (9.2.12) qator ham $\alpha > 1$ da yaqinlashar va $\alpha \leq 1$ da esa uzoqlashar ekan.

Eslatma. Albatta, 9.2.5 - teoremadagi $f(x)$ funksiya monotonligi haqidagi shartni $x \geq 1$ yarim to'g'ri chiziqda talab qilishga ehtiyoj yoq. Buning o'rniga bu shartni biror natural N sonidan boshlab bajarilishini, ya'ni $f(x)$ funksiyaning $x \geq N$ yarim to'g'ri chiziqda monoton kamayishini talab qilish yetarli.

9.2.2 - misol. Ushbu

$$\sum_{k=3}^{\infty} \frac{1}{k (\ln k)^{\alpha}} \quad (9.2.14)$$

qatorni qaraymiz.

Koshi-Makloren alomatiga ko'ra, (9.2.14) qator quyidagi

$$\int_3^{\infty} \frac{1}{x(\ln x)^\alpha} \quad (9.2.15)$$

ko'rinishdagi birinchi tur xosmas integral bilan bir vaqtda yoki yaqinlashadi, yoki uzoqlashadi.

Modomiki

$$\int_3^A \frac{1}{x(\ln x)^\alpha} = \int_3^A \frac{d(\ln x)}{(\ln x)^\alpha} = \int_{\ln 3}^{\ln A} \frac{dt}{t^\alpha}$$

ekan, (9.2.15) integral $\alpha > 1$ da yaqinlashadi va $\alpha \leq 1$ da uzoqlashadi. Bundan chiqdi, (9.2.14) qator ham $\alpha > 1$ da yaqinlashar va $\alpha \leq 1$ da uzoqlashar ekan.

5*. Koshi-Makloren alomatini isbotlashda qo'llanilgan yig'indini integral bilan almashtirishga asoslangan usul berilgan qatorning na faqat yaqinlashish yoki uzoqlashishini aniqlashga, balki qator uzoqlashuvchi bo'lgan holda uni qisman yig'indilarining o'sishini baholashga ham imkon beradi. Boshqacha aytganda, ana shu usul yordamida bunday yig'indilarning asimptotikasini aniqlash mumkin.

9.2.3 - misol. Garmonik qatorning n ta hadi yig'indisi uchun quyidagi

$$1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \dots + \frac{1}{n} = \ln n + C + O\left(\frac{1}{n}\right), \quad n \rightarrow \infty, \quad (9.2.16)$$

asimptotik bahoni isbotlaymiz. Bu tenglikdagi C o'zgarmas soni Eylér o'zgarmasi deb ataladi.

Avvalo, istalgan natural k soni uchun $k-1 \leq x < k$ oraliqda yotuvchi x sonining butun qismi $[x] = k-1$ ga tengligini qayd etamiz. Shu oraliqda $1/k = 1/([x]+1)$ tenglik o'rinli bo'lgani uchun

$$\frac{1}{k} = \int_{k-1}^k \frac{1}{k} dx = \int_{k-1}^k \frac{dx}{[x]+1}.$$

Agar bu tengliklarni k bo'yicha 1 dan n gacha yig'ib chiqsak,

$$\sum_{k=1}^n \frac{1}{k} = \sum_{k=1}^n \int_{k-1}^k \frac{dx}{[x]+1} = \int_0^n \frac{dx}{[x]+1}$$

hosil bo'ladi.

Bu tenglikdan

$$\ln(n+1) = \int_0^n \frac{dx}{x+1}$$

tenglikni ayirsak,

$$\sum_{k=1}^n \frac{1}{k} - \ln(n+1) = \int_0^n \left(\frac{1}{[x]+1} - \frac{1}{x+1} \right) dx = \int_0^n \frac{x-[x]}{([x]+1)(x+1)} dx \quad (9.2.17)$$

munosabatga ega bo'lamiz.

Endi

$$C = \int_0^{\infty} \frac{x-[x]}{([x]+1)(x+1)} dx \quad (9.2.18)$$

deb belgilaymiz.

Ravshanki, bu xosmas integral yaqinlashadi, chunki

$$0 \leq x - [x] < 1$$

va shu sababli $x \geq 1$ bo'lganda quyidagi

$$0 \leq \frac{x-[x]}{([x]+1)(x+1)} < \frac{1}{x^2}$$

qo'sh tengsizlik o'rinlidir.

Agar bu tengsizlikni integrallasak,

$$0 \leq \int_n^{\infty} \frac{x-[x]}{([x]+1)(x+1)} dx \leq \int_n^{\infty} \frac{dx}{x^2} = \frac{1}{n}$$

bahoga ega bo‘lamiz. Bundan chiqdi, (9.2.17) tenglikning o‘ng tomoni-dagi integral uchun quyidagi

$$\int_0^n \frac{x - [x]}{([x] + 1)(x + 1)} dx = C + O\left(\frac{1}{n}\right), \quad n \geq 1,$$

tenglikni yozish mumkin ekan.

Demak, qayd etilgan (9.2.17) tenglikdan

$$\sum_{k=1}^n \frac{1}{k} = \ln(n+1) + C + O\left(\frac{1}{n}\right), \quad n \geq 1,$$

munosabat kelib chiqadi.

Talab qilingan (9.2.16) asimptotik bahoni olish uchun

$$\ln(n+1) = \ln n + O\left(\frac{1}{n}\right), \quad n \geq 1,$$

ekanini qayd qilish yetarli.

Shuni aytish joizki, $C = 0,57721566490\dots$ sonning arifmetik tabiati yaxshi o‘rganilmagan. Xattouning ratsional yoki irratsional ekani ham noma’lum.

6*. Uzoqlashuvchi qatorlar qisman yig‘indilarining bizga ma’lum baholaridan foydalanib, yangi uzoqlashuvchi qatorlar uchun ham qiziqarli formulalar olish mumkin.

9.2.4 - misol. Quyidagi

$$1 + \frac{1}{3} + \frac{1}{5} + \dots + \frac{1}{2n-1} = \ln(2\sqrt{n}) + \frac{C}{2} + O\left(\frac{1}{n}\right), \quad n \rightarrow \infty, \quad (9.2.19)$$

asimptotik bahoni isbotlaymiz, bu yerda C - Eyler o‘zgarmasi.

Garmonik qatorni

$$1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \dots + \frac{1}{2n} =$$

$$= \left(1 + \frac{1}{3} + \frac{1}{5} + \dots + \frac{1}{2n-1}\right) + \left(\frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{6} + \dots + \frac{1}{2n}\right) \quad (9.2.20)$$

ko'rinishda yozib olamiz.

Agar garmonik qatorning birinchi n ta hadining yig'indisini S_n orqali belgilasak, (9.2.20) ayniyatning chapida S_{2n} turganini va o'ng tomondagi ikkinchi yig'indi esa $S_n/2$ ga tengligini ko'ramiz. Shuning uchun, bu ayniyatni

$$1 + \frac{1}{3} + \frac{1}{5} + \dots + \frac{1}{2n-1} = S_{2n} - \frac{1}{2}S_n \quad (9.2.21)$$

kabi yozib olishimiz mumkin.

Endi (9.2.16) asimptotik bahoni qo'llasak,

$$\begin{aligned} S_{2n} - \frac{1}{2}S_n &= \left[\ln(2n) + C + O\left(\frac{1}{n}\right) \right] - \frac{1}{2} \left[\ln n + C + O\left(\frac{1}{n}\right) \right] = \\ &= \ln 2 + \frac{1}{2} \ln n + \frac{1}{2}C + O\left(\frac{1}{n}\right) \end{aligned} \quad (9.2.22)$$

munosabatga ega bo'lamiz.

Bu ikki (9.2.21) va (9.2.22) tengliklardan, ravshanki, talab qilingan (9.2.19) asimptotik baho kelib chiqadi.

§ 9.3. Absolyut va shartli yaqinlashuvchi qatorlar

1. Xosmas integrallar uchun absolyut va shartli yaqinlashishlar kiritilgani kabi, sonli qatorlar uchun ham absolyut va shartli yaqinlashish tushunchalarini kiritish mumkin.

Ta'rif. Agar

$$\sum_{k=1}^{\infty} |a_k| \quad (9.3.1)$$

qator yaqinlashuvchi bo'lsa,

$$\sum_{k=1}^{\infty} a_k \quad (9.3.2)$$

qator **absolyut** yaqinlashadi deyimiz.

Umumiy taqqoslash alomatidan har qanday absolyut yaqinlashuvchi qatorning yaqinlashuvchi ekani bevosita kelib chiqadi.

Ta'rif. Agar (9.3.2) qator yaqinlashib, (9.3.1) qator uzoqlashsa, (9.3.2) qator **shartli** yaqinlashadi deyimiz.

Avvalgi paragrafda o'rganilgan Koshi va Dalamber yaqinlashish alomatlarini aslida berilgan qatorning absolyut yaqinlashishini kafolatlaydi. Shartli yaqinlashuvchi qatorlarni o'rganish, ya'ni ular uchun yaqinlashish alomatlarini aniqlash, ancha nozik masalalardandir. Quyida biz shunday alomatlardan ba'zilari bilan tanishamiz.

Navbatdagi yaqinlashish alomati quyidagi

$$\sum_{k=1}^{\infty} a_k b_k \quad (9.3.3)$$

maxsus ko'rinishdagi qatorlarga qo'llanadi, bunda a_k va b_k lar haqiqiy sonlar bo'lib, ulardan biri ishorasini saqlasa, ikkinchisi, masalan a_k , turli ishorali qiymatlar qabul qilishi mumkin. Bu alomat birinchi tur xosmas integrallar uchun Dirixle-Abel yaqinlashish alomatining diskret ko'rinishidir.

9.3.1 - teorema (Dirixle-Abel alomati). Agar a_k ketma-ketlikdan tuzilgan (9.3.2) ko'rinishdagi qator qisman yig'indilari chegaralangan bo'lsa, ya'ni

$$\left| \sum_{k=1}^n a_k \right| \leq M \quad (9.3.4)$$

va b_k ketma-ketlik monoton kamayib,

$$b_k \geq b_{k+1}, \quad k = 1, 2, \dots, \quad (9.3.5)$$

nolga intilsa,

$$b_k \rightarrow 0, \quad k \rightarrow \infty, \quad (9.3.6)$$

u holda (9.3.3) qator yaqinlashadi.

Isbot. S_n simvol orqali $\sum a_k$ qatorning qisman yig'indilarini belgilaylik. U holda

$$a_k = S_k - S_{k-1}$$

bo'ladi va shu sababli istalgan $n \geq m$ nomer uchun

$$\begin{aligned} \sum_{k=m+1}^n a_k b_k &= \sum_{k=m+1}^n (S_k - S_{k-1}) b_k = \sum_{k=m+1}^n S_k b_k - \sum_{k=m+1}^n S_{k-1} b_k = \\ &= \sum_{k=m+1}^n S_k b_k - \sum_{k=m}^{n-1} S_k b_{k+1} \end{aligned}$$

tenglikka ega bo'lamiz.

Demak,

$$\sum_{k=m+1}^n a_k b_k = \sum_{k=m+1}^n S_k (b_k - b_{k+1}) + S_n b_{n+1} - S_m b_{m+1}.$$

Modomiki, (9.3.4) shartga ko'ra, $|S_n| \leq M$ ekan, oxirgi tenglikdan

$$\left| \sum_{k=m+1}^n a_k b_k \right| \leq \sum_{k=m+1}^n M |b_k - b_{k+1}| + M b_{n+1} + M b_{m+1}$$

bahoni olamiz.

(9.3.5) monotonlik shartiga asosan $|b_k - b_{k+1}| = b_k - b_{k+1}$. Shunday ekan, oxirgi tengsizlik o'ng tomonidagi yig'indi aynan $M b_{m+1} - M b_{n+1}$ ga teng bo'ladi. Bundan chiqdi,

$$\left| \sum_{k=m+1}^n a_k b_k \right| \leq 2M b_{m+1}. \quad (9.3.7)$$

Nihoyat, (9.3.6) shartdan foydalansak, (9.3.7) tengsizlik chap tomonidagi yig'indining nolga intilishi kelib chiqadi. Demak, Koshi kriteriyasiga asosan, (9.3.3) qator yaqinlashar ekan. ■

Ta'rif. Agar barcha $b_k, k = 1, 2, 3, \dots$ sonlar musbat bo'lsa,

$$\sum_{k=1}^{\infty} (-1)^{k-1} b_k = b_1 - b_2 + b_3 - b_4 + \dots \quad (9.3.8)$$

ko'rinishdagi qator *ishorasi navbatlashgan* qator deyiladi.

9.3.2 - teorema (Leybnits alomati). Agar b_k musbat sonlar ketma-ketligi monoton ravishda nolga yaqinlashsa, (9.3.8) ishorasi navbatlashgan qator yaqinlashuvchi bo'ladi.

Isbot. Agar $a_k = (-1)^{k-1} b_k$ desak va

$$S_n = \sum_{k=1}^n a_k = \sum_{k=1}^n (-1)^{k-1} b_k$$

deb belgilasak, ravshanki, $S_1 = 1, S_2 = 0$ va umuman

$$S_{2n-1} = 1, \quad S_{2n} = 0, \quad n = 1, 2, 3, \dots$$

tengliklar bajariladi.

Shunday ekan, S_n yig'indilar ketma-ketligi chegaralangan bo'lib, biz 9.3.1 - teoremani qo'llashimiz mumkin. Bu teoremadan esa (9.3.8) qatorning yaqinlashuvchi ekani kelib chiqadi. ■

9.3.1 - misol. Ushbu

$$\sum_{k=1}^{\infty} \frac{(-1)^{k-1}}{k^\alpha} \quad (9.3.9)$$

qatorni yaqinlashishga tekshiring.

Leybnits alomatiga asosan, bu qator istalgan $\alpha > 0$ lar uchun yaqinlashuvchidir. Ammo shuni aytish joizki, 9.2.2 paragrafdagi misolga ko'ra, (9.3.9) qator $0 < \alpha \leq 1$ bo'lganda faqat shartli yaqinlashadi.

2. Ma'lumki, qo'shish arifmetik amali kommutativlik va assotiativlik xossalariga ega. Shu sababli, chekli sondagi hadlar yig'indisini qarayotganda, ular qaysi tartibda joylashgani ahamiyatga ega

emas. Ammo, cheksiz sondagi hadlarni qo‘shayotganda, hadlarning qaysi tartibda joylashgani muhim rol o‘ynaydi.

9.3.2 - misol tariqasida

$$1 - \frac{1}{2} + \frac{1}{3} - \frac{1}{4} + \dots = \sum_{k=1}^{\infty} \frac{(-1)^{k-1}}{k} \quad (9.3.10)$$

qatorni qaraylik.

Bu qatorning yaqinlashishini ko‘rsatish vauning yig‘indisini hisoblash uchun quyidagi

$$\ln(1+x) = x - \frac{x^2}{2} + \frac{x^3}{3} - \frac{x^4}{4} + \dots + (-1)^{n-1} \frac{x^n}{n} + R_{n+1}$$

Taylor formulasidan foydalanamiz, bunda R_{n+1} qoldiq had Lagranj ko‘rinishida olingan bo‘lib, ya‘ni

$$R_{n+1} = (-1)^n \frac{x^{n+1}}{n+1} \cdot \frac{1}{(1+\xi)^{n+1}}$$

bo‘lib, $\xi = \xi_n(x)$ bilan $0 < \xi < 1$ intervalga tegishli biror nuqta belgilangan.

Xususan, agar $x = 1$ bo‘lsa,

$$\ln 2 = 1 - \frac{1}{2} + \frac{1}{3} - \frac{1}{4} + \dots + (-1)^{n-1} \frac{1}{n} + R_{n+1}$$

bo‘lib, qoldiq had

$$|R_{n+1}| \leq \frac{1}{n+1} \quad (9.3.11)$$

bahoni qanoatlantiradi.

Endi S_n orqali (9.3.10) qatorning qisman yig‘indisini belgilasak, oxirgi tenglikdan

$$S_n = \ln 2 - R_{n+1}$$

munosabat kelib chiqadi.

Ravshanki, (9.3.11) bahoga ko‘ra,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} R_{n+1} = 0.$$

Shuning uchun,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} S_n = \ln 2,$$

ya'ni (9.3.10) qator yaqinlashar va uning yig'indisi $\ln 2$ ga teng ekan.

Bu qatorning juft $2n$ nomerli qismiy yig'indisini quyidagi ko'rinishda yozib olamiz

$$\begin{aligned} S_{2n} &= \left(1 - \frac{1}{2}\right) + \left(\frac{1}{3} - \frac{1}{4}\right) + \dots + \left(\frac{1}{2n-1} - \frac{1}{2n}\right) = \\ &= \sum_{k=1}^n \left(\frac{1}{2k-1} - \frac{1}{2k}\right). \end{aligned} \quad (9.3.12)$$

Endi (9.3.10) da, har bir musbat haddan keyin ikkita manfiy had keladigan qilib, hadlarini o'rnini almashtiramiz:

$$\underbrace{1 - \frac{1}{2} - \frac{1}{4}} + \underbrace{\frac{1}{3} - \frac{1}{6} - \frac{1}{8}} + \underbrace{\frac{1}{5} - \frac{1}{10} - \frac{1}{12}} + \dots \quad (9.3.13)$$

Albatta, bunday almashtirish natijasida hosil bo'lgan qator (9.3.10) qatordan faqat hadlarining joylashish tartibi bilan farq qiladi.

Agar yangi (9.3.13) qatorning qismiy yig'indisini S'_{3n} simvol bilan belgilasak, uning $3n$ nomerli qismiy yig'indisini

$$\begin{aligned} S'_{3n} &= \left(1 - \frac{1}{2} - \frac{1}{4}\right) + \left(\frac{1}{3} - \frac{1}{6} - \frac{1}{8}\right) + \dots + \left(\frac{1}{2n-1} - \frac{1}{4n-2} - \frac{1}{4n}\right) = \\ &= \sum_{k=1}^n \left(\frac{1}{2k-1} - \frac{1}{4k-2} - \frac{1}{4k}\right) \end{aligned} \quad (9.3.14)$$

ko'rinishda yozish mumkin.

Bu tenglikni o'ng tomonidagi har bir qavsda birinchi ikki kasrni umumiy maxrajga keltirsak,

$$S'_{3n} = \sum_{k=1}^n \left(\frac{1}{4k-2} - \frac{1}{4k}\right) = \frac{1}{2} \sum_{k=1}^n \left(\frac{1}{2k-1} - \frac{1}{2k}\right)$$

munosabatga ega bo'lamiz.

Hosil bo'lgan tenglik bilan (9.3.12) tenglikni taqqoslab,

$$S'_{3n} = \frac{1}{2} S_{2n}$$

ni olamiz.

Natijada, boshlang'ich (9.3.10) qator yig'indisi S va hadlarining o'rnini almashtirilgan (9.3.13) qator yig'indisi S' o'zaro quyidagi tenglik bilan bog'langanligini ko'rish qiyin emas:

$$S' = \frac{1}{2}S,$$

ya'ni (9.3.10) qator yig'indisi, hadlarining joyi o'zgargandan keyin, ikki marta kamayib, $\ln \sqrt{2}$ ga teng bo'lib qoldi.

3*. O'rganilayotgan (9.3.10) qator bundanda qiziqarli xossaga ega: (9.3.10) qatorning hadlarini tegishli ravishda o'rnini almashtib, uni istalgan avvaldan berilgan songa yaqinlashuvchi qilish mumkin.

Haqiqatan, agar hadlarining o'rnini almashtirish natijasida hosil bo'lgan qator qisman yig'indilari S'_{n+m} berilgan (9.4.10) qatorning n ta dastlabki musbat va m ta dastlabki manfiy hadlariga ega bo'lsa,

$$S'_{n+m} = \sum_{k=1}^n \frac{1}{2k-1} - \sum_{k=1}^m \frac{1}{2k}$$

bo'ladi.

Bu tenglikdan, (9.2.14) va (9.2.17) asimptotik formulalarga asosan,

$$\begin{aligned} S'_{n+m} &= \left[\ln(2\sqrt{n}) + \frac{C}{2} + O\left(\frac{1}{n}\right) \right] - \left[\frac{1}{2} \ln m + \frac{C}{2} + O\left(\frac{1}{m}\right) \right] = \\ &= \ln 2 + \frac{1}{2} \ln \frac{n}{m} + o(1), \quad n \rightarrow \infty, \quad m \rightarrow \infty, \end{aligned}$$

baho kelib chiqadi.

Ravshanki, istalgan musbat p son uchun (9.3.10) qator hadlarining o'rnini shunday almashtirish mumkinki, natijada hosil bo'lgan

yangi qatorning har bir qisman yig'indisida musbat hadlarining soni n ni manfiy hadlari soni m ga nisbati p ga yaqinlashadi. Shunday ekan, oxirgi asimptotik bahoga ko'ra, yangi qatorning yig'indisi $\ln(2\sqrt{p})$ ga teng bo'ladi.

Masalan, yangi hosil bo'lgan qatorda har bir musbat haddan so'ng bitta manfiy had kelsa, $m = n$ va $p = n/m = 1$ bo'lib, qator yig'indisi $\ln 2$ ga teng bo'ladi. Bordi-yu, yangi qatorda har bir musbat haddan so'ng ikkita manfiy had kelsa, $m = 2n$ va $p = n/m = 1/2$ bo'lib, qator yig'indisi $\ln \sqrt{2}$ ga teng bo'ladi.

Nihoyat, agar (9.3.10) qatorda har bir musbat haddan so'ng to'rtta manfiy had keladigan qilib hadlar o'rnini almashtirilsa, $m = 4n$ va $p = n/m = 1/4$ bo'lib, hosil bo'lgan qatorning yig'indisi $\ln(2\sqrt{1/4}) = 0$ ga teng bo'ladi.

4. Umumiy holda

$$\sum_{k=1}^{\infty} a_{m_k} \quad (9.3.15)$$

qator

$$\sum_{k=1}^{\infty} a_k \quad (9.3.16)$$

qator hadlarining o'rnini almashtirish natijasida hosil bo'lgan bo'lishi uchun m_k natural sonlar quyidagi ikki shartni qanoatlantirishi kerak:

- 1) agar $k \neq j$ bo'lsa, $m_k \neq m_j$ bo'ladi;
- 2) istalgan natural n soni uchun $m_k = n$ tenglikni qanoatlantiruvchi m_k son topiladi.

Yuqorida shartli yaqinlashuvchi qator yig'indisi uning hadlarini qaysi tartibda qo'shilayotganiga qat'iy bog'liq ekani ko'rsatildi. Agar qator absolyut yaqinlashsa, u hadlari o'rnini ixtiyoriy o'zgartirilganda ham yaqinlashadi va bunda uning yig'indisi o'zgarmaydi. Boshqacha qilib aytganda, absolyut yaqinlashuvchi qator o'rnini almashtirish xossasiga egadir.

9.3.3 - teorema. *Agar qator absolyut yaqinlashuvchi bo'lsa, bu qatorning hadlari o'rnini istalgancha almashtirish natijasida hosil*

bo'lgan yangi qator ham yaqinlashuvchi bo'lib, uning yig'indisi berilgan qator yig'indisiga teng bo'ladi.

Isbot. Faraz qilaylik, (9.3.16) qator absolyut yaqinlashib, uning yig'indisi S ga teng bo'lsin. Bu qator hadlarining o'rnini o'zgartirish natijasida hosil bo'lgan (9.3.15) qatorni qaraymiz va uning yaqinlashuvchi bo'lib, yig'indisi aynan S ga tengligini ko'rsatamiz. Buning uchun S'_n orqali (9.3.15) qatorning qisman yig'indilarini belgilaymiz:

$$S'_n = \sum_{k=1}^n a_{m_k} \quad (9.3.17)$$

va istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $N = N(\varepsilon)$ nomer topilib, barcha $k \geq N$ larda

$$|S'_n - S| < \varepsilon \quad (9.3.18)$$

tengsizlik bajarilishini isbotlaymiz.

Modomiki (9.3.16) qator absolyut yaqinlashar ekan, Koshi kriteriysiga asosan, berilgan $\varepsilon > 0$ uchun shunday $m = m(\varepsilon)$ nomer topiladiki, barcha natural p sonlar uchun

$$\sum_{k=m+1}^{m+p} |a_k| < \frac{\varepsilon}{2} \quad (9.3.19)$$

tengsizlik bajariladi.

Demak, (9.3.16) qatorning S_m qisman yig'indilari quyidagi tengsizlikni qanoatlantiradi:

$$|S_{m+p} - S_m| = \left| \sum_{k=m+1}^{m+p} a_k \right| \leq \sum_{k=m+1}^{m+p} |a_k| < \frac{\varepsilon}{2}.$$

Bundan, $p \rightarrow \infty$ desak,

$$|S - S_m| \leq \frac{\varepsilon}{2}, \quad m = m(\varepsilon), \quad (9.3.20)$$

bahoga ega bo'lamiz.

Yuqorida aniqlangan $m = m(\varepsilon)$ sonni tayinlab, $N = N(\varepsilon)$ nomerni shunday katta qilib olamizki, $n \geq N$ bo'lganda berilgan

qatorning hadlari o'rnini almashtirish natijasida hosil bo'lgan qatorning (9.3.17) ko'rinishdagi S'_n qisman yig'indilari quyidagi

$$a_1, a_2, a_3, \dots, a_m$$

hadlarni o'z ichiga olsin.

U holda, shunday aniqlangan ixtiyoriy qisman yig'indini

$$S'_n = \sum_{j=1}^m a_j + \sum_k' a_k$$

ko'rinishda yozish mumkin, bu yerda shtrix orqali S'_n ga kiruvchi $k > m$ nomerli a_k elementlardan iborat yig'indi belgilangan.

Shunday ekan, yetarlicha katta p lar uchun, (9.3.19) ga asosan,

$$|S'_n - S_m| \leq \sum_{k=m+1}^{m+p} |a_k| < \frac{\varepsilon}{2}, \quad n \geq N,$$

tengsizlik bajariladi.

Bundan, (9.3.20) ni e'tiborga olsak, $n \geq N$ bo'lganda talab qilingan (9.3.18) tengsizlikka ega bo'lamiz:

$$|S'_n - S| \leq |S'_n - S_m| + |S_m - S| < \frac{\varepsilon}{2} + \frac{\varepsilon}{2} = \varepsilon. \quad \blacksquare$$

Natija. Agar musbat hadli qator yaqinlashsa, u hadlarining o'rnini istalganicha almashtirgandan keyin ham xuddi o'sha yig'indiga yaqinlashadi.

5. Shartli yaqinlashuvchi (9.3.10) qator hadlarining o'rnini almashtirish haqidagi yuqoridagi natijani B. Riman umumiy holda ham isbot qilgan. Chunonchi, agar (9.3.16) qator shartli yaqinlashsa, uning hadlarini o'rnini o'zgartirish natijasida uni istalgan avvaldan berilgan songa yaqinlashuvchi qilish mumkin.

Bu teoremani isbot qilishdan oldin, biz shartli yaqinlashuvchi qatorlarda musbat hadlari ham, manfiy hadlari ham cheksiz ko'p ekanini ko'rsatamiz. Aslida biz bundanda kuchliroq natijani, ya'ni bunday

qatorlarda musbat hadlarining yig'indisi ham, manfiy hadlarining yig'indisi ham chegaralanmagan ekanini isbotlaymiz.

Shu maqsadda (9.3.16) qatorning n - nomerli qisman yig'indisi tarkibiga kiruvchi musbat hadlari yig'indisini $P(n)$ simvol orqali va o'sha qisman yig'indi tarkibiga kiruvchi manfiy hadlarining absolyut qiymatlari yig'indisini $Q(n)$ simvol orqali belgilaymiz.

9.3.1 - tasdiq. Agar (9.3.16) qator shartli yaqinlashsa, u holda

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P(n) = \lim_{n \rightarrow \infty} Q(n) = +\infty \quad (9.3.21)$$

tenglik bajariladi.

Isbot. Ravshanki, $P(n)$ va $Q(n)$ kattaliklar ta'rifiga ko'ra, (9.3.16) qatorning n - nomerli qisman yig'indisi

$$\sum_{k=1}^n a_k = P(n) - Q(n) \quad (9.3.22)$$

ga teng bo'lib, hadlarni absolyut qiymatlaridan hosil bo'lgan qatorning n - qisman yig'indisi esa

$$\sum_{k=1}^n |a_k| = P(n) + Q(n) \quad (9.3.23)$$

ga teng.

Endi qayd etamizki, (9.3.16) qatorning biror S soniga yaqinlashishi

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \sum_{k=1}^n a_k = S \quad (9.3.24)$$

tenglik bajarilishini anglatasa, ko'rsatilgan qatorning shartli yaqinlashishi esa, qatorning absolyut yaqinlashmas ekanini, ya'ni

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \sum_{k=1}^n |a_k| = +\infty \quad (9.3.25)$$

munosabat bajarilishini anglatadi.

Agar (9.3.24) va (9.3.25) tengliklarni (9.3.22) va (9.3.23) tengliklar bilan taqqoslasak,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} [P(n) - Q(n)] = S, \quad \lim_{n \rightarrow \infty} [P(n) + Q(n)] = +\infty$$

tengliklarga ega bo'lamiz.

Ravshanki, bu munosabatlardan talab qilingan (9.3.21) tenglik kelib chiqadi. ■

Endi, (9.3.21) munosabatlarga asoslanib, yuqorida qayd etilgan Riman teoremasini isbotlash qiyin emas.

9.3.4 - teorema (B. Riman). *Agar (9.3.16) qator shartli yaqinlashsa, istalgan haqiqiy A soni uchun bu qator hadlari o'rnini shunday almashtirish mumkinki, natijada hosil bo'lgan (9.3.15) qator yaqinlashuvchi bo'lib, uning yig'indisi A ga teng bo'ladi.*

Isbot. Faraz qilaylik, (9.3.16) qator shartli yaqinlashsin. U holda, qator yaqinlashishining zaruriylik shartiga ko'ra, bu qatorning musbat hadlari ham, manfiy hadlari ham nolga intiladi. Shuning uchun qatorning musbat hadlarini kamayuvchi tartibda joylashtirishimiz mumkin. Bunda hosil bo'lgan ketma-ketlikni $\{p_k\}$ orqali belgilaymiz. Xuddi shunga o'xshash, manfiy hadlar absolyut qiymatlarini kamayuvchi tartibda joylashtirib, hosil bo'lgan ketma-ketlikni $\{q_k\}$ orqali belgilaymiz.

9.3.1 - tasdiq va 9.3.3 - teoremaning natijasidan quyidagi munosabatlar kelib chiqadi:

$$\sum_{k=1}^{\infty} p_k = +\infty, \quad \sum_{k=1}^{\infty} q_k = +\infty. \quad (9.3.26)$$

Endi A ixtiyoriy berilgan haqiqiy son bo'lsin. (9.3.16) qator hadlarini o'rnini quyidagi ravishda almashtiramiz.

1) Dastlab musbat hadlarni shunday qo'shib boramizki, toki ularning yig'indisi $S(n_1) = p_1 + p_2 + \dots + p_{n_1}$ berilgan A dan oshsin. Bunga erishishimiz bilan, hosil bo'lgan yig'indidan $q_1, q_2, \dots, q_{m_1}$ sonlarni shunday ayirib boramizki, toki

$$S(n_1 + m_1) = p_1 + p_2 + \dots + p_{n_1} - q_1 - q_2 - \dots - q_{m_1} \quad (8.3.25)$$

kattalik A dan kichik bo'lsin. Modomiki (9.3.26) shart bajarilar ekan, bu har ikki qadamni ham amalga oshirish mumkin.

2) Ikkinchi qadamda yana $p_{n_1+1} + p_{n_1+2} + \dots + p_{n_2}$ musbat hadlarni shunday qo'shib boramizki, toki ularning umumiy yig'indisi

$$S(n_2 + m_1) = p_1 + p_2 + \dots + p_{n_1} - q_1 - q_2 - \dots - q_{m_1} + \\ + p_{n_1+1} + p_{n_1+2} + \dots + p_{n_2}$$

yana A dan oshib ketsin. So'ngra, hosil bo'lgan yig'indidan

$$q_{m_1+1}, q_{m_1+2}, \dots, q_{m_2}$$

sonlarni shunday ayirib boramizki, toki

$$S(n_2 + m_2) = p_1 + p_2 + \dots + p_{n_1} - q_1 - q_2 - \dots - q_{m_1} + \\ + p_{n_1+1} + p_{n_1+2} + \dots + p_{n_2} - q_{m_1+1} - q_{m_1+2} - \dots - q_{m_2}$$

qiymat A dan kichik bo'lsin.

...

k) Bu jarayonni davom ettirib, k -qadamda hosil qilingan $S(n_{k-1} + m_{k-1})$ yig'indiga musbat hadlarni shunday qo'shib boramizki, toki umumiy yig'indi $S(n_k + m_{k-1})$ berilgan A sondan oshib ketsin, so'ngra, manfiy hadlarni shunday qo'shib (ya'ni q_j larni ayirib) boramizki, toki umumiy yig'indi $S(n_k + m_k)$ o'sha A sondan kichik bo'lsin.

Albatta, bu jarayon hech qachon tugamaydi. Chunki har bir qadamda biz hech bo'lmasa bitta musbat va bitta manfiy hadni qo'shib borayapmiz va bunday hadlarning soni, yuqorida ko'rsatganimizdek, cheksiz ko'pdir. Bu jarayon natijasida biz (9.3.16) qator hadlarining o'rni almashtirilgan yangi qatorga ega bo'lamiz.

Mana shu yangi qatorning $S(n)$ qismaniy yig'indilari berilgan A soniga yaqinlashishini ko'rsatamiz. Ravshanki, hadlar o'rnini almashirish jarayoniga asosan, k -qadamdan so'ng qismaniy yig'indilar $A + p_{m_k}$ sonidan oshib ketmaydi va, xuddi shu kabi, $A - q_{m_k}$ dan kichik ham bo'lmaydi. Bundan chiqdi, $n \geq n_k + m_k$ bo'lganda quyidagi

$$A - q_{m_k} \leq S(n) \leq A + p_{m_k} \quad (9.3.27)$$

qo'sh tengsizlik bajariladi.

Shartga ko'ra (9.3.16) qator shartli yaqinlashgani sababli, bu qator hadlari nolga yaqinlashadi. Demak, (9.3.27) dan

$$\lim_{n \rightarrow \infty} S(n) = A$$

munosabat kelib chiqadi, ya'ni hadlarining o'rni almashtirilgan qator avvaldan berilgan A soniga yaqinlashar ekan. ■

Eslatma. Xuddi yuqoridagi usul bilan shartli yaqinlashuvchi qatorni $+\infty$ yo $-\infty$ ga intiladigan, yoki bo'lmasa umuman limitga ega bo'lmaydigan qilib hadlarini o'rnini o'zgartirish mumkinligi ko'rsatiladi.

§ 9.4. Ikki karrali qatorlar

Haqiqiy sonlarning $\{a_{nk}\}$ ko'rinishdagi ikki karrali ketma-ketligini qaraymiz, bu yerda n va k indekslar barcha natural qiymatlarni qabul qiladi. Ushbu

$$\sum_{n,k=1}^{\infty} a_{nk} \quad (9.4.1)$$

formal yig'indini yozib, uni *ikki karrali qator* deb ataymiz.

Oddiy sonli qatorlardan farqli ravishda ikki karrali qator yig'indisi turli usullarda aniqlanishi mumkin. Matematik tahlilning tadbirlarida (9.4.1) ikki karrali qatorni takroriy qator deb qarash, ya'ni qator yig'indisi sifatida

$$s = \sum_{n=1}^{\infty} \left(\sum_{k=1}^{\infty} a_{nk} \right) \quad (9.4.2)$$

sonni olish ayniqsa ko'p uchraydi.

Bunday aniqlashda yig'indi olish tartibi muhim ahamiyatga ega, chunki boshqa tartibda olingan

$$s^* = \sum_{k=1}^{\infty} \left(\sum_{n=1}^{\infty} a_{nk} \right) \quad (9.4.3)$$

yig'indi s sonidan farq qilishi, yoki umuman mavjud bo'lmashligi mumkin.

9.4.1 - misol. Qator hadlari $a_{nk} = (\delta_{nk} - \delta_{2n,k})$ ko'rinishda aniqlangan bo'lsin, bunda δ_{nk} orqali Kroneker del'ta-simvoli deb ataluvchi quyidagi kattalik belgilangan:

$$\delta_{nk} = \begin{cases} 1, & \text{agar } n = k \text{ bo'lsa,} \\ 0, & \text{agar } n \neq k \text{ bo'lsa.} \end{cases}$$

U holda istalgan n nomer uchun

$$\sum_{k=1}^{\infty} (\delta_{nk} - \delta_{2n,k}) = 0 \quad (9.4.4)$$

tenglik bajariladi, chunki (9.4.4) cheksiz yig'indida faqat ikki had noldan farqli bo'lib, bulardan biri ($k = n$ bo'lgan holda) 1 ga teng bo'lsa, ikkinchisi esa ($k = 2n$ bo'lgan holda) -1 ga teng. Demak, (9.4.2) qator yaqinlashadi va $s = 0$ bo'ladi.

Ammo istalgan toq k nomer uchun

$$\sum_{n=1}^{\infty} (\delta_{nk} - \delta_{2n,k}) = \sum_{n=1}^{\infty} \delta_{nk} = 1$$

tenglik bajariladi, ya'ni bu yig'indi $k \rightarrow \infty$ da nolga intilmaydi va shu sababli (9.4.3) qator uzoqlashadi.

Shuni aytish kerakki, agar (9.4.1) qatorning barcha hadlari musbat bo'lsa, (9.4.2) va (9.4.3) yig'indilar ustma-ust tushadi.

9.4.1 - teorema. *Ikki karrali (9.4.1) qatorning barcha hadlari manfiy bo'lmasin, ya'ni $a_{nk} \geq 0$ bo'lsin. U holda, agar (9.4.2) takroriy qator yaqinlashsa, (9.4.3) takroriy qator ham yaqinlashadi va*

$$\sum_{n=1}^{\infty} \sum_{k=1}^{\infty} a_{nk} = \sum_{k=1}^{\infty} \sum_{n=1}^{\infty} a_{nk} \quad (9.4.5)$$

tenglik bajariladi.

Isbot. Teorema shartiga ko'ra, istalgan $n \geq 1$ uchun

$$b_n = \sum_{k=1}^{\infty} a_{nk} \quad (9.4.6)$$

ko'rinishdagi qatorlar va, bundan tashqari,

$$s = \sum_{n=1}^{\infty} b_n \quad (9.4.7)$$

qator yaqinlashadi.

Shundan foydalangan holda biz istalgan $k \geq 1$ uchun

$$\sum_{n=1}^{\infty} a_{nk} = c_k \quad (9.4.8)$$

ko'rinishdagi qatorlarning va quyidagi

$$\sum_{k=1}^{\infty} c_k = s^* \quad (9.4.9)$$

qatorning yaqinlashishini ko'rsatib,

$$s^* = s \quad (9.4.10)$$

tenglikni isbotlashimiz kerak.

Avval shuni qayd etamizki, qatorning hadlari manfiy bo'lmagani sababli, (9.4.6) tenglikdan istalgan N uchun

$$\sum_{k=1}^N a_{nk} \leq b_n \quad (9.4.11)$$

tengsizlik kelib chiqadi.

Bundan, xususan,

$$a_{nk} \leq b_n$$

tengsizlikni olamiz. Bu tengsizlik va (9.4.7) qatorning yaqinlashishi-ga ko'ra esa, istalgan $k \geq 1$ uchun (9.4.8) qatorning yaqinlashishi kelib chiqadi.

Ikki takroriy yig'indilardan biri chekli bo'lgan holda, 9.1.2 - tasdiqqa ko'ra, yig'indi tartibini o'zgartirish mumkin. Bundan chiqdi, (9.4.11) tengsizlikka asosan,

$$\sum_{k=1}^N c_k = \sum_{k=1}^N \sum_{n=1}^{\infty} a_{nk} = \sum_{n=1}^{\infty} \sum_{k=1}^N a_{nk} \leq \sum_{n=1}^{\infty} b_n = s$$

munosabatga ega bo'lamiz.

Ravshanki, qator hadlari manfiy bo'lmagani uchun, N o'sganda chap tomondagi yig'indining monoton o'sishi kelib chiqadi. Shunday ekan, (9.4.9) qator (demak, (9.4.3) takroriy qator ham) yaqinlashadi va

$$s^* \leq s$$

tengsizlik bajariladi.

Endi yuqoridagi mulohazalarni (9.4.3) qatorga qo'llasak, teskari tengsizlikni, ya'ni

$$s \leq s^*$$

munosabatni olamiz. Demak, talab qilingan (9.4.10) tenglik bajarilar ekan. ■

Agar berilgan qator hadlarining ishorasi o'zgaruvchi bo'lsa, yuqorida qayd etilganidek, (9.4.5) tenglik, umuman aytganda, bajarilmaydi. Ammo qator absolyut yaqinlashsa, navbatdagi teorema qayd etilgan tenglikning o'rinli bo'lishini ko'rsatadi.

9.4.2 - teorema. *Agar quyidagi*

$$\sum_{k=1}^{\infty} \sum_{j=1}^{\infty} |a_{jk}| \tag{9.4.12}$$

takroriy qator yaqinlashsa, u holda har ikkala (9.4.2) va (9.4.3) takroriy qatorlar ham yaqinlashadi va ularning yig'indilari o'zaro teng bo'ladi.

Isbot. Quyidagi

$$p_{nk} = \max\{a_{nk}, 0\}, \quad q_{nk} = \max\{-a_{nk}, 0\}$$

belgilashlarni kiritamiz.

Ravshanki, bunda

$$0 \leq p_{nk} \leq |a_{nk}|, \quad 0 \leq q_{nk} \leq |a_{nk}| \quad (9.4.13)$$

tengsizliklar va

$$a_{nk} = p_{nk} - q_{nk}, \quad |a_{nk}| = p_{nk} + q_{nk}$$

tengliklar bajariladi.

Shartga ko'ra

$$\sum_{j=1}^{\infty} a_{jk} \quad (9.4.14)$$

qator absolyut yaqinlashadi. Bundan chiqdi, 9.1.2 - tasdiqqa asosan,

$$\sum_{j=1}^{\infty} a_{jk} = \sum_{j=1}^{\infty} p_{jk} - \sum_{j=1}^{\infty} q_{jk}$$

tenglik o'rinli, chunki (9.4.13) tengsizlikdan o'ng tomondagi qatorlarning yaqinlashuvchiligi kelib chiqadi. Demak,

$$\sum_{k=1}^{\infty} \sum_{j=1}^{\infty} a_{jk} = \sum_{k=1}^{\infty} \sum_{j=1}^{\infty} p_{jk} - \sum_{k=1}^{\infty} \sum_{j=1}^{\infty} q_{jk}. \quad (9.4.15)$$

Boshqa tomondan, 9.4.1 - teorema asosan, (9.4.12) qatorning yaqinlashishidan quyidagi

$$\sum_{j=1}^{\infty} \sum_{k=1}^{\infty} |a_{jk}|,$$

takroriy qatorning ham yaqinlashishi kelib chiqadi. Demak, yuqoridagi mulohazalarni takrorlasak,

$$\sum_{j=1}^{\infty} \sum_{k=1}^{\infty} a_{jk} = \sum_{j=1}^{\infty} \sum_{k=1}^{\infty} p_{jk} - \sum_{j=1}^{\infty} \sum_{k=1}^{\infty} q_{jk} \quad (9.4.16)$$

tenglikka ega bo‘lamiz.

Endi 9.4.1 - teoremani qo‘llasak, (9.4.16) va (9.4.15) tengliklarning o‘ng tomonidagi qatorlarning o‘zaro tengligini olamiz. Shunday ekan, qayd etilgan tengliklarning chap tomonlari ham o‘zaro tengdir. ■

Natija. Ikki karrali $\{a_{nk}\}$ ketma-ketlik indeksleri $n \geq k \geq 1$ tengsizlikni qanoatlantirganda aniqlangan bo‘lsin. Agar

$$\sum_{n=1}^{\infty} \sum_{k=1}^n |a_{nk}|$$

qator yaqinlashsa, u holda chap va o‘ng tomonlari yaqinlashuvchi qatorlardan iborat bo‘lgan quyidagi

$$\sum_{n=1}^{\infty} \sum_{k=1}^n a_{nk} = \sum_{k=1}^{\infty} \sum_{n=k}^{\infty} a_{nk}$$

tenglik bajariladi.

Bu tasdiqni isbotlash uchun $k > n$ bo‘lganda ikki karrali ketma-ketlik hadlarini $a_{nk} = 0$ deb aniqlab, (9.4.5) tenglikni qo‘llash yetarli.

Eslatma. Agar qator absolyut yaqinlashmasa, xatto (9.4.5) tenglikning har ikkala tomonida yaqinlashuvchi qatorlar tursa ham, bu tenglikning bajarilishini kafolatlab bo‘lmaydi.

9.4.2 - misol. Hadlari $a_{nk} = \delta_{nk} - \delta_{(n+1),k}$ ko‘rinishda aniqlangan ikki karrali ketma-ketlikni qaraymiz. Aniqroq tassovur qilish maqsadida bu ketma-ketlik qiymatlarini quyidagi

$$\begin{pmatrix} 1 & -1 & 0 & 0 & \dots \\ 0 & 1 & -1 & 0 & \dots \\ 0 & 0 & 1 & -1 & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \end{pmatrix}$$

cheksiz matritsa ko‘rinishida yozib olamiz.

Bu matritsa bosh diagonalida joylashgan barcha elementlar 1 ga teng bo‘lib, undan yuqoridagi diagonalda joylashgan barcha elementlar -1 ga teng. O‘z-o‘zidan ko‘rinib turibdiki, bunda har bir

satr elementlari yig'indisi ham, ikkinchi ustundan boshlab, har bir ustun elementlari yig'indisi ham nolga teng. Birinchi ustun elementlari yig'indisiga kelsak, ravshanki, u 1 ga teng. Shunday qilib, qarayotgan holda

$$\sum_{n=1}^{\infty} \sum_{k=1}^{\infty} a_{nk} = 0, \quad \sum_{k=1}^{\infty} \sum_{n=1}^{\infty} a_{nk} = 1,$$

ya'ni har ikki takroriy qator yaqinlashsada, ularning yig'indisi o'zaro teng bo'lmas ekan.

§ 9.5*. Uzoqlashuvchi qatorlarni jamlash

1. Biror ma'noda yig'indini mos qo'yish mumkin bo'lgan qatorlar to'plamini kengaytirish maqsadida bir qator matematiklar tomonidan sonli qator yig'indisi tushunchasi umumlashtirib borilgani yuqorida qayd etilgan edi. Ayniqsa ko'p uchraydigan umumlashtirishlarni E. Chezaro va N. Abel nomlari bilan bog'lashadi.

Quyidagi

$$1 - 1 + 1 - 1 + \dots = \sum_{k=1}^{\infty} (-1)^{k-1} \quad (9.5.1)$$

sonli qatorni qaraylik.

Uning qisman yig'indilari ketma-ketligi

$$1, 0, 1, 0, \dots,$$

ko'rinishga ega bo'lib, ravshanki, u uzoqlashadi. E. Chezaro bu qisman yig'indilarning o'rta arifmetiklarini, ya'ni

$$\sigma_n = \frac{S_1 + S_2 + S_3 + \dots + S_n}{n} \quad (9.5.2)$$

ketma-ketlikni qarashni taklif qildi. Ravshanki,

$$S_1 + S_2 + S_3 + \dots + S_n = \left[\frac{n}{2} \right] = \frac{n}{2} - \theta_n,$$

bu yerda θ_n sonlar n nomerning toq yoki juftligiga qarab, nolga yoki $1/2$ ga teng. Shu sababli

$$\sigma_n = \frac{1}{2} - \frac{\theta_n}{n}.$$

Demak,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \sigma_n = \frac{1}{2},$$

ya'ni (9.5.1) qator qismaniy yig'indilarining o'rta arifmetiklari $1/2$ soniga yaqinlashar ekan.

Endi ixtiyoriy sonli qatorni qaraylik:

$$\sum_{k=1}^{\infty} a_k. \quad (9.5.3)$$

Odatdagidek S_n simboli orqaliuning qismaniy yig'indilarini belgilaymiz:

$$S_n = \sum_{k=1}^n a_k. \quad (9.5.4)$$

Ta'rif. Agar

$$\sigma_n = \frac{1}{n} \sum_{k=1}^n S_k$$

ketma-ketlik uchun

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \sigma_n = S$$

tenglik bajarilsa, (9.5.3) qator S soniga o'rta arifmetik jamlanadi deyishadi.

Bu limit (9.5.3) qatorning Chezaro ma'nosidagi umumlashgan yig'indisi deb ataladi va

$$(C, 1) \sum_{k=1}^{\infty} a_k = S$$

ko'rinishda belgilanadi.

Yuqorida biz qator yig'indisini qisman yig'indilarning limiti sifatida aniqlagan edik. Albatta, o'z-o'zidan savol tug'iladiki, hozir aniqlangan umumlashgan yig'indi tushunchasi yuqorida kiritilgan qator yig'indisi tushunchasi bilan qanday bog'langan? Boshqacha aytganda, agar qator oddiy ma'noda yaqinlashsa, u Chezaro ma'nosida jamlanuvchi bo'ladimi, va, agar javob ijobiy bo'lsa, Chezaro ma'nosidagi yig'indi oddiy ma'nodagi yig'indi bilan ustma-ust tushadimi? Navbatdagi tasdiq qo'yilgan savollarga ijobiy javob beradi, ya'ni bu tasdiq har bir yaqinlashuvchi qator Chezaro ma'nosida yig'indiga ega bo'lib, bu yig'indi qatorning oddiy yig'indisi bilan ustma-ust tushishini ko'rsatadi.

9.5.1 - teorema (E. Chezaro). *Yaqinlashuvchi qator qisman yig'indilarining o'rta arifmetiklari qator yig'indisiga yaqinlashadi.*

Isbot. Berilgan qator qisman yig'indilarini S_n va bu yig'indilar limitini S orqali belgilaymiz.

Ravshanki,

$$\frac{1}{n} \sum_{k=1}^n S = S.$$

Shunday ekan, ixtiyoriy N nomerni tayinlab, (9.5.2) o'rta arifmetiklar va qator yig'indisi ayirmalari uchun $n \geq N$ bo'lganda quyidagi

$$\sigma_n - S = \frac{1}{n} \sum_{k=1}^n (S_k - S) = \frac{1}{n} \sum_{k=1}^N (S_k - S) + \frac{1}{n} \sum_{k=N+1}^n (S_k - S)$$

munosabatga ega bo'lamiz.

Shartga ko'ra $\{S_k - S\}$ ketma-ketlik cheksiz kichik va shu sababli u chegaralangan, ya'ni

$$|S_k - S| \leq M, \quad k = 1, 2, 3, \dots$$

Bundan tashqari, istalgan $\varepsilon > 0$ uchun $k \geq N = N(\varepsilon)$ bo'lganda

$$|S_k - S| < \varepsilon, \quad k = N, N + 1, N + 2, \dots$$

tengsizlik bajariladi. Demak,

$$|\sigma_n - S| \leq \frac{1}{n} \sum_{k=1}^N M + \frac{1}{n} \sum_{k=N+1}^n \varepsilon = \frac{MN}{n} + \varepsilon \frac{n-N}{n} \leq \frac{MN}{n} + \varepsilon.$$

Bundan chiqdi,

$$\overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} |\sigma_n - S| \leq \varepsilon$$

va $\varepsilon > 0$ ning ixtiyoriyligidan yuqori limitning nol ekani kelib chiqadi. Shunday qilib, $\{\sigma_n - S\}$ ketma-ketlikning limiti mavjud va u nolga teng ekan. Bu esa, o'z navbatida, o'rta arifmetiklarning S soniga yaqinlashishini anglatadi. ■

Eslatma. Isbotlangan teorema o'rta arifmetiklar usulining regulyarligi haqidagi teorema deb ataladi. Ravshanki, teskari tasdiq o'rinli emas, chunki Chezaro usuli bilan jamlanadigan uzoqlashuvchi qatorlar mavjud. Misol tariqasida (9.5.1) qatorni olish mumkin.

2. Qatorlarni umumlashgan jamlashning N. Abel nomi bilan bog'liq bo'lgan yana bir usuli o'rganilayotgan qator hadlariga qo'shimcha x parametr kiritib, hosil bo'lgan funksiyaning $x \rightarrow 1 - 0$ dagi limitini hisoblashdan iboratdir.

Yana (9.5.1) qatorni qaraylik. Agar qator n -hadini x^{n-1} ga ko'paytirsak, hosil bo'lgan quyidagi

$$S(x) = 1 - x + x^2 - x^3 + \dots \quad (9.5.5)$$

qator $0 < x < 1$ intervaldan olingan ixtiyoriy x uchun yaqinlashadi va

$$S(x) = \frac{1}{1+x} \quad (9.5.6)$$

tenglik bajariladi.

(9.5.5) ning o'ng tomondagi qator $x = 1$ da (9.5.1) qator bilan ustma-ust tushgani sababli, (9.5.5) yig'indining $x \rightarrow 1 - 0$ dagi limitini hisoblashga harakat qilib ko'rish tabiiydir. Agar bu limit mavjud bo'lsa, uni (9.5.1) qatorning umumlashgan yig'indisi deb atash mumkin. Bunda, (9.5.6) ni e'tiborga olsak,

$$\lim_{x \rightarrow 1-0} S(x) = \lim_{x \rightarrow 1-0} \frac{1}{1+x} = \frac{1}{2}$$

tenglikka kelamiz, ya'ni (9.5.1) qatorning bunday aniqlangan umumlashgan yig'indisi bu qatorning Chezaro ma'nosidagi yig'indisi bilan ustma-ust tushar ekan.

Endi yana umumiy ko'rinishdagi (9.5.3) sonli qatorni qaraylik.

Ta'rif. Agar $0 < x < 1$ intervaldan olingan ixtiyoriy haqiqiy x uchun

$$\sum_{k=1}^{\infty} a_k x^{k-1} \quad (9.5.7)$$

qator yaqinlashsa va

$$\lim_{x \rightarrow 1-0} \sum_{k=1}^{\infty} a_k x^{k-1} = S \quad (9.5.8)$$

tenglik bajarilsa, (9.5.3) qator Abel usuli bilan S soniga jamlanadi deyiladi.

Bunda S soni (9.5.3) qatorning Abel ma'nosidagi yig'indisi deb ataladi va quyidagicha belgilanadi

$$(A) \sum_{k=1}^{\infty} a_k = S. \quad (9.5.9)$$

(9.5.7) qatorning yig'indisi (9.5.3) qatorning Abel o'rtachasi deyiladi.

Navbatdagi teorema Abel usulining regulyarligini ko'rsatadi.

9.5.2 - teorema (N. Abel). Agar (9.5.3) qator yaqinlashib, uning yig'indisi S ga teng bo'lsa, u holda bu qator Abel usuli bilan jamlanuvchi bo'lib, uning Abel ma'nosidagi yig'indisi ham S ga teng bo'ladi.

Isbot. 1) Avval (9.5.7) qatorning $0 < x < 1$ intervaldan olingan ixtiyoriy x uchun yaqinlashishiga ishonch hosil qilamiz. Haqiqatan, (9.5.3) qator yaqinlashgani uchun $\{a_n\}$ ketma-ketlik cheksiz kichikdir va demak, u chegaralangan, ya'ni

$$|a_n| \leq M.$$

Bundan (9.5.7) qator hadlari uchun quyidagi

$$|a_n x^{n-1}| \leq M x^{n-1}, \quad 0 < x < 1,$$

bahoni olamiz. Demak, 9.1.3 - teorema ko'ra, (9.5.7) qator yaqinlashadi.

2) Ushbu

$$S(x) = \sum_{k=1}^{\infty} a_k x^{k-1}, \quad 0 < x < 1, \quad (9.5.10)$$

belgilashni kiritaylik. Agar (9.5.3) qatorning qisman yig'indilari S_n bo'lsa, $a_n = S_n - S_{n-1}$ tenglik o'rinli (bunda biz $S_0 = 0$ deb oldik). Shu sababli

$$\begin{aligned} S(x) &= \sum_{n=1}^{\infty} a_n x^{n-1} = \sum_{n=1}^{\infty} x^{n-1} (S_n - S_{n-1}) = \\ &= \sum_{n=1}^{\infty} x^{n-1} S_n - \sum_{n=1}^{\infty} x^{n-1} S_{n-1} = \sum_{n=1}^{\infty} x^{n-1} S_n - \sum_{n=1}^{\infty} x^n S_n. \end{aligned}$$

Demak,

$$S(x) = (1-x) \sum_{n=1}^{\infty} x^{n-1} S_n. \quad (9.5.11)$$

Shunday ekan, navbatdagi

$$(1-x) \sum_{n=1}^{\infty} x^{n-1} = 1, \quad 0 < x < 1,$$

tenglikdan foydalanib, (9.5.11) dan

$$S(x) - S = (1-x) \sum_{n=1}^{\infty} x^{n-1} (S_n - S) \quad (9.5.12)$$

munosabatni olamiz.

Shartga ko'ra $\{S_n - S\}$ ketma-ketlik cheksiz kichikdir va demak, u chegaralangan, ya'ni

$$|S_n - S| \leq M, \quad n = 1, 2, 3, \dots$$

Bundan tashqari, istalgan $\varepsilon > 0$ uchun shunday N nomer topiladiki, $n \geq N = N(\varepsilon)$ bo'lganda

$$|S_n - S| < \frac{\varepsilon}{2}, \quad n \geq N,$$

tengsizlik bajariladi.

Natijada, agar (9.5.12) ni e'tiborga olsak,

$$\begin{aligned} |S(x) - S| &\leq (1-x) \sum_{n=1}^N x^{n-1} |S_n - S| + (1-x) \sum_{n=N+1}^{\infty} x^{n-1} |S_n - S| \leq \\ &\leq M(1-x) \sum_{n=1}^N x^{n-1} + \frac{\varepsilon}{2}(1-x) \sum_{n=N+1}^{\infty} x^{n-1} \leq MN(1-x) + \frac{\varepsilon}{2} \end{aligned}$$

tengsizlikka kelamiz.

Endi $\delta = \delta(\varepsilon) > 0$ sonni

$$MN(\varepsilon) \cdot \delta < \frac{\varepsilon}{2}$$

shartdan aniqlaymiz.

U holda $0 < 1 - x < \delta$ bo'lganda

$$|S(x) - S| < \varepsilon, \quad 1 - \delta < x < 1,$$

tengsizlik bajariladi.

Bundan, o'z navbatida, (9.5.8) tenglik, ya'ni (9.5.6) qatorning Abel usuli bilan S soniga yaqinlashishi kelib chiqadi. ■

1 - eslatma. Yuqorida biz (9.5.10) qatorda yig'indi indeksini 1 birlikka surib, (9.5.11) tenglikni oldik. Mana shu almashtirishga *Abel almashtirishi* deyiladi.

2 - eslatma. 9.5.2 - teorema teskari tasdiqning o'rinli emasligini (9.5.1) qator misolida ko'rishimiz mumkin. Ya'ni Abel usuli bilan jamlanadigan uzoqlashuvchi qatorlar mavjud ekan.

Trigonometrik yig'indilar bilan bog'liq bo'lgan yana bir misolni qaraymiz.

9.5.1 - misol. Ushbu

$$\frac{1}{2} + \sum_{k=1}^{\infty} \cos k\varphi \quad (9.5.13)$$

qatorning har bir $\varphi \in \mathbf{R}$ uchun uzoqlashishi bevosita (9.1.16) formuladan kelib chiqadi. Haqiqatan, bu formulaga ko'ra, n butun bo'lganda qismaniy yig'indilar $\varphi \neq 2n\pi$ lar uchun limitga ega emas. Agar $\varphi = 2n\pi$ bo'lsa, (9.5.13) qatorning har bir hadi 1 ga teng bo'lib, yana, natijada, bu qator uzoqlashadi.

Endi, agar (9.1.15) formuladan foydalansak, $S(x)$ Abel o'rtachalarining $\varphi \neq 2\pi n$ bo'lganda quyidagi

$$S(x) = \frac{1 - x^2}{1 - 2x \cos \varphi + x^2}$$

ko'rinishga ega ekanini ko'ramiz. Demak,

$$\lim_{x \rightarrow 1-0} S(x) = 0,$$

ya'ni qator Abel usuli bilan jamlanuvchi bo'lib, uning Abel ma'nosidagi yig'indisi nolga teng ekan.

Navbatdagi misol Chezaro ma'nosida jamlanmaydigan, lekin, shu bilan bir qatorda, Abel usuli bilan jamlanuvchi qatorlar mavjudligini ko'rsatadi.

9.5.2 - misol. Ushbu

$$1 - 2 + 3 - 4 + 5 - 6 + \dots \quad (9.5.14)$$

qator Chezaro usuli bilan jamlanmaydi. Haqiqatan, $\{S_n\}$ qismaniy yig'indilar ketma-ketligi, ravshanki, quyidagi

$$1, -1, 2, -2, 3, -3, \dots$$

ko'rinishga ega, shu sababli $\{\sigma_n\}$ o'rta arifmetiklar ketma-ketligi

$$1, 0, \frac{2}{3}, 0, \frac{3}{5}, 0, \dots, \frac{n+1}{2n}, 0, \dots$$

dan iborat, ya'ni

$$\sigma_n = \begin{cases} \frac{n+1}{2n}, & \text{agar } n \text{ toq bo'lsa,} \\ 0, & \text{agar } n \text{ juft bo'lsa.} \end{cases}$$

Ravshanki, σ_n ketma-ketlik ikki 0 va $1/2$ limit nuqtalariga ega va shu sababli u uzoqlashadi. Demak, (9.5.13) qator Chezaro usuli bilan jamlanmas ekan.

Endi bu qatorning Abel usuli bilan jamlanuvchi bo'lib, uning Abel ma'nosidagi yig'indisi $1/4$ ekanini ko'rsatamiz. Buning uchun $0 < x < 1$ intervaldagi barcha x larda o'rinli bo'lgan

$$\frac{1}{1+x} = 1 - x + x^2 - x^3 + x^4 - x^5 + \dots,$$

tenglikdan foydalanamiz. Biz 10.9 - § da bu tenglikni hadma-had differensiallash mumkinligini, ya'ni

$$-\frac{1}{(1+x)^2} = -1 + 2x - 3x^2 + 4x^3 - 5x^4 + \dots,$$

tenglikning bajarilishini ko'rsatamiz. Bu tenglikdan (9.5.13) qatorga mos keluvchi Abel o'rtachalarining

$$S(x) = 1 - 2x + 3x^2 - 4x^3 + 5x^4 - \dots = \frac{1}{(1+x)^2} \quad (9.5.15)$$

ko'rinishga ega ekani kelib chiqadi.

Demak,

$$\lim_{x \rightarrow 1-0} S(x) = \frac{1}{4}.$$

3. Albatta, Chezaro va Abel usullari o'zaro qanday munosabatda, degan tabiiy savol tug'iladi. Bu savolga javob shundan iboratki, Chezaro usuli bilan biror S soniga jamlanuvchi har bir sonli

qator Abel usuli bo'yicha ham aynan o'sha S soniga jamlanadi. Haqiqatan, (9.5.11) tenglik o'ng tomonidagi qatorga Abel almshtirishini qo'llasak,

$$S(x) - S = (1-x)^2 \sum_{n=1}^{\infty} nx^{n-1}(\sigma_n - S) \quad (9.5.16)$$

tenglikni olamiz.

Bunda biz (9.5.15) tenglikda x ni $-x$ almashtirish bilan hosil bo'ladigan quyidagi

$$(1-x)^2 \sum_{n=1}^{\infty} nx^{n-1} = 1 \quad (9.5.17)$$

ayniyatdan foydalandik ((9.5.12) tenglik isboti bilan solishtiring).

Endi talab qilinayotgan tasdiq isboti xuddi 9.5.2 - teorema isboti singari olib boriladi ((9.5.12) tenglikdan keyingi mulohazalarga qarang).

Isbotlangan tasdiq matematik adabiyotlarda Abel usuli Chezaro usulidan *kuchliroqligi* haqidagi teorema deb ataladi.

4. Chezaro, qisman yig'indilarning o'rta arifmetiklaridan tashqari, ulardan yana o'rta arifmetik olish natijasida hosil bo'lgan qisman yig'indilarni ham o'rgandi. Chunonchi, agar

$$\sigma_n^{(2)} = \frac{\sigma_1 + \sigma_2 + \sigma_3 + \dots + \sigma_n}{n}$$

belgilash kiritsak, quyidagi

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \sigma_n^{(2)} = S$$

tenglik bajarilganda (9.5.3) qator S soniga 2-tartibli Chezaro o'rta arifmetiklarida jamlanadi deyiladi.

Bu limit (9.5.3) qatorning umumlashgan 2-tartibli Chezaro yig'indisi deb ataladi va

$$(C, 2) \sum_{k=1}^{\infty} a_k = S$$

ko'rinishda belgilanadi.

Chezaroning ixtiyoriy natural m -tartibli o'rtachalari $m - 1$ - tartibli o'rtachalarning o'rta arifmetigi sifatida induksiya orqali aniqlanadi, chunonchi,

$$\sigma_n^{(m)} = \frac{\sigma_1^{(m-1)} + \sigma_2^{(m-1)} + \sigma_3^{(m-1)} + \dots + \sigma_n^{(m-1)}}{n}.$$

Bu o'rtachalar limiti

$$(C, m) \sum_{k=1}^{\infty} a_k = \lim_{n \rightarrow \infty} \sigma_n^{(m)}$$

ko'rinishda belgilanadi.

Xuddi yuqoridagi singari, agar $m > l$ bo'lsa, Chezaroning m -tartibli usuli Chezaroning l -tartibli usulidan kuchliligi va Abel usulining ixtiyoriy m -tartibli Chezaro usulidan kuchliligi isbotlanadi.

Shunga qaramasdan, hisoblash nuqtayi nazaridan Chezaro usuli Abel usulidan ustunroq hisoblanadi, chunki Chezaro o'rtachalarini hisoblash uchun chekli sondagi arifmetik amallar bajarish talab qilinadi. Bu esa sonli qator ko'rinishda tasvirlangan turli kattaliklarni kompyuter yordamida hisoblashda nihoyatda muhimdir.

§ 9.6. Cheksiz ko'paytmalar

1. Agar $\{c_k\}$ biror sonli ketma-ketlik bo'lsa, quyidagi ko'rinishdagi

$$c_1 \cdot c_2 \cdot c_3 \cdot \dots \cdot c_n \cdot \dots$$

formal ifodaga cheksiz ko'paytma deyiladi. Ketma-ketlikning c_k elementlari cheksiz ko'paytmaning hadlari deb ataladi. Cheksiz ko'paytmani belgilash uchun quyidagi simvolik yozuvdan ham foydalaniladi:

$$\prod_{k=1}^{\infty} c_k. \quad (9.6.1)$$

Xuddi sonli qatorlar holidek, (9.6.1) cheksiz ko'paytmani o'rganish maqsadidauning dastlabki n ta hadi ko'paytmasini kiritib, bu ko'paytma n cheksiz oshgan sari qanday o'zgarishini kuzatamiz.

Ta'rif. (9.6.1) *cheksiz ko'paytmaning dastlabki n ta hadining ko'paytmasini, ya'ni*

$$P_n = \prod_{k=1}^n c_k = c_1 \cdot c_2 \cdot \dots \cdot c_{n-1} \cdot c_n \quad (9.6.2)$$

*ifodani cheksiz ko'paytmaning **n -qismaniy ko'paytmasi** deyviz.*

9.6.1 - misol. Ixtiyoriy tayinlangan haqiqiy x uchun quyidagi cheksiz ko'paytmani qaraymiz:

$$\prod_{k=1}^{\infty} \cos \frac{x}{2^k} = \cos \frac{x}{2} \cdot \cos \frac{x}{4} \cdot \cos \frac{x}{8} \dots \quad (9.6.3)$$

Agar $x \neq 0$ bo'lsa, n -qismaniy ko'paytma

$$P_n(x) = \prod_{k=1}^n \cos \frac{x}{2^k} = \cos \frac{x}{2} \cdot \cos \frac{x}{4} \cdot \dots \cdot \cos \frac{x}{2^n} \quad (9.6.4)$$

oson hisoblanib,uning quyidagi

$$P_n(x) \sin \frac{x}{2^n} = \frac{1}{2^n} \sin x \quad (9.6.5)$$

tenglikni qanoatlantirishini ko'rsatamiz.

Dastavval, $n = 1$ da $P_1(x) = \cos \frac{x}{2}$ bo'lgani sababli, (9.6.5) tenglik

$$\cos \frac{x}{2} \sin \frac{x}{2} = \frac{1}{2} \sin x$$

ko'rinishga kelishini qayd etamiz. Demak, bu holda (9.6.5) shubhasiz o'rinli ekan.

Endi matematik induksiya usulidan foydalanamiz. Qismaniy ko'paytma ta'rifiga ko'ra,

$$P_{n+1}(x) = P_n(x) \cos \frac{x}{2^{n+1}}.$$

Bundan chiqdi,

$$P_{n+1}(x) \sin \frac{x}{2^{n+1}} = P_n(x) \cos \frac{x}{2^{n+1}} \sin \frac{x}{2^{n+1}} = \frac{1}{2} P_n(x) \sin \frac{x}{2^n}.$$

Agar (9.6.5) tenglikni biror n uchun o'rinli desak,

$$P_{n+1}(x) \sin \frac{x}{2^{n+1}} = \frac{1}{2} \frac{1}{2^n} \sin x = \frac{1}{2^{n+1}} \sin x$$

munosabatga ega bo'lamiz. Demak, (9.6.5) tenglik barcha natural n lar uchun bajarilar ekan.

Isbot qilingan (9.6.5) tenglikdan $x \neq 0$ lar uchun

$$P_n(x) = \frac{\sin x}{x} \left[\frac{(x2^{-n})}{\sin(x2^{-n})} \right] \quad (9.6.6)$$

munosabat kelib chiqadi.

Agar $n \rightarrow \infty$ bo'lsa, birinchi ajoyib limitga ko'ra, kvadrat qavs-dagi ifoda 1 ga intiladi. Demak,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P_n(x) = \frac{\sin x}{x}.$$

Bordi-yu $x = 0$ bo'lsa, istalgan n nomer uchun, ravshanki, $P_n = 1$ bo'ladi. Shunday ekan, ixtiyoriy $x \in \mathbf{R}$ uchun $\{P_n\}$ qisman ko'paytmalar ketma-ketligi yaqinlashuvchi bo'lib, uning limiti

$$P(x) = \begin{cases} \frac{\sin x}{x}, & \text{agar } x \neq 0 \text{ bo'lsa,} \\ 1, & \text{agar } x = 0 \text{ bo'lsa,} \end{cases} \quad (9.6.7)$$

ga teng bo'ladi.

2. Bir qarashda aynan shu (9.6.7) funksiyani qaralayotgan cheksiz ko'paytmaning qiymati deb qarash to'g'ri bo'lar edi. Ammo matematik adabiyotlarda bundan biroz farqliroq ta'rif qabul qilingan.

Hosil bo'lgan vaziyatga oydinlik kiritish maqsadida quyidagini qayd qilamiz. Agar cheksiz ko'paytmaning hech bo'lmasa bit-ta c_p hadi nolga teng bo'lsa, boshqa c_k , $k \neq p$, hadlarning qanday bo'lishdan qat'iy nazar, shu p nomerdan boshlab barcha qismaniy

ko'paytmalar nolga teng bo'ladi. Shuning uchun, cheksiz ko'paytmalar nazariyasida ko'paytmaning barcha hadlari noldan farqli deb hisoblanadi. Bundan tashqari, qisman ko'paytmalarning limiti ham noldan farqli bo'lsin, deb talab qilinadi (e'tibor bering, (9.6.7) funktsiya $x = \pi$ nuqtada nolga teng).

Shunday qilib, yaqinlashuvchi cheksiz ko'paytmaning quyidagi ta'rifiga kelamiz.

Ta'rif. Agar (9.6.1) cheksiz ko'paytmaning (9.6.2) qisman ko'paytmalari ketma-ketligi *n o l d a n f a r q l i* chekli limitga ega bo'lsa, u holda (9.6.1) cheksiz ko'paytmani **yaqinlashuvchi** deymiz.

Yaqinlashuvchi cheksiz ko'paytmaning **qiymati** deb uning qisman ko'paytmalari ketma-ketligining limitiga aytamiz:

$$P = \lim_{n \rightarrow \infty} P_n. \quad (9.6.8)$$

Odatda

$$P = \prod_{k=1}^{\infty} c_k \quad (9.6.9)$$

deb yozishadi.

Endi yuqorida ko'rilgan misol bo'yicha shuni qayd qilamizki, keltirilgan ta'rif bo'yicha (9.6.3) cheksiz ko'paytma, uning (9.6.4) qisman ko'paytmalarining limiti istalgan haqiqiy x sonlar uchun mavjud bo'lishiga qaramasdan, $x \neq m\pi$ bo'lganda yaqinlashuvchi bo'ladi, bu yerda m noldan farqli butun sonidir.

Ba'zan, qisman ko'paytmalar limiti nolga teng bo'lganda, cheksiz ko'paytma *nolga uzoglashadi* deyiladi.

Shunday qilib,

$$\prod_{k=1}^{\infty} \cos \frac{x}{2^k} = \begin{cases} \frac{\sin x}{x}, & \text{agar } x \neq 0 \text{ bo'lsa,} \\ 1, & \text{agar } x = 0 \text{ bo'lsa,} \end{cases} \quad (9.6.10)$$

bundan tashqari, agar $x = m\pi$, $m = \pm 1, \pm 2, \dots$ bo'lsa, (9.6.10) tenglik o'rinli bo'lib qolsada, cheksiz ko'paytma nolga uzoglashadi.

3. Bevosita yuqoridagi ta'rifdan yaqinlashuvchi cheksiz ko'paytmaning hadlari birga yaqinlashishi kelib chiqadi.

9.6.1 - tasdiq. *Cheksiz ko'paytma hadlarining birga intilishi bu ko'paytma yaqinlashishining zaruriy shartidir.*

Haqiqatan, agar (9.6.2) tenglik bilan aniqlangan P_n qisman ko'paytmalar $P \neq 0$ songa yaqinlashsa, talab qilingan natijani olamiz:

$$c_n = \frac{P_n}{P_{n-1}} \rightarrow \frac{P}{P} = 1, \quad n \rightarrow \infty.$$

1 - natija. *Agar (9.6.1) cheksiz ko'paytma yaqinlashsa, quyidagi tenglik o'rinli bo'ladi:*

$$c_n = 1 + a_n, \quad (9.6.11)$$

bu yerda $\{a_n\}$ - cheksiz kichik ketma-ketlik, ya'ni $n \rightarrow \infty$ da $a_n \rightarrow 0$.

2 - natija. *Agar cheksiz ko'paytma yaqinlashsa, biror nomerdan boshlabuning barcha hadlari musbat bo'ladi.*

Navbatdagi tasdiq cheksiz ko'paytmalar uchun yaqinlashish muammosini sonli qatorlar uchun yaqinlashish muammosiga keltirishga imkon beradi.

9.6.2 - tasdiq. *Agar $c_k > 0, k \in \mathbf{N}$, bo'lsa, (9.6.1) cheksiz ko'paytma yaqinlashuvchi bo'lishi uchun*

$$\sum_{k=1}^{\infty} \ln c_k \quad (9.6.12)$$

sonli qatorning yaqinlashuvchi bo'lishi zarur va yetarlidir. Bunda (9.6.1) cheksiz ko'paytmaning P qiymati (9.6.12) sonli qator yig'indisi S bilan quyidagi munosabat orqali bog'langan bo'ladi:

$$P = e^S. \quad (9.6.13)$$

Isbot (9.6.1) ning P_n qisman ko'paytmalari va (9.6.12) ning S_n qisman yig'indilari quyidagi

$$\ln P_n = S_n, \quad P_n = e^{S_n},$$

tengliklar bilan bog'langanligidan hamda ko'rsatkichli va logarifmik funksiyalarning uzluksizligidan kelib chiqadi.

Navbatdagi teorema barcha hadlari 1 dan katta bo'lgan cheksiz ko'paytmalarga doir.

9.6.1 - teorema. Agar $a_k > 0$ bo'lsa,

$$\prod_{k=1}^{\infty} (1 + a_k) \quad (9.6.14)$$

cheksiz ko'paytma faqat va faqat

$$\sum_{k=1}^{\infty} a_k \quad (9.6.15)$$

sonli qator yaqinlashganda yaqinlashadi.

Isbot. Teorema isbot bo'lishi uchun, 9.6.2 - tasdiqqa ko'ra, (9.6.15) qator faqat va faqat

$$\sum_{k=1}^{\infty} \ln(1 + a_k) \quad (9.6.16)$$

qator yaqinlashganda yaqinlashishini ko'rsatish yetarli.

Bizga ma'lumki, (9.6.15) qatorning va hozirgina ko'rganimizdek, (9.6.14) cheksiz ko'paytmaning ham yaqinlashishi uchun zaruriy shart a_k hadlarning nolga intilishidir. Shuning uchun biz

$$a_k \rightarrow 0, \quad k \rightarrow \infty,$$

deb hisoblashimiz mumkin.

Xususan, biror nomerdan boshlab,

$$0 < a_k < 1$$

desak bo'ladi.

Bunday shartni qanoatlantiruvchi a_k lar uchun esa quyidagi

$$\frac{1}{2} a_k < \ln(1 + a_k) < a_k$$

qo'sh tengsizlik o'rinli.

Shunday ekan, talab qilinayotgan tasdiq umumiy taqqoslash aloomatidan kelib chiqadi (9.1.2 - teoreмага qarang).■

Eslatma. Xuddi shunga o'xshash tasdiq barcha a_k lar manfiy bo'lganda ham o'rinli, chunki bu holda, agar $b_k = -a_k > 0$ deb belgilasak, yetarlicha katta k nomerlar uchun

$$b_k < -\ln(1 - b_k) < 2b_k$$

tengsizlik bajariladi.

9.6.2 - tasdiq yordamida cheksiz ko'paytmalar uchun absolyut yaqinlashish tushunchasini kiritish mumkin. Chunonchi, agar (9.6.12) qator absolyut yaqinlashsa, (9.6.1) cheksiz ko'paytma *absolyut yaqinlashadi* deyiladi. 9.6.1 - teorema cheksiz ko'paytmaning bunday ma'noda aniqlangan absolyut yaqinlashishi uchun navbatdagi zaruriy va yetarli shartni olishga imkon beradi.

9.6.2 - teorema. (9.6.14) cheksiz ko'paytmaning absolyut yaqinlashishi uchun (9.6.15) sonli qatorning absolyut yaqinlashishi zarur va yetarli.

Isbot barcha yetarlicha katta k nomerlar uchun o'rinli bo'lgan quyidagi

$$\frac{1}{2} |a_k| < |\ln(1 + a_k)| < 2|a_k|$$

qo'sh tengsizlikdan va umumiy taqqoslash aloomatidan kelib chiqadi.

4*. Tub sonlarning zamonaviy nazariyasida quyidagi

$$\zeta(s) = \sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{k^s} \quad (9.6.17)$$

tenglik orqali aniqlangan Rimanning (B. Riemann) zeta-funksiyasi nihoyatda muhim rol o'ynaydi. Bu yerda s kompleks qiymatlar ham qabul qilishi mumkin bo'lgan son: $s = \sigma + it$. Bundan tashqari, butun sonning kompleks darajasi $k^s = k^\sigma k^{it}$ kabi aniqlanib, istalgan haqiqiy t uchun

$$k^{it} = e^{it \ln k} = \cos(t \ln k) + i \sin(t \ln k)$$

deb hisoblanadi.

Ravshanki, (9.6.17) qator $\operatorname{Re} s > 1$ bo'lganda, ya'ni, agar $s = \sigma + it$ desak, $\sigma > 1$ ochiq yarim tekislikda yaqinlashadi.

Riman zeta-funksiyasining asosiy xossasi $\operatorname{Re} s = \sigma > 1$ da o'rinli bo'lgan quyidagi

$$\zeta(s) = \prod_p \left(1 - \frac{1}{p^s}\right)^{-1} \quad (9.6.18)$$

formuladan iborat, bu yerda cheksiz ko'paytma barcha tub p sonlar bo'yicha olib boriladi. Bu formula birinchi marta Leonard Eyler tomonidan s ning haqiqiy qiymatlari uchun isbotlangan.

(9.6.18) ayniyatning isboti cheksiz kamayuvchi geometrik progressiya hadlari yig'indisi uchun o'rinli bo'lgan quyidagi formulaga asoslangan:

$$\left(1 - \frac{1}{p^s}\right)^{-1} = 1 + \frac{1}{p^s} + \frac{1}{p^{2s}} + \frac{1}{p^{3s}} + \dots$$

Haqiqatan, bu tenglikni p tub sonining turli qiymatlarida yozib olib, ularni o'zaro ko'paytirsak, hosil bo'lgan ifodaning chap tomonida (9.6.18) cheksiz ko'paytma bo'lib, uning o'ng tomonida esa quyidagi

$$\frac{1}{k^s} = \frac{1}{(p_1^{m_1} \cdot p_2^{m_2} \cdot \dots \cdot p_n^{m_n})^s}$$

ko'rinishda yozish mumkin bo'lgan barcha hadlar yig'indisi tura-di. Bundan, agar har bir butun k sonini yagona usulda tub sonlar darajalarining ko'paytmasi:

$$k = p_1^{m_1} \cdot p_2^{m_2} \cdot \dots \cdot p_n^{m_n}$$

sifatida yozish mumkinligini hisobga olsak, talab qilingan (9.6.18) ayniyatni olamiz.

Sodda almashtirishlar yordamida

$$\zeta(s) = \frac{s}{s-1} - s \int_1^{\infty} \frac{x - [x]}{x^{s+1}} dx$$

ekanini ko'rsatish mumkin. Bunda $[x]$ orqali, odatdagidek, x sonining butun qismi belgilangan. Ravshanki, bu tenglikdagi xosmas integral $\operatorname{Re} s > 0$ bo'lganda yaqinlashadi. Bundan ko'rinadiki, oxirgi ifoda $\operatorname{Re} s > 1$ da (9.6.17) tenglik orqali aniqlangan Riman zeta-funksiyasining $\operatorname{Re} s > 0$ tekislikka davomini berar ekan.

Rimanning mashhur gipotezasi quyidagidan iborat: zeta-funksiyaning $\operatorname{Re} s > 0$ yarim tekislikdagi nollari $\operatorname{Re} s = \frac{1}{2}$ vertikal to'g'ri chiziqda joylashgan. Bu gipotezani isbotlashga matematiklar bir yarim asrdan beri urinishadi. Agar u isbot bo'lsa (gipoteza to'g'riligiga hech kimda shubha yo'q), u, zeta-funksiyaning (9.6.18) Eyler ko'paytmasi ko'rinishidagi ifodasi bilan birga, sonlar nazariyasining ko'pgina muhim masalalarini yechishga imkon bergan bo'lar edi.

§ 9.7. Misollar

1 - misol. Ushbu qatorni yaqinlashishga bevosita tekshiring va qator yig'indisini toping:

$$\sum_{n=1}^{\infty} (\sqrt{n+2} - 2\sqrt{n+1} + \sqrt{n}).$$

Ko'rsatma. Qatorning k - qismaniy yig'indisi S_k ni

$$S_k = \sum_{n=1}^k (\sqrt{n+2} - \sqrt{n+1}) - \sum_{n=1}^k (\sqrt{n+1} - \sqrt{n})$$

ko'rinishda yozib olib, o'xshash hadlarini qisqartiring.

2 - misol. Har qanday musbat haqiqiy x son uchun qator yaqinlashishining zaruriylik shartidan foydalanib

$$\sum_{n=1}^{\infty} \cos nx$$

qatorning uzoqlashishini isbotlang.

Ko'rsatma. (1.9.8) bahodan foydalanib, har qanday musbat haqiqiy x son uchun shunday n_k va m_k o'suvchi natural sonlar ketma-ketliklari topilib, ular uchun

$$n_k x = 2\pi m_k + O\left(\frac{1}{n_k}\right)$$

munosabat bajarilishini ko'rsating. Bundan, qator yaqinlashishining zaruriylik shartiga zid bo'lgan,

$$\lim_{k \rightarrow \infty} \cos n_k x = 1$$

tenglikni keltirib chiqaring.

3 - misol. Agar $\sum_{n=1}^{\infty} a_n$ qator yaqinlashsa, uni hadlarini, qator-da kelish tartibini saqlagan holda, gruppalashtirish natijasida tuzilgan

$$\sum_{n=1}^{\infty} A_n, \text{ bu yerda } A_n = \sum_{k=p_n}^{p_{n+1}-1} a_k, \quad (p_1 = 1, p_1 < p_2 < \dots),$$

qatorning ham yaqinlashishini isbotlang.

Teskari tasdiq o'rinli emas. Misol keltiring.

Ko'rsatma. Tasdiqni isbotlashda Koshi kriteriysidan foydalaning. Teskari tasdiqni $\sum_{n=1}^{\infty} (-1)^n$ qator misolida tekshiring.

4 - misol. Quyidagi

$$\frac{1}{1000} + \frac{1}{\sqrt{1000}} + \frac{1}{\sqrt[3]{1000}} + \dots$$

qatorni yaqinlashishga tekshiring.

Ko'rsatma. Qator yaqinlashishining zaruriylik shartidan foydalaning.

5 - misol. Arifmetik progressiya hadlariga teskari sonlardan tuzilgan qatorning uzoqlashishini isbotlang.

Ko'rsatma. Garmonik qator hadlari bilan taqqoslang.

6 - misol. Agar $\sum_{n=1}^{\infty} a_n$, ($a_n > 0$) qator uchun

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{a_{n+1}}{a_n} = q \quad (9.7.1)$$

limit mavjud bo'lsa,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \sqrt[n]{a_n} = q \quad (9.7.2)$$

limit ham mavjud bo'lishini isbotlang.

Teskari tasdiq o'rinli emas, ya'ni (9.7.2) limit mavjud bo'lsa, (9.7.1) limit mavjud bo'lmasligi mumkin. Misol keltiring.

Ko'rsatma. Tasdiqni bevosita sonli ketma-ketlik limiti ta'rifidan foydalanib isbotlang. Teskari tasdiqni

$$\sum_{n=1}^{\infty} \frac{2 + (-1)^n}{2^n}$$

qator misolida tekshiring.

7 - misol. Qatorni yaqinlashishga tekshiring:

$$\sum_{n=1}^{\infty} (-1)^n \frac{\sqrt{n}}{n + 1000}.$$

Ko'rsatma. Leybnits alomatini qo'llang.

8 - misol. Qatorni yaqinlashishga tekshiring:

$$\sum_{n=1}^{\infty} (-1)^n \frac{\sin^2 n}{n}.$$

Ko'rsatma. (9.1.16) tenglikdan foydalanib, Dirixle-Abel alomatini qo'llang.

9 - misol. Agar ishorasi navbatlashgan (9.3.8) qatorda $b_k > 0$ va $n \rightarrow \infty$ da $b_k \rightarrow 0$ bo'lsa (ya'ni Leybnits teoremasida b_k ketma-ketlik monoton bo'lmasa), bu qator yaqinlashadimi?

Ko'rsatma. Quyidagi

$$\sum_{n=1}^{\infty} (-1)^n \cdot \frac{2 + (-1)^n}{n}$$

qatorni tekshiring. Bunda (9.3.9) qator $\alpha = 1$ da yaqinlashishidan foydalaning.

10 - misol. Quyidagi

$$\prod_{n=1}^{\infty} \frac{n}{\sqrt{n^2 + 1}}$$

cheksiz ko'paytmani yaqinlashishga tekshiring.

Ko'rsatma. 9.4.1 - teoremadan foydalaning.

X Bob. Funktsional ketma-ketliklar va qatorlar

§ 10.1. Funktsional ketma-ketliklar

1. Funktsional ketma-ketlik deb barchasi bitta $E_0 \subset \mathbf{R}$ to'plamda aniqlangan va natural sonlar qatori bilan nomerlangan funksiyalarning sanoqli birlashmasiga, ya'ni

$$f_1(x), f_2(x), \dots, f_k(x), \dots, \quad D(f_k) = E_0, \quad (10.1.1)$$

ko'rinishdagi ketma-ketlikka aytamiz.

Funksional ketma-ketliklar odatda $\{f_k(x)\}$ simvol orqali, yoki, agar berilgan ketma-ketlikni qaysi indeks orqali nomerlanganligiga urg'u berilmoqchi bo'lsa, $\{f_k(x)\}_{k=1}^{\infty}$ simvol orqali belgilanadi.

Argumentning biror x_0 qiymatini tayinlab, $\{f_n(x_0)\}$ sonli ketma-ketlikni qaraylik. Agar bu sonli ketma-ketlik biror b soniga teng bo'lgan limitga ega bo'lsa, (10.1.1) funktsional ketma-ketlik x_0 nuqtada b soniga yaqinlashadi deyiladi.

Endi (10.1.1) ketma-ketlik biror $E \subseteq E_0$ to'plamning har bir nuqtasida yainlashadi deb faraz qilaylik. Bu holda E to'plamda tabiiy ravishda

$$f(x) = \lim_{k \rightarrow \infty} f_k(x), \quad x \in E,$$

ko'rinishdagi funksiya aniqlanadi. Ushbu funksiya (10.1.1) ketma-ketlikning *limit funksiyasi*, yoki oddiy qilib, *limiti* deyiladi. Bunda (10.1.1) ketma-ketlikni f funksiyaga E to'plamning *har bir nuqtasi*da, yoki E da *nuqtabay* yaqinlashadi deyishadi.

10.1.1 - misol. Ushbu

$$f_n(x) = x^n, \quad x \geq 0,$$

funksional ketma-ketlik $[0, 1]$ kesmada quyidagi

$$f(x) = \begin{cases} 0, & \text{agar } 0 \leq x < 1 \text{ bo'lsa,} \\ 1, & \text{agar } x = 1 \text{ bo'lsa,} \end{cases}$$

ko'rinishda aniqlangan funksiyaga yaqinlashadi.

2. Agar limitning ta'rifidan foydalansak, funksional ketma-ketlikni to'plamda yaqinlashishining quyidagi ta'rifini olamiz:

agar istalgan $x \in E$ va ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ son uchun shunday $N = N(\varepsilon, x)$ nomer topilsaki, $n \geq N$ bo'lganda

$$|f_n(x) - f(x)| < \varepsilon \quad (10.1.2)$$

tengsizlik bajarilsa, (10.1.1) ketma-ketlik E to'plamda f funksiyaga yaqinlashadi deyiladi.

Ba'zi hollarda N nomerni $x \in E$ qiymatga bog'liqmas ravishda tanlashga imkon tug'iladi, ya'ni, boshqacha aytganda, (10.1.2) tengsizlik $x \in E$ ga nisbatan tekis bajariladi. Bunday hollar alohida ahamiyatga ega.

Ta'rif. Agar istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $N = N(\varepsilon)$ nomer topilsaki, $n \geq N$ bo'lganda barcha $x \in E$ lar uchun (10.1.2) tengsizlik bajarilsa, (10.1.1) funksional ketma-ketlik f funksiyaga E to'plamda tekis yaqinlashadi deymiz.

10.1.2 - misol. Quyidagi

$$f_n(x) = (1 - x)^n, \quad x \geq 0,$$

funksional ketma-ketlik $0 < \alpha < 1$ tengsizlikni qanoatlantiruvchi istalgan α uchun $[\alpha, 1]$ kesmada yaqinlashadi. Bu tasdiq

$$|f_n(x) - 0| \leq (1 - \alpha)^n < \varepsilon, \quad n \geq N(\varepsilon),$$

tengsizlikdan kelib chiqadi. Bu yerda $N(\varepsilon)$ sifatida

$$N(\varepsilon) = \left\lceil \frac{\ln \varepsilon}{\ln(1 - \alpha)} \right\rceil + 1$$

sonni olish mumkin (biz $\varepsilon < 1$ deb hisoblaymiz).

Navbatdagi teorema sonli qatorlar uchun Koshi kriteriysining (2.5.1 - teorema) analogi hisoblanadi.

10.1.1 - teorema (Koshi kriteriysi). (10.1.1) *funksional ketma-ketlikning f funksiyaga E to‘plamda tekis yaqinlashishi uchun istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $N = N(\varepsilon)$ nomer topilib, $n \geq N$ bo‘lganda istalgan natural p va barcha $x \in E$ larda quyidagi:*

$$|f_{n+p}(x) - f_n(x)| < \varepsilon, \quad n \geq N, \quad x \in E, \quad (10.1.3)$$

tengsizlikning bajarilishi zarur va yetarli.

Isbot. 1) Avval $\{f_n\}$ ketma-ketlik biror f funksiyaga E to‘plamda tekis yaqinlashsin deb faraz qilaylik. U holda, ta’rifga ko‘ra, ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ uchun shunday $N = N(\varepsilon)$ nomer topiladiki, $n \geq N$ bo‘lganda

$$|f_n(x) - f(x)| < \frac{\varepsilon}{2}, \quad n \geq N, \quad x \in E,$$

tengsizlik bajariladi.

Demak, $n \geq N$ bo‘lganda istalgan natural p va barcha $x \in E$ lar uchun

$$|f_n(x) - f_{n+p}(x)| \leq |f_n(x) - f(x)| + |f(x) - f_{n+p}(x)| < \frac{\varepsilon}{2} + \frac{\varepsilon}{2} = \varepsilon$$

tengsizlik bajariladi, ya’ni (10.1.3) shart o‘rinlidir.

2) Endi (10.1.3) shart bajarilsin. Bu shartdan har bir tayinlangan $x \in E$ qiymat uchun $\{f_n(x)\}$ sonli ketma-ketlikning fundamental ekani kelib chiqadi. Bundan chiqdi, bu sonli ketma-ketlik, yuqorida (2.5.1 - teorema) keltirilgan Koshi kriteriysiga asosan, limitga ega. Demak, f_n funksional ketma-ketlik E to‘plamda yaqinlashar ekan. Bunda f limit funksiya uchun (10.1.3) bahoda $p \rightarrow \infty$ deb limitga o‘tsak,

$$|f_n(x) - f(x)| \leq \varepsilon, \quad n \geq N, \quad x \in E,$$

munosabatga ega bo‘lamiz. Bu esa, o‘z navbatida, $f_n(x)$ ketma-ketlikning f limit funksiyaga E to‘plamda tekis yaqinlashishini anglatadi. ■

Eslatma. Shuni qayd etish joizki, funksional ketma-ketliklarning tekis yaqinlashishi haqidagi Koshi kriteriysining isboti sonli ketma-ketliklar uchun bizga ma'lum bo'lgan Koshi kriteriysining isbotiga asoslandi, qaysiki, o'z navbatida, haqiqiy sonlar to'plamining to'laligi natijasi edi.

3. Navbatdagi tasdiq tekis yaqinlashuvchi ketma-ketliklar nazariyasidagi asosiy teoremlaridan biri hisoblanadi.

10.1.2 - teorema. Agar f_n funksional ketma-ketlik f funksiyaga E to'plamda tekis yaqinlashsa va f_n funksiyalar biror $c \in E$ nuqtada uzluksiz bo'lsa, u holda f funksiya ham ana shu c nuqtada uzluksiz bo'ladi.

Isbot. Aytaylik, E to'plam nuqtalaridan tuzilgan $\{x_j\}$ ketma-ketlik c ga yaqinlashsin. Biz $f(x_j)$ sonli ketma-ketlikning $f(c)$ ga yaqinlashisini ko'rsatamiz. Buning uchun

$$|f(x_j) - f(c)| \leq |f(x_j) - f_n(x_j)| + |f_n(x_j) - f_n(c)| + |f_n(c) - f(c)| \quad (10.1.4)$$

tengsizlikdan foydalanamiz. Funksional ketma-ketlikning tekis yaqinlashishiga ko'ra, istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $N = N(\varepsilon)$ nomer topiladiki, $n \geq N$ bo'lganda barcha $x \in E$ lar uchun

$$|f_n(x) - f(x)| < \varepsilon$$

tengsizlik bajariladi. Xususan, bu tengsizlik $x = x_j$ va $x = c$ lar uchun o'rinli. Shunday ekan, (10.1.4) da $n = N$ desak,

$$|f(x_j) - f(c)| < \varepsilon + |f_N(x_j) - f_N(c)| + \varepsilon \quad (10.1.5)$$

tengsizlikka ega bo'lamiz.

Shartga ko'ra, f_N funksiya c nuqtada uzluksiz. Shuning uchun, (10.1.5) ning o'ng tomonidagi ikkinchi qo'shiluvchining limiti nolga teng. Demak,

$$\overline{\lim}_{j \rightarrow \infty} |f(x_j) - f(c)| \leq 2\varepsilon.$$

Modulning manfiy emasligi va $\varepsilon > 0$ ning ixtiyoriyligiga asosan, bu tengsizlikning chap tomonidagi yuqori limit nolga teng. Bundan

chiqdi, limit ham mavjud bo'lib, u nolga teng bo'ladi, ya'ni

$$\lim_{j \rightarrow \infty} |f(x_j) - f(c)| = 0.$$

Demak, f funksiya c nuqtada uzluksiz bo'lar ekan. ■

Natija. Agar f_n funksiyalar $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lib, f ga shu kesmada tekis yaqinlashsa, u holda f funksiya ham $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'ladi.

Eslatma. Ma'lumki, f funksiyaning $c \in E$ nuqtadagi uzluksizligi

$$\lim_{x \rightarrow c} f(x) = f(c)$$

tenglikning bajarilishini anglatar edi. Shunday ekan, 10.1.2 - teoremani quyidagi ko'rinishda ham aytish mumkin: tekis yaqinlashuvchi ketma-ketlik uchun

$$\lim_{x \rightarrow c} \lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) = \lim_{n \rightarrow \infty} \lim_{x \rightarrow c} f_n(x)$$

tenglik o'rinli.

Shuni aytish kerakki, agarda ketma-ketlik yaqinlashsayu, lekin bu yaqinlashish tekis bo'lmasa, yuqoridagi tenglik bajarilmasligi ham mumkin. Masalan,

$$f_n(x) = \frac{1}{1 + nx^2}, \quad -1 \leq x \leq 1,$$

ketma-ketlik uchun, ravshanki, quyidagi munosabatlar o'rinlidir:

$$\lim_{x \rightarrow 0} \lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) = 0, \quad \lim_{n \rightarrow \infty} \lim_{x \rightarrow 0} f_n(x) = 1.$$

§ 10.2. Uzluksiz funksiyalar fazosi

1. Biz istalgan $[a, b]$ kesma uchun $C[a, b]$ simvol orqali shu kesmada uzluksiz bo'lgan barcha $f : [a, b] \rightarrow \mathbf{R}$ funksiyalar to'plamini belgilagan edik (6.4 - § ga qarang). Istalgan ikki uzluksiz f va

g funksiyalar va istalgan ikki haqiqiy λ va μ sonlar uchun $\lambda f + \mu g$ funksiyaning ham uzluksiz bo'lishi turgan gap. Shunday ekan, $C[a, b]$ ni vektor fazo (yoki chiziqli fazo) deb qarash mumkin.

Veyershtrassning ikkinchi teoremasiga (3.5.5 - teorema) ko'ra, har qanday $f \in C[a, b]$ funksiya uchun quyidagi

$$\|f\| = \|f\|_{C[a,b]} = \max_{x \in [a,b]} |f(x)| \quad (10.2.1)$$

kattalikni aniqlash mumkin.

Ushbu kattalik o'z-o'zidan ko'rinib turgan navbatdagi xossalarga ega:

i) *istalgan* $f \in C[a, b]$ funksiya uchun

$$\|f\| \geq 0, \quad \text{bunda agar } \|f\| = 0 \text{ bo'lsa, } f \equiv 0 \text{ bo'ladi;}$$

ii) *istalgan* $f \in C[a, b]$ funksiya va ixtiyoriy λ haqiqiy son uchun

$$\|\lambda f\| = |\lambda| \cdot \|f\|$$

tenglik o'rinli

iii) *istalgan* ikki f va g uzluksiz funksiyalar uchun

$$\|f + g\| \leq \|f\| + \|g\|$$

tengsizlik o'rinli.

Bu i)-iii) xossalarga ega bo'lgan kattalikka *norma* deyiladi.

Shunday qilib, (10.2.1) tenglik bilan aniqlangan kattalik $f \in C[a, b]$ funksiyaning normasidir. Bunda $C[a, b]$ vektor fazoning o'zini *normallangan* fazo deb atashadi.

Navbatdagi ikki tasdiq norma va tekis yaqinlashish orasidagi bog'lanishni ko'rsatadi.

10.2.1 - tasdiq. Agar $f \in C[a, b]$ va $\varepsilon > 0$ bo'lsa,

$$|f(x)| < \varepsilon \quad (10.2.2)$$

tengsizlikning barcha $x \in [a, b]$ larda bajarilishi uchun

$$\|f\| < \varepsilon \quad (10.2.3)$$

tengsizlikning bajarilishi zarur va yetarlidir.

Isbot. Ravshanki, shartga ko'ra, $|f(x)|$ funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'ladi, va, Veyershtrassning ikkinchi teoremasiga binoan, shu kesmaning biror x_0 nuqtasida o'zining maksimumiga erishadi, ya'ni

$$|f(x)| \leq |f(x_0)|, \quad x \in [a, b].$$

Shubhasiz, (10.2.2) tengsizlikning barcha $x \in [a, b]$ larda bajarilishi uchun

$$|f(x_0)| < \varepsilon$$

tengsizlikning bajarilishi zarur va yetarlidir.

Shunday ekan, isbotni yakunlash uchun $|f(x_0)| = \|f\|$ ekanini ta'kidlash kifoya. ■

10.2.2 - tasdiq. Berilgan $f_n \in C[a, b]$ ketma-ketlikning f funksiyaga $[a, b]$ kesmada tekis yaqinlashishi uchun

$$\|f_n - f\| \rightarrow 0, \quad n \rightarrow \infty, \quad (10.2.4)$$

munosabatning bajarilishi zarur va yetarlidir.

Isbot bevosita tekis yaqinlashish ta'rifi va 10.2.1 - tasdiqdan kelib chiqadi.

Agar (10.2.4) munosabat bajarilsa, (10.1.1) ketma-ketlik f funksiyaga $C[a, b]$ fazoning *normasi bo'yicha yaqinlashadi* deyiladi.

Bundan chiqdi, $[a, b]$ kesmada uzluksiz funksiyalar ketma-ketligining tekis yaqinlashishi $C[a, b]$ fazo normasi bo'yicha yaqinlashish bilan ustma-ust tushar ekan.

2. Uzluksiz funksiyalar ketma-ketliklari uchun, haqiqiy sonlar ketma-ketliklari singari, fundamental ketma-ketliklar yoki Koshi ketma-ketliklari tushunchalarini kiritish mumkin.

Ta'rif. Agar istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $N = N(\varepsilon)$ nomer topilsaki, $n \geq N$ va $m \geq N$ bo'lganda berilgan $f_n \in C[a, b]$ ketma-ketlik uchun

$$\|f_n - f_m\| < \varepsilon, \quad n \geq N, \quad m \geq N, \quad (10.2.5)$$

tengsizlik bajarilsa, bunday ketma-ketlik $C[a, b]$ fazo normasi bo'yicha **fundamental ketma-ketlik** yoki **Koshi ketma-ketligi** deyiladi

Navbatdagi teorema $C[a, b]$ fazosining muhim tavsifini beradi.

10.2.1 - teorema (Koshi kriteriyasi). $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lgan $\{f_n(x)\}$ funksiyalar ketma-ketligining shu kesmada tekis yaqinlashishi uchun uning $C[a, b]$ fazo normasi bo'yicha fundamental bo'lishi zarur va yetarli.

Isbot. 1) Agar $\{f_n(x)\}$ ketma-ketlik $[a, b]$ kesmada tekis yaqinlashsa, u holda, 10.1.2 - teoreмага ko'ra, limit funksiya uzluksiz bo'ladi va, 10.2.2 - tasdiqqa asosan, (10.2.4) shart bajariladi. Shu sababli,

$$\|f_n - f_m\| \leq \|f_n - f\| + \|f - f_m\| \rightarrow 0, \quad n, m \rightarrow \infty.$$

Bundan, ravshanki, (10.2.5) shartning bajarilishi kelib chiqadi.

2) Endi (10.2.5) shart bajarilsin deylik. Funksiya normasining (10.2.1) ta'rifiga ko'ra,

$$|f_n(x) - f_m(x)| \leq \|f_n - f_m\|$$

tengsizlikka ega bo'lamiz. U holda, 10.1.1 - teoreмага asosan, $f_n(x)$ ketma-ketlik $[a, b]$ kesmada $f(x)$ limit funksiyaga tekis yaqinlashadi. ■

Eslatma. Shunday qilib, $C[a, b]$ fazo normasi bo'yicha fundamental har qanday ketma-ketlik shu fazo normasi bo'yicha yaqinlashadi, ya'ni shu fazoga kiruvchi limitga ega. Bunday xossaga ega bo'lgan va normalashgan vektor fazo to'la deyiladi. Shu sababli, 10.2.1 - teorema $C[a, b]$ fazoning to'laligi haqidagi teorema deb ham ataladi.

§ 10.3. Funksional ketma-ketliklarni differensiallash va integrallash

1. Funksional ketma-ketliklarni integrallash.

10.3.1 - tasdiq. $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lgan istalgan g funksiya uchun

$$\int_a^b |g(x)| dx \leq \|g\| \cdot (b - a) \quad (10.3.1)$$

tengsizlik o'rinli.

Tasdiqni isbotlash uchun funksiya normasi ta'rifidan kelib chiqadigan quyidagi

$$|g(x)| \leq \|g\|, \quad a \leq x \leq b,$$

tengsizlikni $[a, b]$ kesma bo'yicha integrallash yetarli.

10.3.1 - teorema. Agar $[a, b]$ kesmada uzluksiz f_n funksiyalar ketma-ketligi f funksiyaga shu kesmada tekis yaqinlashsa, u holda

$$F_n(x) = \int_a^x f_n(t) dt$$

boshlang'ich funksiyalar ketma-ketligi quyidagi

$$F(x) = \int_a^x f(t) dt$$

boshlang'ich funksiyaga $[a, b]$ kesmada tekis yaqinlashadi.

Isbot. Quyidagi

$$F_n(x) - F(x) = \int_a^x [f_n(t) - f(t)] dt$$

tenglikni yozib, 10.3.1 - tasdiqni $g(t) = f_n(t) - f(t)$ funksiyaga qo'llaymiz. U holda

$$\begin{aligned} |F_n(x) - F(x)| &\leq \int_a^x |f_n(t) - f(t)| dt \leq \\ &\leq \int_a^b |f_n(t) - f(t)| dt \leq \|f_n - f\| \cdot (b - a). \end{aligned}$$

Agar chap tomondan $x \in [a, b]$ bo'yicha maksimum olsak,

$$\|F_n - F\| \leq \|f_n - f\| \cdot (b - a)$$

tengsizlik hosil bo'ladi.

Bunda o'ng tomon nolga intilganligi sababli chap tomon ham nolga intiladi. Bundan chiqdi, 10.1.2 - tasdiqqa asosan, F_n ketma-ketlik $[a, b]$ kesmada F funksiyaga tekis yaqinlashar ekan. ■

Natija. Agar $[a, b]$ kesmada uzluksiz f_n funksiyalar ketma-ketligi shu kesmada f funksiyaga tekis yaqinlashsa, u holda quyidagi

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \int_a^b f_n(x) dx = \int_a^b f(x) dx \quad (10.3.2)$$

tenglik bajariladi.

1 - eslatma. Ravshanki, agar c – berilgan $[a, b]$ kesmaning ixtiyoriy nuqtasi bo'lsa, yuqoridagi teorema kabi tasdiq quyidagi

$$\Phi_n(x) = \int_c^x f_n(t) dt,$$

ko'rinishdagi boshlang'ich funksiyalar uchun ham o'rinli.

2 - eslatma. (10.3.2) tenglik $[a, b]$ kesmada tekis yaqinlashuvchi uzluksiz funksiyalar ketma-ketligi uchun quyidagi

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \int_a^b f_n(x) dx = \int_a^b \lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) dx \quad (10.3.3)$$

tenglikning bajarilishini anglatadi.

Shuni aytish joizki, uzluksiz funksiyaga har bir nuqtada yaqinlashuvchi uzluksiz funksiyalar ketma-ketligi bunday xossaga ega bo'lishi shart emas. Masalan,

$$f_n(x) = \frac{n^2 x}{1 + n^4 x^4}, \quad 0 \leq x \leq 1,$$

ketma-ketlik $[0, 1]$ kesmaning har bir nuqtasida nolga yaqinlashishi turgan gap, ammo $n \rightarrow \infty$ da

$$\int_0^1 f_n(x) dx = \int_0^1 \frac{n^2 x dx}{1 + n^4 x^4} = \frac{1}{2} \int_0^{n^2} \frac{dt}{1 + t^2} = \frac{1}{2} \operatorname{arctg} n^2 \rightarrow \frac{\pi}{4}$$

munosabatga ega bo'lamiz (bu yerda biz $t = n^2 x^2$ almashtirishdan foydalandik).

2. Funksional ketma-ketliklarni differensiallash.

Eslatib o'tamiz, agar f funksiya $[a, b]$ kesmaning har bir ichki nuqtasida differensiallanuvchi bo'lib, a nuqtada $f'(a)$ o'ng hosilaga va b nuqtada $f'(b)$ chap hosilaga ega bo'lsa va bundan tashqari, shunday aniqlangan $f'(x)$ funksiya $[a, b]$ kesmaning har bir nuqtasida uzluksiz bo'lsa, bunday funksiyani $[a, b]$ kesmada uzluksiz differensiallanuvchi deb atagan edik.

10.3.2 - teorema. *Faraz qilaylik, $f_n(x)$ funksiyalar $[a, b]$ kesmada uzluksiz differensiallanuvchi bo'lib, $\{f'_n(x)\}$ hosilalar ketma-ketligi shu kesmada tekis yaqinlashsin.*

Agar $\{f_n(c)\}$ sonli ketma-ketlik biror $c \in [a, b]$ da yaqinlashsa, u holda:

(i) $f_n(x)$ funksional ketma-ketlik biror $f(x)$ funksiyaga tekis yaqinlashadi;

(ii) f limit funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz differensiallanuvchi bo'ladi;

(iii) quyidagi

$$\lim_{n \rightarrow \infty} f'_n(x) = f'(x)$$

tenglik bajariladi.

Isbot. Agar $f'_n(x)$ ketma-ketlik $[a, b]$ kesmada biror $g(x)$ funksiya-ga tekis yaqinlashsa, 10.1.1 - teoreмага asosan, g limit funksiya shu kesmada uzluksiz bo'ladi.

Faraz qilaylik, $f_n(c)$ sonli ketma-ketlik A soniga yaqinlashsin. U

holda, quyidagi

$$f_n(x) = f_n(c) + \int_c^x f'_n(t) dt$$

Nyuton-Lyebnits formulasida $n \rightarrow \infty$ deb limitga o'tsak, 10.3.1 - teorema ko'ra, o'ng tomondagi ketma-ketlik tekis yaqinlashadi va biz

$$\lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) = A + \int_c^x g(t) dt$$

tenglikka ega bo'lamiz. Demak, f_n ketma-ketlik

$$f(x) = A + \int_c^x g(t) dt$$

funksiyaga tekis yaqinlashar ekan.

Isbotni yakunlash uchun, 6.5.5 - teoremaning natijasiga ko'ra, quyidagi

$$f'(x) = g(x) = \lim_{n \rightarrow \infty} f'_n(x)$$

tenglikning bajarilishini ta'kidlash yetarli. ■

§ 10.4. Dini teoremasi

Yuqorida keltirilgan misollarda ko'rganimizdek, uzluksiz funksiyaga har bir nuqtada yaqinlashuvchi uzluksiz funksiyalar ketma-ketligining tekis yaqinlashishi shart emas. Shu sababli bunday ketma-ketliklar bir qator noquylayliklarni tug'diradi. Masalan, ularni, umuman aytganda, hadma-had integrallash mumkin emas. Ammo, agar uzluksiz funksiyaga har bir nuqtada yaqinlashuvchi uzluksiz funksiyalar ketma-ketligi monoton bo'lsa, quyida isbotlanadigan Dini teoremasi ta'kidlashiga ko'ra, bunday ketma-ketlikning tekis yaqinlashishi shart ekan.

10.4.1 - lemma. Faraz qilaylik, $[a, b]$ kesmada uzluksiz g_n funksiyalar ketma-ketligi n bo'yicha monoton kamayib, shu kesmaning har bir nuqtasida nolga yaqinlashsin:

$$g_n(x) \geq g_{n+1}(x) \rightarrow 0, \quad n \rightarrow \infty, \quad a \leq x \leq b. \quad (10.4.1)$$

U holda istalgan $x_n \in [a, b]$ ketma-ketlik uchun

$$\lim_{n \rightarrow \infty} g_n(x_n) = 0 \quad (10.4.2)$$

tenglik o'rinli.

Isbot. (10.4.2) tenglik bajarilmasin deb faraz qilaylik. U holda, (10.4.1) shartga ko'ra $g_n(x)$ funksiyalar manfiy bo'lmaganligi sababli, shunday musbat $\varepsilon_0 > 0$ son va o'suvchi n_k nomerlar ketma-ketligi topiladiki,

$$g_{n_k}(x_{n_k}) \geq \varepsilon_0$$

tengsizlik bajariladi.

Ravshanki, $\{x_{n_k}\}$ ketma-ketlik chegaralangan va demak, Bolsano-Veyershtross (2.4.2 - teorema) teoremasiga asosan, uning biror qism ketma-ketligi x_{m_j} yaqinlashuvchi bo'lib, bu ketma-ketlikning x_0 limit nuqtasi $[a, b]$ kesmaga tegishli bo'ladi. Bundan tashqari, (10.4.1) kamayuvchilik shartiga ko'ra, istalgan n nomer uchun $m_j \geq n$ bo'lganda

$$g_n(x_{m_j}) \geq g_{m_j}(x_{m_j}) \geq \varepsilon_0$$

tengsizlik o'rinli.

Endi $m_j \rightarrow \infty$ deb limitga o'tib, $x_{m_j} \rightarrow x_0$ ni va g_n funksiyaning uzluksizligini hisobga olsak,

$$g_n(x_0) \geq \varepsilon_0 > 0$$

tengsizlikka ega bo'lamiz.

Hosil bo'lgan tengsizlik (10.4.1) shartga ziddir, chunki bu shartga ko'ra, $n \rightarrow \infty$ da $g_n(x_0) \rightarrow 0$ bo'lishi lozim. ■

10.4.1 - teorema (U. Dini). Faraz qilaylik, $[a, b]$ kesmada f_n uzluksiz funksiyalar ketma-ketligi n bo'yicha monoton o'suvchi, ya'ni

$$f_n(x) \leq f_{n+1}(x), \quad a \leq x \leq b, \quad n \geq 1,$$

bo'lib, shu kesmaning har bir nuqtasida yaqinlashsin. Agar f limit funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lsa, u holda yaqinlashish shu kesmada tekis bo'ladi.

Isbot. 10.2.2 - tasdiqqa ko'ra, quyidagi

$$\|f_n - f\| \rightarrow 0, \quad n \rightarrow \infty, \quad (10.4.3)$$

munosabatni isbotlash yetarli.

Demak, agar $g_n(x) = f(x) - f_n(x)$ desak, $\|g_n\| \rightarrow 0$ munosabatni ko'rsatishimiz zarur. Shartga ko'ra, g_n funksiyalar uzluksiz bo'lib, ular manfiy emas. Shunday ekan, Veyersht rassning ikkinchi teoremasiga (3.5.5 - teorema) asosan, har bir n nomer uchun shunday $x_n \in [a, b]$ nuqta topiladiki,

$$g_n(x_n) = \|g_n\|$$

tenglik bajariladi. Boshqa tomondan, g_n funksiyalar 10.4.1 - lemaning barcha shartlarini qanoatlantiradi va shu sababli $g_n(x_n) \rightarrow 0$. Bu esa (10.4.3) shartning o'zi. ■

§ 10.5. Askoli-Arsela teoremasi

Ta'rif. Agar shunday $M > 0$ o'zgarmas topilib, $\{f_n(x)\}$ funksional ketma-ketlik uchun

$$|f_n(x)| \leq M, \quad a \leq x \leq b, \quad n \geq 1, \quad (10.5.1)$$

tengsizlik o'rinli bo'lsa, bunday ketma-ketlik $[a, b]$ kesmada tekis chegaralangan deyiladi.

Bol'sano-Veyersht rassning taniqli teoremasiga ko'ra, har qanday chegaralangan sonli ketma-ketlikdan yaqinlashuvchi qism ketma-ketlik ajratish mumkin. Funksional ketma-ketliklar uchun mos tasdiq, umuman aytganda, o'rinli emas, chunki biror kesmada chegaralangan shunday funksional ketma-ketlik ko'rsatish mumkinki, undan shu kesmaning har bir nuqtasida yaqinlashuvchi qism ketma-ketlik ajratib bo'lmaydi. Lekin shunga qaramasdan, biz navbatdagi tasdiqda, Bol'sano-Veyersht rass teoremasini qo'llab, har qanday

chegaralangan funksional ketma-ketlikdan istalgan sanoqli to‘plamda yaqinlashuvchi qism ketma-ketlik ajratish mumkinligini ko‘rsatamiz.

10.5.1 - tasdiq. *Faraz qilaylik, $[a, b]$ kesmaning ixtiyoriy sanoqli E qism to‘plami berilgan bo‘lsin. U holda $[a, b]$ kesmada tekis chegaralangan istalgan funksional ketma-ketlikdan E to‘plamning har bir nuqtasida yaqinlashuvchi qism ketma-ketlik ajratish mumkin.*

Isbot. Shartga ko‘ra, $\{f_n(x)\}$ ketma-ketlik $[a, b]$ kesmada tekis chegaralangan bo‘lib,

$$E = \{x_1, x_2, x_3, \dots\}$$

berilgan sanoqli to‘plam bo‘lsin.

Birinchi qadamda $\{f_n(x_1)\}$ sonli ketma-ketlikni qaraymiz. Bu ketma-ketlik chegaralangan va Bol’sano-Veyershtross teoremasiga binoan, undan yaqinlashuvchi qism ketma-ketlik ajratish mumkin. Ushbu qism ketma-ketlikni $\{f_{1n}(x_1)\}$ deb belgilaymiz.

Ikkinchi qadamda $\{f_{1n}(x_2)\}$ sonli ketma-ketlikni qaraymiz. Bu ketma-ketlik ham chegaralangan va yana Bol’sano-Veyershtross teoremasiga binoan undan yaqinlashuvchi $\{f_{2n}(x_2)\}$ sonli ketma-ketlik ajratish mumkin. Ravshanki, $\{f_{2n}(x)\}$ funksional ketma-ketlik har ikki $x = x_1$ va $x = x_2$ nuqtalarda yaqinlashadi.

So‘ngra uchinchi qadamda $\{f_{2n}(x_3)\}$ sonli ketma-ketlikni qaraymiz. Bu ketma-ketlik chegaralangan sababli undan yaqinlashuvchi $\{f_{3n}(x_3)\}$ sonli ketma-ketlik ajratish mumkin. Shubhasiz, $\{f_{3n}(x)\}$ funksional ketma-ketlik uchta $x = x_1$, $x = x_2$ va $x = x_3$ nuqtada yaqinlashadi.

Bu jarayonni davom ettirib, k -qadamda k ta $x_1, x_2, \dots, x_k$ nuqtalarda yaqinlashuvchi $f_{kn}(x)$ ketma-ketlikni olamiz.

Endi

$$f_{11}(x), f_{22}(x), f_{33}(x), \dots$$

ko‘rinishdagi $\{f_{nn}(x)\}$ diagonal ketma-ketlikni qaraymiz.

Ravshanki, istalgan natural k uchun $n \geq k$ bo‘lganda $\{f_{nn}(x)\}$ diagonal ketma-ketlikning barcha elementlari $\{f_{kn}(x)\}$ ketma-ketlikning elementlari bo‘ladi va shuning uchun diagonal ketma-ketlik

$x_1, x_2, \dots, x_k$ nuqtalarda yaqinlashadi. Bundan, k ning ixtiyoriyligiga ko'ra, diagonal ketma-ketlikni E to'plamning barcha nuqtalarida yaqinlashishi kelib chiqadi. Demak, $\{f_{nn}(x)\}$ qidirilayotgan ketma-ketlik ekan. ■

Shuni aytish kerakki, berilgan kesmada tekis yaqinlashuvchi qism ketma-ketlik ajratish masalasi nisbatan ancha murakkabdir. Biror kesmaning har bir nuqtasida yaqinlashuvchi bo'lib, ammo uning hech qanday qism ketma-ketligi shu kesmada tekis yaqinlashmaydigan funksional ketma-ketlikka misol keltirish qiyin emas.

10.5.1 - misol. Aytaylik, $\alpha_n > 0$ sonli ketma-ketlik cheksiz kichik bo'lsin, ya'ni $n \rightarrow \infty$ da $\alpha_n \rightarrow 0$ bo'lsin. Manfiy bo'lmagan va 1 dan kichik quyidagi

$$f_n(x) = \frac{\alpha_n}{\alpha_n + x^2}, \quad -1 \leq x \leq 1, \quad (10.5.2)$$

funksiyalar ketma-ketligini qaraymiz.

Ravshanki, bu ketma-ketlik $[-1, 1]$ kesmaning har bir nuqtasida

$$f(x) = \begin{cases} 0, & \text{agar } x \neq 0 \text{ bo'lsa,} \\ 1, & \text{agar } x = 0 \text{ bo'lsa,} \end{cases} \quad (10.5.3)$$

funksiyaga yaqinlashadi.

Ushbu funksiya uzilishga ega bo'lganligi sababli, yaqinlashish $[-1, 1]$ kesmada tekis bo'la olmaydi. O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, (10.5.2) ketma-ketlikning istalgan qism ketma-ketligi ham xuddi shu ko'rinishga ega.

Tekis yaqinlashuvchi qism ketma-ketlikning mavjudlik masalasini o'rganish maqsadida tekis darajali uzluksizlik deb ataluvchi muhim tushunchani kiritamiz.

Ta'rif. $[a, b]$ kesmada uzluksiz $\{f_n(x)\}$ funksiyalar ketma-ketligi berilgan bo'lsin. Agar ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday $\delta > 0$ topilsaki, shu kesmadan olingan va $|x - y| < \delta$ shartni qanoatlantiruvchi istalgan ikki x va y nuqtalar uchun

$$|f_n(x) - f_n(y)| < \varepsilon, \quad n = 1, 2, 3, \dots \quad (10.5.4)$$

tengsizlik bajarilsa, $\{f_n(x)\}$ funksional ketma-ketlik tekis darajali uzluksiz deyiladi.

Shunday qilib, tekis darajali uzluksizlik Koshi bo'yicha uzluksizlik ta'rifidagi $\delta > 0$ sonni barcha $f_n(x)$ funksiyalar uchun bir xilda olish mumkinligini anglatadi.

10.5.1 - teorema (Askoli, Arsela)(G. Ascoli, C. Arzelá).
Berilgan $[a, b]$ kesmada tekis chegaralangan va tekis darajali uzluksiz bo'lgan har qanday funksiyalar ketma-ketligidan shu kesmada tekis yaqinlashuvchi qism ketma-ketlik ajratish mumkin.

Isbot. Faraz qilaylik, $\{f_n(x)\}$ funksional ketma-ketlik $[a, b]$ kesmada tekis chegaralangan va tekis darajali uzluksiz bo'lsin.

Ma'lumki (1.6.1 - teorema), $[a, b]$ kesmada yotuvchi barcha ratsional nuqtalar to'plami sanoqli. Shunday ekan, 10.5.1 - tasdiqqa asosan, tekis chegaralangan $f_n(x)$ ketma-ketlikdan $[a, b]$ kesmadagi barcha ratsional nuqtalarda yaqinlashuvchi qism ketma-ketlik ajratish mumkin. Belgilashlarni soddalashtirish maqsadida ajratilgan qism ketma-ketlikni yana $\{f_n(x)\}$ simvol orqali belgilab, uning $[a, b]$ kesmada tekis yaqinlashishini isbotlaymiz.

Tekis darajali uzluksizlik ta'rifiga ko'ra, istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham biz shunday $\delta = \delta(\varepsilon) > 0$ ni ko'rsatishimiz mumkinki, qaralayotgan kesmadan olingan va $|x - y| < \delta$ shartni qanoatlantiruvchi ixtiyoriy x va y nuqtalar uchun

$$|f_n(x) - f_n(y)| < \frac{\varepsilon}{3}, \quad n = 1, 2, 3, \dots \quad (10.5.5)$$

tengsizliklar o'rinli bo'ladi.

Ko'rsatilgan $\delta > 0$ uchun biror natural $m > (b - a)/\delta$ sonini tayinlaymiz va $[a, b]$ kesmani m ta teng bo'lakka bo'lib, har bir qisimiy kesma (uzunligi δ dan kichik bo'ladi) ichidan biror ratsional son olamiz. Natijada m ta $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_m$ ratsional sonlarga ega bo'lamiz.

Faraz qilaylik, x berilgan $[a, b]$ kesmaning ixtiyoriy nuqtasi bo'lib, ξ_k bu nuqtaga yuqorida tanlangan m ta ratsional nuqtalardan eng yaqini bo'lsin. U holda, ravshanki, $|x - \xi_k| < \delta$ bo'lib, (10.5.5) ga

ko'ra, istalgan natural n va p lar uchun

$$\begin{aligned} & |f_{n+p}(x) - f_n(x)| \leq \\ & \leq |f_{n+p}(x) - f_{n+p}(\xi_k)| + |f_{n+p}(\xi_k) - f_n(\xi_k)| + |f_n(\xi_k) - f_n(x)| < \\ & < |f_{n+p}(\xi_k) - f_n(\xi_k)| + \frac{2}{3} \cdot \varepsilon \end{aligned} \quad (10.5.6)$$

tengsizlik o'rinli bo'ladi.

Belgilashimizga ko'ra, $\{f_n(x)\}$ funksional ketma-ketlik m ta

$$\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_m$$

nuqtalarda yaqinlashadi. Bundan chiqdi, $N = N(\varepsilon)$ nomerni shunday tanlashimiz mumkinki, $n \geq N$ bo'lganda istalgan natural p uchun bir vaqtning o'zida m ta

$$|f_{n+p}(\xi_k) - f_n(\xi_k)| < \frac{\varepsilon}{3}, \quad k = 1, 2, \dots, m, \quad (10.5.7)$$

tengsizlik bajariladi.

Endi (10.5.6) tengsizlikning o'ng tarafida (10.5.7) bahodan foydalansak, $n \geq N$ bo'lganda istalgan natural p uchun

$$|f_{n+p}(x) - f_n(x)| < \varepsilon, \quad a \leq x \leq b,$$

bahoni olamiz.

Koshi kriteriyasiga binoan, hosil bo'lgan baho $\{f_n(x)\}$ ketma-ketlikning $[a, b]$ kesmada tekis yaqinlashishini anglatadi. ■

§ 10.6. Ko'phadlar bilan tekis yaqinlashtirish

1. Delta-simon ketma-ketliklar. Kvant mexanikasi masalalarini yechish maqsadida, XX asrning yigirmanchi yillarida ingliz fizigi Pol Dirak «delta-funksiya» deb ataluvchi va $\delta(x)$ simvoli orqali

belgilanuvchi funksiyani kiritdi. Dirak bu funksiyani $x = 0$ nuqtada $+\infty$ qiymatni, bu nuqtadan tashqarida esa, nol qiymatni qabul qilsin va, bundan tashqari, quyidagi

$$\int_{-1}^1 \delta(x) dx = 1$$

tenglikni qanoatlantirsin deb aniqladi.

Dirakning tasdiqlashicha, bunday tanlash natijasida istalgan uzluksiz f funksiya va ixtiyoriy $a \in \mathbf{R}$ nuqta uchun

$$\int_{-1}^1 \delta(x)f(x+a) dx = f(a) \quad (10.6.1)$$

tenglikka ega bo'lamiz.

Ravshanki, Dirakning delta-funksiyasi oddiy ma'noda funksiya bo'la olmaydi. Shu sababli, kvant mexanikasi masalalarini yechishdagi matematik izlanishlarda bu funksiyadan foydalanmaslikka harakat qilinardi (bu haqida batafsil ma'lumotni, masalan, Jon fon Neymanning 1932-yilda chop etilgan «Kvant mexanikasining matematik asoslari» nomli monografiyasida topish mumkin). Ammo, qizig'i shundaki, delta-funksiya yordamida olingan natijalar to'g'ri bo'lib chiqa boshladi (bu fizik eksperimentlarda hamda keyingi matematik ma'nodagi «qat'iy» isbotlarda tasdiqlandi). Natijada matematiklarning bu funksiyaga bo'lgan qiziqishi yanada ortib bordi.

Delta-funksiyaga matematik ravishda qat'iy ta'rif berish usullaridan biri «delta-simon» funksiyalar ketma-ketligini kiritishdan iboratdir.

Ta'rif. Faraz qilaylik, $[-1, 1]$ kesmada aniqlangan $\delta_n(x)$ ketma-ketlik quyidagi uchta shartni qanoatlantirsin:

i) ketma-ketlikning har bir funksiyasi manfiy bo'lmasin:

$$\delta_n(x) \geq 0, \quad -1 \leq x \leq 1;$$

ii) ketma-ketlikning har bir funksiyasi $[-1, 1]$ kesmada integrallanuvchi bo'lib,

$$\int_{-1}^1 \delta_n(x) dx = 1$$

tenglik o'rinli bo'lsin;

iii) $0 < \alpha < 1$ shartni qanoatlantiruvchi istalgan α uchun $\delta_n(x)$ ketma-ketlik $\{x : \alpha \leq |x| \leq 1\}$ to'plamda nolga tekis yaqinlashsin.

U holda bunday ketma-ketlik delta-simon ketma-ketlik deyiladi.

Navbatdagi tasdiqda biz ixtiyoriy delta-simon ketma-ketlik uchun biror ma'noda limitga o'tganda (10.6.1) tenglikning bajarilishini ko'rsatamiz. Odatda $C(\mathbf{R})$ simvoli orqali sonlar o'qida uzluksiz bo'lgan barcha funksiyalar to'plami belgilanishini qayd etamiz.

10.6.1 - teorema. Agar $\{\delta_n(x)\}$ — delta-simon ketma-ketlik bo'lsa, istalgan $f \in C(\mathbf{R})$ funksiya uchun

$$f_n(x) = \int_{-1}^1 \delta_n(t)f(t+x) dt \quad (10.6.2)$$

ketma-ketlik sonlar o'qining har qanday kesmasida f funksiyaga tekis yaqinlashadi.

Isbot. Ravshanki, ii) xossaga ko'ra,

$$f_n(x) - f(x) = \int_{-1}^1 \delta_n(t)[f(t+x) - f(x)] dt.$$

Shu sababli, istalgan $\alpha > 0$ uchun

$$\begin{aligned} & f_n(x) - f(x) = \\ &= \int_{-1}^{-\alpha} \delta_n(t)[f(t+x) - f(x)] dt + \int_{-\alpha}^{\alpha} \delta_n(t)[f(t+x) - f(x)] dt + \end{aligned}$$

$$+ \int_{\alpha}^1 \delta_n(t)[f(t+x) - f(x)] dt.$$

Veyershtrassning ikkinchi teoremasiga asosan, $C(\mathbf{R})$ ga tegishli har qanday funksiya ixtiyoriy kesmada chegaralangandir. Shunday ekan, iii) xossa va 10.3.1 - teoreмага ko'ra, oxirgi tenglikdagi birinchi va uchinchi integrallar $n \rightarrow \infty$ da ixtiyoriy kesmada x bo'yicha tekis ravishda nolga intiladi. Demak, har qanday $[a, b]$ kesma uchun $x \in [a, b]$ bo'yicha tekis ravishda quyidagi

$$f_n(x) - f(x) = \int_{-\alpha}^{\alpha} \delta_n(t)[f(t+x) - f(x)] dt + o(1) \quad (10.6.3)$$

baho o'rinli bo'ladi.

Ma'lumki, f funksiya uzluksiz bo'lgani sababli, u istalgan kesmada tekis uzluksiz bo'ladi (6.5.2 - teorema). Bundan chiqdi, istalgan $\varepsilon > 0$ uchun shunday $\alpha > 0$ topiladiki,

$$|f(x+t) - f(x)| < \varepsilon, \quad a \leq x \leq b, \quad |t| < \alpha,$$

tengsizlik bajariladi.

Shunday ekan, (10.6.3) va ii) shartga asosan,

$$\begin{aligned} |f_n(x) - f(x)| &\leq \int_{-\alpha}^{\alpha} \delta_n(t)|f(t+x) - f(x)| dt + o(1) \leq \\ &\leq \varepsilon \int_{-\alpha}^{\alpha} \delta_n(t) dt + o(1) \leq \varepsilon + o(1). \end{aligned}$$

Ya'ni

$$\|f_n - f\|_{C[a,b]} \leq \varepsilon + o(1)$$

va, shuning uchun,

$$\overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} \|f_n - f\|_{C[a,b]} \leq \varepsilon.$$

Bundan, $\varepsilon > 0$ ning ixtiyoriyligiga ko'ra,

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \|f_n - f\|_{C[a,b]} = 0.$$

Demak, 10.1.2 - tasdiqqa asosan, (10.6.2) ketma-ketlik f funksiya-ga $[a, b]$ kesmada tekis yaqinlashar ekan. ■

Eslatma. Agar delta-funksiya deb delta-simon ketma-ketlikni olsak, u holda (10.6.1) tenglikni quyidagicha tushunishimiz mumkin:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \int_{-1}^1 \delta_n(x) f(x+a) dx = f(a).$$

Shuni qayd etish joizki, hozirgi kunda (10.6.1) tenglikni boshqacha ma'noda asoslash kengroq tarqalgan. Bu asoslashga ko'ra, (10.6.1) tenglikning chap tomonidagi integral uni o'ng tomonidagi ifodaning simvolik ravishdagi belgilanishi deb qabul qilinadi.

10.6.1 - misol. Quyidagi

$$\delta_n(x) = \begin{cases} n/2, & \text{agar } |x| < 1/n \text{ bo'lsa,} \\ 0, & \text{agar } |x| \geq 1/n \text{ bo'lsa,} \end{cases}$$

funksiyalar ketma-ketligi delta-simondir.

Haqiqatan, bu ketma-ketlikning i)–iii) shartlarni qanoatlantirishi o'z-o'zidan ko'rinib turibdi. Demak, 10.6.1 - teoreмага ko'ra, istalgan uzluksiz f funksiya uchun sonlar o'qining har qanday kesmasida tekis ravishda quyidagi

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n}{2} \int_{-1/n}^{1/n} f(t+x) dt = f(x) \quad (10.6.4)$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

10.6.2 - misol. Agar A_n o'zgarmasni

$$\frac{1}{A_n} = \int_{-1}^1 (1-x^2)^n dx \quad (10.6.5)$$

shartdan tanlab olsak,

$$K_n(x) = A_n(1-x^2)^n, \quad -1 \leq x \leq 1, \quad (10.6.6)$$

ketma-ketlik delta-simon bo'ladi.

Haqiqatan, i) va ii) shartlarning bajarilishi shubhasiz. Bundan chiqdi, iii) shartni tekshirish kifoya. Buning uchun

$$\int_{-1}^1 (1-x^2)^n dx = 2 \int_0^1 (1-x^2)^n dx \geq 2 \int_0^1 (1-x)^n dx = \frac{2}{n+1} \geq \frac{1}{n}$$

ekanini qayd etamiz.

Shu sababli, $0 < \alpha < 1$ bo'lganda $\alpha \leq |x| \leq 1$ to'plamda x bo'yicha tekis ravishda quyidagi

$$K_n(x) \leq n(1-x^2)^n \leq n(1-\alpha^2)^n \rightarrow 0, \quad n \rightarrow \infty,$$

baho o'rinlidir. Bundan iii) shartning bajarilishi bevosita kelib chiqadi.

10.6.3 - misol. Agar B_n o'zgarmasni

$$\frac{1}{B_n} = \int_{-1}^1 \left(\cos \frac{\pi x}{2} \right)^{2n} dx \quad (10.6.7)$$

shartdan tanlab olsak,

$$T_n(x) = B_n \left(\cos \frac{\pi x}{2} \right)^{2n} \quad (10.6.8)$$

ketma-ketlik delta-simon bo'ladi.

Yana faqat iii) shartning bajarilishini tekshirish yetarli, chunki i) va ii) shartlarning o'rinli ekanligi o'z-o'zidan ko'rinib turibdi. Integral ostidagi funktsiyaning juftligini e'tiborga olib, $t = \cos \frac{\pi x}{2}$ almashtirish bajarsak,

$$\int_{-1}^1 \left(\cos \frac{\pi x}{2} \right)^{2n} dx = 2 \int_0^1 \left(\cos \frac{\pi x}{2} \right)^{2n} dx = \frac{4}{\pi} \int_0^1 \frac{t^{2n} dt}{\sqrt{1-t^2}} \geq$$

$$\geq \frac{4}{\pi} \int_0^1 t^{2n} dt = \frac{4}{\pi(2n+1)}$$

munosabatga ega bo'lamiz. Shuning uchun

$$B_n = O(n).$$

Endi $(0, 1)$ intervaldan olingan ixtiyoriy α uchun

$$q = \cos \frac{\pi\alpha}{2}$$

deb belgilaymiz. U holda $\alpha \leq |x| \leq 1$ lar uchun $\cos \frac{\pi x}{2} \leq q$ bo'ladi va $0 < q < 1$ bo'lgani sababli

$$K_n(x) \leq B_n \cdot q^{2n} = O(n)q^{2n} \rightarrow 0, \quad n \rightarrow \infty.$$

Bundan chiqdi, iii) shart ham bajarilar ekan. Demak, (10.6.8) delta-simon ketma-ketlik ekani isbotlandi.

Shunday ekan, 10.6.1 - teoreмага asosan, istalgan uzluksiz f funksiya uchun to'g'ri chiziqning istalgan kesmasida tekis ravishda quyidagi

$$\lim_{n \rightarrow \infty} B_n \int_{-1}^1 \left(\cos^2 \frac{\pi t}{2} \right)^n f(t+x) dt = f(x) \quad (10.6.9)$$

tenglik bajariladi.

Yuqoridagi misollarda f sifatida butun sonlar o'qida uzluksiz bo'lgan ixtiyoriy funksiyalar qaraldi. Agar bu funksiyalar qo'shimcha xossalarga ega deb faraz qilsak, ularga tekis yaqinlashuvchi funksional ketma-ketliklar uchun ancha qulay integral ko'rinishlar olishimiz mumkin.

10.6.4 - misol. Faraz qilaylik, f butun sonlar o'qida uzluksiz funksiya bo'lib, A_n (10.6.5) shartdan tanlab olingan o'zgarmas bo'lsin. Quyidagi

$$P_n(x) = A_n \int_{-1}^1 (1-t^2)^n f(x+t) dt \quad (10.6.10)$$

ketma-ketlikni qaraymiz. Agar (10.6.6) delta-simon ketma-ketlikka 10.6.1 - teoremani qo'llasak, $\{P_n(x)\}$ ketma-ketlikning $f(x)$ funksiyaga sonlar o'qining har qanday kesmasida tekis yaqinlashishiga ega bo'lamiz.

Endi f funksiya $[0, 1]$ kesmadan tashqarida nolga teng deylik. U holda $y = x + t$ almashtirish bajarsak,

$$P_n(x) = A_n \int_{-1+x}^{1+x} [1 - (y - x)^2]^n f(y) dy$$

tenglik hosil bo'ladi.

Ravshanki, agar $0 \leq x \leq 1$ bo'lsa, $[0, 1]$ kesma uzunligi 2 ga teng bo'lgan $[-1+x, 1+x]$ kesma ichida yotadi va shuning uchun, f funksiyaga hozirgina qo'ygan talabimizga ko'ra, integrallash aslida faqat $[0, 1]$ kesma bo'yicha olib boriladi. Shu sababli, $0 \leq x \leq 1$ uchun quyidagi

$$P_n(x) = A_n \int_0^1 [1 - (y - x)^2]^n f(y) dy, \quad 0 \leq x \leq 1, \quad (10.6.11)$$

integral ko'rinish o'rinli.

Bu formuladan $P_n(x)$ funksiyaning $0 \leq x \leq 1$ kesmada algebraik ko'phad bilan ustma-ust tushishi bevosita ko'rinib turibdi.

Davriy funksiyalar uchun integral ko'rinish alohida ahamiyatga ega.

10.6.5 - misol. Agar B_n o'zgarimas (10.6.7) shartdan tanlab olingan bo'lsa, quyidagi

$$T_n(x) = \frac{B_n}{\pi} \int_{-\pi}^{\pi} \left(\frac{1 + \cos y}{2} \right)^n f(y + x) dy \quad (10.6.12)$$

ketma-ketlikni qaraymiz. Ravshanki, bu ketma-ketlik $y = \pi t$ almashtirish yordamida (10.6.9) integralning chap tomonidagi ifodaga keladi.

Agar (10.6.12) integralda $t = y + x$ almashtirishni bajarsak,

$$T_n(x) = \frac{B_n}{2^n} \frac{1}{\pi} \int_{-\pi+x}^{\pi+x} [1 + \cos(t-x)]^n f(t) dt \quad (10.6.13)$$

tenglikka ega bo'lamiz.

Endi f funksiya 2π davrga ega bo'lgan davriy funksiya bo'lsin, deylik. U holda, navbatdagi integralda integrallash sohasini 2π ga surib, quyidagi ifodani olamiz:

$$\int_{\pi}^{\pi+x} [1 + \cos(t-x)]^n f(t) dt = \int_{-\pi}^{-\pi+x} [1 + \cos(t-x)]^n f(t) dt. \quad (10.6.14)$$

Oxirgi ikki (10.6.13) va (10.6.14) tengliklarni solishtirib, (10.6.7) ketma-ketlik uchun muhim bo'lgan quyidagi

$$T_n(x) = \frac{B_n}{2^n} \cdot \frac{1}{\pi} \int_{-\pi}^{\pi} [1 + \cos(t-x)]^n f(t) dt \quad (10.6.15)$$

integral ko'rinishni hosil qilamiz.

Shunday qilib, 2π davrga ega bo'lgan ixtiyoriy f uzluksiz davriy funksiya uchun (10.6.15) ketma-ketlik sonlar o'qining har qanday kesmasida f funksiyaga tekis yaqinalashar ekan.

2. Veyershtross teoremasi. Ushbu paragrafning asosiy maqsadi $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lgan har qanday funksiyani algebraik ko'phadlar bilan tekis yaqinlashtirish mumkinligini ko'rsatishdan iboratdir.

Agar $x = (1-t)a + tb$ deb belgilab, quyidagi

$$g(t) = f[(1-t)a + tb] = f(x)$$

funksiyani qarasaq, biz faqat $[0, 1]$ kesmada berilgan uzluksiz funksiyalarni o'rganish yetarli ekaniga ishonch hosil qilamiz. Haqiqatan,

$f(x) = g\left(\frac{x-a}{b-a}\right)$ bo'lgani sababli, agar $Q(t)$ ko'phad $[0, 1]$ kesmada uzluksiz bo'lgan $g(t)$ funksiyaga t bo'yicha tekis yaqin bo'lsa, u holda

$$P(x) = Q(t) = Q\left(\frac{x-a}{b-a}\right)$$

ko'phad $[a, b]$ kesmada uzluksiz bo'lgan $f(x)$ funksiyaga x bo'yicha tekis yaqin bo'ladi.

10.6.2 - teorema (Veyershtrass). $[0, 1]$ kesmada uzluksiz har qanday $f(x)$ funksiya uchun unga $[0, 1]$ kesmada tekis yaqinlashuvchi $P_n(x)$ algebraik ko'phadlar ketma-ketligi mavjud.

Isbot. 1) Avval $f(0) = f(1) = 0$ bo'lsin deylik. U holda f funksiyani $[0, 1]$ kesmadan tashqarida nol deb, butun sonlar o'qiga davom ettirish mumkin. Bunday aniqlangan funksiyaning butun sonlar o'qida uzluksiz bo'lishi turgan gap.

Endi (10.6.11) tenglik bilan aniqlangan

$$P_n(x) = A_n \int_0^1 [1 - (y-x)^2]^n f(y) dy, \quad 0 \leq x \leq 1,$$

ko'phadlarni qaraymiz.

Ravshanki, bu ko'phadlar ketma-ketligi, 10.6.1 - teoremaga binoan, f funksiyaga $[0, 1]$ kesmada tekis yaqinlashadi.

2) Agar f funksiya $[0, 1]$ kesmada aniqlangan ixtiyoriy uzluksiz funksiya bo'lsa,

$$\tilde{f}(x) = f(x) - [(1-x)f(0) + xf(1)]$$

deb belgilab, biz masalani birinchi holga keltiramiz, chunki $\tilde{f}(0) = \tilde{f}(1) = 0$ hamda f va $\tilde{f}$ funksiyalar o'zaro birinchi tartibli ko'phadga farq qiladi. Shubhasiz, agar $[0, 1]$ kesmada $\tilde{f}$ funksiyaga tekis yaqinlashuvchi ko'phadlar ketma-ketligi mavjud bo'lsa, u holda berilgan f funksiya uchun ham tekis yaqinlashuvchi ko'phadlar ketma-ketligi mavjud bo'ladi. ■

Odatdagi (algebraik) ko'phadlardan tashqari *trigonometrik ko'phadlar* deb ataluvchi quyidagi

$$T(x) = c_0 + \sum_{k=1}^n (a_k \cos kx + b_k \sin kx) \quad (10.6.16)$$

ko'rinishga ega bo'lgan funksiyalar muhim ahamiyatga ega. Bu yerdagi a_k , b_k va c_0 haqiqiy sonlar trigonometrik ko'phadlarning koefitsientlari deb ataladi.

Misol sifatida

$$T_1(x) = 1 + 2 \cos x + 3 \sin 5x, \quad T_2(x) = \frac{\sqrt{3}}{2} \cos 99x + \frac{\pi}{2} \sin 100x$$

ko'phadlarni olishimiz mumkin.

Trigonometrik ko'phadlarning chiziqli kombinatsiyasi, shubhasiz, trigonometrik ko'phad bo'ladi. Trigonometrik ko'phadlarning ko'paytmasi ham trigonometrik ko'phad bo'lishini tekshirish qiyin emas. Buning uchun, agar n va m sonlar natural bo'lsa, quyidagi

$$\cos nx \cdot \cos mx, \quad \cos nx \cdot \sin mx, \quad \sin nx \cdot \sin mx$$

ko'rinishga ega bo'lgan ko'paytma trigonometrik ko'phad bo'lishini qayd etish yetarli.

Ravshanki, har bir trigonometrik ko'phad 2π davrga ega bo'lgan uzluksiz davriy funksiya bo'ladi. Shunday ekan, trigonometrik ko'phadlarning ketma-ketligi faqat 2π davrga ega bo'lgan uzluksiz davriy funksiyaga tekis yaqinlashishi mumkin. Veyershtrass teoremasining navbatdagi ko'rinishi haqiqatan har bir 2π davrga ega bo'lgan uzluksiz davriy funksiyani trigonometrik ko'phadlar bilan tekis yaqinlashtirish mumkinligini ko'rsatadi.

10.6.3 - teorema (Veyershtrass). $[-\pi, \pi]$ kesmada uzluksiz va $f(-\pi) = f(\pi)$ shartni qanoatlantiruvchi har qanday f funksiya uchun $[-\pi, \pi]$ kesmada $f(x)$ funksiyaga tekis yaqinlashuvchi $T_n(x)$ trigonometrik ko'phadlar ketma-ketligi mavjud.

Isbot. Agar $m = \pm 1, \pm 2, \dots$ uchun berilgan f funksiyani istalgan $[2m\pi - \pi, 2m\pi + \pi]$ kesmaga $f(x) = f(x - 2m\pi)$ tenglik orqali davom ettirsak, $f(-\pi) = f(\pi)$ shartga ko'ra, butun sonlar o'qida uzluksiz va 2π davrga ega bo'lgan funksiyani olamiz.

Shunday ekan, (10.6.15) tenglik bilan aniqlangan

$$T_n(x) = \frac{B_n}{2^n} \cdot \frac{1}{\pi} \int_{-\pi}^{\pi} [1 + \cos(t - x)]^n f(t) dt$$

ketma-ketlik f funksiyaga $[-\pi, \pi]$ kesmada tekis yaqinlashadi.

Endi har bir t uchun x o'zgaruvchining quyidagi

$$[1 + \cos(t - x)]^n$$

funksiyasi, yuqorida qayd etilganga ko'ra, (koeffitsientlari t ga bog'liq bo'lgan) trigonometrik ko'phad bo'lib, natijada $T_n(x)$ funksiyalar ham trigonometrik ko'phad ekanini qayd etish yetarli. ■

§ 10.7. Funksional qatorlar

1. Funksional qatorning tekis yaqinlashishi. Faraz qilaylik, $\{u_n(x)\}$ funksional ketma-ketlik bitta $E \subset \mathbf{R}$ to'plamda aniqlangan funksiyalardan iborat bo'lsin. Ushbu

$$\sum_{k=1}^{\infty} u_k(x) \tag{10.7.1}$$

formal yig'indi *funksional qator* deyiladi. Dastlabki n ta hadning yig'indisi, ya'ni

$$S_n(x) = \sum_{k=1}^n u_k(x) \tag{10.7.2}$$

qatorning n -qisimiy yig'indisi deb ataladi. Har bir tayinlangan $x \in E$ son uchun (10.7.1) sonli qatordir. Agar bu sonli qator biror S songa yaqinlashsa, u holda funksional qator x nuqtada yaqinlashadi va

uning yig'indisi S ga teng deyiladi. Agarda funksional qator har bir $x \in E$ nuqtada yaqinlashsa, u holda uning yig'indisi E to'plamda aniqlangan biror $S(x)$ funksiya bo'ladi. Shunday qilib, (10.7.1) funksional qatorning $S(x)$ funksiyaga yaqinlashishi (10.7.2) funksional ketma-ketlikning shu funksiyaga yaqinlashishini anglatadi.

Agar (10.7.2) funksional ketma-ketlik E to'plamda $S(x)$ funksiya-ga tekis yaqinlashsa, (10.7.1) funksional qator shu funksiyaga E to'plamda *tekis yaqinlashadi* deyishadi. Bunday ta'rifdan so'ng, tekis yaqinlashuvchi funksional qatorlarning barcha xossalarini tekis yaqinlashuvchi funksional ketma-ketliklar xossalaridan keltirib chiqarish mumkin.

10.7.1 - misol. Ushbu

$$\sum_{k=1}^{\infty} (-1)^{k-1} \cdot \frac{x^k}{k} \quad (10.7.3)$$

funksional qator $[0, 1]$ kesmada $\ln(1+x)$ funksiya-ga tekis yaqinlashadi. Haqiqatan, Lagranj ko'rinishidagi qoldiq hadli Teylor formulasi-ga ko'ra, $[0, 1]$ kesmadan olingan ixtiyoriy x va istalgan n nomer uchun $0 < \xi < 1$ intervalda shunday ξ nuqta topiladiki,

$$\ln(1+x) = \sum_{k=1}^n (-1)^{k-1} \frac{x^k}{k} + \frac{(-1)^{n+1}}{(1+\xi)^{n+1}} \cdot \frac{x^{n+1}}{n+1}$$

tenglik bajariladi.

Shu sababli, (10.7.3) qator qisman yig'indisini $S_n(x)$ simvol orqali belgilasak,

$$|\ln(1+x) - S_n(x)| \leq \frac{1}{n+1}, \quad 0 \leq x \leq 1, \quad (10.7.4)$$

bahoga ega bo'lamiz.

Bundan esa, o'z navbatida, (10.7.3) qatorning $[0, 1]$ kesmada tekis yaqinlashishi va

$$\ln(1+x) = \sum_{k=1}^{\infty} (-1)^{k-1} \cdot \frac{x^k}{k}, \quad 0 \leq x \leq 1, \quad (10.7.5)$$

Natija. Agar $[a, b]$ kesmada uzluksiz $u_n(x)$ funksiyalardan tuzilgan qator shu kesmada $S(x)$ funksiyaga tekis yaqinlashsa,

$$\sum_{k=1}^{\infty} \int_a^b u_k(x) dx = \int_a^b S(x) dx \quad (10.7.7)$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

Navbatdagi teorema 10.3.2 - teoreмага o'xshashdir.

10.7.4 - teorema. Faraz qilaylik, $u_n(x)$ funksiyalar $[a, b]$ kesmada uzluksiz differensiallanuvchi bo'lib, hosilalardan tuzilgan

$$\sum_{k=1}^{\infty} u'_k(x)$$

qator $[a, b]$ kesmada tekis yaqinlashsin.

Agar biror $c \in [a, b]$ uchun

$$\sum_{k=1}^{\infty} u_k(c)$$

sonli qator yaqinlashsa, u holda (10.7.1) funksional qator $[a, b]$ kesmada differensiallanuvchi biror $S(x)$ funksiyaga tekis yaqinlashadi va

$$\sum_{k=1}^{\infty} u'_k(x) = S'(x) \quad (10.7.8)$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

Yuqorida funksional ketma-ketliklar uchun isbotlangan Dini teoremasi (10.4.1 - teorema) funksional qatorlar uchun quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi. Ravshanki, funksional qator qisman yig'indilari ketma-ketligining o'sishi qator hadlarining manfiy emasligini anglatadi.

10.7.5 - teorema (U. Dini). Agar $[a, b]$ kesmada uzluksiz va manfiy bo'lmagan funksiyalardan tuzilgan qator shu kesmaning har bir nuqtasida uzluksiz funksiyaga yaqinlashsa, u holda bu yaqinlashish $[a, b]$ kesmada tekis bo'ladi.

Ushbu bandning nihoyasida funksional qatorlarning tekis yaqinlashishi uchun shunday yetarlilik shartini keltiramizki, bu shartning ketma-ketliklar uchun o'xshashi yo'q.

10.7.6 - teorema (Veyershtrass alomati). *Faraz qilaylik, $u_n(x)$ funksiyalar $[a, b]$ kesmada chegaralangan bo'lib,*

$$|u_n(x)| \leq c_n \quad (10.7.9)$$

shartni qanoatlantirsin. Agar

$$\sum_{n=1}^{\infty} c_n \quad (10.7.10)$$

sonli qator yaqinlashsa, u holda (10.7.1) funksional qator $[a, b]$ kesmada tekis yaqinlashadi.

Isbot. Agar (10.7.9) bahoni hisobga olsak, istalgan n va p natural sonlar uchun $x \in [a, b]$ bo'yicha tekis ravishda

$$\left| \sum_{k=n+1}^{n+p} u_k(x) \right| \leq \sum_{k=n+1}^{n+p} c_k \quad (10.7.11)$$

tengsizlik bajarilishini ko'ramiz.

Shartga ko'ra (10.7.10) sonli qator yaqinlashadi. Bundan chiqdi, Koshi kriteriysiga (10.1.1 - teorema) asosan, (10.7.11) ning o'ng tomonini $n \geq N$ bo'lganda ε dan kichik qilish mumkin. Bu esa, 10.7.1 - teoremaga ko'ra, (10.7.1) qatorning tekis yaqinlashishini anglatadi. ■

Natija. Agar $u_n \in C[a, b]$ bo'lib,

$$\sum_{n=1}^{\infty} \|u_n\|_{C[a,b]}$$

sonli qator yaqinlashsa, u holda (10.7.1) funksional qator $[a, b]$ kesmada tekis yaqinlashadi.

Haqiqatan, bu holda $c_n = \|u_n\|$ deb, (10.7.9) bahoning o'rinli ekanini qayd etish yetarli.

Agar (10.7.9) baho o'rinli bo'lsa, (10.7.1) funksional qator (10.7.10) sonli qator bilan *majorirlanadi* yoki (10.7.10) sonli qator (10.7.1) funksional qator uchun *majorant* qator bo'ladi deyiladi.

1 - eslatma. 10.7.6 - teorema ko'pincha quyidagi ko'rinishda keltiriladi:

biror kesmada yaqinlashuvchi sonli qator bilan majorirlangan funksional qator shu kesmada tekis yaqinlashadi.

2 - eslatma. Veyershtrass alomati tekis yaqinlashish uchun yetarlilik sharti bo'lib, Koshi kriteriysidan o'laroq, zaruriylik sharti bo'la olmaydi. Haqiqatan, agar (10.7.1) funksional qator (10.7.10) sonli qator bilan majorirlansa, ravshanki, quyidagi:

$$\sup_{x \in [a, b]} |u_k(x)| \leq c_k$$

tengsizlik bajariladi.

$$\text{Endi } u_k(x) = (-1)^{k-1} \frac{x^k}{k} \text{ deb,}$$

$$\sum_{k=1}^{\infty} (-1)^{k-1} \cdot \frac{x^k}{k}$$

funksional qatorning $[0, 1]$ kesmada yaqinlashishini qayd etamiz. Boshqa tomondan,

$$\sup_{x \in [0, 1]} |u_k(x)| = \frac{1}{k}$$

va shuning uchun, agar bu qator (10.7.10) sonli qator bilan majorirlansa,

$$c_k \geq \frac{1}{k}$$

tengsizlik bajarilishi kerak. Ammo bu holda (10.7.10) qator uzoqlashadi.

§ 10.8. O'rtacha yaqinlashish

1. O'rtacha yaqinlashish. Berilgan $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi funksiyalarni silliq (ya'ni yetarli marta differensiallanuvchi) funksiyalar bilan yaqinlashtirish masalasi muhim ahamiyatga ega. Lekin, bizga ma'lumki, Riman bo'yicha integrallanuvchi funksiyalarning uzluksiz bo'lishi shart emas, va shuning uchun, bunday yaqinlashtirish tekis bo'la olmaydi. Shu sababli bunday hollarda o'rtacha ma'noda, ya'ni integral ma'nosida yaqinlashtirish o'rganiladi.

Ta'rif. $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi $f_n(x)$ funksiyalar ketma-ketligi va integrallanuvchi $f(x)$ funksiya berilgan bo'lsin. Agar

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \int_a^b |f_n(x) - f(x)| dx = 0 \quad (10.8.1)$$

tenglik bajarilsa, $f_n(x)$ funksiyalar ketma-ketligi $f(x)$ funksiya o'rtacha yaqinlashadi deyiladi.

Ravshanki, biror kesmada tekis yaqinlashuvchi har qanday funksional ketma-ketlik shu kesmada o'rtacha ham yaqinlashadi. Haqiqatan, bu tasdiq quyidagi

$$\int_a^b |f_n(x) - f(x)| dx \leq \sup_{a \leq x \leq b} |f_n(x) - f(x)| \cdot (b - a)$$

tengsizlikdan bevosita kelib chiqadi.

Agar qaralayotgan funksiyalar uzluksiz bo'lsa, oxirgi tengsizlikni $C[a, b]$ fazo normasi orqali yozish mumkin:

$$\int_a^b |f_n(x) - f(x)| dx \leq (b - a) \cdot \|f_n - f\|_{C[a,b]}. \quad (10.8.3)$$

Shunday qilib, tekis yaqinlashishdan o'rtacha yaqinlashish kelib chiqar ekan. Ammo bu tasdiqqa teskari tasdiq o'rinni emas. Hattoki

shunday funksional ketma-ketliklar mavjudki, ular, o'rtacha yaqinlashishiga qaramasdan, birorta nuqtada ham yaqinlashmaydi.

10.8.1 - misol. $[0, 1]$ kesmani m ta teng bo'lakka bo'lib, ω_{mk} simvol orqali k -qisimiy kesmaning xarakteristik funksiyasini belgilaymiz, ya'ni

$$\omega_{mk}(x) = \begin{cases} 1, & \text{agar } \frac{k-1}{m} \leq x \leq \frac{k}{m} \text{ bo'lsa,} \\ 0, & \text{boshqa } x \text{ lar uchun.} \end{cases}$$

Xususan, $[0, 1]$ kesmadagi barcha x lar uchun $\omega_{11}(x) \equiv 1$. Qurilgan funksiyalarni bitta ketma-ketlik ko'rinishida joylashtiramiz:

$$\omega_{11}(x), \omega_{21}(x), \omega_{22}(x), \omega_{31}(x), \omega_{32}(x), \omega_{33}(x), \dots,$$

va shunday nomerlangan ketma-ketlikni $\{f_n(x)\}$ simvol orqali belgilaymiz.

Ravshanki, $f_n(x) \geq 0$ va agar $f_n(x) = \omega_{mk}(x)$ bo'lsa,

$$\int_0^1 f_n(x) dx = \frac{1}{m}.$$

Bundan $\{f_n(x)\}$ ketma-ketlikning $[0, 1]$ kesmada o'rtacha nolga yaqinlashishi kelib chiqadi. Boshqa tomondan, bu ketma-ketlikning birorta ham nuqtada yaqinlashmasligi o'z-o'zidan ko'rinib turibdi. Haqiqatan, har qanday $x_0 \in [0, 1]$ uchun $\{f_n(x_0)\}$ sonli ketma-ketlik cheksiz ko'p nol va birlardan iborat, ya'ni bu ketma-ketlik ikki xususiy limitga egadir va shu sababli u yaqinlashmaydi.

Ma'lumki, biror kesmada uzluksiz funksiya shu kesmada albat-ta Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'ladi (6.5.3 - teorema). Lekin bu tasdiqning teskarisi o'rinli emas, ya'ni Riman bo'yicha integrallanuvchi bo'la turib, uzluksiz bo'lmagan funksiyalar mavjud. Biroq, qizig'i shundaki, shunga qaramasdan, har qanday integrallanuvchi funksiyani uzluksiz funksiyalar bilan o'rtacha yaqinlashtirish mumkin ekan. Chunonchi, navbatdagi teorema o'rinlidir.

10.8.1 - teorema. Agar f funksiya $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi bo'lsa, istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham berilgan kesmada uzluksiz bo'lgan shunday $f_\varepsilon(x)$ funksiya topiladiki, u uchun

$$\int_a^b |f(x) - f_\varepsilon(x)| dx < \varepsilon \quad (10.8.4)$$

tengsizlik bajariladi.

Isbot. Avval har qanday kesmaning xarakteristik funksiyasini, ya'ni

$$\omega(x) = \begin{cases} 1, & x \in [\alpha, \beta], \\ 0, & x \notin [\alpha, \beta], \end{cases}$$

ko'rinishdagi funksiyani ixtiyoriy aniqlikda uzluksiz funksiyalar bilan o'rtacha yaqinlashtirish mumkinligini ko'rsatamiz. Bunday uzluksiz funksiya sifatida $\omega(x)$ dan faqat $\alpha < x < \alpha + \varepsilon$ va $\beta - \varepsilon < x < \beta$ intervallarda farq qilib, bu ikki intervallarda chiziqli bo'lgan $\omega_\varepsilon(x)$ funksiyani olish mumkin. Ravshanki,

$$\int_\alpha^\beta |\omega(x) - \omega_\varepsilon(x)| dx = \varepsilon.$$

Xuddi shunga o'xshab, istalgan $[\alpha, \beta]$ yarim interval xarakteristik funksiyasini yaqinlashtirish mumkin.

Endi har qanday pog'onasimon funksiya turli ko'rinishdagi kesma va yarim intervallar xarakteristik funksiyalarining chekli chiziqli kombinatsiyasi ekanini qayd etamiz. Demak, bunday funksiyalarni ham uzluksiz funksiyalar bilan ixtiyoriy aniqlikda o'rtacha yaqinlashtirish mumkin ekan.

Nihoyat, Darbu nazariyasiga ko'ra, Riman bo'yicha integrallanuvchi har qanday funksiyani pog'onasimon funksiyalar bilan ixtiyoriy aniqlikda o'rtacha yaqinlashtirish mumkin (masalan, Darbuning quyi va yuqori yig'indilarini tashkil qiluvchi funksiyalar bilan) va demak, yuqorida aytilganidek, uzluksiz funksiyalar bilan ham yaqinlashtirish mumkin. ■

Riman bo'yicha integrallanuvchi funksiyalar uchun Veyershtass teoremasiga (10.6.2 - teorema) o'xshash navbatdagi tasdiq o'rinli.

10.8.2 - teorema. *Berilgan $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi har qanday f funksiya uchun shunday P_n algebraik ko'phadlar ketma-ketligi topiladiki, bunda*

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \int_a^b |f(x) - P_n(x)| dx = 0 \quad (10.8.5)$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

Isbot 10.8.1 - va Veyershtass teoremlaridan kelib chiqadi. Haqiqatan, 10.8.1 - teoreмага ko'ra, istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday uzluksiz $f_\varepsilon(x)$ funksiya topiladiki, u uchun

$$\int_a^b |f(x) - f_\varepsilon(x)| dx < \frac{\varepsilon}{2} \quad (10.8.6)$$

tengsizlik bajariladi.

10.6.2 - teoreмага asosan esa, shunday $P_\varepsilon(x)$ ko'phad topiladiki, u uchun

$$|f_\varepsilon(x) - P_\varepsilon(x)| < \frac{\varepsilon}{2(b-a)}, \quad a \leq x \leq b.$$

Shunday ekan,

$$\int_a^b |f_\varepsilon(x) - P_\varepsilon(x)| dx < \frac{\varepsilon}{2(b-a)} \int_a^b dx = \frac{\varepsilon}{2}.$$

Bu va (10.8.6) tengsizliklardan

$$\int_a^b |f(x) - P_\varepsilon(x)| dx < \varepsilon$$

bahoga ega bo'lamiz.

Endi ε ga navbatma-navbat $\varepsilon_n = 1/n$ qiymatlar bersak, bu bahodan talab qilingan (10.8.5) tenglikni olamiz. ■

Riman bo'yicha integrallanuvchi funksiyalarning muhim xossaligidan biri ularning o'rtacha ma'nodagi uzluksizligidir.

10.8.3 - teorema. *Berilgan $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi har qanday f funksiya uchun*

$$\lim_{h \rightarrow 0+} \int_a^{b-h} |f(x+h) - f(x)| dx = 0 \quad (10.8.7)$$

tenglik bajariladi.

Isbot. 10.8.1 - teoreмага ko'ra, istalgan $\varepsilon > 0$ olganda ham shunday uzluksiz $f_\varepsilon(x)$ funksiya topiladiki, u uchun (10.8.4) baho o'rinli bo'ladi. U holda,

$$\begin{aligned} & \int_a^{b-h} |f(x+h) - f(x)| dx \leq \\ & \leq \int_a^{b-h} |f(x+h) - f_\varepsilon(x+h)| dx + \int_a^{b-h} |f_\varepsilon(x+h) - f_\varepsilon(x)| dx + \\ & \quad + \int_a^{b-h} |f_\varepsilon(x) - f(x)| dx. \end{aligned}$$

O'ng tomondagi birinchi va oxirgi integrallar (10.8.4) bahoga binoan ε dan kichik bo'lgani sababli,

$$\int_a^{b-h} |f(x+h) - f(x)| dx \leq 2\varepsilon + \int_a^{b-h} |f_\varepsilon(x+h) - f_\varepsilon(x)| dx.$$

Shartga ko'ra, $f_\varepsilon(x)$ funksiya $[a, b]$ kesmada uzluksiz va bundan chiqdi, u shu kesmada tekis uzluksiz ham bo'ladi. Demak, agar $h \rightarrow$

0 desak, oxirgi integral nolga intiladi va shuning uchun,

$$\overline{\lim}_{h \rightarrow 0^+} \int_a^{b-h} |f(x+h) - f(x)| dx \leq 2\varepsilon.$$

Endi $\varepsilon > 0$ ni ixtiyoriyligini hisobga olsak, bundan talab qilingan (10.8.7) munosabat kelib chiqadi. ■

Xuddi tekis yaqinlashishdagi singari, o'rtacha yaqinlashish uchun ham integral ostida limitga o'tish mumkin.

10.8.4 - teorema. *Agar Riman bo'yicha integrallanuvchi $\{f_n(x)\}$ funksiyalar ketma-ketligi integrallanuvchi $f(x)$ funksiyaga o'rtacha yaqinlashsa, u holda*

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \int_a^b f_n(x) dx = \int_a^b f(x) dx \quad (10.8.8)$$

tenglik bajariladi.

Isbot o'z-o'zidan ko'rinib turgan

$$\left| \int_a^b f_n(x) dx - \int_a^b f(x) dx \right| \leq \int_a^b |f_n(x) - f(x)| dx$$

tengsizlikdan kelib chiqadi.

2. O'rta kvadratik yaqinlashish. Matematik tahlil va uning tadbirlarida o'rta kvadratik yaqinlashish muhim ahamiyatga ega.

Ta'rif. $[a, b]$ kesmada integrallanuvchi $f_n(x)$ funksiyalar ketma-ketligi va integrallanuvchi $f(x)$ funksiya berilgan bo'lsin. Agar

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \int_a^b |f_n(x) - f(x)|^2 dx = 0 \quad (10.8.9)$$

tenglik bajarilsa, $f_n(x)$ funksiyalar ketma-ketligi $f(x)$ funksiyaga o'rta kvadratik yaqinlashadi deyiladi.

Biror kesmadagi o'rtacha yaqinlashish va o'rta kvadratik yaqinlashish orasidagi bog'lanish navbatdagi tengsizlik orqali o'rnatiladi.

10.8.1 - tasdiq. $[a, b]$ kesmada Riman bo'yicha integrallanuvchi har qanday f va g funksiyalar uchun quyidagi

$$\left| \int_a^b f(x)g(x) dx \right| \leq \left(\int_a^b |f(x)|^2 dx \right)^{1/2} \left(\int_a^b |g(x)|^2 dx \right)^{1/2}, \quad (10.8.10)$$

Koshi-Bunyakovski tengsizligi deb atalmish tengsizlik o'rinli.

Isbot. Har qanday haqiqiy λ uchun quyidagi

$$P(\lambda) = \int_a^b [\lambda f(x) - g(x)]^2 dx \quad (10.8.11)$$

kattalikni qaraymiz.

Ravshanki,

$$\begin{aligned} P(\lambda) &= \lambda^2 \int_a^b |f(x)|^2 dx - 2\lambda \int_a^b f(x)g(x) dx + \int_a^b |g(x)|^2 dx = \\ &= \lambda^2 A - 2\lambda B + C, \end{aligned} \quad (10.8.12)$$

ya'ni $P(\lambda)$ kvadratik uchhaddir. Bu uchhad, (10.8.11) ta'rifga ko'ra, barcha $\lambda \in \mathbf{R}$ lar uchun manfiy emas. Shuning uchun, uning diskriminanti, ya'ni $B^2 - AC$ musbat bo'la olmaydi. Demak, (10.8.12) dagi belgilashlarni hisobga olsak,

$$B^2 - AC = \left(\int_a^b f(x)g(x) dx \right)^2 - \int_a^b |f(x)|^2 dx \cdot \int_a^b |g(x)|^2 dx \leq 0.$$

Ravshanki, hosil bo'lgan tengsizlik (10.8.10) munosabatning o'zidir. ■

10.8.5 - teorema. Riman bo'yicha integrallanuvchi $f(x)$ funksiyaga o'rta kvadratik yaqinlashuvchi integrallanuvchi har qanday

$\{f_n(x)\}$ funksiyalar ketma-ketligi shu funksiyaga o'rtacha ham yaqinlashadi.

Isbot. (10.8.10) Koshi-Bunyakovski tengsizligida $f(x)$ funksiya sifatida $|f_n(x) - f(x)|$ funksiyani olib va $g(x) \equiv 1$ deb,

$$\int_a^b |f_n(x) - f(x)| dx \leq \sqrt{(b-a)} \cdot \left(\int_a^b |f_n(x) - f(x)|^2 dx \right)^{1/2}$$

tengsizlikni hosil qilamiz.

Agar ketma-ketlik o'rta kvadratik yaqinlashsa, o'ng tomon nolga intiladi va shu sababli, chap tomon ham nolga intiladi. Demak, bu ketma-ketlik o'rtacha ham yaqinlashar ekan. ■

Shuni aytish kerakki, biz 10.8.5 - teorema yordamida o'rtacha yaqinlashuvchi ketma-ketliklar xossalari o'rta kvadratik yaqinlashuvchi ketma-ketliklar holiga o'tkazishimiz mumkin. Masalan, navbatdagi tasdiq o'rinni.

10.8.6 - teorema. *Agar Riman bo'yicha integrallanuvchi $\{f_n(x)\}$ funksiyalar ketma-ketligi integrallanuvchi $f(x)$ funksiyaga o'rta kvadratik yaqinlashsa, navbatdagi*

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \int_a^b f_n(x) dx = \int_a^b f(x) dx$$

tenglik bajariladi.

Eslatma. Shuni alohida qayd etish joizki, biz o'rtacha yaqinlashish uchun Koshi kriteriysini keltirmadik va bu tasodif emas, albatta. Aslida o'rtacha yoki o'rta kvadratik ma'noda fundamental ketma-ketlik ta'rifini berish oson. Ammo har qanday fundamental ketma-ketlik ham Riman bo'yicha integrallanuvchi funksiyaga yaqinlashavermaydi. Bunga sabab faqatgina limit funksiyani chegaralanmagan bo'lishining mumkinligi emas. Chunki bu sababni bartaraf qilish uchun biz xosmas ma'noda Riman bo'yicha integrallanuvchi (yoki kvadrati xosmas ma'noda Riman bo'yicha integrallanuv-

chi) funksiyalarni qo‘shib, qaralayotgan fazoni kengaytirishimiz mumkin. Lekin bu yerda boshqa muhim sabab borki, fazoni bunday kengaytirish vaziyatni o‘zgartirmaydi.

Hosil bo‘lgan muammo integralni yangicha aniqlash orqali hal qilinadi. Bunda aniqlanadigan yangi integral Lebeg integrali deb atalib, u, birinchidan, Riman bo‘yicha integrallanuvchi funksiyalar uchun Riman integrali bilan ustma-ust tushadi va, ikkinchidan, Lebeg integrali Riman bo‘yicha integrallanmaydigan ko‘pgina funksiyalar uchun ham aniqlanadi. Vengriyalik matematik F.Riss (F.Riesz) va, undan bog‘liqmas ravishda, nemis matematigi E.Fisher (E.Fischer) tomonidan Lebeg integrali yordamida aniqlangan o‘rtacha (xuddi shu kabi, o‘rta kvadratik) yaqinlashish uchun Koshi kriteriysi o‘rinli ekanligi isbotlangan.

§ 10.9. Darajali qatorlar

1. Quyidagi

$$\sum_{k=0}^{\infty} c_k x^k \quad (10.9.1)$$

ko‘rinishdagi funksional qator *darajali qator* deb ataladi, bunda c_k haqiqiy sonlar darajali qatorning *koeffitsientlari* deyiladi.

Har qanday darajali qator uchun

$$\frac{1}{R} = \overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} \sqrt[n]{|c_n|} \quad (10.9.2)$$

tenglik orqali aniqlangan R kattalikni kiritamiz. Bunda, agar o‘ng tomondagi yuqori limit $+\infty$ ga teng bo‘lsa, biz $R = 0$ deb hisoblaymiz, bordi-yu yuqori limit nolga teng bo‘lsa, biz formal ravishda $R = +\infty$ deymiz.

10.9.1 - teorema. Agar (10.9.1) darajali qator berilgan bo‘lib, R kattalik (10.9.2) tenglik orqali aniqlangan bo‘lsa, u holda (10.9.1) qator $|x| < R$ bo‘lganda absolyut yaqinlashib, $|x| > R$ lar uchun u uzoqlashadi.

Isbot. Agar $a_n = c_n x^n$ desak,

$$\overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} \sqrt[n]{|a_n|} = |x| \overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} \sqrt[n]{|c_n|} = |x| \cdot \frac{1}{R}$$

bo'ladi.

Yuqori limit ko'rinishidagi Koshi alomatiga (10.2.3 - teorema) binoan, (10.9.1) qator oxirgi tenglikning o'ng tomonidagi kattalik 1 dan kichik bo'lsa (ya'ni $|x| < R$ bo'lsa), absolyut yaqinlashadi va o'sha kattalik 1 dan katta bo'lsa (ya'ni $|x| > R$ bo'lsa), uzoqlashadi.

■

(10.9.2) tenglik bilan aniqlangan R soni (10.9.1) darajali qatorning *yaqinlashish radiusi* deyiladi va $(-R, R)$ interval esa yaqinlashish intervali deyiladi.

10.9.1 - misol. Ushbu

$$\sum_{k=0}^{\infty} \frac{x^k}{k!}$$

darajali qator istalgan $x \in \mathbf{R}$ uchun yaqinlashadi, chunki

$$\overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} \sqrt[n]{\frac{1}{n!}} = 0$$

va shu sababli, yaqinlashish radiusi $+\infty$ ga teng.

10.9.2 - misol. Ushbu

$$\sum_{k=0}^{\infty} k! x^k$$

darajali qator $x = 0$ da yaqinlashib, istalgan $x \neq 0$ uchun uzoqlashadi, chunki

$$\overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} \sqrt[n]{n!} = +\infty$$

va shu sababli, yaqinlashish radiusi 0 ga teng.

Shuni aytish kerakki, agar $0 < R < \infty$ bo'lsa, darajali qator yaqinlashish intervalining chegaraviy nuqtalarida yaqinlashi ham va uzoqlashishi ham mumkin.

10.9.3 - misol. Ushbu

$$\sum_{k=0}^{\infty} x^k$$

darajali qatorning yaqinlashish radiusi birga teng. Ravshanki, qator har ikkala chegaraviy $x = 1$ va $x = -1$ nuqtalarda uzoqlashadi.

Darajali qator yaqinlashish intervalining bir chegaraviy nuqtasida yaqinlashib, ikkinchisida uzoqlashishi mumkin.

10.9.4 - misol. Ushbu

$$\sum_{k=0}^{\infty} (-1)^{k-1} \frac{x^k}{k}$$

darajali qatorning yaqinlashish radiusi birga teng bo'lib, qator $x = 1$ da yaqinlashadi va $x = -1$ da uzoqlashadi.

Navbatdagi misol darajali qator yaqinlashish intervalining har ikkala chegaraviy nuqtalarida yaqinlashishi mumkinligini ko'rsatadi.

10.9.5 - misol. Ushbu

$$\sum_{k=0}^{\infty} \frac{x^k}{k^2}$$

darajali qatorning yaqinlashish radiusi birga teng. Ravshanki, bu qator $-1 \leq x \leq 1$ kesmaning barcha nuqtalarida yaqinlashib, bu kesmadan tashqarida uzoqlashadi.

Navbatdagi teorema yaqinlashish intervali ichida yotgan har qanday kesmada darajali qatorning tekis yaqinlashishini ko'rsatadi.

10.9.2 - teorema. Agar (10.9.1) darajali qatorning yaqinlashish radiusi $R > 0$ ga teng bo'lsa, $0 < r < R$ intervaldan olingan istalgan r uchun bu qator $[-r, r]$ kesmada tekis yaqinlashadi.

Isbot. Ravshanki, agar $-r \leq x \leq r$ bo'lsa,

$$|c_k x^k| \leq |c_k| r^k$$

tengsizlik bajariladi.

Bundan tashqari, 10.9.1 - teorema asosan,

$$\sum_{k=0}^{\infty} |c_k| r^k$$

sonli qator yaqinlashadi. Shunday ekan, Veyershtrass alomatiga (10.7.6 - teorema) ko'ra, (10.9.1) qator $[-r, r]$ kesmada tekis yaqinlashadi. ■

Natija. *Darajali qator yig'indisi yaqinlashish intervali ichida uzluksiz funksiya bo'ladi.*

Haqiqatan, 10.9.2 - teorema asosan, darajali qator yig'indisi yaqinlashish intervali ichidagi har qanday kesmada uzluksiz bo'ladi. Demak, u bu intervalning istalgan nuqtasida ham uzluksizdir.

2*. Qayd etish joizki, agar darajali qator yaqinlashish intervalining biror chegaraviy nuqtasida yaqinlashsa, u holda qator yig'indisi mana shu nuqtada uzluksiz bo'ladi. Ravshanki, isbotni faqat yaqinlashish radiusi 1 ga teng bo'lgan holda keltirish yetarli. Mazkur holdagi tasdiq Abel teoremasi deb ataladi.

10.9.5 - teorema (N. Abel). *Faraz qilaylik, (10.9.1) darajali qatorning yaqinlashish radiusi 1 ga teng bo'lib,*

$$f(x) = \sum_{k=0}^{\infty} c_k x^k, \quad -1 < x < 1,$$

bo'lsin.

Agar (10.9.1) qator $x = 1$ da S soniga yaqinlashsa, u holda

$$\lim_{x \rightarrow 1-0} f(x) = S$$

tenglik bajariladi.

Isbot Abel jamlash usulining regulyarligi haqidagi 9.5.2 - teoremanan kelib chiqadi. ■

Eslatma. Xuddi shu kabi tasdiq funksiya $x = -1$ nuqtada o'ngdan uzluksiz bo'lgan holda ham o'rinli.

10.9.6 - misol. Ma'lumki,

$$\sum_{k=1}^{\infty} (-1)^{k-1} \frac{x^k}{k}$$

darajali qator $-1 < x \leq 1$ da yaqinlashadi vauning yig'indisi $S(x)$ quyidagi

$$S(x) = \ln(1+x)$$

tenglik bilan aniqlanadi.

Qator $x = 1$ nuqtada yaqinlashgani sababli uning yig'indisi, Abel teoremasi ta'kidlaganidek, shu nuqtada uzluksizdir.

Qayd etish joizki, Abel teoremasining teskarisi o'rinli emas, ya'ni chekli

$$\lim_{x \rightarrow 1-0} \sum_{k=0}^{\infty} c_k x^k$$

limitning mavjudligidan (10.9.1) qatorning $x = 1$ nuqtada yaqinlashishi kelib chiqmaydi.

10.9.7 - misol. Ushbu

$$\sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k x^k$$

qatorni qaraymiz.

Ravshanki, $|x| < 1$ bo'lganda bu qator yaqinlashib, uning yig'indisi $S(x)$ quyidagi

$$S(x) = \frac{1}{1+x}$$

ko'rinishga ega.

Shubhasiz, quyidagi

$$\lim_{x \rightarrow 1-0} \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k x^k = \frac{1}{2}$$

limit mavjud, ammo $x = 1$ nuqtada qator uzoqlashadi.

Qator har ikkala chegaraviy nuqtalarda uzoqlashib, ammo bir tomonlama limitlar bu ikki nuqtada mavjud bo'lishi ham mumkin.

10.9.8 - misol. Ushbu

$$\sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k x^{2k}$$

qatorni qaraymiz.

Agar $|x| < 1$ bo'lsa, bu qator, shubhasiz, yaqinlashib, uning yig'indisi $S(x)$ quyidagi

$$S(x) = \frac{1}{1+x^2}$$

ko'rinishga ega bo'ladi.

Chegaraviy $x = 1$ va $x = -1$ nuqtalarda qator uzoqlashsada, shunga qaramasdan,

$$\lim_{x \rightarrow 1-0} S(x) = \lim_{x \rightarrow -1+0} S(x) = \frac{1}{2}$$

tengliklar o'rinlidir.

3. Funksiyalarni darajali qatorlarga yoyish. Ushbu bandeda biz qanday shartlar ostida berilgan funktsiyani darajali qator ko'rinishida tasvirlash mumkinligini aniqlashga harakat qilamiz.

Ta'rif. Agar $(-R, R)$ intervalda aniqlangan $f(x)$ funktsiya uchun unga har bir $x \in (-R, R)$ nuqtada yaqinlashuvchi darajali qator mavjud bo'lsa, f funktsiya shu intervalda darajali qatorga yoyiladi deyimiz.

Avvalo shuni qayd etamizki, 10.9.2 - teoremaning natijasiga ko'ra, darajali qatorga yoyiluvchi bo'lishi uchun f funktsiyaning uzluksiz bo'lishi shart. Lekin, quyida isbot qilinadigan 10.9.3 - teoreмага binoan, bu shart yetarli emas ekan.

10.9.1 - lemma. Berilgan darajali qatorning va uni formal ravishda differensiallash natijasida hosil bo'lgan qatorning yaqinlashish radiuslari o'zaro tengdir.

Isbot. Aytaylik, R soni quyidagi

$$\sum_{k=0}^{\infty} c_k x^k, \quad -R < x < R,$$

darajali qatorning yaqinlashish radiusi bo'lsin.

U holda formal ravishda differensiallashdan hosil bo'lgan qator

$$\sum_{k=1}^{\infty} k c_k x^{k-1} = \sum_{k=0}^{\infty} (k+1) c_{k+1} x^k \quad (10.9.3)$$

ko'rinishga ega bo'ladi.

Ravshanki,

$$\lim_{k \rightarrow \infty} \sqrt[k]{k+1} = 1.$$

U holda (10.9.2) ta'rifga asosan, differensiallangan qator yaqinlashish radiusi R_1 uchun

$$\begin{aligned} \frac{1}{R_1} &= \overline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \sqrt[k]{(k+1) \cdot |c_{k+1}|} = \lim_{k \rightarrow \infty} \sqrt[k]{(k+1)} \cdot \overline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \sqrt[k]{|c_{k+1}|} = \\ &= 1 \cdot \overline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \left[\sqrt[k+1]{|c_{k+1}|} \right]^{(k+1)/k} = \frac{1}{R} \end{aligned}$$

tenglikka ega bo'lamiz. ■

10.9.3 - teorema. *Yaqinlashish intervali ichida darajali qator yig'indisi cheksiz differensiallanuvchi funksiyadir.*

Isbot. Faraz qilaylik, $R > 0$ uchun f funksiya $(-R, R)$ intervalda darajali qatorga yoyilsin:

$$f(x) = \sum_{k=0}^{\infty} c_k x^k, \quad -R < x < R. \quad (10.9.4)$$

Formal ravishda differensiallash natijasida hosil bo'lgan (10.9.3) qator, 10.9.1 - lemmaga asosan, berilgan (10.9.4) qator bilan bir xil yaqinlashish radiusiga ega bo'ladi. U holda, 10.3.2 - va 10.9.2 - teoremlarga ko'ra, darajali qator yig'indisi yaqinlashish intervali ichida differensiallanuvchidir. Shu sababi, f funksiya differensiallanuvchi bo'lib,

$$f'(x) = \sum_{k=0}^{\infty} (k+1) c_{k+1} x^k$$

tenglik bajariladi.

Demak, darajali qatorga yoyilayotgan funksiyaning hosilasi ham xuddi o'sha yaqinlashish radiusiga ega bo'lib, darajali qatorga yoyilar ekan. Shunday ekan, biz hosila uchun yana avvalgi mulohazalarni qaytarishimiz mumkin. Natijada, ravshanki, qaralayotgan funksiyaning cheksiz differensiallanuvchi ekani kelib chiqadi. ■

Eslatma. 10.9.3 - teoremaning isbotidan ko'rinib turibdiki, darajali qatorga yoyiluvchi funksiyaning hosilasini hadma-had differensiallab topishimiz mumkin ekan.

Biror intervalda darajali qatorga yoyiluvchi har qanday funksiya boshlang'ich funksiyaga ega bo'lib, bu boshlang'ich funksiya ham o'sha intervalda darajali qatorga yoyilishini ko'rsatish qiyin emas. Haqiqatan, agar

$$f(x) = \sum_{k=0}^{\infty} c_k x^k, \quad -R < x < R, \quad (10.9.5)$$

desak, u holda formal ravishda integrallangan darajali qator quyidagi

$$F(x) = \sum_{k=0}^{\infty} c_k \frac{x^{k+1}}{k+1}, \quad -R < x < R, \quad (10.9.6)$$

ko'rinishga ega bo'ladi.

Ravshanki, (10.9.5) qator (10.9.6) darajali qatorni formal ravishda differensiallashdan hosil bo'lgan deyishimiz mumkin. U holda, 10.9.1 - lemmaga asosan, bu ikki qatorning yaqinlashish radiuslari o'zaro teng bo'ladi. 10.9.2 - teoremadan bu ikki qator yaqinlashish intervalida yotgan istalgan kesmada tekis yaqinlashishi kelib chiqadi. Shuning uchun, 10.9.3 - teoreмага ko'ra,

$$F'(x) = f(x)$$

tenglik o'rinli bo'ladi.

Bundan $F(x)$ funksiya $(-R, R)$ intervalda $f(x)$ funksiyaning boshlang'ich funksiyasi ekani kelib chiqadi.

Shuni aytish kerakki, 10.7.3 - teoremaga asosan, darajali qatorlarni hadma-had integrallash mumkin, ya'ni

$$\int_0^x f(t) dt = \sum_{k=0}^{\infty} \frac{c_k}{k+1} x^{k+1}, \quad -R < x < R, \quad (10.9.7)$$

tenglik o'rinli.

Darajali qatorga yoyiluvchi funksiyaning cheksiz differensiallanuvchi ekani qatorning koeffitsientlarini topishga imkon beradi.

10.9.4 - teorema. Agar f funksiya (10.9.4) darajali qatorga yoyilsa, u holda qator koeffitsientlari quyidagi

$$c_n = \frac{f^{(n)}(0)}{n!}, \quad n = 0, 1, 2, \dots \quad (10.9.8)$$

ko'rinishga ega bo'ladi.

Isbot. (10.9.4) darajali qatorni n marta differensiallab, 10.9.3 - teoremaga ko'ra,

$$f^{(n)}(x) = \sum_{k=n}^{\infty} k(k-1) \cdots (k-n+1) c_k x^{k-n}, \quad -R < x < R,$$

tenglikni hosil qilamiz.

Agar $x = 0$ bo'lsa, o'ng tomondagi yig'indida birinchi haddan tashqari barcha hadlar nolga teng bo'ladi. Demak,

$$f^{(n)}(0) = n(n-1) \cdots 1 \cdot c_n = n! \cdot c_n. \quad \blacksquare$$

Natija. $(-R, R)$ intervalda darajali qatorga yoyiluvchi funksiyaning darajali qatori quyidagi

$$f(x) = \sum_{k=0}^{\infty} \frac{f^{(k)}(0)}{k!} x^k, \quad -R < x < R, \quad (10.9.9)$$

ko'rinishga ega.

(10.9.9) qator f funksiyaning *Taylor qatori* deb ataladi. E'tibor bering, (10.9.9) qatorning koeffitsientlari xuddi Taylor formulasidagi (§ 4.5 ga qarang) ko'rinishga ega.

Shunday qilib, biror intervalda darajali qatorga yoyiluvchi funktsiya shu intervalda cheksiz differensiallanuvchi bo'lar ekan. Ammo, navbatdagi misoldan ko'rinib turibdiki, har qanday cheksiz differensiallanuvchi funktsiya ham darajali qatorga yoyilavermaydi.

10.9.9 - misol. Quyidagi

$$h(x) = \begin{cases} e^{-1/x^2}, & \text{agar } x \neq 0 \text{ bo'lsa,} \\ 0, & \text{agar } x = 0 \text{ bo'lsa,} \end{cases} \quad (10.9.10)$$

funktsiyani qaraymiz.

Ravshanki, bu funktsiya sonlar o'qining barcha nuqtalarida, xususan $x = 0$ nuqtada ham, uzluksizdir. Bundan tashqari, har qanday natural m uchun

$$\lim_{x \rightarrow 0} x^{-m} h(x) = 0 \quad (10.9.11)$$

tenglik ham o'rinli.

Agar $x \neq 0$ bo'lsa, (10.9.10) funktsiyaning ixtiyoriy $h^{(n)}(x)$ hosilasi $x^{-m} h(x)$ ko'rinishdagi funktsiyalarning chiziqli kombinatsiyasi bo'lib, (10.9.11) tenglikka ko'ra, bu funktsiya butun sonlar o'qida cheksiz differensiallanuvchidir. Bundan tashqari,

$$h^{(n)}(0) = 0, \quad n = 0, 1, 2, \dots$$

Bundan chiqdi, $h(x)$ funktsiyaning barcha Teylor koeffitsientlari nolga teng bo'lib, bu darajali qator nolga (ya'ni $x \neq 0$ bo'lganda $h(x)$ funktsiyaga emas) yaqinlashadi. Shunday qilib, $h(x)$ cheksiz differensiallanuvchi bo'lishiga qaramasdan, birorta ham $(-R, R)$ ko'rinishdagi intervalda darajali qatorga yoyilmaydi.

Darajali qatorga yoyilish shartini quyidagi

$$f(x) = \sum_{k=0}^n \frac{f^{(k)}(0)}{k!} x^k + R_{n+1}(x), \quad -R < x < R, \quad (10.9.12)$$

Teylor formulasini kuzatish orqali topish mumkin.

10.9.5 - teorema. *Berilgan f funktsiyaning $(-R, R)$ intervalda darajali qatorga yoyilishi uchun (10.9.12) Teylor formulasidagi*

$R_{n+1}(x)$ qoldiq hadning shu intervalda $n \rightarrow \infty$ da nolga intilishi zarur va yetarli.

Isbot (10.9.12) tenglikdan bevosita kelib chiqadi.

1 - natija. Agar f funksiya $(-R, R)$ intervalda cheksiz differensiallanuvchi bo'lib, biror $M > 0$ o'zgarmas bilan

$$|f^{(n)}(x)| \leq M \frac{n!}{R^n}, \quad -R < x < R, \quad (10.9.13)$$

tengsizlik bajarilsa, u holda bu funksiya $(-R, R)$ intervalda darajali qatorga yoyiladi.

Haqiqatan, agar qoldiq hadni Lagranj ko'rinishida olsak,

$$|R_{n+1}(x)| = \frac{|f^{(n+1)}(\xi)|}{(n+1)!} |x|^{n+1} \leq M \left| \frac{x}{R} \right|^{n+1}$$

tengsizlikka ega bo'lamiz. Bundan qoldiq hadning nolga intilishi kelib chiqadi.

2 - natija. Agar f funksiya $(-R, R)$ intervalda cheksiz differensiallanuvchi bo'lib, biror $M > 0$ o'zgarmas bilan

$$|f^{(n)}(x)| \leq M, \quad -R < x < R, \quad (10.9.14)$$

tengsizlik bajarilsa, u holda bu funksiya $(-R, R)$ intervalda darajali qatorga yoyiladi.

Haqiqatan, (10.9.14) tengsizlikdan biror yangi M o'zgarmas bilan (10.9.13) shart kelib chiqadi.

10.9.10 - misol. Ko'rsatkichli funksiya quyidagi yoyilmaga ega:

$$e^x = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{x^n}{n!}, \quad -\infty < x < +\infty. \quad (10.9.15)$$

Haqiqatan, istalgan musbat R uchun

$$|f^{(n)}(x)| = e^x \leq M = e^R, \quad -R < x < R,$$

tengsizlik o'rinli, ya'ni (10.9.14) shart bajariladi. Ravshanki, (10.9.15) darajali qatorning yaqinlashish radiusi $+\infty$ ga teng.

10.9.11 - misol. Kosinusning yoyilmasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$\cos x = \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \frac{x^{2k}}{(2k)!}, \quad -\infty < x < +\infty. \quad (10.9.16)$$

Bu holda butun sonlar o'qida

$$|f^{(n)}(x)| = \left| \cos \left(x + \frac{\pi n}{2} \right) \right| \leq 1, \quad -\infty < x < +\infty,$$

tengsizlik o'rinli. Bundan (10.9.16) darajali qatorning yaqinlashish radiusi $+\infty$ ga tengligi kelib chiqadi.

10.9.12 - misol. Xuddi shunga o'xshash, sinus quyidagi

$$\sin x = \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \frac{x^{2k+1}}{(2k+1)!}, \quad -\infty < x < +\infty, \quad (10.9.17)$$

yoyilmaga ega bo'lib, (10.9.17) darajali qatorning yaqinlashish radiusi $+\infty$ ga tengligi ko'rsatiladi.

10.9.13 - misol. Logarifmik funksiya quyidagi yoyilmaga ega:

$$\ln(1+x) = \sum_{n=1}^{\infty} (-1)^{n-1} \cdot \frac{x^n}{n}, \quad -1 < x \leq 1. \quad (10.9.18)$$

Odatda bu tenglikning isboti alohida $-1 < x < 0$ interval va alohida $0 \leq x \leq 1$ kesma uchun amalga oshiriladi. Agar $0 \leq x \leq 1$ bo'lsa, qoldiq hadni Lagranj ko'rinishda olib,

$$R_{n+1}(x) = \frac{1}{(n+1)!} \cdot \frac{n!}{(1+\xi)^{n+1}} \cdot x^{n+1} \leq \frac{1}{n+1}, \quad 0 \leq \xi < x \leq 1,$$

bahoga ega bo'lamiz va bundan qoldiq hadning nolga intilishi kelib chiqadi. Bodiyyu $-1 < x < 0$ bo'lsa, qoldiq hadni Koshi ko'rinishida olish qulay bo'ladi, ya'ni:

$$R_{n+1}(x) = \frac{f^{(n+1)}(\xi)}{n!} x(x-\xi)^n, \quad -1 < x < \xi < 0. \quad (10.9.19)$$

Demak,

$$|R_{n+1}(x)| = \frac{1}{(1 + \xi)^{n+1}} \cdot |x| \cdot |x - \xi|^n = \frac{|x|}{1 - |\xi|} \left(\frac{|x| - |\xi|}{1 - |\xi|} \right)^n.$$

Argumentning qaralayotgan qiymatlari uchun qavs ichidagi ifoda 1 dan kichik bo'lgani uchun, qoldiq had $n \rightarrow \infty$ da nolga intiladi.

4*. Biror intervalda darajali qatorga yoyiladigan funktsiyani shu intervalda *analitik funktsiya* deyishadi. Shunday qilib, analitik funktsiyani nolning istalgancha kichik atrofida bilsak, uning qiymatlarini funktsiya analitiklik bo'lgan intervalning ixtiyoriy nuqtasida aniqlashimiz mumkin. Boshqacha aytganda, analitik funktsiyaning grafigini chizar ekanmiz, biz grafikni istalgancha davom ettira olmaymiz, ya'ni biz uni faqat Teylor qatoriga binoan chizishimiz mumkin. Aynan shunday funktsiyalarni matematik tahlil asoschilari XVII-XVIII asrlarda «haqiqiy» funktsiyalar deyishgan. Grafigi «qo'lning erkin harakati bilan» («libera manu ducta») chiziladigan funktsiyalarni esa, ular funktsiya deb qarashmagan.

Xuddi (10.9.1) ko'rinishdagi darajali qatorlar singari quyidagi

$$\sum_{k=0}^{\infty} c_k(x - a)^k \quad (10.9.20)$$

ko'rinishdagi qatorlar ham o'rganiladi, bu yerda a — sonlar o'qining istalgan nuqtasi.

Bu (10.9.20) qatorning yaqinlashish radiusi ham (10.9.2) formula bilan aniqlanadi, bunda yaqinlashish intervali $(a - R, a + R)$ ko'rinishga ega bo'ladi.

Agar funktsiya $a \in \mathbf{R}$ nuqtaning biror atrofida (10.9.20) ko'rinishdagi darajali qatorga yoyilsa, bunday funktsiya shu *nuqtada analitik* deyiladi.

Agar funktsiya $(-R, R)$ intervalda (10.9.1) ko'rinishdagi darajali qatorga yoyilsa, u holda bunday funktsiya shu intervalning har bir nuqtasida analitik ekanini navbatdagi teoremda ko'rsatamiz.

10.9.6 - teorema. *Agar biror $R > 0$ uchun f funktsiya $(-R, R)$*

intervalda quyidagi

$$f(x) = \sum_{k=0}^{\infty} \frac{f^{(k)}(0)}{k!} x^k, \quad -R < x < R, \quad (10.9.21)$$

darajali qatorga yoyilsa, u holda istalgan $a \in (-R, R)$ nuqta uchun shunday $\rho > 0$ son topiladiki, u uchun quyidagi tenglik bajariladi:

$$f(x) = \sum_{k=0}^{\infty} \frac{f^{(k)}(a)}{k!} (x-a)^k, \quad a - \rho < x < a + \rho. \quad (10.9.22)$$

Isbot. Agar

$$f(x) = \sum_{n=0}^{\infty} c_n x^n, \quad -R < x < R,$$

desak, $[a + (x-a)]^n$ ni Nyuton binomi bo'yicha yoyib,

$$\begin{aligned} f(x) &= \sum_{n=0}^{\infty} c_n (a+x-a)^n = \sum_{n=0}^{\infty} c_n \sum_{k=0}^n \frac{n!}{k!(n-k)!} a^{n-k} (x-a)^k = \\ &= \sum_{k=0}^{\infty} (x-a)^k \sum_{n=k}^{\infty} \frac{n!}{k!(n-k)!} a^{n-k} c_n = \sum_{k=0}^{\infty} b_k (x-a)^k, \quad (10.9.23) \end{aligned}$$

tenglikni hosil qilamiz, bu yerda

$$b_k = \sum_{n=k}^{\infty} \frac{n!}{k!(n-k)!} a^{n-k} c_n.$$

Biz (10.9.23) da yig'ish tartibini o'zgartirdik. Bunday o'zgartirish faqat quyidagi

$$\sum_{n=0}^{\infty} |c_n| \sum_{k=0}^n \frac{n!}{k!(n-k)!} |a|^{n-k} |x-a|^k = \sum_{n=0}^{\infty} |c_n| (|a| + |x-a|)^n \quad (10.9.24)$$

qator yaqinlashgandagina ma'noga ega. Hozir biz ana shu yaqinlashishni ko'rsatamiz.

Avval (10.9.24) ning o'ng tomonidagi qatorni

$$\sum_{n=0}^{\infty} |c_n| t^n \quad (10.9.25)$$

ko'rinishda yozib olamiz, bu yerda $t = |a| + |x - a|$. Endi $\rho = R - |a|$ deb belgilaymiz. U holda $x \in (a - \rho, a + \rho)$ lar uchun

$$t = |a| + |x - a| < |a| + \rho = R$$

tengsizlik o'rinli va shuning uchun, (10.9.25) qator va demak, (10.9.24) qator ham yaqinlashadi.

Ikki (10.9.22) va (10.9.23) darajali qator koeffitsientlarining o'zaro ustma-ust tushishi xuddi 10.9.4 - teorema isbotidagidek ko'rsatiladi. ■

1 - eslatma. Teoremaning isbotidan ko'rinib turibdiki, (10.9.22) qatorning yaqinlashish radiusi $R - |a|$ sonidan kichik emas ekan. Lekin (10.9.22) qatorning yaqinlashish radiusi bu sonidan katta bo'lgan holga va hattoki, bu radius dastlabki qator yaqinlashish radiusi R dan katta bo'lgan holga ham misollar keltirish mumkin.

10.9.14 - misol. Agar $f(x) = (2 + x)^{-1}$ funksiyaning (10.9.21) ko'rinishdagi darajali qatorini

$$\frac{1}{2 + x} = \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{1 + \frac{x}{2}} = \frac{1}{2} \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \frac{x^k}{2^k}, \quad -2 < x < 2,$$

deb yozib olsak, bu darajali qatorning yaqinlashish radiusi 2 ga teng ekanligini ko'ramiz.

Lekin 10.9.6 - teoremaga ko'ra, xuddi shu funksiya $a = 1$ nuqta atrofida ham qatorga yoyiladi va mos yoyilma, ravshanki,

$$\frac{1}{2 + x} = \frac{1}{3 + (x - 1)} = \frac{1}{3} \cdot \frac{1}{1 + \frac{x - 1}{3}} = \frac{1}{3} \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \frac{(x - 1)^k}{3^k}$$

ko'rinishga ega. Bu qatorning esa yaqinlashish radiusi 3 ga tengligini ko'rish qiyin emas.

2 - eslatma. Veyersht rass teoremasiga (10.6.2 - teoreмага) ko'ra, $[-R, R]$ kesmada uzluksiz har qanday $f(x)$ funksiyani tekis yaqinlashuvchi $P_n(x)$ ko'phadlar ketma-ketligining limiti sifatida qarash mumkin. Demak, agar

$$Q_1(x) = P_1(x), \quad Q_n(x) = P_n(x) - P_{n-1}(x), \quad n = 2, 3, \dots,$$

desak, quyidagi tenglik bajariladi:

$$f(x) = \sum_{n=1}^{\infty} Q_n(x), \quad -R \leq x \leq R.$$

Shunday qilib, Veyersht rass teoremasiga binoan, har qanday uzluksiz funksiyani tekis yaqinlashuvchi ko'phadlar qatori ko'rinishida yozish mumkin ekan. Ammo bu ko'phadlar qatorini doim ham darajali qator sifatida yozib olish mumkin emas. Masalan, agar Veyersht rass teoremasidagi $P_n(x)$ ko'phadlar ketma-ketligi

$$P_n(x) - P_{n-1}(x) = c_n x^n$$

shartni qanoatlantirsa, biz darajali qatorga ega bo'lamiz.

Umumiy holda tekis yaqinlashuvchi ko'phadlar qatorini darajali qatorga faqat yoyilayotgan funksiya yaqinlashish intervali ichida analitik bo'lgandagina o'zgartirish mumkin.

5*. Kompleks o'zgaruvchili darajali qatorlar. Kompleks $z = x + iy \in \mathbf{C}$ o'zgaruvchili va kompleks $c_k = a_k + ib_k$ koeffitsientli ushbu

$$\sum_{k=0}^{\infty} c_k z^k \tag{10.9.26}$$

ko'rinishdagi darajali qatorlar muhim ahamiyatga ega.

Bunday qatorlar uchun *yaqinlashish radiusi* R xuddi haqiqiy o'zgaruvchili darajali qatorlar holidagidek aniqlanadi:

$$\frac{1}{R} = \overline{\lim}_{n \rightarrow \infty} \sqrt[n]{|c_n|}. \tag{10.9.27}$$

(10.9.26) darajali qatorning $|z| < R$ da yaqinlashib, $|z| > R$ da uzoqlashishi ham xuddi haqiqiy o'zgaruvchili darajali qatorlardagidek isbotlanadi.

Kompleks tekislikda $\{z \in \mathbf{C} : |z| < R\}$ to'plam radiusi R ga teng va markazi koordinatalar boshida bo'lgan ochiq doirani anglatadi va u *yaqinlashish doirasi* deb ataladi. Xususan, yaqinlashish radiusi degan nomning kiritilishiga sabab ham aynan shundadir.

Agar

$$f(z) = \sum_{k=0}^{\infty} c_k z^k, \quad |z| < R, \quad (10.9.28)$$

tenglik o'rinli bo'lsa, kompleks o'zgaruvchili $f : \mathbf{C} \rightarrow \mathbf{C}$ funksiya $\{|z| < R\}$ doirada darajali qatorga yoyiladi, bunda $f(z)$ funksiya shu doirada *analitik* deyiladi.

Masalan,

$$f(z) = \frac{1}{1-z} = \sum_{k=0}^{\infty} z^k, \quad |z| < 1,$$

funksiya radiusi 1 ga teng bo'lgan doirada analitik bo'ladi.

Shuni aytish joizki, agar (10.9.28) qatorning c_k koeffitsientlari haqiqiy bo'lsa, $f(x)$ funksiya argumentning haqiqiy x qiymatlari uchun haqiqiy qiymatlar qabul qiladi:

$$f(x) = \sum_{k=0}^{\infty} c_k x^k, \quad -R < x < R. \quad (10.9.29)$$

Bunda (10.9.28) funksiya (10.9.29) funksiyani sonlar o'qining $(-R, R)$ intervalidan kompleks tekislikning $\{z \in \mathbf{C} : |z| < R\}$ doirasiga *analitik davom ettiradi* deyiladi.

Analitik davom ettirish, dastlab argumentning haqiqiy qiymatlari uchun aniqlangan, asosiy elementar funksiyalarni kompleks qiymatlar uchun aniqlashning asosida yotadi.

10.9.15 - misol. Argumentning kompleks qiymatlari uchun ko'rsatkichli funksiyani quyidagicha aniqlaymiz:

$$e^z = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{z^n}{n!}, \quad z \in \mathbf{C}. \quad (10.9.30)$$

Bu funksiyaning kompleks sohada ham xuddi argumentning haqiqiy qiymatlari uchun ega bo'lgan asosiy xossalarga ega ekanini ko'rsatamiz. Buning uchun avval, Nyuton binomiga ko'ra, istalgan natural n uchun quyidagi

$$\frac{(a+b)^n}{n!} = \frac{1}{n!} \sum_{k+m=n} \frac{n!}{k!m!} a^k b^m = \sum_{k+m=n} \frac{a^k}{k!} \cdot \frac{b^m}{m!}$$

tenglik o'rinli ekanini eslatib o'tamiz.

Bu tenglikda yig'indisi n ga teng bo'lgan barcha manfiy bo'lma-gan butun k va m lar bo'yicha yig'indi olinayapti

Ushbu tenglikni ixtiyoriy kompleks a va b sonlar uchun qo'llasak,

$$\begin{aligned} e^{a+b} &= \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(a+b)^n}{n!} = \sum_{n=0}^{\infty} \sum_{k+m=n} \frac{a^k}{k!} \cdot \frac{b^m}{m!} = \\ &= \sum_{k=0}^{\infty} \frac{a^k}{k!} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{b^m}{m!} = e^a \cdot e^b \end{aligned}$$

tenglikni olamiz.

Shunday qilib, kompleks sohada ko'rsatkichli funksiyaning asosiy xossasi o'rinli bo'lar ekan:

$$e^{a+b} = e^a \cdot e^b, \quad a \in \mathbf{C}, \quad b \in \mathbf{C}. \quad (10.9.31)$$

Agar $z = it$ desak,

$$e^{it} = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{i^n t^n}{n!} = \sum_{k=0}^{\infty} \frac{i^{2k} t^{2k}}{(2k)!} + \sum_{k=0}^{\infty} \frac{i^{2k+1} t^{2k+1}}{(2k+1)!}.$$

Endi $i^2 = -1$ ekanini hisobga olsak,

$$e^{it} = \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \frac{t^{2k}}{(2k)!} + i \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \frac{t^{2k+1}}{(2k+1)!} = \cos t + i \sin t.$$

Shunday qilib,

$$e^{it} = \cos t + i \sin t, \quad -\infty < t < +\infty. \quad (10.9.32)$$

Bu formula *Eyler formulasi* deb ataladi.

(10.9.31) va (10.9.32) tengliklardan quyidagi

$$e^z = e^{x+iy} = e^x(\cos y + i \sin y) \quad (10.9.33)$$

ayniyat kelib chiqadi.

Ahamiyat bering, agar argumentning mavhum qismiga 2π ni qo'shsak, funksiya qiymati o'zgarmaydi:

$$e^{z+2\pi i} = e^z \cdot e^{2\pi i} = e^z(\cos 2\pi + i \sin 2\pi) = e^z,$$

ya'ni (10.9.30) tenglik bilan aniqlangan ko'rsatkichli funksiya davriy bo'lib, uning davri $2\pi i$ ga teng ekan. Ma'lumki, haqiqiy to'g'ri chiziqda ko'rsatkichli funksiya qat'iy monoton edi.

10.9.16 - misol. Argumentning kompleks qiymatlari uchun sinus va kosinus trigonometrik funksiyalarini quyidagi tenglik orqali aniqlaymiz:

$$\sin z = \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \frac{z^{2k+1}}{(2k+1)!}, \quad z \in \mathbf{C}, \quad (10.9.34)$$

va

$$\cos z = \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \frac{z^{2k}}{(2k)!}, \quad z \in \mathbf{C}. \quad (10.9.35)$$

Bu ta'rifdan bevosita

$$\sin(-z) = -\sin z, \quad \cos(-z) = \cos z, \quad z \in \mathbf{C},$$

munosabatlar kelib chiqadi.

Endi, (10.9.30) ta'rifni hisobga olib, har qanday kompleks z uchun o'rinli bo'lgan, quyidagi

$$e^{iz} = \cos z + i \sin z, \quad z \in \mathbf{C}, \quad (10.9.36)$$

ayniyatni yozishimiz mumkin. Bevosita bu ayniyatdan navbatdagi tengliklar kelib chiqadi:

$$\cos z = \frac{e^{iz} + e^{-iz}}{2}, \quad \sin z = \frac{e^{iz} - e^{-iz}}{2i}, \quad z \in \mathbf{C}. \quad (10.9.37)$$

Ma'lumki, haqiqiy argumentli sinus va kosinus funksiyalarining absolyut qiymatlari 1 dan oshmas edi. Ammo kompleks tekislikda (10.9.34) va (10.9.35) tengliklar orqali aniqlangan sinus va kosinus funksiyalari har qanday kompleks qiymatni qabul qilishi mumkin. Masalan, quyidagi

$$\cos z = 2 \quad (10.9.38)$$

tenglamani yechaylik.

Buning uchun $\lambda = e^{iz}$ deb belgilash kiritamiz. U holda, (10.9.37) dagi chap tenglikni hisobga olsak,

$$\lambda + \frac{1}{\lambda} = 4, \quad \text{ya'ni} \quad \lambda^2 - 4\lambda + 1 = 0.$$

Hosil bo'lgan kvadratik tenglama ikki musbat haqiqiy ildizlarga ega:

$$\lambda_{1,2} = 2 \pm \sqrt{3}.$$

Agar $z = x + iy$ son (10.9.38) tenglamaning ildizi bo'lsa, u holda $e^{iz} = \lambda$ bo'lib, (10.9.33) ga ko'ra,

$$e^{iz} = e^{-y+ix} = e^{-y}(\cos x + i \sin x) = \lambda$$

tenglikni olamiz.

Bundan, λ ning musbat va haqiqiy bo'lgani uchun, $\sin x = 0$ va $\cos x > 0$. Demak, $x = 2k\pi$, bu yerda k ixtiyoriy butun son. Shuning uchun,

$$e^{-y} = \lambda, \quad \text{ya'ni} \quad y = \ln \frac{1}{\lambda}.$$

Shunday qilib, (10.9.38) tenglama ikki qismdan iborat yechimga ega ekan:

$$z_{1,k} = 2k\pi + i \ln(2 + \sqrt{3}), \quad z_{2,k} = 2k\pi + i \ln(2 - \sqrt{3}), \quad k \in \mathbf{Z}.$$

Agar markazi $c \in \mathbf{C}$ nuqtada bo'lgan shunday doira mavjud bo'lib, uning ichida

$$f(z) = \sum_{k=0}^{\infty} c_k (z - c)^k \quad (10.9.39)$$

tenglik o'rinli bo'lsa, u holda $f(z)$ funksiya c nuqtada analitik deyiladi.

Yaqinlashish radiusi xuddi o'sha (10.9.27) tenglik bilan aniqlanadi.

Yaqinlashish radiusi bilan funksiyaning analitiklik sohasi orasidagi bog'liqlik darajali qatorlarni aynan kompleks tekislikda qaraganda yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, quyidagi

$$f(x) = \frac{1}{1+x^2}$$

funksiyani haqiqiy argumentlar uchun qarasak, u haqiqiy o'qning har bir nuqtasida analitik bo'ladi, ammo uning ushbu

$$f(x) = \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k x^{2k}$$

Taylor qatorining yaqinlashish radiusi, biz kutgandek $+\infty$ ga emas, balki 1 ga teng. Agar biz argumentning haqiqiy qiymatlari bilan cheklansak, bu holni tushuntirib bo'lmaydi. Bordiyu biz bu funksiyaning kompleks tekislikda qarasak, boshqacha aytganda, uning kompleks tekislikka analitik davomini, ya'ni quyidagi

$$f(z) = \frac{1}{1+z^2} = \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k z^{2k}, \quad |z| < 1,$$

funksiyani qarasak, u holdauning yaqinlashish radiusi yana 1 ga teng bo'lib qoladi, lekin endi yaqinlashish doirasi chegarasida bu funksiya analitik bo'lmagan nuqtalar paydo bo'ladi. Chunonchi, $z = \pm i$ nuqtada qaralayotgan funksiya analitik emas.

Umumiy holda, agar funksiya (10.9.39) ko'rinishdagi darajali qatorga yoyilsa, kompleks tekislikdagi yaqinlashish doirasining chegarasida bu funksiya analitik bo'lmagan nuqta albatta topilishini isbotlash mumkin.

Qo'shimchalar

Umuman aytganda, ushbu matematik tahlil kursida o'quvchidan boshlang'ich tushunchalarga ega bo'lishlik talab qilinmasada, lekin darslikda matematik mantiq va to'plamlar nazariyasining hozirgi kunda an'anaviy bo'lib qolgan belgilashlaridan foydalaniladi. Shuning uchun, o'quvchiga qulaylik yaratish maqsadida, ushbu banda to'plamlar va matematik mantiqning umumiy nazariyasidan qisqacha ma'lumot keltiriladi.

§ Q.1. Matematik mantiq belgilashlari

1. Matematik mantiqning asosiy obyekti mulohazalar va ular ustida bajariladigan turli amallardir. Har bir mulohaza rost yoki yolg'on bo'lishi mumkin. Boshqacha aytganda, har bir mulohaza uchun quyidagi ikki «rost» yoki «yolg'on» qiymatlardan birigina rost bo'ladi.

Mulohazalar ustidagi eng sodda amallardan biri *inkor* amalidir. Inkor amali uchun quyidagi $\neg$ belgilash ishlatiladi. Masalan, agar A mulohaza bo'lsa, uning inkori $\neg A$ orqali belgilanadi va « A emas» deb o'qiladi. Quyidagi inkorning rost qiymatlari o'z-o'zidan tushunarlidir:

agar A rost bo'lsa, $\neg A$ yolg'on;

agar A yolg'on bo'lsa, $\neg A$ rost.

Mulohazalar ustidagi muhim amallar qatoriga kon'yunksiya va diz'yunksiyalar ham kiradi.

Ikki A va B mulohazalarning *kon'yunksiyasi*

$$A \wedge B$$

ko'rinishda belgilanib ($\langle A \text{ va } B \rangle$ deb o'qiladi), faqat va faqat har ikkala A va B mulohazalar rost bo'lgandagina rost qiymatni qabul qiladigan mulohazadan iboratdir.

Ikki A va B mulohazalarning *diz'yunksiyasi* esa

$$A \vee B$$

ko'rinishda belgilanib ($\langle A \text{ yoki } B \rangle$ deb o'qiladi), faqat va faqat A va B mulohazalardan kamida bittasi rost bo'lgandagina rost qiymatni qabul qiladigan mulohazadan iboratdir.

Implikasiya yoki $\langle \textit{kelib chiqmoqlik} \rangle$ mulohazalar ustidagi yana bir muhim amallardan biridir.

Implikasiya

$$A \Rightarrow B$$

ko'rinishda belgilanib ($\langle A$ mulohaza B ni implikasiyalaydi $\rangle$ yoki $\langle \textit{agar } A \text{ bajarilsa, } B \text{ ham bajariladi} \rangle$ deb o'qiladi), quyidagicha aniqlanadigan mulohazani anglatadi:

agar A rost bo'lsa, B ham rostdir,

agar A yolg'on bo'lsa, B rost ham, yolg'on ham bo'lishi mumkin.

Boshqacha aytganda, rost rostdni implikasiyalaydi, yolg'on esa har qanday mulohazani implikasiyalashi mumkin.

Ikki A va B mulohazalar *ekvivalentlikligi* yoki *teng kuchlikligi*

$$A \Leftrightarrow B$$

ko'rinishda belgilanib ($\langle A$ mulohaza B ga ekvivalent $\rangle$ deb o'qiladi), u faqat va faqat A va B bir xil qiymat qabul qilgandagina rost bo'ladi.

Ekvivalentlikka misol sifatida quyidagi mulohazani keltiramiz:

$$(A \Rightarrow B) \Leftrightarrow (\neg B \Rightarrow \neg A).$$

Bu mulohaza teoremlarni teskarisini faraz qilish usuli bilan isbotlashda asqotadi. Chunonchi, A dan B ning kelib chiqishini isbotlash o'rniga, biz B yolg'on, ya'ni $\neg B$ rost deb faraz qilamiz va bundan $\neg A$ ni keltirib chiqaramiz, ya'ni bu holda A ham yolg'on bo'lishini ko'rsatamiz.

2. Oddiy mulohazalardan nisbatan murakkabroq mulohazalar tuzilishi mumkin. Murakkab mulohazalarni tushunishni osonlashtirish maqsadida ba'zi ko'p uchraydigan ifodalar uchun maxsus belgilashlar kiritish qulay bo'ladi.

Agar $P(x)$ ifoda x ning P xossaga ega ekanligini bildirsa,

$$\forall xP(x)$$

yozuv orqali «ixtiyoriy x uchun P xossa o'rinli» degan tasdiqni belgilashga kelishib olamiz. Bu yerda $\forall$ belgisi *umumiylik kvantori* deyiladi.

Quyidagi

$$\exists xP(x)$$

ifoda orqali « P xossaga ega bo'lgan kamida bitta x obyekt mavjud» degan tasdiqni belgilaymiz. Bu yerda $\exists$ belgisi *mavjudlik kvantori* deyiladi.

§ Q.2. To'plamlar nazariyasi belgilashlari

1. To'plam matematikaning boshlang'ich, ta'rifsiz qabul qilinadigan tushunchalaridan biridir. Biz uchun muhimi to'plamning o'z elementlari bilan aniqlanishidir, ya'ni har qanday obyekt uchun u berilgan to'plamning elementi yoki elementi emasligi haqida aniq aytish mumkinligidir. Odatda to'plamlarni belgilash uchun katta (bosh) harflar, to'plam elementlari uchun esa kichik (yozma) harflar ishlatiladi. Masalan, $A = \{a, b, c\}$ to'plam 3 ta elementdan iborat.

Agar a obyekt A to'plamning elementi bo'lsa, bu tasdiq quyidagicha yoziladi:

$$a \in A.$$

Masalan, $A = \{1, 2, 3\}$ bo'lsa, $2 \in A$ bo'ladi.

Aksincha, agar a berilgan A to'plamning elementi bo'lmasa,

$$a \notin A$$

deb belgilanadi. Masalan, agar A yuqoridagi to'plam bo'lsa, $4 \notin A$ bo'ladi.

Shuni aytish kerakki, to'plamda ikkita bir xil element bo'lmaydi, ya'ni to'plam elementlarining qaytarilib kelishi mumkin emas. Masalan, quyidagi oltita element birlashmasi:

$$\{1, 2, 2, 3, 3, 3\}$$

to'plam bo'lmaydi. Bu birlashmaga kiruvchi elementlar quyidagi to'plamni tashkil etadi:

$$\{1, 2, 3\}.$$

Agar A to'plamning har bir elementi B to'plamning ham elementi bo'lsa, A to'plam B to'plamning *qismaniy to'plami* deb ataladi va $A \subset B$ kabi belgilanadi. Masalan, agar $A = \{1, 2, 3\}$ va $B = \{1, 2, 3, 4\}$ bo'lsa, $A \subset B$ bo'ladi. Qismaniy to'plam ta'rifini matematik mantiq belgilashlari yordamida quyidagicha yozish mumkin:

$$(A \subset B) \quad \Leftrightarrow \quad [(a \in A) \Rightarrow (a \in B)].$$

Agar bir vaqtning o'zida $A \subset B$ va $B \subset A$ bo'lsa, A va B to'plamlar teng deyiladi va $A = B$ deb yoziladi. Boshqacha aytganda, agar ikki to'plam bir xil elementlardan iborat bo'lsa, ular teng deyiladi.

Bunday ta'rif, o'zining tabiiy ko'rinishiga qaramasdan, bizni ba'zi matematik obyektlar to'g'risida shakllangan tasavvurimizni qayta ko'rib chiqishga majbur qiladi. Masalan, agar har bir geometrik shaklga biror nuqtalar to'plami deb qarasaq, ikki geometrik shakl faqat ustma-ust tushgandagina teng bo'lar edi. Xususan, bunday qarashda har bir uchburchak faqat o'zigagina teng bo'ladi.

Yuqoridagi ta'rifdan har qanday to'plam o'zining qismaniy to'plami ekanligi kelib chiqadi. Agar $A \subset B$ va $A \neq B$ bo'lsa, A to'plam B ning xos qismaniy to'plami deyiladi.

2. Biz quyida to'plamlar ustida bajariladigan eng sodda amallarni keltiramiz.

Ikki A va B to'plamlar *birlashmasi* deb A yoki B to'plamga tegishli bo'lgan, ya'ni shu to'plamlardan aqalli bittasiga tegishli bo'lgan barcha elementlar to'plamiga aytiladi. A va B to'plamlar birlashmasi $A \cup B$ simvoli orqali belgilanadi. Masalan, $A = \{1, 2, 3\}$ va $B = \{3, 4, 5\}$ bo'lsa, $A \cup B = \{1, 2, 3, 4, 5\}$ bo'ladi. Birlashmaning ta'rifini matematik mantiq belgilashlari yordamida quyidagicha yozish mumkin:

$$(a \in A \cup B) \Leftrightarrow (a \in A) \vee (a \in B).$$

Ikki A va B to'plamlar *kesishmasi* deb bir vaqtning o'zida ham A , ham B to'plamlarga tegishli barcha elementlar to'plamiga aytiladi. A va B to'plamlar kesishmasi $A \cap B$ simvoli orqali belgilanadi. Masalan, yuqoridagi to'plamlar uchun $A \cap B = \{3\}$, ya'ni kesishma bitta elementdan iborat. Matematik mantiq belgilashlari yordamida kesishma ta'rifini quyidagicha yozish mumkin:

$$(a \in A \cap B) \Leftrightarrow (a \in A) \wedge (a \in B).$$

Umuman elementi bo'lmagan to'plamga *bo'sh* to'plam deyiladi va $\emptyset$ ko'rinishda belgilanadi.

Yuqorida keltirilgan ta'riflardan foydalanib, ixtiyoriy A to'plam uchun quyidagi tengliklar o'rinli ekanligini ko'rsatish qiyin emas:

$$A \cup A = A, \quad A \cap A = A, \quad A \cup \emptyset = A, \quad A \cap \emptyset = \emptyset.$$

Agar ikki A va B to'plamlar uchun

$$A \cap B = \emptyset$$

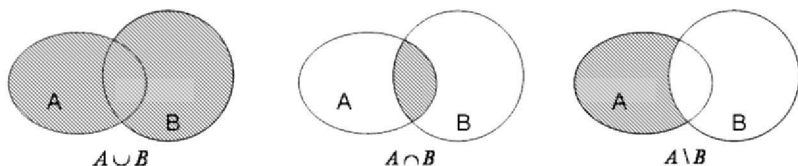
tenglik o'rinli bo'lsa, ular *kesishmaydigan* to'plamlar deyiladi. Masalan, $A = \{1, 2, 3\}$ va $B = \{4, 5, 6\}$ bo'lsa, $A \cap B = \emptyset$ bo'ladi.

Ikki A va B to'plamlarning *ayirmasi* $A \setminus B$ deb, A to'plamning B ga kirmagan barcha elementlari to'plamiga aytiladi:

$$(x \in A \setminus B) \Leftrightarrow (x \in A) \wedge (x \notin B).$$

Boshqacha aytganda, $A \setminus B$ to'plam A dan B ga tegishli (agar shundaylari mavjud bo'lsa) barcha elementlarni chiqarib tashlash

bilan hosil qilinadi. Masalan, $A = \{1, 2, 3\}$ va $B = \{3, 4, 5\}$ bo'lsa, $A \setminus B = \{1, 2\}$ bo'ladi. Albatta, agar A va B to'plamlar kesishmasa, $A \setminus B = A$ bo'ladi.

3. To'plamlar nazariyasidagi eng muhim tushunchalardan biri *akslantirishdir*. Bu tushuncha ham odatda boshlang'ich tushunchalar qatoriga kiritilib, ta'rifsiz qabul qilinadi. Agar ikki A va B to'plamlar berilib, A to'plamning har bir a elementiga B to'plamning biror $f(a)$ elementi ma'lum bir qonuniyat asosida mos qo'yilsa,

$$f : A \rightarrow B$$

akslantirish berilgan deyiladi.

Agarda $f : A \rightarrow B$ akslantirish uchun quyidagi ikki shart:

(i) har qanday $a_1 \in A$, $a_2 \in A$ va $a_1 \neq a_2$ uchun $f(a_1) \neq f(a_2)$;

(ii) har qanday $b \in B$ uchun shunday $a \in A$ topiladiki, u uchun $f(a) = b$;

o'rinli bo'lsa, u holda bu akslantirish *o'zaro bir qiymatli* deyiladi.

Birinchi shart f akslantirishning turli elementlarga turli elementlarni mos qo'yishini anglatadi. Demak, agar bu shart bajarilsa, biz $f(a)$ elementga a elementni mos qo'yuvchi *teskari* f^{-1} akslantirishni aniqlashimiz mumkin.

Ikkinchi shart f ning A to'plamni B to'plamning ustiga akslantirishini bildiradi. Shunday ekan, agar ikkinchi shart bajarilsa, teskari $f^{-1} : B \rightarrow A$ akslantirish B to'plamning barcha elementlarini aniqlangan bo'lib, quyidagi shartlarni qanoatlantiradi:

1) har qanday $a \in A$ uchun $f^{-1}(f(a)) = a$ tenglik o'rinli;

2) har qanday $b \in B$ uchun $f(f^{-1}(b)) = b$ tenglik o'rinli.

Shubhasiz, har qanday o'zaro bir qiymatli akslantirishga teskari akslantirish ham o'zaro bir qiymatli bo'ladi. Agar ikki A va B to'plamlar uchun birini ikkinchisiga o'zaro bir qiymatli akslantirish mavjud bo'lsa, bu to'plamlar *ekvivalent* deyiladi. Bunday holda ikki A va B to'plamlarni bir xil *quvvatga* ega ham deyishadi.

Chekli sondagi elementlarga ega bo'lgan to'plam *chekli* to'plam deyiladi. Bunday to'plamlar bir xil quvvatga ega bo'lishi uchun ularning elementlari soni o'zaro teng bo'lishi zarur. Shu ma'noda to'plam quvvati tushunchasini natural sonlar tushunchasining umumlashmasi deyish mumkin.

ALIFBOLI KO'RSATMA

- Abel almashtirishi 487
- Abel usuli bilan jamlash 485
- Abel o'rtachasi 485
- Abel teoremasi 548
- Abel teoremasi, darajali qatorlar uchun 548
- Abel-Dirixle alomati 355
- Absolyut qiymat 26
- Absolyut yaqinlashuvchi qator 463
- Absolyut yaqinlashuvchi integral 361
- Absolyut yaqinlashuvchi cheksiz ko'paytma 497
- Algebraning asosiy teoremasi 286
- Algebraik ko'phad 126
- Algebraik ko'phad, kompleks 283
- Almashtirish, universal trigonometrik 293
- Ajoyib limit, birinchi 187
- Ajoyib limit, ikkinchi 188
- Akslantirish 51
- Analitik funksiya 557
- Aniq integral 300
- Aniq yuqori chegara 34
- Aniq quyi chegara 34
- Aniqmas integral 274
- Aniqlanish soha 126
- Argument 72
- Arximed aksiomasi 62
- Asimptota, vertikal 266

Asimptota, og'ma 264

Askoli-Arsela teoremasi 516

Astroida 384

Bir tomonlama uzluksiz funksiya 155

Bir tomonlama limit 138

Bir tomonlama hosila 204

Birinchi ajoyib limit 187

Bolsano-Veyershtrass teoremasi 104

Bonne formulasi 350

Boshlang'ich funksiya 272

Bunyakovskiy-Koshi tengsizligi 375

Bo'laklab integrallash 279

Bo'linish (kesmaning) 301

Bo'lakli uzluksiz funksiya 339

Dalamber alomati 453

Darajali qator 545

Darajali qator, kompleks o'zgaruvchili 560

Darbu lemmasi 324

Darbu yig'indisi 315

Darajali funksiya 168

Deltasimon ketma-ketliklar 520

Dini teoremasi 515

Dini teoremasi, funksional qatorlar uchun 534

Dirixle-Abel alomati 355

Dirixle funksiyasi 129

Differensial 242

Differensial, invariant ko'rinishi 244

Differensial, yuqori tartibli 245

Differensiallash 199

Differensiallash jadvali 216

Differensiallash,

-yig'indini, ayirmani, ko'paytmani va nisbatni 205

Differensiallash, murakkab funksiyani 207

Differensiallanuvchi funksiya 202

Egilish nuqta 260

Egri chiziq uzunligi 377

Egri chiziq, to'g'rılanuvchi 381

Egri chizikli trapetsiya 297

e - soni 188

Ekstremum 222

Ekstremum, lokal 224

Ekstremum, yetarlilik sharti 251

Ekstremum, zaruriylik sharti 224

Elementar funksiya 187

Ellips 412

Fazo, normalashgan 508

Fundamental ketma-ketlik 110

Funksional ketma-ketliklar 503

Funksional ketma-ketliklarni differensiallash 513

Funksional ketma-ketliklarni integrallash 510

Funksional qator 531

Funksional qator, tekis yaqinlashuvchi 532

Funksiya 126

Funksiya, bo'lakli uzluksiz 339

Funksiya ekstremumini topish algoritmi 427

Funksiya grafigi 130

Funksiya orttirmasi 242

Funksiya, murakkab 158

Funksiya, monoton 150

Funksiya, monoton kamayuvchi 150

Funksiya, monoton o'suvchi 150

Funksiya, kamayuvchi 150

Funksiya, pog'onasimon 311

Funksiya, o'suvchi 150

Funksiya, uzluksiz 153

Funksiya, tekis uzluksiz 336

Funksiya, xarakteristik 312

Garmonik qator 445

Geometrik progressiya 446

Giperbolik almashtirish 411

Grafik, funksiyaning 130

Haqiqiy son 30

Heine ta'rifi, ketma-ketlik limitining 132

Hosila 201

Hosila, bir tomonli 204

Hosila, o'ng 204

Hosila, chap 204

Hosila, yuqori tartibli 218

Hosila, murakkab funksiyaning 208

Hajm 403

Ichki nuqta 204

Ikkinchi ajoyib limit 188

Ikkinchi tartibli Chezaro o'rta arifmetiklari 490

Ikki o'zgaruvchili ko'phad 292

Ikki karrali qator 475

Ishorasi navbatlashgan qator 465

Integral, aniq 300

Integral, aniqmas 274

Integral yig'indi 299

Invariant forma, differensialning 244

Integrallash jadvali 275

Integrallash, ratsional funksiyani 283

Integrallash, bo'laklab 279

Integrallash, o'zgaruvchini almashtirib 277

Integrallanish kriteriyasi 320

Interval 30

Interval, yarim ochiq 31

Interval, bo'linish 299

- Ildiz, ko'phadning 286
Ildiz, oddiy va karrali 288
- K**antor teoremasi 337
Kasr, ratsional 20
Kamayuvchi funksiya 150
Karrali ildiz 288
Kesma 30
Ketma-ketlik, rekurrent 96
Ketma-ketlik, sonli 77
Ketma-ketlik, yaqinlashuvchi 78
Ketma-ketlik, uzoqlashuvchi 80
Ketma-ketlik, chegaralangan 80
Ketma-ketlik, chegaralanmagan 113
Ketma-ketlik, cheksiz katta 114
Ketma-ketlik, cheksiz kichik 82
Kvadratlanuvchi yassi shakl 397
Kompleks algebraik ko'phad 283
Kompleks son 67
Kompleks sonlar ko'paytmasi 67
Kompleks songa qo'shma son 69
Kompleks son moduli 70
Kompleks sonlar yig'indisi 67
Koordinatalar tekisligi 72
Koshi ketma-ketligi 110
Koshi kriteriyasi,
-funktional ketma-ketliklar tekis yaqinlashishi uchun 505
Koshi kriteriyasi, funktsional qatorlar tekis yaqinlashishi uchun 533
Koshi kriteriyasi, sonli ketma-ketliklar yaqinlashishi uchun 111
Koshi kriteriyasi, limit nuqta uchun 144
Koshi kriteriyasi, qator yaqinlashishi uchun 447
Koshi sharti 144
Koshi, qoldiq had ko'rinishi 235
Koshi-Bunyakovskiy tengsizligi 375
Koshi-Makloren alomati 457

- Kublanuvchi jism 404
- Ko'rsatkichli funksiya 171

- Lagranj ko'rinishi, qoldiq hadning 234
- Leybnits-Nyuton formulasi 301
- Leybnits alomati 465
- Limit 78
- Limit nuqta 100
- Limit, yuqori 101
- Limit, quyi 102
- Limit qiymat, funksiyaning 132
- Logarifm 177
- Logarifm, natural 179
- Lokal maksimum 224
- Lokal minimum 224
- Lokal ekstremum nuqta 224
- Lopital alomati 229

- M**atematik induksiya usuli 17
- Mavhum bir 68
- Makloren formulasi 236
- Makloren-Koshi alomati 457
- Maksimum, funksiyaning 164
- Minimum, funksiyaning 164
- Modul, haqiqiy sonning 26
- Monoton ketma-ketlik 91
- Monoton funksiya 150
- Murakkab funksiya 158

- N**atural son 14
- Natural logarifm 179
- Nyuton binomi 49
- Nyuton usuli 421
- Nyuton-Leybnits formulasi 301
- Nuqta atrofi 78

Ochiq to'plam 391

Oddiy ildiz 288

Og'ma asimptota 264

Orttirma, argumentning 201

Orttirma, funksiyaning 201,242

Parabolalar usuli 437

Pog'onasimon funksiya 311

Qavariq funksiya 257

Qabariqlik yo'nalishi 258

Qator, sonli 442

Qator, ishorasi navbatlashgan 465

Qator yig'indisi 445

Qator, yaqinlashuvchi 445

Qator, uzoqlashuvchi 445

Qator, absolyut yaqinlashuvchi 463

Qator, shartli yaqinlashuvchi 463

Qator, musbat hadli 453

Qator, garmonik 445

Qator yaqinlashishi kriteriyasi 447

Qoldiq had 233

Qoldiq had, Shlomilx-Rosh ko'rinishida 235

Qoldiq had, Lagranj ko'rinishida 234

Qoldiq had, Koshi ko'rinishidagi 235

Qoldiq had, integral ko'rinishidagi 344

Qismaniy yig'indi 444

Quyida yig'indi 315

Quyidan chegaralangan funksiya 162

Quyidan chegaralangan ketma-ketlik 92

Quyidan chegaralangan to'plam 33

Rekurrent ketma-ketlik 96

- Riman integrali 300
- Riman teoremasi 473
- Roll teoremasi 224
- Rosh-Shlomilx qoldiq had ko'rinishi 235

- Segment 30
- Simpson usuli 437
- Soha, aniqlanish 126
- Sonli qator 442
- Sonlar o'qi 30

- Takroriy qator 475
- Taqqoslash alomatlari 354
- Teylor qatori 553
- Teylor formulasi 233
- Tebranishi, funksiyaning 330
- Tekis darajali uzluksiz funksional ketma-ketlik 519
- Tekis chegaralangan funksional ketma-ketlik 516
- Tekis uzluksiz funksiya 336
- Tekis yaqinlashish 504
- Teskari funksiya 165
- Teskari trigonometrik funksiya 185
- Trapetsiyalar usuli 434
- Trigonometrik funksiya 179
- To'g'ri kasr 289
- To'g'ri to'rtburchaklar usuli 432
- To'g'rilanuvchi egri chiziq 381
- To'plam 568
- To'plam, limit nuqtalar 118

- Universal trigonometrik almashtirish 293
- Urinma 200
- Urinmalar usuli 421
- Uzilish nuqta 154
- Uzilish nuqta turlari 154

Uzilish nuqta, birinchi tur 156
Uzilish nuqta, ikkinchi tur 156
Uzilish nuqta, bartaraf etiladigan 155
Uzluksiz funksiya 126
Uzluksiz funksiya, nuqtada 152
Uzluksiz funksiya, to'plamda 153
Uzluksiz funksiya, bir tomonlama 155
Uzluksiz funksiya, tekis 336
Uzluksiz funksiyalar fazosi 507

Vatarlar usuli 416
Veyershtrass alomati 535
Veyershtrass teoremasi 162
Vertikal asimptota 266
Veyershtrass-Bolsano teoremasi 104
Vilka usuli 413

Xarakteristik funksiya 312
Xosmas integral 350
Xosmas integral, birinchi tur 351
Xosmas integral, ikkinchi tur 364

Yaqinlashuvchi ketma-ketlik 78
Yaqinlashuvchi integral 351
Yaqinlashuvchi qator 445
Yarim to'g'ri chiziq 37
Yarim interval 31

Yopiq to'plam 119
Yon sirt 409
Yoy, aylananing 180
Yoy uzunligi 385

Yuqori yig'indi 316

Yuqoridan chegaralangan to'plam 33
Yuqoridan chegaralangan ketma-ketlik 92
Yuqoridan chegaralangan funksiya 161
Yuqori tartibli Chezaro o'rta arifmetiklari 491
Yuzi, yassi shaklning 390
Yuzi, egri chiziqli trapetsiyaning 297
Yuzi, quyi 395
Yuzi, yuqori 396

O'zaro bir qiymatli akslantirish 51
O'suvchi funksiya 150
O'suvchi ketma-ketlik 91
O'rta arifmetik jamlash 482
O'rta kvadratik yaqinlashish 542
O'rta qiymat formulasi, birinchi 348
O'rta qiymat formulasi, ikkinchi 349
O'rtacha yaqinlashish 537

Shartli yaqinlashuvchi qator 463
Shartli yaqinlashuvchi integral 361
Shlomilx-Rosh ko'rinishidagi qoldiq had 235

Cheksiz o'nli kasr 23
Cheksiz katta ketma-ketlik 114
Cheksiz kichik ketma-ketlik 82
Cheksiz katta funksiya 147
Cheksiz kichik funksiya 146
Chegaraviy nuqta 390
Chegaralangan funksiya 162
Chegaralangan ketma-ketlik 80
Chegaralangan to'plam 34
Cheksiz ko'paytma 491
Cheksiz ko'paytma, yaqinlashuvchi 494
Cheksiz ko'paytma, nolga uzoqlashuvchi 494
Cheksiz ko'paytma, absolyut yaqinlashuvchi 497

Chezaro ma'nosidagi umumlashgan yig'indi 482

Chezaro teoremasi 483

*Alimov Shavkat Orifjonovich,
Ashurov Ravshan Radjabovich*

MATEMATIK ANALIZ

1-qism

Darslik

Nashriyot muharriri: Ilhom Yo'ldashev

Musahhiha: G. Murodova,

Texnik muharrir: B. Boltaboyev

Sahifalovchi: A. Xudoyberdiyeva

Kompyuterda dasturlovchi: Sh. Sheraliev

*«MUMTOZ SO'Z»
mas'uliyati cheklangan jamiyati
nashriyoti*

*Manzil: Toshkent, Navoiy ko'chasi, 69.
Tel.: 241-60-33*

Nashriyot litsenziyasi AI № 103. 15.07.2008

Bosishga ruxsat etildi 27.12.2018

Qog'oz bichimi 60x84 1/32. Ofset qog'ozi.

Times New Roman garniturasida. Hisob-nashriyot tobog'i 38,5 b.t.

Shartli bosma tobog'i 36,5. Adadi 200 ta

Buyurtma №104. Bahosi kelishilgan narxda.

O'zbekiston Milliy universiteti bosmaxonasida bosildi.

Toshkent, Talabalar shaharchasi, O'zMU.